

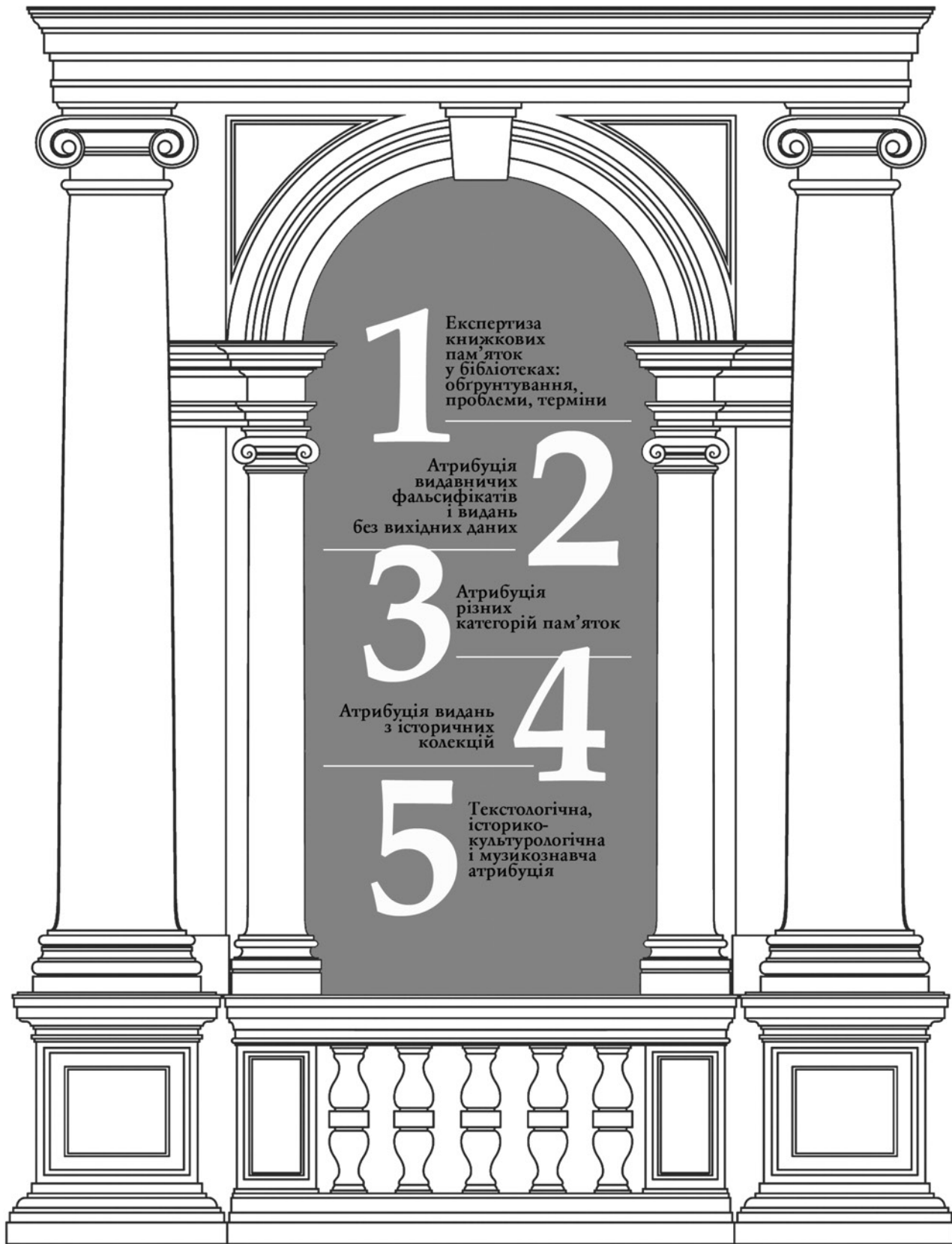

АТРИБУЦІЯ
Й ЕКСПЕРТИЗА
КНИЖКОВИХ
ПАМ'ЯТОК

З ДОСВІДУ
ІНСТИТУТУ
КНИГОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ
ІМЕНІ
В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
Інститут книгознавства

1
Експертиза
книжкових
пам'яток
у бібліотеках:
обґрунтування,
проблеми, терміни

Атрибуція
видавничих
фальсифікатів
і видань
без вихідних даних

2

3
Атрибуція
різних
категорій пам'яток

Атрибуція видань
з історичних
колекцій

4

5
Текстологічна,
історико-
культурологічна
і музикознавча
атрибуція

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ
КНИГОЗНАВСТВА

АТРИБУЦІЯ Й ЕКСПЕРТИЗА КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК

З ДОСВІДУ
ІНСТИТУТУ
КНИГОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ
ІМЕНІ
В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР
Г.І. КОВАЛЬЧУК

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2023

Авторський колектив:

*Т.Д. Антоноук, Н.П. Бондар, Н.В. Заболотна, О.В. Заєць, Л.В. Івченко,
Г.І. Ковальчук (кер. авт. кол.), О.В. Курганова, О.В. Максимчук,
Т.Є. Мяскова, Ю.К. Рудакова, Л.Г. Руденко, О.О. Цибульська, І.І. Цинковська,
І.О. Ціборовська-Римарович, О.В. Шкурган, Г.М. Юхимець*

Рецензенти:

Н.А. ШИП, д-р іст. наук, проф.
Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського
І.Я. ЛОСІЄВСЬКИЙ, д-р філол. наук, проф.
Харківська державна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка,
Харківська державна академія культури
М.Г. ПАЛІЄНКО, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

*Затверджено до друку Вченою радою
Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
(протокол від 21 грудня 2021 р. № 10)*

***Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми НАН України
«Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку
науково-видавничого комплексу НАН України»***

Атрибуція й експертиза книжкових пам'яток: з досвіду
А92 Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені
В.І. Вернадського: кол. моногр. / відп. ред. Г.І. Ковальчук; НАН
України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т книгознав-
ства. — Київ: Академперіодика, 2023. — 400 с.: іл.

ISBN 978-966-360-494-7

Викладено певні результати дослідження атрибуції й експертизи книж-
кових, а також інших видів друкованих пам'яток. Розкрито мету, правові і
теоретичні засади експертизи пам'яток у бібліотеках. Особливу увагу приді-
лено атрибуції стародруків та видавничих фальсифікатів, методиці встанов-
лення приналежності примірників до історичних зібрань, а також атрибуції
нотних видань, гравірованих портретів, грамофонних платівок. Розглянуто
питання текстологічної атрибуції творів. Викладені наукові і науково-ме-
тодичні розробки будуть корисними для опрацювання книжкових, музич-
них, образотворчих пам'яток у бібліотеках, музеях, архівах, в антикварно-
букіністичній торгівлі, бібліофілії.

УДК 7.072.5:09]:[[001.32:002.2]:027.54(477.411)НБУВ

ПЕРЕДМОВА

Атрибуція й експертиза книжкових пам'яток як актуальний напрям історико-книгознавчих досліджень

Д

ослідження ретроспективних фондів, конкретних цінних і рідкісних примірників у фондах великих бібліотек потребує експертизи їхньої цінності, а для цього часто й атрибуції, тобто встановлення основних вихідних відомостей: автора, назви видання, місця й дати виходу, обсягу, формату. Експертиза книжкових пам'яток — специфічний напрям роботи з історико-культурними фондами великих бібліотек, необхідний і безперечно актуальний. Постановка проблеми зумовлена усвідомленням назрілої необхідності уніфікації розуміння суті експертизи книжкових пам'яток, яка має встановити автентичність книги чи іншої пам'ятки, правильність її бібліографічного опису, історико-культурну цінність, рідкісність, фізичний стан, грошову вартість.

Завдання, яке поставили перед собою автори колективної монографії, — поділитися з колегами досвідом атрибутування й експертизи ретроспективних видань; узагальнити нормативну базу цієї діяльності; ознайомити дослідників-початківців із основними термінами, поняттями, принципами і методиками атрибуції різних видів книжкових та інших пам'яток у бібліотеках, їхньої експертизи; показати можливості використання різноманітних довідників і професійних публікацій для правильного визначення конкретної книги, образотворчого чи нотного документа. Зміст монографії, на наше переконання, засвідчує актуальність атрибуції й експертизи як важливої складової книгознавчих досліджень пам'яток історико-культурної спадщини в бібліотеках.

Інститут книгознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ), а саме відділи стародруків та рідкісних видань, бібліотечних зібрань та історичних колекцій, зарубіжної україніки, образотворчих мистецтв, музичних фондів, а також відділ пресознавства, упродовж 2019—2021 рр. пра-

цювали в рамках відомчої наукової теми «Атрибуція та експертиза як складова дослідження книжкових та інших бібліотечних пам'яток: основи теорії та практики», продемонстрували пріоритет книгознавчої школи НБУВ у названому напрямі досліджень.

Отримані результати роботи за темою є різноаспектними. Так, співробітники Інституту книгознавства НБУВ виконували експертизу книжок і за запитами поліції, митниці, і за заявами власників книг з метою вивезення їх за кордон (державну експертизу), і для оцінки книг, плакатів чи нот для передання їх з метою тимчасового експонування на виставках. Безумовно, атрибуція та певна внутрішня робоча експертиза здійснюються під час наукових досліджень, укладання описів пам'яток для різних каталогів, друкованих і електронних. Завдяки цьому напрацьовано методiku експертизи, здійснено історико-книгознавчі дослідження пам'яток із застосуванням різних методів дослідження, наприклад, філігранологічного, шрифтологічного, мистецтвознавчого, бібліографічного та ін., виконано атрибуцію видань та їх примірників за різними параметрами, наприклад, за видавничими марками, за мовою, за пошуками зображень в інтернет-ресурсах чи друкованих публікаціях, за шрифтами, папером тощо.

У процесі виконання роботи було здійснено історіографічний пошук за темою атрибуції стародруків, рідкісних і цінних видань, гравірованих портретів; виявлено значні в історіографічному плані відомості з праць істориків, книго-, релігіо-, мистецтвознавців початку ХХ ст. про неординарні книжкові раритети, важливі для відтворення повноцінної історії книжкової культури, для книгознавства як спеціальної історичної дисципліни. Питання атрибуції й експертизи рідкісних і цінних видань та їх примірників як важливого напрямку досліджень ретроспективних історико-культурних фондів бібліотек вивчено й на теоретичному рівні.

Наукова новизна таких досліджень полягає у формулюванні теоретичних питань атрибуції й експертизи історико-культурних пам'яток у ретроспективних фондах великих бібліотек, уніфікації підходів до цього, визначенні проблемних питань цієї діяльності, що відбито у низці опублікованих статей співробітників.

Загалом упродовж трьох років виконавцями теми підготовлено й опубліковано 15 книжкових видань, серед яких п'ять монографій, п'ять наукових каталогів, що фіксують конкретні пам'ятки з фондів НБУВ; довідник-путівник бібліотек дореволюційних навчальних закладів Києва; тематичний збірник публікацій ХІХ — початку ХХ ст. з історії Аскольдової Могили і Микола-Пустинного монастиря; два тематичні бібліографічні покажчики за фондами зарубіжної україніки; робоча програма дисципліни «Експертиза рідкісних книг». Фактично у підготовці кожного з цих видань задіяно досвід атрибуції й експертизи цінності видань. Крім того, учасники теми оприлюднили понад 470 публікацій у журналах, збірниках, матеріалах конференцій; виголосили 335 доповідей. Кожним із відділів — учасників розробки теми продовжено ведення й оприлюднення в електронному інформаційному просторі відповідних баз даних на основі каталогізації та рекаталогізації пам'яток. Збільшується кількість електронних

публікацій, насамперед на порталі НБУВ і в соціальних мережах; готуються і публікуються тематичні електронні виставки.

З метою обговорення проблемних питань атрибутування книжкових та інших документних пам'яток Інститут книгознавства провів відповідну секцію під час Міжнародної наукової конференції НБУВ 2019 р. «Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху», що продемонструвала широку зацікавленість спеціалістів України названою темою.

Результатом атрибуції й експертизи пам'яток є організація нових колекцій у фондах відділів Інституту. Наприклад, у відділі музичних фондів завдяки фронтальному евристичному пошуку у фондах та атрибуції примірників організовано колекцію нотних видань київського (з філіалом в Баку) видавництва І. Індришека 1902—1919 рр., який був також власником музичного магазину на Хрещатику й майстерень із ремонту і виробництва музичних інструментів, засновником фірми грампластин «Екстрафон», членом Київської міської думи, активним діячем громадського і політичного життя Києва. Або, скажімо, у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій атрибутовано за печатками книги з різних давніх бібліотек, зокрема з бібліотеки Л. Ідзіковського при його «Книжково-музичному магазині», Інституту польської пролетарської культури, Педагогічного музею при Київському навчальному окрузі тощо.

Найбільшу увагу в монографії приділено проблемам атрибуції видавничих фальсифікатів, видань без вихідних даних; методиці атрибутування й експертизи різних категорій пам'яток (стародруків, гравюр, нот). З цією ж метою розглянуто й опубліковано певні нормативні документи, а також широкий список джерел, що можуть допомогти під час атрибуції й експертизи. Сподіваємось, що якісь конкретні відповіді на характерні питання, що виникають у ході вивчення стародруків, рідкісних і цінних книг, проведення експертизи книжкових пам'яток колеги тут знайдуть. Будемо раді за висловлені запитання, зауваження, пропозиції:
колективними зусиллями можна буде зрушити справу експертизи рідкісних книг у бібліотеках, закріпити певні уявлення і твердження, дійти до єдиних, сподіваємось, об'єктивних висновків.

Галина КОВАЛЬЧУК

1

РОЗДІЛ

**ЕКСПЕРТИЗА
КНИЖКОВИХ
ПАМ'ЯТОК
У БІБЛІОТЕКАХ:
ОБГРУНТУВАННЯ,
ПРОБЛЕМИ,
ТЕРМІНИ**

214
Solium XCIX

ambrosia contra cursum aque
sunt. Et esse vinare adeo plus
nri: vs sub terra no minus quas
ficioz apud Ciceronem esse ferat
dicitur in lapide duro vt neqz pluu
facile conterat. In bombus multa
suppellet. Equos vs iumentoz: et ois
capacia stabula voboz fornicos: et ta
in his vnicuique sunt locos inueniunt que
domitant modo. Genere vnicuique vire p
s stube vocant: nam byennis asperitatem
et hostia plerique ferat. In his plurime
uene aut inquilini fere omnes nouissimoz die
bus bec vobz Ciceronem primario Imperatoria
Friderici tercij dum inimicitias maximas cum
bella in se conuulsi: qui omnia multa Cicer
sibus et incommoda imperatoz inuulit: et tandem
ciuitatem ei abstulit: quam post mortem Cicer
the Fridericus tercius iam veteranus per filiu
the Arimuntiu regem in suam potestatem tercia
to redegit.

ARISTOTELIS DE HISTORIA ANIMALIUM
LIBER PRIMVS INTERPRETE THOMAS
NIM ALIIVM P PARTE
A
distinguitur non nominem quoz legem re
at ex vnicuique appeller: vnde dicitur
fascibus inuoluit: vnde dicitur
ca ut capitur: vnde dicitur
Quippe dicitur
ca

Експертиза книжкових пам'яток у бібліотеках: обґрунтування, проблеми, терміни

Галина Ковальчук

Експертиза культурних цінностей, зокрема рідкісних і цінних книжок¹, є однією з форм і, водночас, результатів наукового дослідження цих артефактів національної і світової історії, матеріальних носіїв пам'яті людства, а також специфічного товару, що має свою грошову вартість. Виконання такої експертизи — складна справа, яка важко піддається чітко фіксованому формальному канону і дуже залежить від професійного рівня й інтуїції експерта.

Нормативною і правовою базою експертизи цінності пам'яток історії та культури, отже, і книжкових пам'яток як різновиду культурних цінностей, є насамперед Закони України, зокрема: «Про культуру» (2011 р., зі змінами 2021 р.), «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (1999 р., зі змінами), «Про бібліотеки та бібліотечну справу» (1995 р., зі змінами), «Про музеї та музейну справу» (1995 р., зі змінами).

Нагадаємо, що існує так звана *державна експертиза культурних цінностей* (див. ст. 11 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»), результатом якої має бути експертний висновок, чи становить предмет експертизи культурну цінність державного значення (їх перелік наведено в ст. 1 цього Закону). Щодо книжкової спадщини тут вказано: «старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції; манускрипти та інкунабули, стародруки»), а отже, вивезення їх за кордон України є неможливим; або це предмет масової культури, і його можна вільно вивозити за кордон. Принагідно маємо зазначити прикру нечіткість формулювання: що таке старовинні книги? Чи є стародруки старовинними і чи є інкунабули стародруками? Отже, чи нема тут тавтології? У ст. 14 названого Закону наголошено: вивезенню з України не підлягають: культурні цінності, занесені до Державного реєстру національного

¹ У цій монографії розглядаємо лише друковані видання. Рукописні книги — предмет особливих кодикологічних досліджень.

культурного надбання; культурні цінності, включені до Національного архівного фонду; культурні цінності, включені до Музейного фонду України. Як бачимо, бібліотечний фонд країни не названо, тож керуватись потрібно «Положенням про Державний реєстр національного культурного надбання», затвердженим Кабінетом Міністрів України 1992 року, де серед інших документних пам'яток вказані «старовинні рукописи, рідкісні друковані видання». Ці терміни розкриває, зокрема, оновлений «Порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання», що полегшує експертизу. Порядок затверджений наказом Міністра культури України від 14.06.2016 № 437, зареєстрований у Міністерстві юстиції 08.07.2016 за № 936/29066.

Чинною є також постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення» 2003 р., хоча наведені там розцінки оплати за експертизу вже недійсні (7 гривень за просту експертизу та 14 гривень за складну), і бібліотекам дозволено самостійно розраховувати вартість експертизи, беручи за основу, насамперед, вартість оплати робочого часу конкретного експерта на виконання експертизи і укладання експертного висновку. Діючим є також міждержавний стандарт ДСТУ ГОСТ 7.87:2008 СІБВС «Книжкові пам'ятки», хоча, знов-таки, певні його позиції викликають питання у спеціалістів.

НБУВ підготувала затверджені в 2017 р. НАН України «Положення про книжкові пам'ятки, рідкісні та цінні фонди (колекції), що зберігаються в установах НАН України» і «Правила користування книжковими пам'ятками, рідкісними та цінними рукописними та книжковими фондами, що зберігаються в установах НАН України». Вони містять певні позиції, які реально сприяють здійсненню експертизи. Активно використовують у бібліотеках давніші правила і методичні рекомендації щодо опису стародруків і книгознавчого анотування книжкових пам'яток. Прикладом є «Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України: кириличні рукописні книги та стародруки» [1].

Разом з тим мусимо констатувати, що єдиної методики експертизи книжкових пам'яток нема, хоча наказом Міністерства культури України від 15.11.2019 № 877 затверджено «Методичні рекомендації з проведення державної експертизи культурних цінностей». Попри те, що вони стосуються лише державної експертизи (а вона має свою специфіку), та ще й усіх видів культурних цінностей (творів образотворчого, декоративно-ужиткового мистецтва, предметів нумізматики, фалеристики, медальєрики, музичних інструментів), документ є корисним і для експертизи книжкових пам'яток. Він містить загальні положення, а також уніфіковані рубрики експертного висновку, єдині для всіх видів пам'яток. Тут наведено рекомендований алгоритм виконання експертизи і можливі формулювання висновків щодо цінності пам'яток. Цей документ, якого довго чекали спеціалісти, котрі експертують культурні цінності, допомагає певним чином спростити й уніфікувати проведення експертизи. Водночас мусимо визнати, що книги, дуалістичні за своєю природою, мають особливості, які варто глибше розкривати і враховувати не формально, тим більше, якщо

Йдеться про інший вид експертизи, не для вивезення за кордон. Тут варто наголосити, що експертиза (у цьому випадку експертиза рідкісних і цінних книг) є видом наукової діяльності, оскільки передбачає багатовекторний науковий пошук, історико-книгознавче, мистецтвознавче, культурологічне дослідження видання та конкретного примірника, узагальнення різноманітної інформації, визначення історико-культурної цінності книги та її грошової вартості, підготовку науково достовірного експертного висновку.

Практика експертування книжкових пам'яток дає нам підстави стверджувати, що така експертиза є способом актуалізації забутого книжкового спадку. В ідеалі, експертизу має здійснювати кваліфікована особа, яка одержала певний статус, повноваження, підтвердження свого фахового рівня. Таких спеціалістів реально не може бути багато, але вони мають бути в кожному регіоні, і їхні методики експертизи повинні ґрунтуватись на однакових принципах і підходах, бути максимально уніфікованими за формою і структурою. Справжніми експертами з книжкових пам'яток стають фахівці (бібліофіли, бібліотекарі, працівники букіністичних і антикварних магазинів) внаслідок, як правило, тривалої, наполегливої систематичної роботи з рідкісними й цінними книгами.

Виникає питання, хто, так би мовити, правочинно є експертом книжкових чи інших видів пам'яток історії та культури в бібліотеках? Щодо державної експертизи, питання в юридичній площині вирішується таким чином: наказом Міністерства культури України від 31.03.2017 № 267, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 24.04.2017 за № 529/30397, було затверджено «Перелік державних установ, закладів культури, інших організацій, яким надається право проведення державної експертизи культурних цінностей» (відповідно до вказаного вище «Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26.08.2003 № 1343), і наголошено на необхідності затвердити персональний склад працівників в установах, які безпосередньо здійснюватимуть державну експертизу. Зрозуміло, що наказами керівників установ експертами призначені чи мають бути призначені в бібліотеках найдосвідченіші спеціалісти з роботи з книжковими пам'ятками. Власне, і в інших бібліотеках, які не потрапили до «Переліку» Міністерства культури, але де є фонди книжкових пам'яток, теж доцільно призначити експертами найкваліфікованіших у названому напрямі співробітників. Підкреслимо, що питання ліцензування чи сертифікації експертів книжкових пам'яток (як, мабуть, і інших категорій культурних цінностей) в Україні не вирішено, а нечисленні випускники кількох закладів вищої освіти, котрі одержують дипломи експертів культурної спадщини, без відповідного досвіду реально не є фахівцями в цій галузі.

Чудово, якщо в бібліотеці відповідні знання й досвід роботи з книжковими пам'ятками передаються від старшого покоління новачкам, але так буває не скрізь. Тоді на допомогу приходять профільні публікації, нині, безперечно, насамперед із інтернет-ресурсів, але далеко не всі фахові видання наявні сьогодні в електронному інформаційному просторі. У будь-якому випадку, крім енциклопедій, довідників, бібліографічних покажчиків рідкісних і цінних видань,

галузових журналів і збірників наукових статей, багато з яких згадано у цій монографії, маємо назвати деякі освітні друковані джерела.

Серед наявних видань щодо експертизи саме книжкових та інших документних пам'яток важливі навчально-методичні матеріали до курсу «Експертиза цінності документних пам'яток», підготовлені професором Харківської державної академії культури і заввідділом Харківської державної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка доктором філологічних наук І.Я. Лосієвським [2]. Для бібліотекарів, які здійснюють експертизу документних пам'яток, найкориснішими будуть наведені ним основні терміни та поняття [2, с. 114—127], структура експертного висновку [2, с. 134—142], структура описання документних пам'яток різних видів і груп [2, с. 142—152] і перелік основних видів пам'яток у державних фондосховищах країни [2, с. 304—307]. Проте головне призначення цього видання — для навчання студентів, а не для практичної діяльності в бібліотеках.

Корисні матеріали є в підручнику О.Л. Калашникової «Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей» [3], але основна увага приділена митній експертизі, і це зрозуміло, адже назване видання є підручником серії «Митна справа в Україні». Безсумнівно, тут є своя специфіка, що не враховує стандарти бібліографічного опису книжок і практику роботи в бібліотеках з рідкісними і цінними книгами.

2013 р. Наукова бібліотека Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна організувала міжнародний науково-практичний семінар «Експертиза рідкісних і цінних видань», матеріали якого опубліковано в Кракові 2016 р. [4]. Серед іншого, в збірнику опубліковано матеріали майстер-класів, організованих на семінарі, що не втратили своєї актуальності: Г.І. Ковальчук «Основні підходи до експертизи книжкових пам'яток у бібліотеках» [4, с. 25—77]; С.В. Зінченко «Методичні рекомендації з опису, локалізації та датування середньовічних шкіряних оправ» [4, с. 147—181]; І.Я. Лосієвського «Експертиза цінності документних пам'яток (державних, міжвідомчих, відомчих)» [4, с. 183—204]; Е.І. Амерханової «Опис російських книг громадянського друку XVIII сторіччя» [4, с. 205—218].

Вивчення найрізноманітніших джерел з теми і власний досвід дають нам змогу виділити такі основні етапи експертизи книги: первинна ідентифікація видання, за необхідності — наукова атрибуція; дослідження історії видання та особливостей примірника, його долі; на підставі отриманих даних встановлення цінності, рідкісності цієї конкретної книги, а також її грошової вартості; укладання експертного висновку, бажано з додаванням фотографій найхарактерніших сторінок. Книжкові та інші документні пам'ятки, що зберігаються у фондах великих бібліотек (ноти, давні журнали, образотворчі аркушеві документи, карти)² під час експертизи цінності є об'єктами комплексного дослідження, коли до уваги береться і зміст, і технологія створення, і особа автора

² Пропонуємо називати такі види історико-культурного надбання у фондах бібліотек бібліотечними пам'ятками.

(авторів), друкарів чи видавців, художників, і давність, і художня та матеріальна цінність, і вплив пам'ятки на розвиток суспільства тощо.

Дуже важливо у експертній діяльності однозначно сприймати й використовувати відповідні терміни чи поняття. Насамперед потрібно розрізняти *цінність* і *оцінку*. Грошова оцінка залежить від низки чинників — рідкості видання; моди чи попиту на певний твір, видання, автора; курсу валюти, заможності громадян, згоді охочого придбати книгу заплатити певну суму тощо. Історико-культурна цінність пам'ятки, за великим рахунком, є незалежною від того, чи усвідомлена вона деякими особами або суспільством сьогодні: вона, в якомусь розумінні, вічна, не перехідна. Ігнорування ціннісного підходу до історико-культурного надбання, заміна його суб'єктивними оцінками (наприклад, політичними чи ідеологічними) — одна з причин глобального руйнування і нищення пам'яток історії та культури. Збереження культурних цінностей попередніх поколінь потрібно навіть тоді, коли це начебто не усвідомлюється більшістю населення та владою. І експертиза повинна містити обґрунтовані незаперечні визнання певних категорій чи окремих книжкових пам'яток культурними цінностями. Навіть зараз, коли йде війна, слід пам'ятати про це.

Мусимо констатувати, що в Україні відсутня нормативна база щодо реальної оцінки культурних цінностей, зокрема книжкових. Як слушно зазначає у ґрунтовній і досить складній методиці оцінки пам'яток культури В.В. Індутний [5, с. 89], уявлення про прогнозування вартості культурних цінностей в Україні часто прирівнюється до оціночної діяльності, яка ліцензується і сильно спотворена певними нормами, закладеними в чинну базу вітчизняного законодавства. Проте, додамо від себе, оціночна діяльність щодо ретроспективних бібліотечних фондів, оцінка книжкової продукції, а тим більше книжкових пам'яток, належним чином не описана. Публікацій щодо експертизи цінності книжок чи інших видів документів у бібліотеках обмаль.

Виникають питання, в яких випадках потрібна експертиза цінності книжкових чи інших пам'яток у бібліотеках, і чи завжди це обов'язково передбачає детальне дослідження або, іншими словами, чи кожна експертиза має завершуватись однаково за структурою розлогими письмовими висновками. Зрозуміло — ні, інакше це вже давно було б закріплено в нормативних документах бібліотечної галузі. Але часи змінюються, і з'являються або актуалізуються нові проблеми, що потребують саме експертного вивчення й висновку (як закріплено в словниках, *експертиза* — це дослідження якогось питання, що потребує спеціальних знань, із наданням мотивованого висновку).

Насамперед необхідно зупинитись на специфіці т. зв. *державної експертизи культурних цінностей*, зокрема книжкових пам'яток, яка застосовується до предметів, заявлених до вивезення чи тимчасового вивезення за кордон України, повернутих в Україну після тимчасового вивезення, вилучення митними органами, конфіскованих за рішенням суддів і обернених відповідно до закону в дохід держави, за результатами чого складається офіційний експертний висновок. Державна експертиза культурних цінностей передбачає всебіч-

ний аналіз і вивчення культурних цінностей, і укладання, як результат цього вивчення, офіційного експертного висновку.

Експертний висновок державної експертизи культурної цінності, зокрема книжкової пам'ятки, має містити, серед іншого, такі відомості: автор, назва, місце (для книг ще й видавництво або друкарня), рік створення книги, достовірність указаних на титулі чи в інших місцях книги вихідних даних, обсяг книги в аркушах чи сторінках, її формат, наявність ілюстрацій, за потреби і детальніша інформація (сигнатури, кустоди, фінгерпринт для стародруків, характеристика шрифтів і виливних прикрас тощо). Крім того, для всіх культурних цінностей необхідно дати коротку характеристику причетності пам'ятки до історичних подій, культурних традицій народів і пам'яток історії, видатних осіб, відомих видавничих фірм; рівень визнання автора. Важливою є характеристика стану збереженості примірника, наявності на ньому власницьких знаків (екслібрисів, печаток, штампів, написів), маргінальних записів, інших додаткових артефактних особливостей, позначок; повноти (комплектності) чи дефектності примірника. Необхідно визначити рівень суспільного визнання не лише автора і твору, але й конкретного видання, його наукову та культурну значущість. Обов'язковою можна вважати інформацію про унікальність чи рідкісність примірника видання, представленого на експертизу. Потрібно зазначити рівень поліграфічного виконання та художнього оформлення видання. В експертному висновку має бути зазначено також так звану оцінну вартість примірника, яка формується з урахуванням всього вище вказаного і цін на такі ж чи аналогічні примірники видань, знайдені в Інтернеті. Останній абзац експертного висновку державної експертизи має містити аргументовану рекомендацію щодо доцільності чи недоцільності включення представленої на експертизу книги до Державного реєстру національного культурного надбання і, відповідно, можливості чи неможливості вивезення її за межі України. Експертний висновок державної експертизи друкується на бланку установи, де виконано експертизу, з підписами експерта та керівника установи, завірених відповідною печаткою. Граничний термін державної експертизи становить 30 календарних днів. Державна експертиза є платною послугою, що має бути зафіксовано в переліку платних послуг бібліотеки, яка має право здійснювати державну експертизу. Проте для митниці, правоохоронних органів, судів державна експертиза є безкоштовною. Ще раз підкреслимо, що державну експертизу мають право виконувати лише ті установи, що входять до спеціального переліку. Вони ж, власне, експерти цих установ, можуть бути залучені до судової та митної експертизи.

Крім державної експертизи цінності книжок, існують й інші види експертизи. Наприклад, експертиза книжкових пам'яток із фондів іншої установи — зокрема, ще перед початком російсько-української війни Міністерство культури та інформаційної політики України вимагало такі експертні висновки щодо рідкісних і цінних книг з фондів бібліотек і музеїв, підготовлені сторонніми організаціями, для укладання Державного реєстру національного культурного надбання.

Інші приклади: приватна особа звертається до бібліотеки з проханням ідентифікації видань і визначення цінності й грошової вартості власних при-

мірників за давнених видань. Ігнорувати книжкові пам'ятки, які зберігаються в бібліофільських зібраннях, не варто, адже у них дбайливо збережені примірники вітчизняних та іноземних стародруків, колекції чудових аматорських оправ, унікальні підносни, подарункові, бібліофільські нумеровані примірники, зразки видань на замовлення, прижиттєві видання класиків літератури і науки. Деякі видання (серед них українські брошури початку ХХ ст., емігрантські видання) абсолютно відсутні в державних бібліотеках, і це теж має бути враховано під час експертизи книжок із приватних бібліотек. Тому доцільно збирати таку інформацію, можливо, залучати бібліофілів до експонування книжкових пам'яток у державних установах. Усе це розширює діапазон книжкового репертуару, що побутує в державі. Особливо цінними в цьому плані є видання репресованих письменників і вчених, чії книги були заборонені в радянський час, їх нищили, тож сьогодні вони фактично відсутні в державних книгосховищах. Багато книг знищили окупанти вже в ході російсько-української війни.

Бажано було б фіксувати в якійсь зведеній базі експертні висновки щодо раритетів із приватних бібліотек, адже кількість і склад книжкових пам'яток у приватних бібліотеках України — *terra incognita*. Останніми десятиріччями з'явилися перші спеціальні каталоги приватних бібліотек, і це добре, бо розширює інформацію про книжкові пам'ятки України. Якщо бібліофіли з досвідом чи досвідчені букіністи чудово знають історію книги загалом, книжкові раритети, дезидерати, то для деяких заможних сучасних збирачів книжкових пам'яток часто потрібна не просто консультація, а завірений експертний висновок спеціаліста з державної установи. І бібліотеки, відповідно до затвердженого переліку платних послуг, можуть офіційно експертувати такі пам'ятки, фіксуючи інформацію про наявність певного раритету в нашій державі, хай і в приватній формі власності. Колись це зможе дати хоча б мінімальне уявлення про такі фонди в країні. Неоціненною є така інформація для дослідників історії книги, книгознавців — як поширювались давні книги в нашому регіоні, як їх читали, чому надавали перевагу.

Серед інших причин експертизи — встановлення збитків у разі викрадення книги (книжок), актів вандалізму (наприклад, вирізання гравюр). По-новому проблема визначення збитків постала в зв'язку з війною і втратою цілих бібліотек.

Крім того, цінність книг враховується під час встановлення їхньої вартості у разі купівлі за давнених книг і в разі дарунку бібліотеці давніх видань. Це потрібно робити й у випадку докомплектування фондів установи з обмінно-резервного фонду. Експертиза цінності *a priori* відбувається у випадках наукових досліджень, роботи співробітників із фондами книжкових пам'яток і появі сумнівів щодо правильності визначення вихідних відомостей книги тощо.

У кожному конкретному випадку глибина дослідження з метою експертної оцінки буде різною, відповідно до мети експертизи. Так само і форма констатації експертних висновків щодо цінності книги може набути вигляду офіційного експертного висновку (на бланку установи з підписом директора, завіреного гербовою печаткою) для державної експертизи і відповіді на запити силових відомств, або офіційної довідки за підписом експерта, бажано зі штампом біб-

ліотеки та підрозділу, де виконано експертизу за запитом власника книги. Доцільним для особливо цінних видань і примірників є укладання паспорту книжкової пам'ятки, як це робиться в музеях (фактично в паспорті в уніфікованих рубриках наводять основні характеристики книги, здобуті під час експертизи). У великих бібліотеках, де є значні масиви таких пам'яток, це зробити поки що проблематично, але якщо з будь-яких причин відбувається дослідження певного примірника чи укладається детальний науковий каталог якоїсь частини фонду, варто всебічно вивчити примірник, дослідити його і зафіксувати одержані висновки у будь-якій прийнятій у цій бібліотеці формі. Знов-таки, у випадках опрацювання отриманої будь-яким шляхом (купівлі, дарування, докомплектування) давньої книги результати її вивчення, одержані екпертом під час ознайомлення з книгою, бажано документувати — в службовому каталозі, в інформаційному повідомленні в засобах масової комунікації, в акті грошової оцінки у разі взяття її на баланс установи-фондоутримувача. Так само, виявлені під час дослідження, підготовки виставки, статті, наукового каталогу тощо ціннісні характеристики певного примірника, що давно перебуває у фонді, фіксуються відповідно або в списку експонатів виставки, оприлюднюються на сайті установи чи на сторінці певного відділу в соціальних мережах, у різного штибу публікаціях, а також бажано в службовому топографічному каталозі колекції. Покоління співробітників змінюються, і варто закріплювати здобуту інформацію.

Як згадано вище, експертиза книжкових пам'яток має відбуватись і у процесі укладання Державного реєстру національного культурного надбання, його складової частини «Книжкові пам'ятки України», про що ми неодноразово писали. Чи готові співробітники бібліотек, музеїв і архівів бути експертами, спроможними визначати рідкісність і цінність книг для Державного реєстру, навіть ураховуючи чинний «Порядок відбору рукописних книг, рідкісних та цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання»? На жаль, не завжди (маємо на увазі не хронологічні рамки відбору, а експертизу цінності видань ХІХ—ХХ ст.), і це не їхня вина — одержана ними освіта не передбачала здобуття потрібних для цього знань. Виникає правова колізія — експертиза в різних формах потрібна, ця практика є затребуваною як для приватних книжкових зібрань, так і для митниці, СБУ, МВС, прокуратури, для самих бібліотек, а виконують її не нормативно (в тому сенсі, що в посадових інструкціях чи у статуті бібліотеки така діяльність не передбачена).

У зв'язку з цим подаємо кілька порад. Основним джерелом для експертизи є сама книга. Водночас експерту для роботи потрібен широкий довідковий книгознавчий апарат, що включає, крім енциклопедій і довідників, бібліографічних покажчиків, збірників історико-книгознавчих публікацій, ще й спеціальні видання. Але справа не в кількості наявного розпорошеного масиву інформації, а в його розшуку, опрацюванні і в авторському переосмисленні цього комплексу, його складових, різною мірою напрацьованих поколіннями бібліотекарів, книгознавців, букіністів, бібліофілів, реставраторів.

Останнім часом книгознавці-бібліотекарі для атрибуції все частіше використовують електронні ресурси, що містять відскановані зображення титуль-

них аркушів, видавничих марок, екслібрисів, автографів, а можливо й репертуар шрифтів тощо. Зокрема, уточнювати інформацію щодо іноземних стародруків сьогодні допомагають зведені бази даних, наприклад *KVK* (Віртуальний каталог Карлсруе) — онлайн-меташуковик бібліотеки Технологічного інституту Карлсруе. Цей віртуальний каталог не має власної бази даних, але уможливорює одночасний пошук у численних бібліотечних каталогах. Допомогу можуть надати бази даних *CERL* (Консорціуму європейських наукових бібліотек — некомерційної організації, що охоплює близько 190 бібліотек, які зберігають стародруки). Тезаурус Консорціуму подає різні форми написання прізвищ авторів, укладачів, редакторів, перекладачів, їхні псевдоніми, а також варіанти написання різними мовами; інформацію про місця видань, зокрема несправжні; тут наводяться також відомості про власників примірників, з посиланням на конкретні бібліотеки, де вони зберігаються. Безперечно доцільно користуватися ресурсами *WorldCat* — найбільшої в світі бібліографічної бази даних; для французьких видань — зведеним каталогом бібліотек Франції (*CCFR*), каталогами інших національних і наукових бібліотек. Для кирилических стародруків найбільшу цінність мають відповідні електронні ресурси РДБ, РНБ, БАН Росії, а також НБУВ. Непересічну цінність становлять опубліковані повнотекстові копії книжкових пам'яток, зокрема у Світовій цифровій бібліотеці (*World Digital Library, WDL*), електронних бібліотеках *Europeana, Diasporiana*, а також «Україніка» та «Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини» на порталі НБУВ, «Культура України» на сайті Національної бібліотеки імені Ярослава Мудрого, «Історична спадщина України» на сайті Національної історичної бібліотеки, *eScriptorium* на сайті ЦНБ Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна та ін.

Перелічені й не названі тут інші ресурси суттєво допомагають виконувати експертизу книг. Але повернімося до теорії експертизи культурних цінностей. Вважається, що предметом експертизи культурних цінностей є пам'ятка культури, стосовно якої розроблено регламент експертизи. Це як протокол лікування в медицині: його рекомендовано дотримуватись. Якщо чітко розробленого регламенту щодо книжкової спадщини немає, спробуємо накреслити його основні складові (радімо скористатись також нашою попередньою публікацією [6]).

Експертиза книги передбачає правильне встановлення вихідних даних, тобто уніфікований опис книги. Проте врахування лише бібліографічного опису давньої книги, на відміну від ідентифікації сучасних видань, категорично недостатньо, це може призвести до практичних та історичних похибок. Методичною базою для наукової експертизи рідкісних і цінних книг, переважно давніх, є, як вже зазначено на початку розділу, комплексне дослідження таких пам'яток, додамо — з позицій книжкового пам'яткознавства, що охоплює не тільки історико-книгознавчу інформацію про видання (тобто історію видання, роль і значення його виходу в певну епоху, значимість автора і вагомість змісту твору, художнє оформлення й поліграфічне виконання конкретного видання, тираж, ціну, перше (прижиттєве) видання цього твору чи повторне і т. п.), але й історико-книгознавчі та історико-бібліотекознавчі характеристики примірника (наявність на ньому автографів, маргінальних записів, які зокрема

характеризують процеси читання й коментування книг у певний час, чи подають важливу історичну інформацію; екслібрисів, печаток і штампів, додаткових вклейок, цінної оправи тощо). Це все складники експертизи. Обов'язковим завершенням експертного висновку є формулювання конкретних визначень щодо історико-культурної цінності та рідкісності книги й прогнозування вартості цієї книжкової пам'ятки.

У експертному висновку доцільно відзначити також, пам'яткою якого рівня є примірник, представлений на експертизу: світового (книги, що мають універсальне значення для становлення й розвитку людського суспільства загалом або є видатними зразками світової культури), національного чи державного (всі рукописні книги та стародруки до 1800 р. включно, для картографічних і нотних видань — до 1850 р. включно; інші рукописні книги та видання, що мають важливе значення для пізнання й розвитку вітчизняної історії та культури), або місцевого рівня (видання чи примірники, особливо значущі для певної місцевості). Якщо метою експертизи є дозвіл на вивезення книги (книг) за межі України, а вона визначена експертом як пам'ятка світового чи державного рівня, тобто підлягає фіксації в Державному реєстрі національного культурного надбання, то відповідно до Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» дозвіл на вивезення такої книги (книг) не може бути отриманий, що в експертному висновку необхідно вказати.

В експертному висновку має бути максимально зазначена різнобічна інформація, зокрема, за потреби — характеристика паперу та способу друку. Тут мають бути враховані відповіді на питання, чи є книга першим виданням надалі класичного твору літератури чи науки, прижиттєвим виданням або посмертним, чи становить своєрідну пам'ятку подій і епох великого історичного значення, хто готував її до друку, який був тираж, як її поширювали. Бажано розшифрувати автографи, знайти відомості про авторів і адресатів дарчих написів. Необхідно зазначити відомості про ілюстровані обкладинки, розфарбовані літографії. Важливими для з'ясування читацької культури є дані про вставки чи закреслення в тексті, коментарі. Отже, йдеться про особливий метод книгознавчого дослідження — скрупульозне дослідження самої книги як джерела інформації про неї. І тут потрібні ерудиція, професіоналізм експерта, аби визначити місце пам'ятки з погляду її історико-культурної значимості в певну епоху і сьогодні.

Оскільки завдання експертизи можуть бути різними, то й експертні висновки можуть суттєво різнитись. Глибина експертизи, повторюємо, часто залежить від її мети: для державної експертизи чи для укладання бібліографічного опису в каталозі вивчення критеріїв цінності книги буде абсолютно різним. Від мети, відверто кажучи, залежить і грошова оцінка, і навіть сам висновок щодо історико-культурної цінності пам'ятки, адже це не математика. Експертне дослідження — доволі суб'єктивна справа, хоча професійна експертиза, яка враховує широкий спектр складових, має бути гранично об'єктивною.

Важливо звертати також увагу на бібліотечні штампи чи помітки бібліотекарів — чи це маркування історичних установ, які сьогодні вже не існують, чи ці бібліотеки функціонують під дещо зміненими назвами і сьогодні. Необхідно також

перевіряти уважно, чи нема слідів свідомо знищених печаток і записів. Найголовніша вимога експертизи — дослідження книги *de visu*. Ніякі фото не можуть замінити тактильні, візуальні відчуття від огляду давньої книги. Крім того, наголосимо, переглядати під час експертизи потрібно всі сторінки книги, а не лише титульну. Важливі і колір, і фактура паперу, наявність чи відсутність вержерів, філіграней у ньому, записів на примірнику, технології виготовлення оправы та її стан тощо.

Так само і щодо визначення рідкісності пам'ятки: якщо в певній бібліотеці конкретна книга збережена в одному примірнику, це не може автоматично означати, що видання рідкісне — як правило, пошук дає змогу виявити ряд інших примірників того самого видання в інших книгосховищах чи навіть у інших відділах великої бібліотеки. Власне наукова експертиза має визначити, серед іншого, і критерій рідкісності книги. Безперечною є вимога залучати для дослідження певного видання, насамперед стародруку, всі його доступні примірники: тільки за цих умов можна з'ясувати, чи є це варіантом відомого видання, чи його пізнішим перевиданням, чи взагалі копією-підробкою.

Таким чином, як бачимо, експертиза книжкових пам'яток є необхідним елементом роботи з історико-культурними фондами, їх дослідження. І бібліотекар, навіть досвідчений фахівець, не може знати все. Але він повинен знати, де знайти потрібну інформацію, на що звертати увагу для атрибуції, наприклад, кирилических стародруків, чи іноземних латиношрифетних стародруків, чи стародруків гражданського друку, або заборонених дореволюційних видань Російської імперії. Певну допомогу бібліотекарям-експертам в атрибуції різних видів книжкових пам'яток (як видань, так і примірників), сподіваємось, надасть і ця монографія.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України: кирилическі рукописні книги та стародруки / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; уклад. Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна та ін. Київ, 2007. 136 с.
2. Експертиза цінності документних пам'яток: програма та навчально-методичні матеріали до курсу для студентів з напрямку «Книгознавство, бібліотекознавство і бібліографія» / Харк. держ. акад. культури, Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка: авт.-укл. І.Я. Лосієвський. Харків: Мага, 2013. 312 с.
3. Калашнікова О.Л. Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей: підручник. Київ: Знання, 2006. 479 с., 48 с. іл. (Митна справа в Україні).
4. Libri Descripti: матеріали Міжнарод. наук.-практ. семінару «Експертиза рідкісних і цінних видань» (Харків, 16—19 верес. 2013 р.). Праці Дослідницького центру польської бібліографії Естрайхерів Ягеллонського університету та ЦНБ Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна / наук. ред. І. Качур і М. Романовська. Kraków: Collegium Columbinum, 2016. 264 s. (Biblioteka Tradycji Nr CXLVII).
5. Індутний В.В. Оцінка пам'яток культури. Київ: СПД Моляр С.В., 2009. С. 89.
6. Ковальчук Г.І. Експертиза книг: уніфіковані підходи та дискусійні питання. *Короленківські читання 2019. «Бібліотеки, архіви, музеї: конвергентна цифрова комунікація, крос-медійність, клієнтоорієнтованість»*: матеріали та тези доп. і повідомл. XXII Всеукр. (з міжнар. участю) наук.-практ. конф. (Харків, 24—25 жовт. 2019 р.). Харків, 2020. С. 221—229.

2

РОЗДІЛ

АТРИБУЦІЯ
ВИДАВНИЧИХ
ФАЛЬСИФІКАТІВ
І ВИДАНЬ
БЕЗ ВИХІДНИХ
ДАНИХ

2.1.

Контрафактні видання і видавничі фальсифікати:
проблеми термінології

2.2.

Атрибуція контрафактних видань
другої половини XVI — першої половини XVIII ст.

2.3.

Методика атрибуції контрафактних видань
і видань без вихідних даних

2.4.

Атрибуція кириличних стародруків
Почаєва, Унева і Супрасля

2.5.

Атрибуція видавничих фальсифікатів
і мініатюрних видань

2.1.

Контрафактні видання і видавничі фальсифікати, замасковані видання та «ряджені» книги, псевдовидання і титульні видання, нелегальні й заборонені видання: проблеми термінології

Галина Ковальчук

П

итанням книжкових підробок у спеціальній літературі приділено, на наш погляд, недостатньо уваги, що можна пояснити різними причинами: незначною кількістю таких видань порівняно з загальним репертуаром книжкової продукції; складністю виокремлення таких видань з огляду на відсутність відповідної бібліографії; термінологічною «розмитістю», нечіткістю у виділенні конкретних псевдотипів та ін. Проблема цікава, а її ігнорування призводить, зокрема, до помилкових описів тих чи інших книжок у бібліотечних каталогах, до спотворення історичних фактів і бібліографічної інформації.

Зазначені в назві підрозділу терміни, попри зовнішню подібність понять, які вони мають уособлювати, означають насправді дещо різні явища книжкової культури минулого (сподіваємось — минулого, адже більшість із них виникали через цензуру). У книгознавчих публікаціях інколи можна натрапити на певну підміну термінів для означення різних характеристик видань чи примірників. Питання спірні, спробуємо сформулювати наше тлумачення цих понять.

У неспеціаліста саме питання існування книжкових фальсифікатів у давнину може викликати подив і недовіру. Насправді, підробки документів, творів, книжок існували ще в часи поширення рукописного способу передачі інформації, тобто в «догутенбергівську еру». Фахівці по рукописах оперують термінами «оригінал», «протограф» і «копії», або «списки», «редакції». Тут криється теж чимало питань зі сфери джерелознавства, кодикології та інших спеціальних історичних дисциплін. Оскільки ми ведемо мову лише про друковані книги, а не про інші документи, то заглиблюватись у цю царину не будемо. Проте не можемо втриматись, і хоча б кілька яскравих прикладів рукописних фальсифікатів минулого тут згадаємо. Спеціалісти знають, що більшість відомих сьогодні дав-

ніх копій з видань Франциска Скорини пов'язані з українськими землями. Серед них список 1568 р. із Галицького Ярославля Василя Жугаєва, який змінив ім'я Скорини в його передмовах та післямовах до книг «Бивлии Руской» своїм ім'ям; чи в Тернопільському списку 1569 р. переписувач Лука також змінив ім'я Скорини своїм ім'ям [1]. Є це прикладом фальсифікації? На нашу думку — безперечно, за всієї позитивної оцінки існування самих списків.

Вже понад 200 років відомі мистецькі підробки давніх рукописів, виготовлені на початку XIX ст. московським антикваром А.І. Бардіним, серед яких чотири копії «Слова про Ігорів похід», п'ять копій «Руської Правди» та ін., усього 24 підробки [2]. На них свого часу «купились» навіть такі знавці давньої літератури, як О.Ф. Малиновський, О.І. Мусін-Пушкін, П.М. Строев. І лише після викриття фальсифікацій А. Бардін почав ставити дату і підпис на створених ним і навіть ілюмінованих списках, пропонуючи їх колекціонерам-бібліофілам. Не будемо також занурюватись в історію інших дворянських бібліофільських розваг того часу, зокрема виготовлення літературних містифікацій давніх творів, або списків «під давнину» О.І. Сулакадзева. Щоправда, тут мова йде радше не про підробку справжнього джерела, а стилізовану під давнину підробку, що по суті спотворювала історію літератури. Найвідомішим фальсифікатом минулого науковці вважають «Велесову книгу», написану начебто на дерев'яних дощечках, про яку стало відомо після її публікації в 1950-х рр. білоемігрантом Ю. Миролубовим. За його словами, дощечки були знайдені 1919 р. на Харківщині полковником Добровольчої армії Алі Ізенбеком (художником Ф. Ізенбеком) і зникли після смерті останнього в серпні 1941 р.

У наведених вище прикладах згадано *літературні містифікації*, тобто літературні твори, авторство котрих зумисно приписують якійсь особі (реальній або вигаданій) чи видають за народну творчість. Хіба можемо говорити в таких випадках про контрафакції, контрафактні видання? Мабуть ні, адже *контрафакція* означає друкування книг без попередньої згоди автора (незаконні передруки), порушення авторського права з метою, переважно, одержання прибутку, що розглянемо далі. Чиє право в юридичному сенсі порушили А. Бардін, О. Сулакадзев чи Ф. Ізенбек? Проблема тут радше у науковій достовірності, введенні фахівців в оману, викривленні самої історії й історії літератури. Та й на прибуток вони особливо не розраховували. А от синонім контрафактного видання — *піратське видання* — на нашу думку, більше відповідає цьому явищу, хоча синоніми ніби мали б означати однакові поняття. Отже, в подібних випадках краще застосовувати терміни *підробка*, *містифікація*, *фальсифікат*. Що стосується творів або видань, створених «за мотивами» інших книг, то тут найчастіше мова йде про питання текстології, запозичень чи переробок («переспівів»), а не книгознавства. У таких випадках буває досить важко встановити, де дійсно плагіат і своерідна літературна крадіжка, підробка, а де схожі ідеї чи сюжети.

Окрім літературних містифікацій, предметом яких є зміст твору, а не зовнішній вигляд книги, існують численні *видавничі підробки*. У таких випадках підробляються елементи зовнішності книги: папір, шрифт, ілюстрації, оправа,

титульні відомості. Видавничі підробки можуть бути тиражними, якщо підроблено весь наклад, і попримірникові, коли підробкою є один екземпляр.

На межі літературознавства, бібліофільства і книгознавства визначенням цих явищ більш-менш ґрунтовно займався радянський дослідник П.Н. Берков [3], який розмежував поняття «літературна містифікація» і «книжкова містифікація». За ознакою мети створення він поділяв псевдовидання на «книжкові містифікації» (створені, аби посміятись над легковір'ям читачів, особливо читачів-бібліофілів) і «підробки» (створені з метою наживи), а також виділяв «реставровані видання», до яких ще повернемося.

У підручнику О.Л. Тараканової «Антикварная книга» [4] наведено таке тлумачення терміна псевдовидання (від грец. pseudos — неправда, брехня): твір друку або рукопис, титульні і вихідні відомості якого не відповідають фактичному змісту книги, сфальсифіковані ім'я автора, місце чи рік видання. Теоретичними розробками в цій сфері предметно займалась Г.В. Холодних [5–7].

О.О. Говоров 1990 р. увів у науковий обіг термін «псевдотип» [8, 9]. Серед видавничих підробок (псевдотипів) за ознакою мети випуску вчений виділив три категорії: видання політичного характеру («ряджені книги»); видання культурно-освітнього характеру (літературні містифікації); комерційні фальсифікати (контрафакції, реставровані видання). У двох перших випадках творці таких видань не переслідують мету збагачення, у третьому випадку метою є нажива.

Видання політичного характеру тісно пов'язані з цензурою, з політичною чи релігійною боротьбою в суспільстві. Саме це переважно викликало необхідність фальсифікації вихідних відомостей, а саме зміну назви книги, випуск її під псевдонімом, неправильно вказане місце чи рік видання, неіснуючий цензурний дозвіл або неправдиві дані про перевидання, розміщення блоку книги всередині іншого видання чи під іншою обкладинкою тощо. Інколи, головно для уникнення цензурних переслідувань, видавці навіть указували неіснуючі міста та друкарні. Наприклад, С. Маслов згадував книгу французького філософа С. Марешаля «*Fragments d'un poëme moral sur Dieu*» 1781 р., де вказано (вчений навів переклад), що книга «видається в місті безвірників (*Ateopolis*) у перший рік царювання розуму»¹. Як зразок невідповідності, фальсифікації вихідних відомостей можемо навести такий приклад: нещодавно, переглядаючи книги колекції *Regia* у відділі бібліотечних зібрань і колекцій НБУВ, ми натрапили на примірник (шифр *Regia* III. B.84) видання 1784 р. французького письменника Шарля де Сюза (іл. 1), який явно любив містифікації, з вихідними даними «*A Salomonopolis, Chez Androphile, á la Colonne inébranlable, MMMM.DCC.LXXXIV*» (У Саломонополісі: у Андрофіла, біля Непохитної колони, 5784 [року]).

У цьому ж ряду випадки, коли свідомо неправильно вказано місце видання, що реально існує. Так, укладачі зведеного каталогу стародруків, виданих в Укра-

¹ IP НБУВ. Фонд 33. Од. зб. 260.

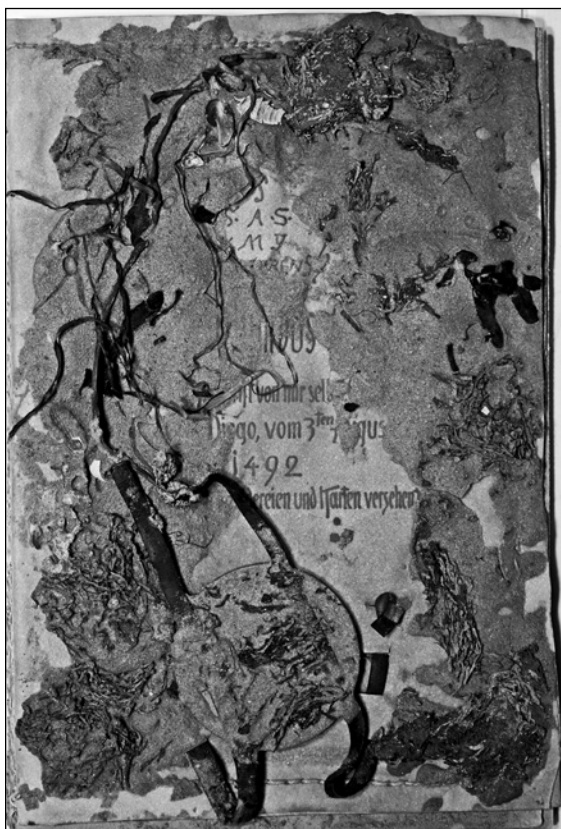
Іл. 1. Титульна сторінка видання Шарля де Сюза 1784 р. з вигаданими вихідними відомостями

що цю *підробку*, виконану тиражем, здійснило спеціалізоване на підробках німецьке видавництво Карла-Марії Зейппеля [11] у другій половині XIX ст.

Отже, явище літературних містифікацій і видавничих підробок існувало, повторимось, давно і в різних народів чи державах. У світі відомі фальсифікації давньої кельтської поезії «Пісні Осіана» шотландського поета XVIII ст. Д. Макферсона — як згодом з'ясувалось, ні міфічного Осіана, ні, відповідно, його пісень у давнину не існувало, це творча містифікація самого Макферсона. Авторами інших літературних містифікацій були П'єр Меріме, Вацлав Ганка, Йозеф Лінде та ін. Варіантом літературних містифікацій можна вважати також випадки дописування творів за відомого автора, як це зробив колись щодо долі Чичикова М.А. Булгаков у фейлетоні (сатиричній повісті) «Похождения Чичикова» і у сценарії кінофільму «Похождения Чичикова, или Мертвые души» за мотивами відомої поеми М.В. Гоголя. Чи можливі сьогодні літературні містифікації? Виявляється, так. Зокрема, 2019 р. Київський клуб бібліофіла випустив книгу того ж М.А. Булгакова «Морфий (Записки врача)» як репринт паризького ви-

їні, Я. Запаско та Я. Ісаєвич не включали до цього каталогу видання, де зазначено українське місто, якщо вже було відомо, що місце виходу спотворене. Наприклад, видання варшавського видавця і книгаря Міхала Грелля, де подано Львів у числі кількох мість видання, — насправді книги друкувались у Лейпцигу, Дрездені чи Варшаві [10, с. 10].

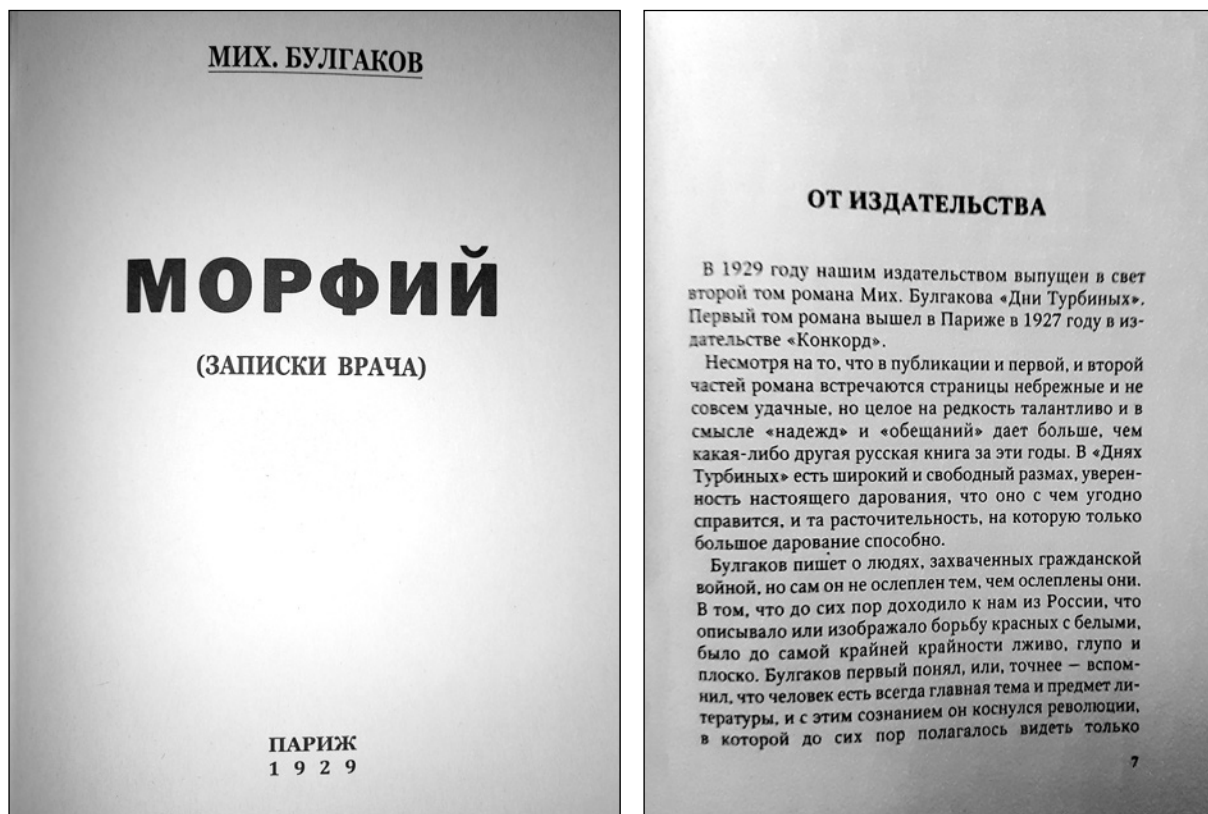
Маємо визнати, що поділ книжкових фальсифікатів на групи є доволі умовним: часто літературні містифікації є одночасно видавничими підробками, а комерційні фальсифікати можуть бути виготовлені з культурно-просвітницькою метою. Прикладом чудової *фальсифікації-містифікації*, покликаної привернути увагу до історичного явища і водночас заробити, є примірник із наших фондів начебто щоденника Колумба, де на титульній сторінці намитий пісок, на цупких аркушах сліди зелених водоростей, і може скластися враження, що це дійсно оригінал рукопису Колумба (іл. 2). Проте виникає питання: а чому Колумб писав німецькою? Відповідь полягає в тому,

Ил. 2. Обкладинка і сторінка видавничого фальсифікату К.М. Зейпеля щоденника Х. Колумба 1492 р. (Düsseldorf: Seyppel C.M., [1890])

дання 1929 р. (якого насправді не було), ще й із видуманою передмовою від видавництва (іл. 3), де є начебто згода самого Михайла Афанасійовича на паризьке видання, хоча самі оповідання медичної тематики, включені до видання, дійсно належать перу Булгакова. Укладачі й видавці цього сучасного видання Ю.А. Воронцов і В.Ю. Бихун підготували його в дусі самого М.А. Булгакова до першого фестивалю Булгаков Fest на Андріївському узвозі. Пишемо про це свідомо, щоб залишити хоч якийсь слід у спеціальній літературі, аби згодом бібліографи не шукали міфічне видання 1929 р. Проте в даному випадку все-таки більше йдеться не про літературну містифікацію, адже твори дійсно належать М.А. Булгакову, а про видавничу підробку — такого видання в Парижі в 1929 р. не було, отже, й репринту з нього бути не може. Самі творці сприймають своє видання як дотепну містифікацію, створену з любов'ю для колекціонерів.

Децю протилежне явище, коли справжнє ім'я автора приховане (і необов'язково псевдонімом, коли автор свідомо з різних причин, найчастіше цензурних, а можливо й інших, зокрема через сором'язливість, сам ховає своє ім'я, тобто спотворює справжні відомості про твір і видання). Наприклад, під ім'ям «розкрученого» автора пишуть інші особи, так звані літературні наймити,

Лл. 3. Титульний аркуш і початок передмови видавничого фальсифікату М. Булгакова (Київ: ЛАТ&К, 2019)

справжні імена яких найчастіше невідомі (найяскравіший приклад — твори О. Дюма, однак це явище, начебто, існує і нині). Тема цікава, але повернемося до книгознавчих термінів.

Серед стародруків, зокрема вітчизняних кириличних, відомі численні випадки, коли однакові вихідні відомості мають різні видання. І якщо не порівнювати між собою примірники з тотожними бібліографічними даними, можна помилково приймати одне видання за інше. Цілком імовірно, що у каталогах бібліотек чи музеїв деякі стародруки і досі атрибутовані невірно. Ще на початку ХХ ст. С.Т. Голубев звертав увагу на різні примірники Євангелія, виданого Львівським братством з датою 28 листопада 1690 р., і довів, що деякі з них були опубліковані пізніше, наприкінці 1703 чи на початку 1704 р. [12, 13]. Дослідник вважав, що збираючись надрукувати на початку ХVІІІ ст. Євангеліє, Братство побоювалось включити в книгу, як було прийнято, молитву за чинного короля — Августа ІІ, котрий у будь-який момент через бурхливі тогочасні події в польській державі міг бути позбавлений престолу. Тому видавці вдалися до хитрощів: позначили датою випуску видання 1690 рік (таке видання дійсно було) і вставили на початку книги молитву за короля Іоанна (Яна ІІІ Собеського), який помер за сім років до підготовки нового видання, в 1696 році. С.Т. Го-

лубев поділив усі доступні йому для вивчення примірники на дві групи, детально описав їхні відмінності.

Цю методику порівняння примірників одного, здавалося б, видання і розподілу примірників на умовні варіанти, визначені як різні видання, пізніше продовжив С.І. Маслов у роботах «К истории западно-русских типографий XVII века» і «Етюдах з історії стародруків»² та інших, зокрема неопублікованих, працях (вчений планував підготувати як 24-й випуск «Етюдів з історії стародруків» дослідження «Варіанти та підробки серед видань XVI—XVIII ст.»)³. Уже в першій із названих праць він виклав свої спостереження відносно видання «Євангелія Учительного» К. Транквіліона Ставровецького 1619 р. За поверхового перегляду, зазначав учений, всі примірники здаються тотожними: однакові титульні відомості, начебто однаковий шрифт, і орнаменти в тих самих місцях; текст співпадає рядок у рядок. Однак під час ретельного зіставлення примірників він виявив значні відмінності, що дало йому змогу поділити всі примірники на дві групи — *A* і *B*. У всіх примірниках групи *A* написання багатьох слів відрізняється від їх же написання в примірниках групи *B*, наприклад, «проповѣдника» та «проповідника». У примірнику *A* 181 аркуш, на останньому розміщено список одруковок; у примірнику *B* 180 аркушів, такого списку нема, а самі помилки виправлено в тексті. Ці та інші спостереження дали Маслову підстави вважати, що примірники групи *B* є передруком примірників групи *A*. Пошук відповіді на питання, коли і ким було надруковано наклад групи *B*, тобто підробку (шрифти й орнаменти виявилися теж не тотожними, а схожими), привів дослідника до такого висновку: подібний шрифт і гравіровані прикраси мають видання, що належали друкарні Могилевського Богоявленського братства, яке виникло значно пізніше — у 80-х роках XVII ст., а виявлений примірник начебто цього ж видання Євангелія, що зберігся в бібліотеці Санкт-Петербурзької духовної академії, підтвердив, що книга була видана в Могилевській друкарні 1697 р. на кошти її арендатора Максима Воцанки. Порівняння примірників типу *B* з рідкісним примірником, де Воцанка залишив справжню дату, довело повну тотожність цих видань, тобто примірники Євангелія Учительного групи *B*, усупереч вказаним на них відомостям, були надруковані не в Рохманові в 1619 р., а в Могилеві в 1697 р., і лише в деяких рідкісних примірниках М. Воцанка вказав справжні відомості.

Саме така методика комплексного дослідження примірників стародрукованих видань, насамперед порівняння їх між собою, допомагає виявляти *видавничі фальсифікати* минулого чи *варіанти видань*. Наприклад, порівнявши 13

² Маслов С.І. К истории западно-русских типографий XVII века. *Труды XIV Археологического съезда в Чернигове*. Москва, 1911. Т. 3. С. 371—376; *Його ж*. Етюди з історії українських стародруків, I—XVIII. *Українська книга XVI—XVII—XVIII ст.* Київ, 1926. С. 77—154, окремий відбиток 84 с.; *Його ж*. Етюди з історії стародруків, IX—X. *Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія*. Київ, 1927. С. 698—719, окремий відбиток 24 с.; *Його ж*. Етюди з історії стародруків, XI—XII. *Записки Исторично-філологічного відділу ВУАН*. 1928. № 21—22. С. 45—93, окремий відбиток 52 с.

³ ІР НБУВ. Фонд 33. Од. зб. 199.

примірників видання Й. Галятовського «Души людей умерлих» (Чернігів, 1687), Маслов виділив серед них два варіанти і ще два різні видання, надруковані в різні роки. Вони різняться орнаментальними елементами, набором і версткою, навіть складом текстів. У одному виданні 60 аркушів, в іншому — 52; різні рамки на титульних аркушах. Розглянувши всі доступні йому примірники «Синописа» 1680 р., вчений виявив три окремі видання, й припустив наявність інших. Вивчаючи «Руно орошенное» Дмитрія Ростовського (з вихідними даними Чернігів, 1702), С. Маслов визначив оригінал і підробку, зроблену з метою уникнути синодальної цензури. Він виявив також два різні видання «Зерцало от писанія Божественного» 1705 р. — одне з присвятою гетьману Мазепі, а друге — Василю Кочубею, рідкісніше. Сам учений розумів це так: «Характеристики різних варіантів у виданнях XVII—XVIII вв., які переносять нас в позалаштункові, так би мовити, обставини книжкової продукції старих часів»; «Вивчення цих варіантів дає мені можливість встановити серед книжкової спадщини минулого низку підробок, утворених почасти з метою книготоргових прибутків, почасти з метою уникнути утисків з боку цензури»⁴. Побіжно зазначимо, що С.І. Маслов використовував також термін *paraleldrucken* (наприклад, «Огляд «Paralleldrucke» та підроблених видань XVI—XVIII ст.» — ІР НБУВ, Ф. 33, № 2952, арк. 48), хоча завершеного тлумачення цього терміна він, на жаль, не надав. Імовірно, йдеться про варіанти видань. Зокрема, 1928—1929 академічного року виявлення варіантів серед українських видань XVII—XVIII ст. було плановим у роботі С. Маслова у відділі стародруків Всенародної бібліотеки України (там само, арк. 180). Він також мріяв про створення *Typenrepertorium* для кириличних стародруків (там само), тобто укладання репертуару шрифтів, порівняння яких також могло б допомагати атрибутувати те чи інше стародруковане видання.

1947 р. співробітник нашої бібліотеки М. Суслопаров, використовуючи цю методику, довів існування двох віленських видань Євангелія з однаковою датою 1600 року. Вище наведене дає підставу наголосити на необхідності порівняння примірників, умовно кажучи, з дублетами, або ж з примірниками інших установ. Вірогідно, так можуть бути виявлені як варіанти одного видання, так і підробки, чи встановлені інші видання. Найтипівішими формами варіантів серед примірників стародруків є: різниця в матеріалі, на якому надруковані примірники, в якості паперу, в розмірі паперового аркуша; неоднаковий склад статей, що передують основному тексту видання чи йдуть за ним; різниця в складі статей основного тексту; текстуальні різночитання за наявності того ж комплексу статей; різний склад гравюр і орнаментів. Друкарські варіанти характеризуються також відмінностями набору, гравірованих елементів, виливних прикрас, різним застосуванням червоної фарби тощо.

Сучасні вітчизняні дослідники стародруків Н. Бондар (див. розділ 2.2 у цій монографії щодо підробок кириличних стародруків); І. Качур [14, 15], І. Ціборовська-Римарович [16—18] (переважно досліджують латиношрифті вітчиз-

⁴ Стенограма загальних зборів співробітників УНІК. 1931 р. ІР НБУВ. Ф. 47. Од. зб. 251. Арк. 7.

няні видання) використовують і розвивають далі цю методика, і віднаходять нові видавничі фальсифікати минулого, називаючи їх різними, близькими за змістом термінами, вже згаданими вище, найчастіше — *контрафактними*, а також *нелегальними*, *піратськими*, *корсарськими*, *незаконними* виданнями. Так, І. Качур тривалий час досліджує видавничу продукцію львівських друкарів XVIII ст. Шліхтинів, завдяки чому змогла переконливо довести існування низки підроблених ними видань і розробити та плідно використовувати методика ідентифікації видань із фальшивими чи анонімними вихідними відомостями. Предметом дослідження вчена вважає комплексне вивчення продукції та історії певної давньої друкарні; установлення і порівняння вихідних даних і обсягу видання з аналогічними примірниками; аналіз друкарських засобів (шрифтів, гравірованих прикрас, ілюстрацій); набір друку, композицію окремих видань; способи проставлення сигнатур, колонцифр, кустодів; помилки в орфографії, пунктуації, недбалість друку, а також паперознавчі, провенієнційні й оправознавчі студії.

Серед видавничих фальсифікатів минулого, де приховані справжні місце і час видання, є навіть видання розважального характеру, випущені монастирськими друкарнями, зокрема Бердичівського монастиря босих кармелітів. Саме книгознавчий аналіз — паперу, шрифтів, елементів графічного оформлення, посторінкова перевірка набору з оригіналами видань, зазначеними на обкладинці і титулі — свідчить про друк цих видань не у Львові чи Варшаві, а, наприклад, у Бердичеві чи Луцьку (див. розділ 2.3 цієї монографії).

І тут ми повертаємось до терміна *контрафакція* (від фр. *contrefaçons* — підробка), що в історико-книгознавчих дослідженнях найчастіше означає передрук видання, здійсненого з порушенням авторського права. В англійських країнах, як свідчать дослідники-юристи [19, 20], поняття *контрафакції* та *піратства* дещо різняться: під контрафактною діяльністю розуміють переважно порушення права на торгову марку, а піратство означає копіювання і поширення несанкціонованого видання (копіювання оригіналу). Застосовуючи такі тлумачення до історії книги, можна сказати, наприклад, що *псевдоальдини* (видання інших фірм, не Альдів, а тих, які запозичували формат альдин, друкарську марку дельфіна навколо якоря, шрифти, але друкували інші твори) — це *контрафакція*, контрафактні видання, а, скажімо, друкування роману Ж.Ф. Мармонтеля «Інки, або знищення держави Перу», здійснене в Бердичівській друкарні босих кармелітів, на якому місцем видання зазначений Львів, — це *піратське видання*. З цим можна погоджуватись або не погоджуватись, але невизначеність у вітчизняному законодавстві таких термінів спонукає істориків книги до подальших пошуків адекватного розуміння дещо різних явищ історії книги. Мета виготовлення підробок в обох названих прикладах — фінансовий прибуток, але в першому випадку видавець проходить весь шлях підготовки книги, від авторського рукопису до закінченого тиражу видання, і лише сподівається, що використання друкарської марки популярного й авторитетного видавця допоможе реалізувати наклад швидко. У другому випадку підготовка видання спрощена: не треба розбирати почерк автора, адже набір відбувається з друкованого раніше в іншій друкарні примірника, не треба платити гонорар автору і т. п.

Що ж стосується випадків, коли та сама друкарня перевидає, скажімо, Євангеліє, як це сталося в Львівській братській друкарні щодо видань 1690 і 1703—1704 рр., чи у разі інших перевидань із однаковими вихідними даними, то, на нашу думку, їх краще називати *передруками, нелегальними виданнями, підробками, видавничими фальсифікатами*, а не контрафактними чи піратськими виданнями. Навряд чи видавці керувались тут насамперед метою збагачення, хоча не без цього; але причини, скоріше за все, були інші, зокрема політичної доцільності, як це було з виданням братського Євангелія 1703—1704 рр.

Особливе місце серед передруків-фальсифікатів посідають в історії книги *старообрядницькі видання* кінця XVIII — початку XIX ст. Старообрядницька книга була виявом неприйняття реформи церкви патріархом Никоном у середині XVII ст. і відповідним бажанням користуватись «дониконівськими» виданнями. Іншими причинами, окрім релігійних, були: скорочення фонду дореформених видань у зв'язку зі зношенням книжок у процесі їх побутування, цілеспрямована політика уряду (що вважав старообрядців «розкольниками») з вилучення книг з обігу, складність відтворення книжок шляхом переписування тощо. Таку літературу на замовлення старообрядців випускали друкарні Могилевського Богоявленського братства, православних Чернігівського та Троїце-Іллінського монастирів, уніатських монастирів: Віленського Свято-Троїцького, Супрасльського Благовіщенського, Почаївського Успенського; дві світські друкарні — в Гродно та П. Дюфора у Варшаві. Після імператорського указу 1783 р. про «вільні друкарні» організовувались і власні старообрядницькі друкарні, зокрема, дві (Я. Железнікова та Ф. Карташева) в посаді Клинци Чернігівської губернії, К. Количева в Янові Подільської губернії та ін. Їхні видання імітували дониконівські.

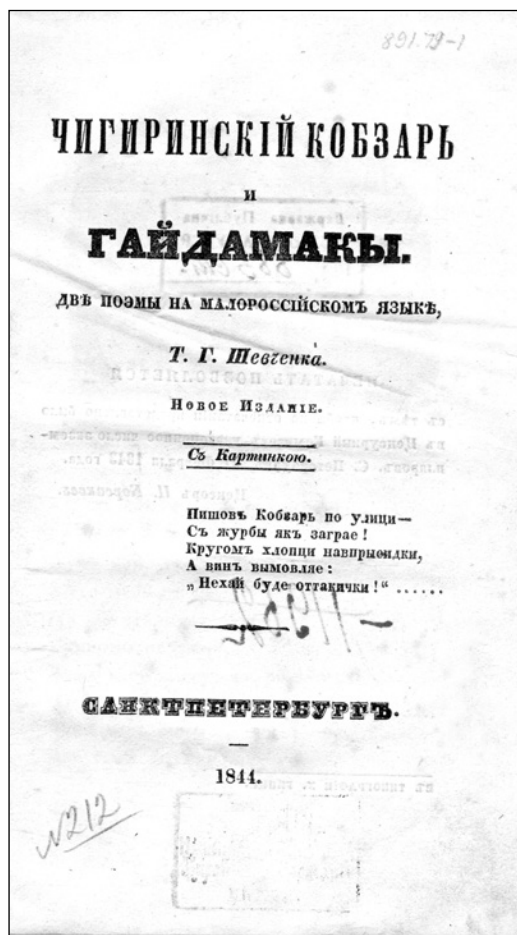
Наявність серед старообрядницьких видань XVIII—XIX ст. значної кількості передруків московських стародруків першої половини — середини XVII ст., які видавці прагнули відтворити найточніше («буква в букву», «ни в чем не отменно»), примушує бібліотекарів бути особливо уважними насамперед до московських стародруків, пам'ятаючи про існування величезної кількості їх пізніших старообрядницьких передруків, котрі дублюють не тільки основний текст, але й вихідні відомості оригіналів XVII ст. «Новодрукована книга» повинна була повністю відповідати своєму стародрукованому оригіналу, проте додаткові статті, наприклад, пасхалії, що містили дати перехідних свят на певні хронологічні періоди, замінювали новими. Поряд із вихідними даними XIX ст. друкарі зобов'язані були передруковувати колофон стародрукованого видання. За час, що минув від виходу таких книг, аркуші зі справжніми вихідними відомостями з різних причин можуть бути втрачені, і видання старообрядців приймають за стародрукований оригінал. Відрізнити їх інколи можна за наявністю чи відсутністю «норми» і відомостей про тираж. Саме в друках старообрядців на корінцевому згині аркушів або під набірною шпальтою ліворуч на перших аркушах зошитів розміщували в XIX ст. «норму», котра складалась з короткого заголовка і порядкового номера видання. Відомості про тираж і порядковий номер видання наводили, як правило, в кінці книжки — на останньому аркуші «дониконівського» тексту чи в кінці додаткових статей. Розрізнити ці

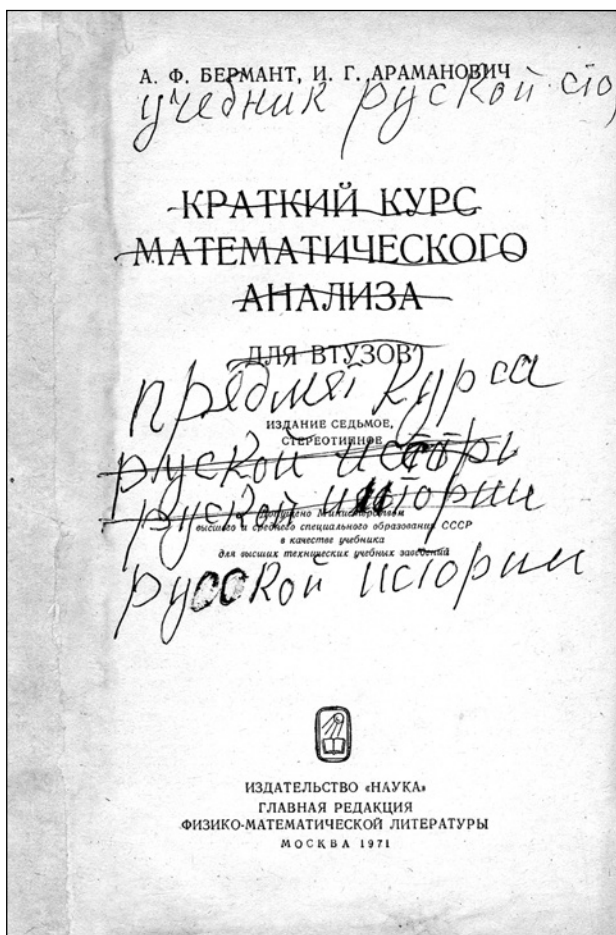
Ил. 4. Початкова сторінка і титульний аркуш перевидання московською старообрядницькою друкарнею 1914 р. Острозької Біблії 1581 р.

видання можна також, порівнюючи папір: копії XVIII ст., тобто старообрядницькі видання, друкували на російському папері, що мав відповідні філіграні. Просвічуючи папір, часто можна побачити дату його виготовлення. Крім того, колір паперу був не жовтуватий, як у книжок XVII ст., а дещо блакитний, наприкінці сторіччя навіть синій, та й сам папір щільніший за іноземний. Характерною особливістю старообрядницьких видань були і сигнатури буквами, яких ніколи не було в московських друках XVII ст., що їх копіювали старообрядці. Створена 1800 р. «Единая древнеправославная церковь» теж передруковувала дониконівські видання. Так, 1914 р. у Москві «в «старообрядческой книгопечатне» передруковано Острозьку Біблію 1581 р. (іл. 4), щоправда, на відміну від оригіналу друку Івана Федорова, з ілюстраціями.

Кириличні видання XVII ст. передруковували не лише старообрядці. В історії книги відомі випадки максимально наближених до оригіналу пізніших передруків в Україні та Білорусії Учительного Євангелія Кирила Транквіліона Ставорець-

Лл. 5. Зразок «титульного видання» з зазначенням «Новое издание», де новим є лише один алігат і титульна сторінка

Лл. 6. Підручник з математики, в якому в домашній бібліотеці зберігався примірник забороненої праці С. Платонова з історії

кого (Рохманів, 1619); наприкінці XIX ст. Синодальна друкарня в Москві передрукувала «во всем согласно» видання Києво-Печерської друкарні 1623 р. книги Іоанна Златоуста «Бесіди на 14 посланій апостола Павла». Не виключено, що пізніші передруки цих та інших видань у бібліотеках інколи приймають за оригінали.

Допомогу в атрибуції стародруків можуть надати філіграні, оскільки давні видання друкували на папері ручного (черпального) виробництва, у структурі якого технологічно назавжди залишались видимі на просвіт лінії верже й понтюзо та самі водяні знаки — філіграні. Найвні філігранознавчі праці нині допомагають дослідникам датувати такі видання шляхом порівняння філіграней із зображеннями у спеціальних альбомах. Філіграні чи їх відсутність можуть допомогти виявити фальсифікати.

Ще одне явище, про яке варто згадати в контексті нашої теми, — «титульні видання», які найчастіше виготовляли видавці нерозпроданих тиражів видань. Це

спосіб, умовно кажучи, як із старої книги зробити нову, з одного видання зробити два — завдяки передруку й заміни титульного аркуша та обкладинки, з дещо зміненою назвою та новими, пізнішими вихідними відомостями. Інколи видавці ще додавали: «Видання друге». Це типове *псевдовидання*, адже нового видання не було. Такі *псевдодруки* були поширені серед видань так званого громадянського друку вже у XVIII ст., а також у XIX ст., і треба бути дуже уважними, описуючи їх, перевіряти відомості за авторитетними бібліографічними джерелами. Титульним виданням можна вважати й «Чигиринській Кобзарь и Гайдамакы. Двѣ поэмы на малороссійскомъ языкѣ, Т.Г. Шевченка. Новое Изданіе. Съ Картинкою. Санктпетербургъ. 1844» (іл. 5). Видання нове лише наполовину: 800 нерозпроданих примірників поеми «Гайдамаки» 1841 р. приплетено до нового видання «Кобзаря».

В історії книжкової культури відоме також таке явище, коли власник бібліотеки вилучає з книжок потрібні йому фрагменти (твори, ілюстрації) і складає з таких частин одного формату нову книжку (штучний збірник або *конволют*, на відміну від вище вказаного *видавничого конволюту* — *власницький конволют*), зшиваючи її в майстерні і замовляючи для неї відповідний титульний аркуш, обкладинку з новими вихідними відомостями. Наприклад, серед бібліофілів відомі «єфремівські конволюти»⁵, що належали російському бібліофілу, видавцю, літературознавцю Петру Олександровичу Єфремову (1830—1907). Вказаним способом він складав томи творів певного письменника, приєднував туди доповнення у вигляді журнальних чи газетних вирізок, різних відбитків, рецензій, портретів, рукописів, замовляв відповідну обкладинку в друкарні і створював тим самим єдиний і неповторний примірник, чим неодноразово вводив в оману дослідників книги і колекціонерів. Мета власника — зручність у дослідженні творів певного автора, зручність у зберіганні та користуванні. Але як можна назвати це явище? Це не фальсифікат, такого завдання перед власником явно не було. Але ж і видання такого теж не було. На нашу думку, в таких випадках доцільно використовувати знов-таки термін «*псевдовидання*». Термін «фальсифікат» не відповідає наведеному вище прикладу складання власницьких конволютів, адже, умовно, якщо власник зібрав різні видання одного твору і замовив обкладинку з назвою «Зібрання видань твору...», то він ні в чому не схибив, фальсифікації нема. По суті, всі вихідні відомості правильні, але видання такого не було. Тому ми наполягаємо на використанні в подібних випадках терміна «*псевдовидання*», адже це не видання в повному розумінні цього слова, це штучний унікальний примірник публікацій із різних видань.

Варто визнати, що псевдовидання є теж пам'ятками епохи, інколи, можливо, не менш цінними за оригінали. Головне — правильно атрибутувати примірник, установити його справжні вихідні відомості, його походження, надати книгознавчу характеристику.

Інший приклад псевдовидань, коли власник забороненої цензурою книги «ховав» її в іншу палітурку дозволеного владою видання чи виготовляв для неї саморобну обкладинку. Так, кілька років тому З.О. Пономаренко подарувала від-

⁵ Див. URL: <http://www.hi-edu.ru/e-books/AK/3-2-07.htm>

ділу стародруків та рідкісних видань НБУВ цікавий примірник з родинної бібліотеки: підручник з російської історії С.Ф. Платонова, що був заборонений у Радянському Союзі ще на початку 1930-х рр., в оправі підручника з математики для вищих шкіл — так ховали заборонені цензурою книги в домашніх бібліотеках (іл. 6). Тут доречнішим є термін «замасковане» видання чи «замаскована» книга.

Отже, це, так би мовити, «ідейні» псевдовидання, більшість із яких становлять «замасковані видання» або «ряджені книги», коли обкладинка, титул, початок і кінець книги відповідає дозволеному цензурою виданню, а основну частину книги становить заборонений цензурою текст, як правило — без титульного аркуша. Наприклад, у фондах відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ є примірник заборонених у Російській імперії поезій Т. Шевченка, виданих у Женеві 1890 р., вставлених між сторінками 32 і 33 у книжку «Полное собрание стихотворений Веневитинова» (СПб., 1886). Прикладами замаскованих видань ХХ ст. є низка примірників у фонді відділу зарубіжної україніки НБУВ, які зовні відповідають літованим (дозволенним цензурою) радянським виданням, а всередині містять твори націоналістичного змісту діячів діаспори. Розповсюдження підробок політичного характеру, спричинене завданням політичної конспірації, притлумлення пильності цензури, тісно пов'язано з розвитком ідеологічної, національної, релігійної боротьби. Це стосується і видань вільної української друкарні М. Драгоманова в Женеві, і старообрядницьких друків та ін.

Серед псевдовидань виділяють і вже згадані «реставровані видання». У контексті нашої теми це примірники, складені з дефектних екземплярів, причому не обов'язково з одного тиражу, а можливо й з аналогічних видань, більш ранніх чи пізніших, інколи і з виготовленням відсутніх аркушів сучасними засобами. У результаті виходить псевдовидання на рівні примірника, тобто підробкою є не все видання, не тираж, а окремий примірник.

Варто детальніше зупинитись на цьому явищі і розглянути приклади *книг-гібридів*, створених із начебто благородною метою зібрати «ідеальний примірник», тобто повний, а насправді — з метою обманути покупця, експерта, установу, видати фрагменти дефектних видань, нерідко викрадені з бібліотек, за повний примірник, який апіорі дорожчий, ніж дефектний. Різновид — до дефектних примірників, де відсутні аркуші чи ілюстрації, вставляють зошити, аркуші, ілюстрації з інших недорогих книжок. Примірники для таких запасних частин підбирають зі схожим шрифтом і розміром. Або роблять, говорячи сучасною мовою, клони — відсутні фрагменти видань, не одну сторінку, відтворюють засобами сучасної техніки, і таким чином доповнюють примірник. З цією метою підбирають старий папір, для чого виривають порожні аркуші зі старих видань, або використовують західний, виготовлений «під старину» художній папір. За бібліофільськими чутками, сьогодні існують умільці, які здатні і у нас виготовити ручним способом будь-який за щільністю і кольором папір, зокрема з лініями верже і понтюзо. На цьому папері за допомогою професійних принтерів відтворюють необхідний текст, попередньо відсканований з оригіналу. Ще недавно простим тактильним способом можна було відрізнити фальшивку від оригіналу, оскільки в останньому літери стародруків вдавлюва-

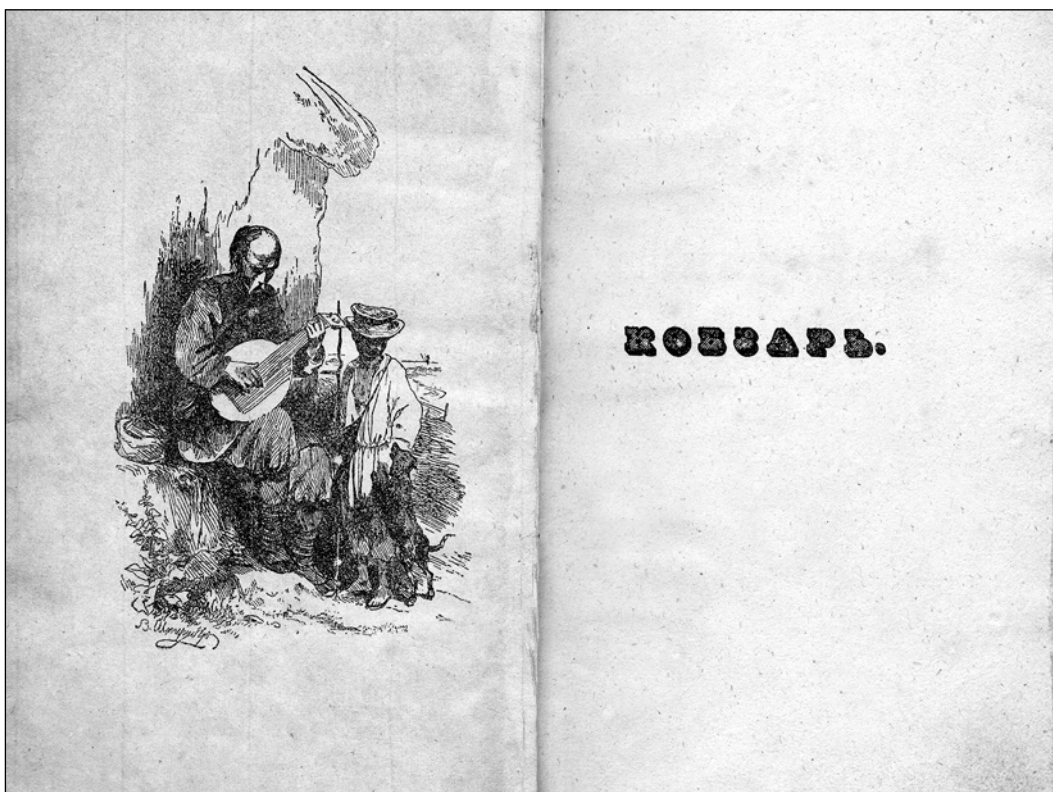

лись у папір і залишали певні випуклості й нерівності (ще один доказ того, що атрибуцію та експертизу можна проводити лише *de visu*). Існує і складніший та дорожчий спосіб, коли зі скану сторінки виготовляють друковану металеву форму і вже з неї здійснюють повноцінний друк із нанесенням справжньої поліграфічної фарби. Цей метод застосовують, щоб відтворити 1–2 аркуша дорогого видання. Такі «новодели» спеціально забруднюють, щоб вони стали ще подібнішими до старовинних. Підробленими можуть бути і гравюри, зрозуміло — не шляхом виготовлення вручну нових мідних дощок, а знов-таки через виготовлення сканів і з них — відповідних металевих форм.

Цифрові технології створили можливість не тільки робити доступними на відстані і в часі копії оригіналів рукописних книг, стародруків, рідкісних і цінних видань XIX—XX ст., що є безперечно позитивним фактором, але й продемонстрували можливості фальсифікування певних видань. Інколи виготовлена таким способом «лялька» вклеюється в справжню стару оправу примірника, з якої видалено оригінал, і в руках фальсифікатора опиняються два примірники потрібної книжкової пам'ятки: «новодел» у старій оправі та оригінал без оправи або в новій, ніби «реставрованій» оправі.

Інший приклад: у бібліотеці зберігається дефектний примірник, що не має початку. Раніше атрибутовані вихідні відомості видання могли бути написані бібліотекарем на звороті верхньої кришки оправи, на форзаці, якщо він зберігся, чи на першій збереженій сторінці. Інколи робили фото відсутніх аркушів, насамперед титулу, з іншого примірника цього ж видання, і вкладали в книгу. Пізніше робили аналогічні ксерокси, але ніхто — ні бібліотекарі, ні бібліофіли, ні антиквари — не видавали їх за справжні аркуші книги. Сьогодні ж почасти стали випадки фальсифікацій і підробок титулу видання, мета яких, не виключено, легалізувати викрадену з бібліотечних фондів книжку, замінивши в ній аркуші зі штампами бібліотеки на підроблені. М. Сеславинський навів кілька способів створення таких підробок [21], які ми, використавши вказану його статтю, подаємо в скороченому вигляді, додаючи власні спостереження: штампи виводять хімічним способом чи механічно витирають. Навіть в аукціонних каталогах розповсюдженою стає фраза «сліди від виведеного штампу». Крім таких саморобних, грубих спроб, коли штамп ледь не до дірок витертий або витравлений хлоркою чи чимось іншим, з'явилися випадки майстерно видалених штампів професійними реставраторами, які вирізають чи відривають частину титульного аркуша зі штампом, а далі «доливають» папір, імітуючи реставрацію титульного аркуша, нарощують фрагмент. Те саме роблять і на сторінках 17 чи 33, де бібліотеки ставлять другий штамп. Інший «фокус», коли штампи зберігають, але поряд ставлять фальшивий штамп на кшталт «Списано». Сеславинський розкрив ще один вид фальсифікацій видань, коли з періодики XIX ст. дбайливо виокремлюються, скажімо, перші прижиттєві публікації класиків (лідирують на пострадянському просторі перші публікації О. Пушкіна, М. Лермонтова і М. Голя). Самі сторінки твору вставляють у підібрану за форматом і навіть часом оправу. Тобто ми знов стикаємось з проблемою фальсифікації, адже такого окремого видання цього конкретного твору в певному році не було.

Лл. 7. Перший розворот видання «Кобзаря» Т. Шевченка (Львів: НТШ, 1914). Репринтне пере-
видання першого «Кобзаря» (СПб., 1840)

Ще одним способом фальсифікації цінності примірника може бути наклеювання старого екслібрису чи підробки старого екслібрису. Не секрет, що в 20—30-х рр. ХХ ст. у деяких бібліотеках відривали чи відклеювали екслібриси зі старих книжок (навіть автографи вирізали), з метою створити відповідні колекції екслібрисів чи автографів. Де ці колекції? Можливо, деякі з них перебувають у приватних, інколи не дуже чесних руках. Зрештою, комп'ютерна техніка сьогодні здатна робити копії, не гірші за оригінали. У російських бібліофілів існує навіть визначення «мнимие книжные знаки» [21, с. 28]. Підробляють фальсифікатори і автографи, насамперед російських письменників Срібного віку.

Хочемо ще звернути увагу на проблему *факсимільних* і *репринтних* перевидань, які тою чи іншою мірою передають зовнішній вигляд оригіналу, але не є підробкою в негативному розумінні цього слова. Факсимільне видання (від *facsimile* — роби подібне) — твір друку, який графічно точно відтворює давніше видання чи рукопис фотографічним чи друкованим способом. Основна мета — зберегти в часі і зробити доступним для широкого кола читачів, спеціалістів, бібліофілів найрідкісніші, унікальні й особливо цінні в художньому й історичному сенсі книги, рукописи, зображення. Факсимільні видання максимально точно відтворюють усі особливості оригіналу (примірника), його розміри, ха-

рактир паперу чи пергамену, оправу, сліди часу, записи читачів тощо. Видання факсимільного типу, зокрема репринти, — це передруки, зроблені за допомогою фототехніки; можуть відрізнитись від оригіналу оправою, папером; найчастіше становлять копію видання, а не конкретного примірника. Треба бути дуже уважним, щоб не прийняти копію за оригінал, тобто розрізнити автентичні примірники і примірники, що мають автентичний вигляд. Наприклад, 1914 р. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові відтворило у всіх деталях і видало передрук першого видання «Кобзаря» Тараса Шевченка 1840 р. (іл. 7). Це був справжній дарунок шанувальникам поета до його сторіччя. Проте на книжці не зазначено, що це репринтна копія. Завдяки цьому сьогодні багато фондоутримувачів вважають, що зберігають дорогоцінний оригінал, а насправді в Україні атрибутовано лише п'ять примірників 1840 р. Відрізнити ці два видання може тільки спеціалізована експертиза [22, с. 9—12]. У подібних випадках значення має атрибуція паперу, випускні відомості, формат книги (вимірний до міліметра), записи на примірнику тощо. Необхідним є вивчення бібліофільської й історико-книгознавчої наукової літератури, пошук інформації в антикварних каталогах, в мережі Інтернет.

Потрібно наголосити, що перевидання теж можуть бути пам'ятками історії та культури, як, наприклад, блискуче виконана копія Архангельського Євангелія 1092 р. (іл. 8), але все ж це не автентична рукописна книга, а копія, книжкова пам'ятка початку ХХ ст. Створення копій у таких випадках має історико-культурну мету популяризації пам'яток минулого і демонстрацію поліграфічних можливостей сучасності.

Питання встановлення оригіналу чи підробки книжкової пам'ятки заслуговує на особливу увагу. Насамперед це стосується експертизи книжкових пам'яток в антикварних магазинах чи перед аукціонами. Як правило, пізніші перевидання певного твору намагаються видати за перше видання, виправляють пошкоджені вихідні відомості на книзі чи навіть виготовляють за допомогою сучасної техніки титульний аркуш оригіналу. Теоретично можливо, що якусь підробку видаватимуть за давній оригінал. Якщо відомостей про, скажімо, стародрук, немає в бібліографії, мова може йти або про бібліографічну рідкісність, тобто невідоме в бібліографії видання, або про підробку чи, нарешті, про невисоку кваліфікацію експерта, який не зміг правильно встановити вихідні відомості.

Іл. 8. Зовнішній вигляд факсимільного перевидання 1912 р. «Архангельського Євангелія» 1092 р.

Ще одним видом підробок є штучне старіння репринтних перевидань давніх книг, випущених за радянських часів. Деякі репринти виходили без нових вихідних даних, вступних статей чи інших додаткових матеріалів, як кажуть — один в один. Такі відносно нові видання, яким 100—50 чи й менше років, миють і сушать на сонці, забруднюють, начебто реставрують, вимочують в чаї. Безумовно, деякі з наведених способів фальсифікацій особливо важливо знати в букіністичній торгівлі, коли таким чином намагаються збільшити вартість примірника. Проте й під час досліджень у бібліотеках потрібно бути уважними.

Інколи підозри щодо автентичності викликають давні книжки, піддані значній реставрації. Стародруки виглядають як такі, що тільки-но вийшли з-під друкарського верстата. Непоодинокі випадки, коли реставраційні втручання призводять до надлишкової і недостовірної інформації про пам'ятку, скажімо, про її справжню обкладинку (оправу), обріз, навіть формат книги; змиті історичні записи, печатки давніх бібліотек нівелюють цінність примірника. Сучасний погляд на реставрацію книжкових пам'яток є таким — рівень змін, внесених реставрацією, повинен бути зіставним з тим, наскільки автентичною лишається пам'ятка після комплексу реставраційних робіт. Безперечно, це стосується саме пам'яток історії, а не сучасних книжок, яким фактично в ту ж епоху виготовлено аматорську оправу. А от виготовлення такої ж оправу для книги, скажімо, громадянського друку XVIII ст. спричиняє знищення автентичного (типового) зовнішнього вигляду книжкової пам'ятки. Головне — не видавати таку оправу за автентичну.

Інша група термінів, важливих для розкриття теми: *нелегальні, заборонені* цензурою видання, «самвидав» і «тамвидав». Термін «самвидав» застосовується до позацензурних видань, виготовлених у країні нелегально, а «тамвидав» — виготовлених за кордоном. В Україні це явище набуло поширення з 1964 р., коли переписані чи передруковані з застосуванням різних технік виступи І. Дзюби, вірші і щоденник В. Симоненка, поезії Л. Костенко, М. Вінграновського та інших «шістдесятників» таємно поширювались серед інтелігенції. Деякі такі книжки чи брошури, що віддзеркалюють суворі історичні часи, збереглись тільки тому, що хтось зберіг їх із власної ініціативи. Ці документи відбивають події національного і всесвітнього значення. Вони не є підробками, але належать до категорії нелегальних книжок.

Виявлення і вивчення в бібліотеках нелегальних видань може надати суттєву допомогу історичній науці. Проте для бібліографії ця робота є досить складною, насамперед тому, що серед таких видань переважають анонімні чи підписані псевдонімами публікації. Причому анонімність стосувалась не лише авторів, але й друкарень і видавництв, котрі з конспіративних міркувань подавали на обкладинці й титулі фальшиві вихідні дані чи цензурні дозволи. Такі видання у книгознавстві одержали назву, як зазначено вище, *замаскованих*. Їхні заголовки часто створювали абсолютно хибне уявлення про справжній характер книги.

Допомогу бібліотекарям у роботі з нелегальними дореволюційними друками царської Росії може надати «Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века» в дев'яти частинах, виданий у 70-х рр. XX ст., доповне-

ний і перевиданий 1981 р. Увагу експертів можуть привернути також видання, на яких стоїть позначка про заборону їх видачі читачам у бібліотеках. Ця форма цензурних переслідувань книжок виникла ще 1884 р. Ще один різновид таких книжкових пам'яток складають зарубіжні видання російською та українською (зокрема, з друкарні М. Драгоманова) мовами, не всі з яких були дозволені цензурою до розповсюдження. Виявити нелегальне видання не завжди просто, адже не відсутність цензурного дозволу є головною ознакою, а революційний зміст, хоча відомі випадки, що книжки подібної тематики видавали легально.

Важливим для атрибуції нелегальних видань є визначення техніки друку, що може дати підстави для датування книги за відсутності вихідних даних. Характерні особливості цих технік коротко можна окреслити так: літографовані видання друкували чорною фарбою, дуже точно відтворювали особливості оригіналу, тому такі видання, надруковані з рукописного тексту, нагадують звичайний рукопис, а надруковані з машинописного — машинопис. Спосіб літографії був винайдений наприкінці XVIII ст. і відомий у Російській імперії з 1815—1816 рр. Значно пізніше тут з'явився гектограф, винайдений 1878 р., відомий згодом під назвами «поліграф», «шапірограф». Якщо видання датується раніше 1879 р., воно не могло бути надрукованим на гектографі. Поліграфічна спроможність гектографа — до 100 відбитків, але реально читабельними є не більше 80. Спеціальні чорнила для гектографа були ліловими, синіми, червоними, але ніколи не чорними; відбиток нагадує рукопис, виконаний хімічним олівцем на вологому папері: букви дещо розмиті. Мімеограф, винайдений фактично тоді ж, давав від 600 до 800 чітких відбитків фарбою будь-якого кольору, найчастіше чорного. Характерна особливість друку — букви наче складаються з окремих крапок, оскільки фарба продавлюється через дірочки трафарету. Можливі сліди фарби по краях тексту.

Превалювання анонімних творів у нелегальному друці висуває перед експертами проблему їхньої атрибуції, що є дуже нелегкою справою. Методика роботи тут має враховувати виявлення і зіставлення широкого кола літературних джерел, текстологічний аналіз творів за більш ніж сторічний період існування нелегальних видань, дослідження про них та їх авторів. Складним є також установлення вихідних даних нелегальних видань. Адже застосовували папір без водяних знаків, стандартні шрифти; відсутні характерні набірні орнаменти, за якими можна було б ідентифікувати друкарню. І все ж таки прискіпливо вивчаючи шрифт, порівнюючи однакові букви за формою штрихів, їхньою товщиною, розташуванням, проміжками, характером виносних елементів інколи цілком реально ідентифікувати шрифт, а значить друкарню, видавця й приблизну дату випуску. Застосування книгознавчих методів дослідження потребує також знання історії книги й друкарства загалом та історії окремих друкарень. Позначка назви друкарні, форма цієї позначки, навіть її відсутність, ціна на книжці, адреса друкарні — все повинно привертати увагу експерта, адже може свідчити про замасковане видання. Так, за адресою друкарні на книжці було встановлено, що назвою «Новая русская типография» в 1890-х рр. користувалась Українська друкарня Ляхоцького (Кузьми) в Женеві.

Розділ 2. Атрибуція видавничих фальсифікатів і видань без вихідних даних

Трапляються нелегальні видання, випущені в світ без титульних аркушів чи обкладинок, а отже, без зазначення автора, заголовка і дати; або збережені дефектні примірники, початок яких втрачено. Ідентифікувати такі книжки важко, потрібно порівнювати різні примірники, зокрема ті, що знаходяться у фондах різних установ. Тут можуть надати допомогу каталоги відповідних колекцій великих бібліотек, оскільки в 60—70-х рр. ХХ ст. цю тематику активно розробляли у бібліотеках, архівах, музеях. Так, у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ колекція нелегальних і заборонених дореволюційних видань, хоч і не виокремлена топографічно, досить повно й науково достовірно представлена в спеціальному картковому каталозі, де розкрито псевдоніми, сфальсифіковані відомості тощо.

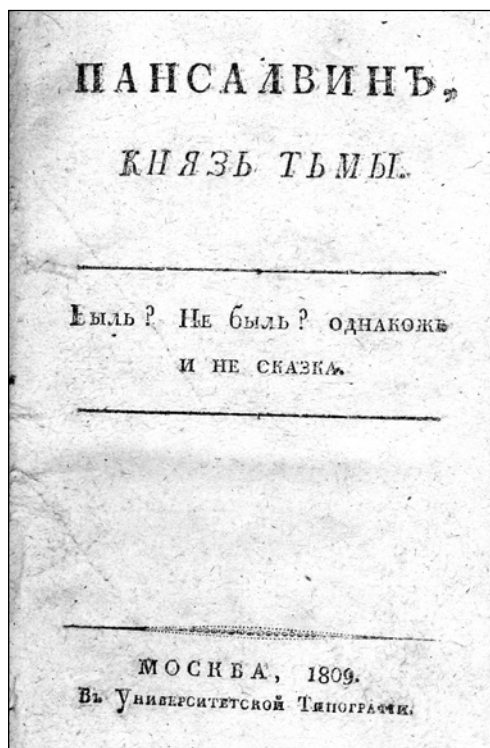
Повертаючись до проблеми атрибуції творів чи видань під псевдонімами, маємо констатувати, що основні завдання вивчення псевдонімів, а також анонімних творів для бібліотекарів-бібліографів, книгознавчих експертів — це визначення меж явища: плагіат, підробки, містифікації, контрафакції, самозванство та ін. Атрибуція передбачає встановлення справжнього прізвища автора, і якщо така інформація в науковій літературі вже відома, безумовно, її потрібно вказувати як у бібліотечних каталогах, так і в експертних висновках.

Однією з основних причин у всі часи і у всіх країнах, що примушували авторів приховувати своє ім'я, було бажання уникнути переслідувань за твори викривального характеру. Цілком природно, що твори без підпису чи під псевдонімом найчастіше з'являлись у ті історичні періоди, коли свобода друку була обмежена, і в тих країнах, де цензура особливо лютувала. У ХVІ ст. у Франції точилась жорстка боротьба між прибічниками двох церков — католицької і протестантської, вся країна і особливо столиця були наповнені політичними памфлетами, що виходили з таємних друкарень. У ХVІІ—ХVІІІ ст., коли аристократи презирливо ставились до літературної праці, псевдонімами активно користувалися саме представники панівних класів. У кінці ХVІІІ — в ХІХ ст. важливим чинником розповсюдження цього явища стала ідеологічна боротьба і необхідність маскуванню авторства з метою самозахисту від переслідувань влади. Багато таких фактів у Франції ХVІІІ ст., є вони і в історії книги тогочасної Російської імперії. Сьогодні вже відомо, що автором дуже популярного наприкінці ХVІІІ ст. роману німецькою мовою про Пансальвіна, що вийшов 1794 р., був Йоганн Альбрехт. В особі Пансальвіна був показаний князь Потьомкін, а в особі Міранди — Катерина ІІ; тут розкрито подробиці возвеличування фаворита, його інтриги, любовні зв'язки. Ім'я автора було відсутнім і в російському перекладі, що вийшов 1809 р. під назвою «Пансальвін, князь тьмы», з підзаголовком «Бьль, небыль? Однако же и не сказка» (іл. 9). Перекладач поставив лише власні ініціали В. Л. (Василь Левшин) [23, с. 15]. Ще одним способом уникнути нападок цензури для авторів вільнодумних творів був удаваний переклад: свої твори вони видавали за перекладні з якоїсь іноземної мови.

Несприятливі, складні суспільно-політичні умови в українських землях примушували вітчизняних діячів також удаватись до псевдонімів. Причому такі факти відомі з ХVІ ст., коли переважно письменники-полемісти, котрі виступа-

ли проти окатоличення, ополячення українського народу, проти унії, змушені були приховувати свої справжні імена. Більшість із них увійшли в історію під цими вигаданими іменами, і саме так відомі в літературі, однак якщо нині справжнє ім'я конкретної історичної особи відоме, то варто його навести в експертному висновку. Приклади застосування псевдонімів — Стефан Зизаній (справжнє прізвище Кукіль, псевдонім є перекладом цього слова грецькою мовою). 1610 р. у Вільно польською мовою вийшла книга *Θρηνος το ιεστ Lament iedyney S. Powszechney apostolskiey Wschodniey Cerkwie* — «Тренос, тобто плач єдиної святої Вселенської Апостольської Східної Церкви». Її автором був відомий український вчений і громадський діяч Мелетій Смотрицький, який показав у цьому творі суть Брестської церковної унії 1596 р. Король польський Сигізмунд III наказав арештувати і судити автора й видавця, а книгу спалити. Проте автора не знайшли, тому що книга була підписана псевдонімом Теофіл Ортолог. Відомо, що видавця Леонтія Карповича засудили до двох років ув'язнення.

Ще в XVII ст. у Європі почали з'являтися спеціальні словники псевдонімів, відповідні бібліографічні покажчики. На сьогодні існує досить значна кількість відповідних публікацій і довідкових джерел, які розкривають приховані імена авторів. Найдавнішою такою публікацією вважається франкомовний трактат Адріана Байє 1690 р. *Auteurs deguisez. Sous des noms etrangers; empruntez, supposez, feints à plaisir, chiffrez, renversez, retournez, ou changez d'une langue en une autre* («Автори, замасковані під іноземними іменами, запозиченими, підробленими, неправдивими, викривленими для забави, шифрованими, перевертнями, з заміною однієї мови іншою») [24]. Як стверджував О.І. Дей, автор відомого словника українських псевдонімів і криптонімів [25] (за всієї поваги до Я. Дашкевича, який є першим укладачем цього словника), існує чотири головні форми прикриття авторства: псевдоніми, аноніми, містифікації і плагиати. В першому випадку, підкреслював дослідник, автори зашифровують свої твори фіктивними, переважно неіснуючими іменами, нерідко — окремими літерами, скороченими словами, зірочками тощо. У другому — це засекречення йде ще далі: твори з'являються без жодної вказівки на автора, безіменно. Історія культури знає немало і таких творів, які позначені прізвищами реальних авторів, хоч

Лл. 9. Приклад анонімого видання: автор твору не вказаний

насправді вони їх не писали (це так звані містифікації), а також творів, написаних одними особами, але привласнених іншими (це — плагіати, від латинського *plagium* — викрадення). Атрибуція, безперечно, передбачає встановлення справжнього автора, наскільки це можливо.

Наступним етапом активізації застосування псевдонімів українськими діячами можна вважати другу половину XIX ст. і початок XX ст. Це передусім пов'язано із сумнозвісними Валуєвським і Емським цензурними указами. Варто нагадати відомі псевдоніми: Панас Мирний (П. Рудченко), Леся Українка (Лариса Косач), Олена Пчілка (Ольга Косач), Ганна Барвінок (Олександра Куліш (Білозерська)) та ін. Багато псевдонімів мали І. Франко, М. Павлик, П. Куліш та інші. У вказаному вище словнику О.І. Дей подав класифікацію українських псевдонімів [25, с. 27—31], тобто класифікацію псевдонімів, що спирається саме на український ґрунт, на реальні українські псевдоніми, криптоніми. Зокрема: 1) фіктоніми (від *fiction* — вигадка) — форми, що створюють повне враження прізвища та ім'я: Кирило Василенко (Михайло Драгоманов), Захар Козуб (Михайло Коцюбинський), Остап Вишня (Павло Губенко). 2) Узагальнюючі псевдоніми, в яких справжнє ім'я автора замінено вказівкою на його національність (Українець — М. Драгоманов, а також О. Русов; Русин — В. Білозерський), територіальну приналежність (Уманець — М. Комаров; це так звані топонімічні псевдоніми), соціальне становище, партійність, вік, фах, посаду, ставлення до описуваних подій, особисті прикмети. Різновидом цієї форми є фразеоніми, котрі об'єднують по кілька слів, що певним чином характеризують автора і не нагадують прізвище, на відміну від попередніх (Сирота на вигнанні — О. Кониський; Один з русинів міста Львова — І. Франко). 3) Криптоніми — поширена форма приховування авторства шляхом подачі ініціалів або інших літер чи скорочень власних імен. Криптоніми можуть бути шифровані (наприклад, Р.Л.Н. — М. Драгоманов, Н.С.Ж. — Л. Косач, тобто Леся Українка) чи дешифровані (І.Ф. — Іван Франко, М.П. — Михайло Павлик). 4) Графоніми або криптограми — псевдоніми, виражені умовними «таємничими» значками, цифрами, зірочками, крапками, рисками. 5) Аноніми — підписи чужим прізвищем (М. Драгоманов підписувався М. Толмачів, І. Франко — В. Нагірний). 6) Титлоніми — певні вказівки автора чи авторів на себе (Редакція «Народа» — І. Франко та М. Павлик). Можливі антиподи титлонімів — заперечні псевдоніми (Не-педагог — А. Крушельницький). 7) Анаграми — зворотна подача прізвища (Чивомискам — М.О. Максимович). 8) Перекладні псевдоніми (Е. Гребенкін — Є. Гребінка). 9) Псевдандроніми — чоловіча форма псевдоніма для автора жінки та псевдогініми — жіночі форми псевдонімів для авторів-чоловіків (Марко Вовчок — Марія Маркович (Вілінська); Ганна Красолька — Олександр Кандиба).

На завершення термінологічного огляду додамо ще кілька термінів, які інколи використовують: «перекручене» чи «спотворене» видання — публікація твору не в тому вигляді, як воно створено автором, а з довільними змінами, зробленими цензурою, редактором, перекладачем, видавцем. Проте, погодьмося, в цьому випадку мова йде про спотворення тексту, самого твору, а не видання. Інколи підробленим виданням називають примірник перевиданої старої книги

(репринт), випущений з метою видати книгу за старе видання. Такі випадки траплялись на початку 1990-х років, коли масово перевипускали книги містичної, езотеричної тематики чи інші, що тривалий час не тиражували в СРСР, тож вони користувались підвищеним попитом. Є ще поняття «стилізоване» видання — витримане в стилі певної епохи, але це не підробка конкретного видання.

Отже, атрибутування книжкових пам'яток вимагає від дослідника залучення значного кола джерел з історії книги, літератури, науки, культури давнини, правильного визначення автора твору, ілюстратора видання; характеристики паперу та способу друку, перевірку автографа на примірнику, взяття до уваги вставок, написів чи закреслень у тексті.

Всі ці та інші напрями досліджень потрібні для визначення оригіналу видання чи його підробки, і дуже важливо уніфікувати відповідну терміносистему, термінологічно правильно зазначати різні види таких фальсифікацій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Исаевич Я.Д. Наследие Франциска Скорины на Украине. *Белорусский просветитель Франциска Скорины и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве*. Москва, 1979. С. 170—175.
2. Сперанский М.Н. Русские подделки рукописей в начале XIX в. (Бардин и Сулакадзев). *Проблемы источниковедения*. 1956. Т. 5. С. 44—101.
3. Берков П.Н. Книжные мистификации и подделки. *О людях и книгах: (из записок книголюба)*. Москва: Книга, 1965. С. 27—50.
4. Тараканова О.Л. Антикварная книга. Москва: Мир книги, 1996. 262 с.
5. Холодных Г.В. Псевдоиздания: критерии классификации. *Материалы XI междунар. науч. конф. по проблемам книговедения* (Москва, 20—21 апр. 2004 г.). Москва: Наука, 2004. Т. 1. С. 113—116.
6. Холодных Г.В. Источниковедческие аспекты изучения псевдоизданий. *Федоровские чтения 2011*. Москва: Наука, 2012. С. 381—394.
7. Холодных Г.В. Титульные издания и издания-гибриды. *Библиография и книговедение*. 2015. № 6. С. 40—45.
8. Говоров А.А. Издания-псевдотипы в букинистической торговле. *Букинистическая торговля*. Москва: Изд-во МПИ, 1990. С. 145—148.
9. Говоров А.А. Псевдотип. *Книга: энциклопедия*. Москва, 1999. С. 516—517.
10. Запаско Я., Исаевич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2, ч. 2 (1765—1800). Львів: Вища школа, 1984. 128 с.: іл.
11. Бондарчук А.В. Рідкісні видання-підробки Карла Марії Зейпеля: проблеми атрибуції та збереження. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2012. Вип. 15. С. 172—182.
12. Голубев С.Т. Объяснительные параграфы по истории Западно-русской церкви. Киев, 1906. С. 33—38.
13. Голубев С.Т. Несколько страниц из новейшей истории КДА. Киев, 1907. С. 32—43.
14. Качур І. Проблема і сучасні методи ідентифікації стародрукованих контрафактних видань. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. /відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. вип. Л. Головата, К. Кебузинська. Львів, 2015. С. 13—26.
15. Качур І. Видавничі мистифікації Шліхтинів, родини львівських друкарів ХVІІІ століття. *Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти: доп. та повідомл. II Міжнар. наук. конф.* (Львів, 29 жовт. 2021 р.) / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника; наук. ред. Л. Головата. Львів, 2021. С. 44—49.

Розділ 2. Атрибуція видавничих фальсифікатів і видань без вихідних даних

16. Ціборовська-Римарович І.О. Видання роману Ж. Ф. Мармонтеля «Інки, або знищення держави Перу» з фальшивими вихідними даними: факти, гіпотези, аналіз друкарських особливостей примірників. *Наукові праці НБУВ*. 2017. Вип. 47. С. 231—244.
17. Ціборовська-Римарович І.О. Контрафактне видання Луцької Домініканської друкарні «Myśli polityczne dla Polski» (1790): історико-книгознавчий та друкарський аналіз. *Бібліотека. Наука. Комунікація: 100-річчя Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: матеріали Міжнар. наук. конф.* (Київ, 6—8 листоп. 2018 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського [та ін.]. Київ, 2018. С. 227—230.
18. Ціборовська-Римарович І.О. Контрафактні видання і видання без вихідних даних Луцької домініканської друкарні. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2018. Вип. 10. С. 220—232.
19. Панов С.Л. Соотношение понятий «контрафактная», «фальсифицированная», «пиратская» продукция: теоретический аспект. *Право и политика*. 2008. № 2. С. 453—458.
20. Грігор'янц Г.І. Розмежування піратства та контрафакції. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11201/Hrihoriants%20H%20I.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 28.11.2021).
21. Сеславинский М.В. Книжные фальшивки и подделки. *Про книги*. 2010. № 2. С. 26—32.
22. Беляєва Л.В., Войченко І.Д. «Кобзар» Т.Г. Шевченка у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: книгознавче та бібліографічне дослідження / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2015. 994 с.
23. Дмитриев В.Г. Скрывшие свое имя (из истории анонимов и псевдонимов). Москва: Наука, 1989. 312 с.
24. Холодных Г.В. Научный трактат А. Байе «Замаскированные авторы...» (1690) как образец исследований о псевдонимизации. *Наука о книге: традиции и инновации: материалы XIII Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения* (Москва, 28—30 апреля 2009 г.). Москва: Наука, 2009. Ч. 1. С. 305—307.
25. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). Київ: Наук. думка, 1969. 560 с.

2.2.

Атрибуція контрафактних кириличних видань або передруків XVI—XVIII ст., міфічних стародруків, збірників-конвюлютів, фрагментів і варіантів набору

Наталія Бондар

П

ідготовка контрафактних видань, тобто випущених із навмисно невірними вихідними відомостями, набула поширення в історії європейського книговидання другої половини XVI—XVIII ст. Різноманітні за характером і причинами публікації приклади таких видань трапляються і серед кирилических стародруків того часу.

Унаслідок друкування книг із спотвореними вихідними відомостями (а часто й зовсім без них) виникало два, а іноді й більше видань-двійників або ж близнюків, що мали ідентичні або схожі параметри опису, через що їх часто взагалі не розрізняли в бібліографічних джерелах. Такі видання з однаковими або подібними вихідними відомостями насправді були надруковані в різний час, здебільшого й різними друкарнями. Ці випадки характерні для публікацій друкарень Києво-Печерської лаври, Львівського братства та М. Сльозки, Унівського Успенського монастиря, Мамоничів у Вільно, Московського Друкарського Двору, української та білоруських друкарень С. Соболя тощо.

Серед подібних комплектів автентичних видань із контрафакціями варто згадати дві львівські едиції «Неба нового» Й. Галятовського 1665 р.; три київські видання «Синопису», приписуваного І. Гізелю, де на титулі зазначено 1680 р.; московське «Уложеніє» 1649 р. На особливостях деяких названих видань нижче ми зупинимося детальніше. Подібні випадки неавтентичності вихідних відомостей властиві й для старообрядницьких публікацій, видавці яких зазначали здебільшого тільки час та місце виходу московського оригіналу першої половини XVII ст., що став взірцем для передруку, і не вказували справжніх вихідних відомостей, або ж вказували фіктивні.

Одним із провідних центрів виробництва контрафактної продукції стала Вільнюська друкарня Мамоничів, що була найбільшим видавництвом кири-

личних книг в останніх десятиліттях XVI — на початку XVII ст. На жаль, її діяльність украй мало відображена у відомих документах. Чинниками появи видань з невірно вказаними вихідними відомостями або взагалі без них була складність набуття королівських привілеїв на нові книги, нестабільні політичні обставини, зокрема утиски руського книговидавництва, пов'язаного з православним середовищем, з боку католицького опонента. Це спричинило появу кількох друків, позначених одним і тим самим роком, або ж передрук видань без зазначення дати взагалі, через що два або більше видань подібного змісту читачі ідентифікували як одне. У друкарні також практикували збирання примірників із залишків тиражів, долучення аркушів попередніх видань до наступних, заміну титулів і початкових аркушів тощо. Переважно таким чином передруковували або доукомплектували аркушами із інших видань богослужбові й навчальні тексти.

Мамоничі як мінімум тричі передрукували Статут Великого Князівства Литовського (ВКЛ), позначивши всі едіції 1588 р. Видання становило публікацію тексту третього Литовського Статуту. Два попередні Статуту 1529 та 1566 р. тиражували в рукописах, а третій одразу було надруковано. Увага до публікації Статуту ВКЛ 1588 р., кількості його видань та їх точного датування пояснюється зацікавленістю пам'яткою не тільки книгознавців і бібліографів стародруків, а й істориків, правників і джерелознавців у контексті дослідження історії введення в обіг цього правового джерела. Перше видання Статуту дійсно опубліковано 1588 р.; щодо другого та третього фахівці пропонують різне, хоча й близьке між собою, датування, відділяючи наступні видання від першого кількома роками в межах одного десятиліття. Наприклад, О.О. Гусева позначала вихід другого видання 1592—1593 рр., третього — 1594—1595 рр. [1, с. 783—784, № 107; с. 819—820, № 121; с. 909—910, № 131]. Давніші припущення про те, що всі три видання, текст яких практично однаковий, друкували одночасно в 1588 р., не було підтверджено [2, с. 193].

Суперечку викликала й кількість видань Статуту. Нині дослідники схиляються до існування трьох видань, друге й третє є контрафактними через невідповідність датування у вихідних відомостях реальному часові публікації. Крім того, історія друку кирилических Статутів ускладнена ще й використанням залишків тиражу попереднього видання під час підготовки чергового, а також фактом збирання у межах видань кращих і гірших за якістю примірників. В.П. Мякішев установив, що деякі примірники другого видання містять аркуші з першого [3, 4]. Подальше дослідження примірників *de visu* показало, що для частини примірників третього видання за аналогією було використано залишки другого [5]. Таким чином, окрім трьох видань, два з яких є контрафактними, відомі й примірники двох контрафакцій, які містять фрагменти попередніх видань.

До контрафактного друку вдалися Мамоничі й для публікації Четвероевангелія. Найвідомішим і вже хрестоматійним є приклад позначення одним і тим самим роком двох Євангелій 1600 р., для полегшення розрізнення названих Євангеліями без сигнатур і з сигнатурами. У такій назві закладений найлегший спосіб розрізнення цих видань, оскільки одне з них мало, окрім фоліації, ще й нумерацію зошитів, тобто містило сигнатури; інше мало лише нумерацію арку-

шів. Ці явні відмінності, для встановлення яких достатньо мінімальних бібліографічних відомостей, теж не завжди брали до уваги для опису Євангелій, і нерідко два видання описані однаково: «Вільно, Друкарня Мамоничів, 1600», або ж примірники двох різних видань описані в одній позиції. Визначення контрафактності в цьому випадку ускладнено тим, що обидва видання 1600 р. не мали титулів, а розміщені в кінцевому колофоні вихідні відомості, якими укомплектовано доволі рідкісні примірники, відрізнялись датуванням — 17 та 19 липня 1600 р., що спонукало дослідників одне з видань зіставляти з одним варіантом післямови, інше — з іншим. Однак, вивчивши філіграні паперу обох видань Євангелій, Е. Лауцявічюс показав, що одне з Євангелій (йде мова про Євангеліє без сигнатур) надруковане на папері близько 1600 р., а інше (видання із сигнатурами) містить філіграні 1610—1624 рр. [6] і навів, однак без пояснення, точніше датування — 1619 р.

Сучасні дослідження фіксують післямову у більшій кількості варіантів набору [7]. Логічно всі варіанти пов'язати з виданням без сигнатур, дійсно надрукованим близько 1600 р. Плутанину спричинило й те, що датовані 1600 р. післямови долучали як до примірників Євангелія без сигнатур, надрукованого у вказаний час, так і до видання зі сигнатурами, надрукованого двома десятиліттями пізніше. Проте сенсу передрукувати текст із зазначенням регалій короля Сигізмунда III, київського митрополита Іпатія (Потія), канцлера ВКЛ Леона Сапіги і власника друкарні Луки Мамонича через 20 років, з метою долучення до контрафакції, не було. Можливо, вже надруковану післямову через якісь обставини не додавали й до Євангелія без сигнатур. А потім, друкуючи Євангелія зі сигнатурами, використали залишки тиражу, залишені в друкарні, додавши їх до частини примірників нового видання.

У екземплярах видань друкарні Мамоничів часто фіксується, як вже вказано, доєднання аркушів попереднього тиражу до наступного. Оскільки обидва видання Євангелій 1600 р. візуально схожі, та ще й надруковані за зразком віленського Четвероевангелія 1575 р. друку П. Мстиславця, Зарецьких та Мамоничів, поширені й випадки використання в деяких примірниках видань без сигнатур і з сигнатурами аркушів 1575 р., і долучення до видання із сигнатурами аркушів Євангелія без сигнатур [8].

Найскладнішим одиничним контрафактом можна вважати примірник Кир. 759 зі збірки НБУВ, у складі якого зібрано переважно аркуші Євангелія зі сигнатурами, аркуші з видання без сигнатур 1600 р. та видання 1575 р., а також аркуші друку, відмінного від усіх відомих видань Євангелій (про нього детальніше мова йтиме в описі збірників із фрагментів кількох видань).

У контексті вивчення історії друку контрафактних видань цікавим є дослідження феномену друку Мамоничами так званих видань-двійників або близнюків. Загалом у репертуарі друкарні Мамоничів серед двічі чи тричі опублікованих варто відмітити, окрім Литовського Статуту і Четвероевангелія, також Євангеліє учительне, Апостол, Тріюдь пісню, Псалтир, Часослов. За каталогом О.О. Гусевої, найчастіше повторювані видання датовані таким чином: Апостол — три видання, перше з них позначене 1591 р., два наступні — без вихідних відомо-

мостей, датуються приблизно 1592 р. та після 1595 р. [1, с. 807—809, № 114; с. 815—817, № 119; с. 1010—1011, № 141]; Євангеліє учительне — два видання 1595 р., одне з них — з фоліацією, інше — без фоліації [1, с. 915—918; № 135; с. 1000—1002; № 140]. Попри незначні відмінності в датуванні цих видань іншими книгознавцями та бібліографами, проміжок часу між їх випуском теж обмежений кількома роками. Доволі часто Мамоничі передруковували також Часослови й Псалтирі, однак це можна пояснити більшим попитом на такі видання і їхнім навчальним характером.

Не всі сюжети, пов'язані з виданнями друкарні Мамоничів із неточними вихідними відомостями, можна описати як контрафактні. Іноді випадки комбінування видань із кількох частин, доповнення їх невірними титулами або прикінцевими колофонами складніші. Наприклад, цікаву історію трансформації вихідних відомостей можна прослідкувати, проаналізувавши два відомі з бібліографії видання Тріоді пісної — бл. 1609 та 1615 р. [9, с. 87, № 77], які в результаті дослідження виявились одним виданням [10]. Як правило, Тріоді пісну і цвітну видавали почергово в комплекті. У репертуарі друкарні Мамоничів зафіксовано видання 1609 р. Тріоді цвітної [9, с. 83, № 67] і подібне за видавничими ознаками видання Тріоді пісної, жоден примірник якого не містить вихідних відомостей [9, с. 83—84, № 68]. За аналогією з Тріоддю цвітною, Тріодь пісну прийнято датувати приблизно тим самим 1609 р. Примірників обох Тріодей збереглося багато, у фондах НБУВ їх представлено відповідно шість і вісім екземплярів [11, с. 41, № 31, с. 42, № 32].

Бібліографія свідчить, що 1615 р. друкарня Мамоничів здійснила перевидання Тріоді пісної, але Тріодь цвітну не передруковувала. Видання Тріоді пісної 1615 р. збережене в єдиному відомому примірнику збірки ЛННУ [9, с. 87, № 77]. Така унікальність не характерна для видань літургійного вжитку і вимагає перевірки. Перегляд примірників видань Тріодей пісних бл. 1609 р. та 1615 р. цієї збірки *de visu* і порівняння їх між собою показали, що основний богослужбовий текст у обох виданнях ідентичний за набором. Примірник, описаний під самостійною позицією під 1615 р., відрізняється від інших титулом, на якому вказано назву, місце друку («друковано в Вилни»), рік видання, але друкарня не зазначена. Детальнішого аналізу потребує художня орнаментика, використана для оформлення титулу. Це рамки із 4—6 рядків виливних прикрас і дрібна гравюра із сюжетом Зішестя святого Духа, розміщена по центру, також в обрамленні двох смужок орнаменту. Можливо, гравюра вказує на додрукування титулу в друкарні Святодухівського братства, куди було переміщене обладнання друкарні Мамоничів. Постає питання, відповіді на яке сучасні дослідження не дають, — чи відповідає вказаний на титулі 1615 р. друкований всього тиражу. Варто вказати на подібність оформлення титулу Тріоді 1615 р. до Євангелія 1644 р. пізнішого періоду роботи друкарні братства, зокрема, використання для оформлення титулу не тільки гравірованих рамок, а й кількох рядків рамок виливних прикрас. Цікаво, що на титулі Євангелія 1644 р. вміщено маленьку, подібну до використаної в Тріоді, гравюру з сюжетом Трійці, адже книжку було надруковано у друкарні Святотроїцького братства.

Зворот титулу Тріоді пісної 1615 р. оформлений зверху чотирма рядами виливних прикрас. У самому виданні, як і у виданні Тріоді цвітної 1609 р., ні виливні прикраси, ні маленькі сюжетні гравюри не використано, що теж вказує на неодночасний друк основного літургійного тексту й титулу.

Практику виготовлення збірників-контрафактів, що походять із друкарні Мамоничів останніх років її діяльності, вдається прослідкувати й на прикладі двох видань Службеників 1617 р., одне з яких, відповідно до прийнятої бібліографії, належить друкарні Мамоничів, інше — Святодухівському братству. Проте критичний аналіз бібліографічних джерел і самих книг показав, що повноцінного самостійного видання Службеника 1617 р. друкарні братства насправді не існувало, нині відомі окремі аркуші друку братства в складі кількох примірників Службеника друкарні Мамоничів, серед них титул зі зміненими вихідними відомостями, що й дав бібліографам підстави описувати братський Службеник у вигляді самостійного видання [12, 13].

Якщо з перерахованими виданнями, як ми показали, книгознавцям і бібліографам стародруків вдалось розібратися, то інші згадані друки Мамоничів, зокрема кількаразово передруковані за короткий час (три видання Апостола впродовж 1591—1595 рр. [14], два видання Євангелія учительного бл. 1595 р.), потребують подальшої дослідницької уваги. Тиражі подібних літургійних чи четьїх видань були доволі великими, примірники продавались не одразу, а впродовж доволі тривалого часу, тому через пару років потреби у передруку книги за відсутністю попиту на неї не було. Тож кожен випадок швидкої повторної перепублікації названих видань, насамперед богослужбового змісту, потребує дослідження шляхом залучення всього арсеналу книгознавчих методик: вивчення шрифтів, орнаментики, філіграней, власницьких записів примірників тощо, використання відомих продуктивних методик і напрацювання нових, що дадуть змогу точніше датувати подібні видання.

Для атрибуції стародруків варте уваги й те, що видання типографії Мамоничів схожі на попередні видання інших друкарень. Наприклад, обидва Євангелія 1600 р., як вже зазначено, дуже подібні до видання Євангелія 1575 р., в них повторено загальні риси оформлення, шрифт, стиль орнаментики. Виготовлені чотири гравюри із зображеннями євангелістів є художніми копіями гравюр Євангелія 1575 р. Друкуючи Апостол, Мамоничі наслідували московське видання І. Федорова та П. Мстиславця 1564 р. і львівське видання 1574 р., фронтиспісна гравюра із зображенням Луки копіювала московський взірець. Це теж викликало плутанину в ідентифікації дефектних примірників: нерідко віленський Апостол друкарні Мамоничів описували як московський першодрук 1564 р. [15, 16]. Виник у публікаціях і міфічний Апостол 1576 р. з привілеєм, нібито надрукований у Вільні П. Мстиславцем [17, 18], якого насправді не існувало: привілеї містили видання Апостолів друкарні Мамоничів 1591—1595 рр.

Видання із зумисно невірними вказаними відомостями активно присутні й серед української друкованої продукції. Вони також здебільшого повторюють реально надруковане видання з правильною датою. Наприклад, науковці вже давно звернули увагу на кілька видань Синопису, позначених 1680 р. [19, с. 95,

№ 582, 583; с. 743]. Частина з них дійсно було надруковано в цей рік, інші ж передруковані близько 1700 р. Загалом перше видання Синопису опубліковано 1674 р. [19, с. 90, № 520; с. 93, № 556], друге, з доповненнями опису актуальних подій, додаванням змісту та післямови — 1678 р. На титулах у наступних трьох видань указано 1680 р. Найдетальніше історію друку Синопису проаналізував С.І. Маслов [20]. За часом виходу він ділить всі примірники 1680 р. на три видання, позначаючи їх літерами *A*, *B*, *C*. Напевне, жодне з цих видань не вийшло саме 1680 р., оскільки дослідники звернули увагу, що вміщена як ілюстрація гравюра із зображенням князя Володимира датована 30 грудня 1680 р. [21, с. 25—26, № 144—145; с. 256, ил. 1569].

На думку книгознавців, видання *A* і *B* були надруковані близько 1681 р., їх не можна класифікувати як контрафакт, явище запізнення виходу друком на незначний час було типовим для тодішньої книжкової індустрії. А от останнє, п'яте видання, або третє з позначених 1680 р., вважається надрукованим приблизно 1699—1700 рр. Саме його можна класифікувати як контрафактне, оскільки дата титулу відрізнялась від дійсного часу публікації майже на 20 років. У дослідженнях запропоновані й способи розрізнення цих трьох видань, позначених 1680 р., наприклад, у виданні *A* є помилка в пагінації сторінок 3—5 (г, д, е), пронумерованих у зворотній послідовності як е, д, г [21, с. 25, № 144]. У виданні *B* цю помилку виправлено [21, с. 26, № 145]. Видання *C*, на відміну від двох попередніх, має поаркушну нумерацію [21, с. 35, № 177].

З київських друків у контексті дослідження контрафактних видань варто звернути увагу на видавничий доробок Спиридона Соболя. Самостійну видавничу діяльність у власній друкарні в Києві С. Соболю розпочав 1628 р. під протекцією київського митрополита Іова Борецького. За часів митрополитства його наступника Петра Могили С. Соболю довелось перенести власне книговидання на білоруські терени, послідовно започаткувавши друкарські осередки в Кутеїні, Буйничях та Могильові. У виданнях цих друкарень, замість дійсних вихідних відомостей, С. Соболю відтворив київські, зокрема, в Лимонарі. Згідно з бібліографією, С. Соболю опублікував Лимонар у Києві 1628 р. [19, с. 46—47, № 172], а потім передрукував його у Кутеїні або Буйничях у середині 1630-х рр. із зазначенням на титулі контрафактних вихідних відомостей «Київ, 1628» [19, с. 104, № 121]. Варто згадати й той факт, що в одному з Лимонарів справжнього київського друку збірки НБУВ (шифр Кол. Попова 56) вміщено чотири вставні аркуші з варіантним набором, що не збігаються ні з київським, ні з кутеїнським виданнями. Це зошит із сигнатурою «Н», аркуші [57—60], вони не містять ні лінійних рамок, ні пагінації, як на попередніх і наступних аркушах київського друку, тут використаний інший шрифт для друку колонтитулів [11, с. 7; 22; 23]. Фрагмент потребує подальшого вивчення, зокрема, в контексті гіпотези про існування ще одного, третього видання Лимонаря, по аналогії з Апостолом друку С. Соболя 1630 р., який потім двічі було доповнено додрукованими аркушами — у Кутеїні 1632 р. та Могильові близько 1638 р.

Обидва передруки С. Соболя також містять титули із зазначенням Києва як місця видання й 1630 р. як року публікації, тобто є контрафактними за своїми

вихідними відомостями. Проте обидва видання не є повністю самостійними передруками. Для чіткішого уявлення про характер цих видань розглянемо детальніше історію друку Апостола.

Київське видання Апостола друкарні С. Соболя, надруковане 1630 р. форматом у двійку, містить 243 нумерованих аркуші. Друге видання Апостола, на думку дослідників, вийшло друком близько 1632 р. [9, с. 103, № 117] в Кутеїні або Буйничач, куди С. Соболю переїхав із Києва, перевізши з собою залишки київських тиражів. Кутеїнський Апостол по суті став видавничим конволютом, утвореним шляхом об'єднання аркушів київського та кутеїнського друку. У ньому використано аркуші від зошита Б до зошита Т (арк. 5—77) київського друку, а інші передруковані заново.

Третє видання Апостола опубліковано в Могильові не раніше 21.12.1638 р., оскільки так датована вміщена у виданні присвята [9, с. 106—107, № 128]. Воно також складається із 243 нумерованих аркушів, і порівняно з попередніми виданнями збережене у меншій кількості примірників. На думку дослідників, третє видання також є конволютом, який містить ті самі київські зошити Б—Т (арк. 5—77) та заключну частину, надруковану у Могильові [9, с. 106—107, № 128].

Випадки випуску контрафактних видань із невірними вказаними вихідними відомостями відомі й у видавничій роботі друкарні Львівського Успенського братства. Наприклад, Євангеліє 1690 р. було передруковане через півтора десятиліття з тими самими вихідними відомостями на титулі, про що вже йшла мова у розділі 1. Нагадаємо, що причиною зазначення зумисне невірної дати дослідники, зокрема С.Т. Голубев, називали тогочасну політичну ситуацію в Речі Посполитій [24, с. 38] — боротьбу за королівську владу між Августом II та Якубом Собеським. За традицією, на початку книги братство мало розмістити молитву за польського короля. Через непевність у тому, хто буде королем на час виходу Євангелія, братчики пішли на хитрість, закамуючи нове видання під старе 1690 р., що дало можливість вказати ім'я вже покійного з 1696 р. короля Яна III Собеського. Причини випуску книги з невірними вихідними відомостями могли бути й комерційними: документальні джерела підтверджують, що на складі братства на той час залишалися нерозпродані примірники Євангелія 1690 р., які навряд чи купували б, знаючи про нове видання, проте перша з версій появи контрафакту виглядає переконливішою.

Обидва видання, як ми вже зазначили, містили на титульних аркушах одну й ту саму дату — 28.XI.1690 р. (іл. 1). На звороті титулу видання [1704 р.] вміщено гравюру, позначену 1697 р. Точне датування публікації пізнішого з цих видань встановлюється за документальними джерелами. Історію друку контрафактного видання [1704 р.] на основі збережених документів викладено у публікації Ю.Е. Шустової [25]: у квітні 1703 р. друкар Василь Ставницький уклав із братством угоду про підготовку Євангелія тиражем 1200 примірників. Наприкінці травня 1704 р. готовий тираж видання в кількості 1194 повних та шістьох дефектних примірників було передано братству.

Про існування двох видань із титулом 1690 р., — дійсного і контрафактного 1704 р., — було добре відомо дослідникам і бібліографам стародруків [26,

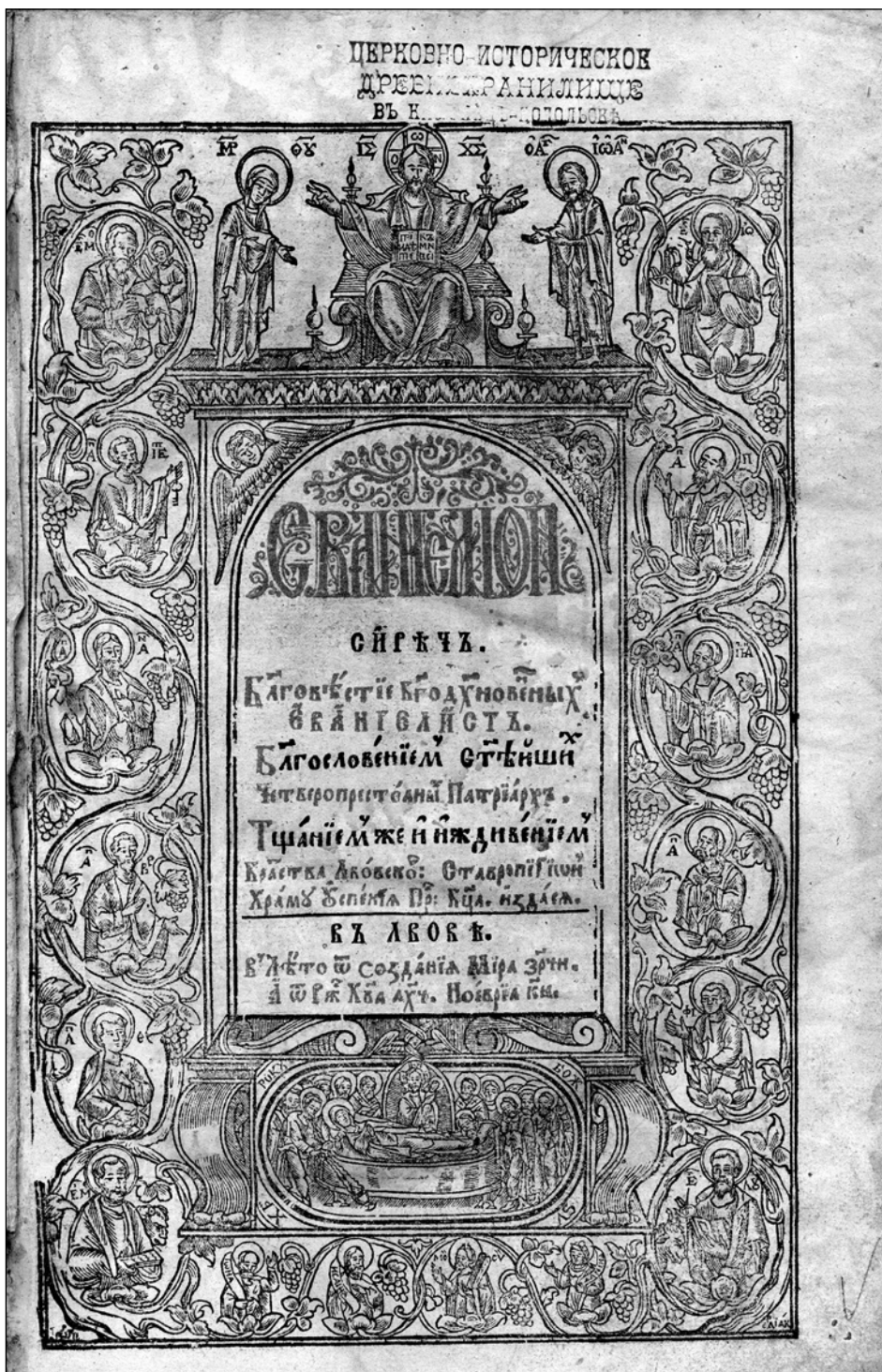
с. 19—20, № 795]. Цей факт відзначали С.Т. Голубев [24, с. 35—36; 27], С.І. Маслов [28], С.О. Клепиков. Останній дуже детально описав особливості видання 1690 р. і його відмінності від Євангелія 1704 р. [29]. Раніше на існування двох видань вказував ще А.С. Родоський [30], зробивши хибний висновок про належність одного з них друкарні братства, другого — друкарні М. Сльозки, яка насправді припинила свою діяльність ще у 70-х рр. XVII ст.

Найпростіший спосіб розрізнення обох видань за позначенням виноски запропонувала О.О. Гусева. Знак виноски розміщено в тексті і на нижньому чи верхньому березі перед примітками, що його пояснювали [31, с. 15]. У справжньому Євангелії 1690 р. виноску було позначено шестикутною зірочкою, у перевиданні 1704 р. — грецьким хрестиком. Звичайно, відмінності між обома виданнями не обмежуються формою позначення виноски. Едиції відрізняються й розміщенням набору на титулі, заставками, ініціалами, гравюрами на звороті титулу: у виданні 1690 р. надруковано гравюру Розп'яття Христа з передстоячими Марією Магдалиною та Марією Клеоповою, виконану Євстафієм Завадовським, а на звороті титулу видання 1704 р. — гравюру з сюжетом Успіння Богородиці та Успенською церквою, підписану монограмою NZ (Никодим Зубрицький) з датою 1697 р. В обох виданнях використані ілюстрації, вкомпоновані у рамки з набірних прикрас, у нижній частині яких відповідно вказані прізвища друкарів: у Євангелії 1690 р. — «Сумеон друкарь», тобто Семен Ставницький, у виданні 1704 р. — «Василі Друкар», тобто його син Василь Ставницький. Відомо, що В. Ставницький став включати своє ім'я в набірну рамку від 1700 р. [31, с. 38].

Ці відмінності в оформленні видань не стосувались покращення сприйняття євангельського тексту, а тепер використовуються для розрізнення видань. Основний євангельський текст видання 1704 р. набраний подібно до видання 1690 р., але відмінності теж помітні. Євангелія 1690 та 1704 рр. можна розрізняти й за численними, проте різними для обох видань, помилками в пагінації — у Євангелії 1690 р. на арк. 112, 113, 116, 252, 264, 279, 280, 299, 368, 375, 395, 397; у виданні 1704 р. — на арк. 86, 97, 116, 279, 351, 352, 354, 384; на арк. 392 нумерація відсутня.

Існування двох видань Четвероевангелія з однаковою датою на титулі закономірно спричиняло їх постійне сплутування в бібліографічних описах, нерідко опис примірників різних видань розміщували в одній позиції. Зокрема, так були описані й примірники збірки НБУВ [32], які в ході дослідження розділено на дві групи. Натепер нараховується по 27 примірників обох видань.

В історії українських друкарень відомі по декілька відмінних за набором і друком видань, позначених одним і тим же роком. Інколи складно розібратись, чи є одне з цих видань контрафактним. Наприклад, у видавничій історії друкарні Унівського Успенського монастиря фіксується два різних видання малоформатного Требника 1739 р. [26, с. 67, № 1334]. Здебільшого в бібліографії відзначається одне видання, проте практична робота з масивом примірників збірки НБУВ *de visu* призвела до поділу їх на два різні видання [33]. Обидва мають титули, позначені 1739 р., проте одне з них було надруковане у вказаний на титулі час, а інше — пізніше, але напевно до появи наступного видання 1744 р.

Лл. 1. Євангеліє. Львів: Друкарня Братства [1704]. Титул із зазначенням 1690 р. видання. НБУВ, Кир.629

[26, с. 67, № 1474]. Перше видання має титул з євангелістами, у пізнішому в боківих панелях форти вміщено квіти. Помітно, що пізніше видання намагались набрати подібно до видання 1739 р., однак нескладно зафіксувати й друкарські відмінності [33, с. 182—183].

Дійсне видання 1739 р. представлене у фондах НБУВ 16-ма примірниками, відмінне за набором — чотирма примірниками, видання 1744 р. — сімома примірниками. Контрафактне видання, надруковане не пізніше 1744 р., відрізняється від видання 1739 р. й формулою. У виданні 1739 р. — [2], 359, [4] арк., у виданні між 1739 та 1744 р. — [1], 359, [4] арк., так само як і у виданні 1744 р. Для встановлення причин і обставин публікації двох різних видань з датою 1739 р. примірники Требників необхідно докладніше дослідити.

Фіксуються контрафактні видання й у доробку Чернігівської друкарні. У середині XVIII ст. тут було передруковано популярний твір Димитрія Туптала про чудеса чернігівської ікони Богоматері «Руно орошенное» видання 1702 р., у передруку повторено ті ж відомості 1702 р. [26, с. 18, № 782; с. 111, № 2091]. Особливості контрафактного друку порівняно з оригінальним виданням 1702 р. найдетальніше описав С.І. Маслов [34, с. 33—36], попередньо їх відзначали І.І. Огієнко та П.П. Пекарський [35, 36]. У дійсному виданні 1702 р. вміщено ілюстрацію із зображенням Богородиці Одигітрії. У перевиданні немає посвяти [37] і вміщено або гравюру «Богородиця з Трійцею, внизу море з рибалкою» з підписом М. Чернявського, або «Богородиця з Немовлям і трояндою» [38]. С.І. Маслов прискіпливо порівняв елементи друку і художнього оформлення справжнього видання 1702 р. з тогочасними чернігівськими друками, а також навів позиції, що зближують контрафактне видання «Руна» з едіціями середини XVIII ст., серед яких «Анфологон» 1753 р., «Правила к божественному причащенію» 1745 р. Найлегшим у розрізненні обох видань є наявність на аркуші [2] в оригінальному виданні 1702 р. назви «О монастыру святого пророка Или Чернѣговском», надрукованої в'яззю; у контрафактному друці текст назви набрано заголовними літерами [34, с. 34, 38, іл. 8, 9]. Причиною передруку популярного твору з невірною датою стало намагання уникнути запровадженої на той час цензури: нові тексти українських друкарень треба було надсилати для схвалення до Москви чи Санкт-Петербурга, і видавці намагались уникнути цієї процедури [34, с. 41, 42]. Наскільки можемо судити з кількості збережених примірників, тираж контрафактного перевидання «Руна орошеного» 1750-х рр. був суттєво меншим за оригінальний.

Одним із осередків, з яким можна пов'язати публікацію кількох колоритних контрафактних видань, стала друкарня Могильовського братства при Богоявленському монастирі. Місцеве книгодрукування у Могильові припинилось після згорання видавничого підприємства С. Соболя на початку 1640-х рр., однак в останніх десятиліттях XVII ст. відновилося при братському осередку, у друкарні якого працював Михайло (Максим) Воцанка, орендуючи підприємство у братчиків.

Період роботи друкарні М. Воцанки став найяскравішим в історії друкарської справи в Могильові. Серед його видань є й підробні, друкарня Михайла Воцанки славилась виготовленням «фальсифікатів». Одним із найвідоміших

контрафактів у кириличній друкованій спадщині стало «Євангеліє учительне» Кирила Транквіліона Ставровецького, надруковане в Могильові близько 1697 р. М. Воцанкою, проте зі вказаними на титулі фальшивими вихідними відомостями: «Рохманів, 1619» [9, с. 127—128, № 182]. Могильовський друк повторив відомості титулу справжнього видання, яке Кирило Транквіліон Ставровецький опублікував власними силами у приватній друкарні, розташованій у маєтку його меценатів Вишневецьких. Загалом твори Ставровецького, попри звинувачення автора в ересі та заборону його доробку в Московській державі, користувались значним авторитетом і популярністю, їх часто передруковували і переписували. Могильовське «Євангеліє учительне» відрізняється від автентичного видання у Рохманові оформленням титулу, набором, складом. У виданні повторено не тільки титул і основний текст твору, а й, наприклад, присвяту меценатці рохманівського друку Раїні Вишневецькій. Фальшиві вихідні відомості на титулі могильовського видання спричинили те, що в каталогах багатьох збірок книга так і була описана, внаслідок чого могильовський передрук приймали за видання 1619 р. і досліджували як оригінал. Детальне порівняння оригінального видання та його контрафакції здійснив С.І. Маслов [39]. Легкий спосіб розрізнення цих двох видань за титулами запропонувала О.О. Гусева: на рамці титулу видання 1619 р. зображення царя Мельхіседека містить літери «МС», у контрафактному виданні М. Воцанки 1697 р. — «МЛ» [31, с. 38].

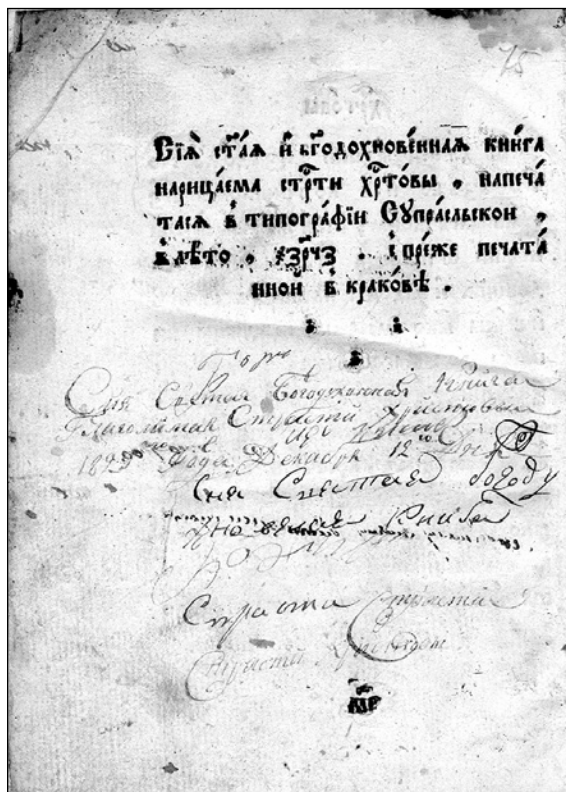
Відомі й інші видавничі контрафакти могильовського виробництва. Наприклад, мініатюрний Молитвослов друку М. Воцанки, в 24 частку аркуша, на титулі датований 1695 р., фактично був надрукований близько 1707 р. [9, с. 133, № 196]. Загалом у науковий обіг уведена група стародрукованих книг, призначених для потреб старообрядців, з фіктивними вихідними відомостями друкарні Могильовського братства перших років XVIII ст. Це Часовник 1701 р. (фактично 1733 р.), Псалтир з возслідкуванням 1705 р. (фактично 1733 р.), Псалтир 1711 р. (1770-ті рр.), Часовник 1713 р. (1773 р.) та ін. Я.Д. Ісаєвич справедливо зазначив, що вони мають не тільки невірне датування, а й часто не є виданнями могильовського друку, на що вказують шрифти, особливості набору й оформлення цих видань [40].

Дослідники звернули увагу й на те, що одним і тим самим невірним роком позначено кілька видань. Наприклад, Г.В. Кіреєва у фондах Національної бібліотеки Білорусі фіксує чотири різні видання Часовника 1701 р. з пасхалією 1733 р. [41], зазначаючи, що Г.Я. Голенченко вказує їх як окремі видання 1701 та 1733 р. [9, с. 133, № 195, с. 138, № 210]. Псалтир із возслідкуванням 1705 р., датований за вміщеними пасхаліями теж 1733 р., Т.О. Афанасьєва описує у шести різних виданнях [42]. Згадується й Псалтир із возслідкуванням 1705 р. із пасхалією того ж часу [41, с. 224—225].

Детальніше проаналізуємо контрафактний могильовський Часовник з вихідними відомостями про друк «въ тѣпографіи б[о]госпасаемаго града Могилева, при ц[е]ркви братской Б[о]гоявленія г[о]с[по]дня, въ лѣто от миро-зданія ЗСКА» [= 7221, тобто 1713 р.] (іл. 2). Насправді Часовник надрукований у 1770-х р., оскільки має Пасхалію, яка починається з 1773 р. [9, с. 133, № 198, с. 151, № 256].

Лл. 2. Часовник Могильов, 1773. Вихідні відомості на початку книги з позначенням 1713 р. НБУВ, Кир.4365п

Лл. 3. Страсти Христовы. Супрасль, 1780-ті рр. Прикінцевий колофон з фіктивними вихідними відомостями. НБУВ, Кир.698

Складно сказати, йдеться про помилку у датуванні, коли замість «ЗСПА», що відповідало б 1773 р., було надруковано «ЗСКА», або ж про зумисне «задавнення» видання. Вивчення особливостей примірника НБУВ з шифром Кир.4365п допомогло не тільки уточнити датування видання, а й внести додаткові уточнення до його бібліографічного опису, зокрема щодо кількості аркушів [43]. Примірник відзначається хорошим станом збереження, в ньому нараховується 309 аркушів, а не 305, як в описі Г.Я. Голенченка [9, с. 151, № 256], тому формула Часовника виглядає таким чином: [1], 307, [1] аркушів. На аркушах 305—307 розміщена післямова, а на останньому нумерованому аркуші — зміст під назвою «Сказаніе главамъ, обрѣтающимся въ книзѣ сеи гл[агол]емѣй часовникъ».

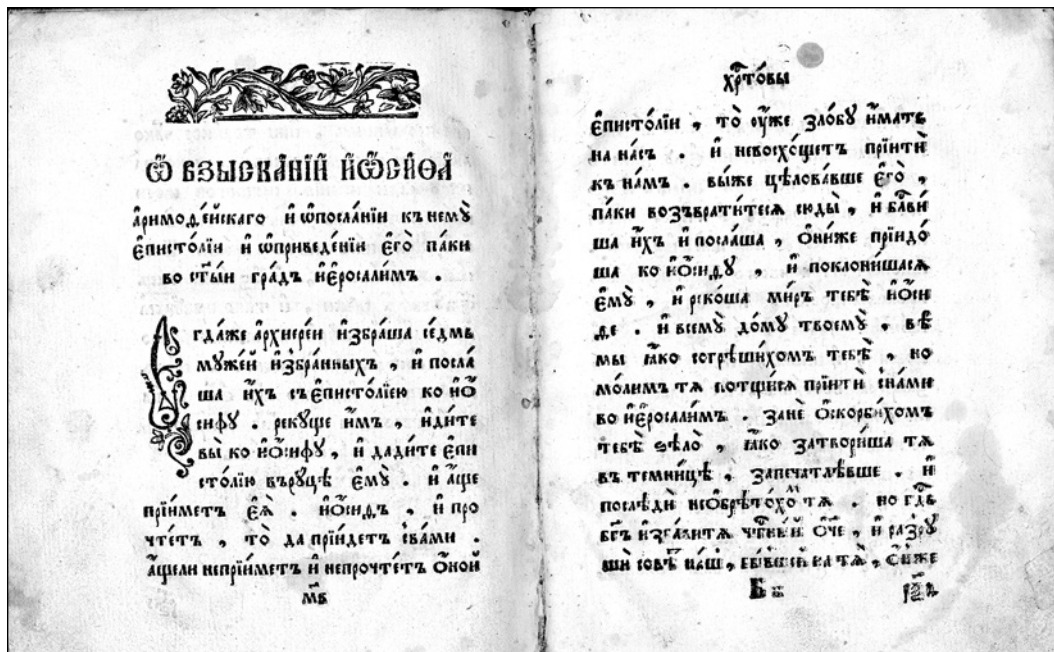
У наведених прикладах згадано контрафактні видання, де вміщено реквізити тієї ж або іншої друкарні, тобто повторено відомості конкретного видання. В історії давньої кириличної книги відомі й випадки, коли зазначені в контрафактному виданні відомості взагалі зміфологізовані. До подібних видавничих фальсифікатів належить видання «Страстей Христовых», надруковане, як зазначено в прикінцевому колофоні, «в типографіи Супрасльскої, в лѣто 3РЧЗ (тобто 1689 р.) с прежде печатанной в Краковѣ» (іл. 3, 4). Примірник НБУВ із шиф-

ром Кир.698 був описаний у каталозі кириличних видань 1958 р. як супрасльське видання 1689 р. без титульного аркуша, без будь-яких додаткових зауважень [44]. Насправді ні в Кракові, ні в Супраслі впродовж XVII ст. бібліографія такого друку не фіксує. Вивчення особливостей примірника під час підготовки каталогу 2008 р. [11, с. 9, 110] допомогло розібратись, що насправді видання із зазначеними вихідними відомостями було надруковано для потреб старообрядців у Супраслі в 1780-х рр. [9, с. 174, № 334]. Можливо, невірна дата у вихідних відомостях виникла не через бажання видавців вказати фіктивний час публікації, а через помилку в підрахунках або в процесі набору, коли замість року ЗСЧЗ, тобто 1789 р., надрукували ЗРЧЗ, тобто 1689.

І для супрасльських видань, як і для описаних вище могильовських, загалом було характерним неправильне позначення дати, наприклад, Псалтир, датований 1711 р. [9, с. 133, № 197, с. 189, № 390], фактично був надрукований у другій половині XVIII ст., а Анфологiон, позначений на титулі 1750 р., насправді вийшов друком у 1783 р. [9, с. 158, № 278].

Закамуфльовані під давніші й вихідні відомості почаївських видань творів Никона Черногорця 1795 р. Того року друкарня Почаївського Успенського монастиря надрукувала два тексти популярного християнського автора — Пандекти і Тактикон [44, С. 224, № 1230, 1232; 45, С. 75, № 3798, 3807]. На титулі книги в гравірованій рамці зазначено назву «Книга преподобнаго и богоноснаго Никона, игумена Черныя Горы. Написася во святѣй обители Густинѣ, в монастырѣ общежителномъ Прилуцкомъ, стѣя Живоначалныя Троицы, при отцу Авксентіи игумену Густинскомъ, в лѣто ЗРОИ [тобто 7178 — Н. Б.], а от Рождества Хрис-

Лл. 4. Страсти Христовы. Супрасль, 1780-ті рр. Розворот арк. 198 зв. — 199. НБУВ, Кир.698

това АХО [тобто 1670], мця іюня, Ді [тобто 14] дня». Як, бачимо, на титулі не вказано ні часу й місця друку, ні назви твору, тобто його можна було застосовувати і для Пандектів, і для Тактикону.

Загалом обидва твори Никона Черногорця надруковано так, щоб їх можна було переплітати в різні томи, або разом в один том, попри дуже великий обсяг, особливо Пандектів — [16], 576, 11 аркушів, Тактикону — 11, 211, [1] аркушів. Серед примірників НБУВ є два (Кир.4460п, Кир.4461п), де зшити обидва твори разом, титул є тільки на початку; у двох примірниках (Кир.4460п, Кир.4461п) вміщено тільки Пандекти з титулом; в одному — тільки Тактикон (Кир.2487п) без титулу.

В обох творів є прикінцеві колофони, в тексті яких розміщено дійсні вихідні відомості. У колофоні Пандектів вказано: «напечатана же бысть сия богодухновенная книга въ монастырѣ Почаевскомъ съ переводу древняго писменнаго, древнимъ славенскимъ діалектомъ, въ лѣто от создания міра 3737 [тобто 7303 = 1795 — Н.Б.], ноября ЄІ [тобто 15] дня».

У колофоні Тактикону зазначено, що книгу укладено многогрішним і недостойним ієродіяконом Доментиніаном у святій обителі Густині у монастирі общежительному Прилуцькому при храмі святої Трійці «въ лѣто...» ЗРП [тобто 7180], а від спасительного вочлощення Ісуса Христа АХОВ [тобто 1672] году», а текст друкується з цього рукопису в друкарні Почаївській 1795 р.

Практикувала почаївська друкарня й перевидання окремих книг або з невірними вихідними відомостями, або без них, і їх подальший кількарарозовий передрук. Показовою в цьому сенсі можна назвати Літургію Іоанна Златоуста, позначену на титулі 1765 р. Як відомо, Літургію Іоанна Златоуста друкували і як складову Службника, і у вигляді самостійного видання, і долучали до різних богослужбових текстів. У ході зіставлення всіх примірників було виокремлено сім відмінних варіантів набору цього тексту [46]. Така кількість дає підставу вважати, що варіанти видання друкували не в зазначений на титулі 1765 рік, а десятиліттями пізніше, навіть на початку ХІХ ст.

Особливу групу складають описи міфічних або неіснуючих видань. Причиною їх появи стає невірна атрибуція примірників, що збереглись у дефектному стані, переважно без початкових аркушів і вихідних відомостей. Частіше це стосується видань літургійного вжитку, які були зачитані в процесі активного використання, втрачаючи початкові аркуші, зокрема титул, через що бібліотекарям і бібліографам доводилось виконувати складну евристичну роботу з їх атрибуції.

Часто примірники Євангелій збереглись у дефектному стані, тому до бібліографії потрапили описи видань, яких насправді не існувало. Серед них Євангеліє друкарні Львівського братства 1683 р. До включення в бібліографію цього міфічного видання призвели неправильно описані примірники вже згаданого Євангелія 1690 р. друкарні Львівського братства і його контрафактного передруку 1704 р., позначеного 1690 р. Так, на початку ХХІ ст. за картковими каталогами відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ у фонді було шість примірників Євангелія друкарні Львівського братства 1683 р. [32, с. 42—51], всі вони

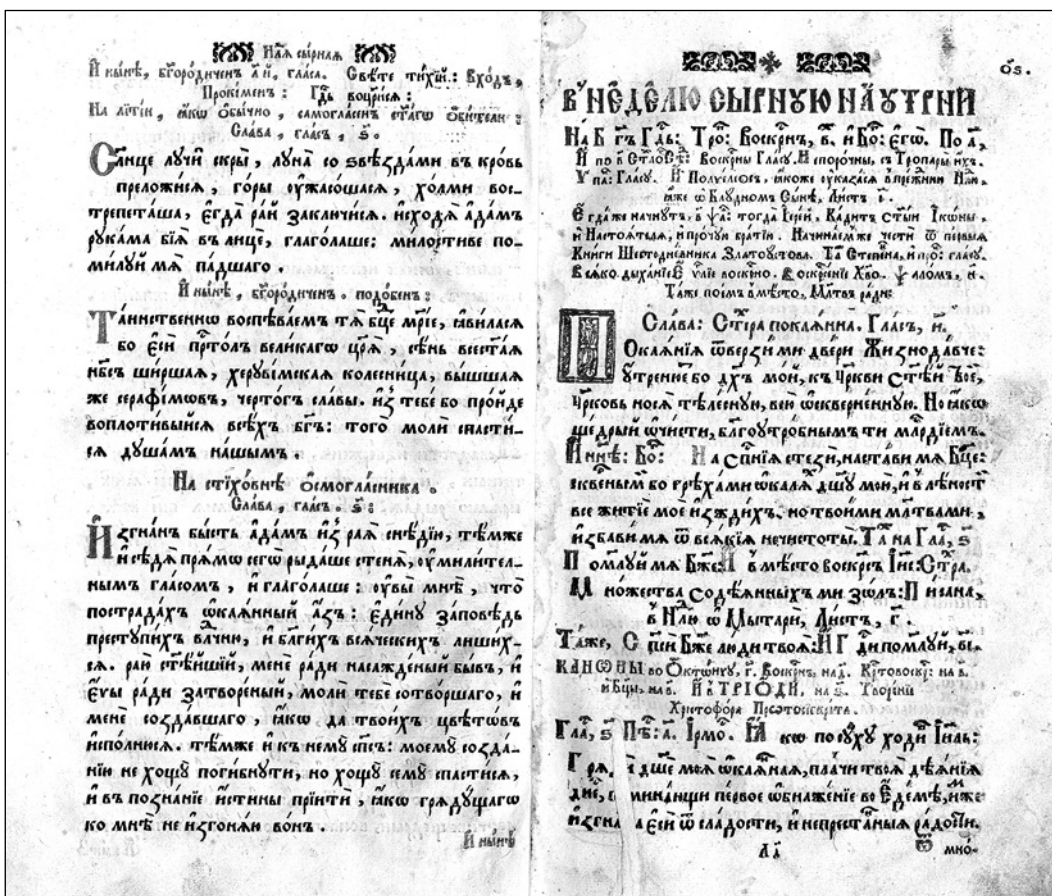
не мали титулів з вихідними відомостями. У друкованому каталозі кириличних стародруків видання було відображене так: «3 экз., и все без тит. листов» [44, с. 80, № 289], із посиланням на роботи В.М. Ундольського, І.П. Каратаєва та А.С. Криловського.

Примірник львівського напрестольного Євангелія з гравюрама 1681—1683 р. був описаний ще П.М. Строевим 1836 р. у складі бібліотеки І.М. Царського [47]. Із посиланням на приватну збірку Царського видання також зафіксував І.П. Каратаєв [48]. Відтак воно увійшло до бібліографічних покажчиків В.М. Ундольського [49, Стб. 109, № 1002], А.С. Петрушевича [50], А.С. Криловського [51], І.Ф. Токмакова [52]. Однак ще 1906 р. С.Т. Голубев [24, с. 27—29], аналізуючи вказані вище каталоги А.С. Криловського та А.С. Петрушевича, зазначив, що видання львівського Євангелія 1683 р. взагалі не існувало, а дослідники таким чином бібліографували дефектні примірники видань 1690 та 1704 рр. (останнє з титулом 1690 р.), спираючись на датування гравюр. Завдяки зазначенню цього видання у згаданому каталозі «Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII в.: описание книг, хранящихся в ГПБ УССР», воно було зафіксоване в каталозі Я.Д. Ісаєвича [53] (з посиланням на Ундольського, Каратаєва, друкований каталог НБУВ та з поміткою сумнівності). До фундаментального зведеного каталогу українських стародруків Я.П. Запаско та Я.Д. Ісаєвич Євангеліє 1683 р. справедливо не внесли. До того ж Я.Д. Ісаєвич вказав його як неіснуюче в статті «Деякі питання бібліографії видань братства» [54]. Але пізніше Євангеліє 1683 р. знов зафіксувала О.О. Гусева [31, с. 115, № 5] у списку доповнень до каталогу Я.П. Запаска та Я.Д. Ісаєвича, із посиланнями на здійснені раніше публікації.

До неіснуючих або міфічних видань, поява яких пояснюється помилками і неточностями бібліографів, варто віднести рідкісне малоформатне «Православное исповедание веры» Петра Могили в дванадцятку частку аркуша, надруковане начебто в Московській друкарні 1696 р. одночасно з виданням цього твору аркушевим форматом. У примірнику бракувало початкових аркушів та вихідних відомостей. Його описано в каталозі збірки ДПБ УРСР 1958 р. (шифр Кир.3106п) [44, с. 89, № 340], з посиланням на бібліографії В.М. Ундольського та І.П. Каратаєва [49, Стб. 126, № 1199; 48, с. 138, № 1079]. До каталогу А.С. Зернової це видання справедливо не внесене. Вивчення особливостей примірника під час підготовки каталогу кириличних стародруків XV—XVII ст. дало підстави віднести його до одного з найпізніших Санкт-Петербурзьких передруків твору П. Могили — одного 1739 або двох 1740 р. [55; 56, с. 280, № 975—977]. Цікаво, що нібито унікальний примірник «Православного исповедания» збірки НБУВ 1696 р. отримав свою легенду, оскільки деякі читачі вважали його таким, що особисто належав російському просвітителю й книжнику Каріону Істоміну. Переатрибуція примірника в одне з видань 1739/1740 рр. навіть часом публікації книги заперечила цю надуману версію давнього побутування книги.

Потребують уваги бібліографів, а часто переатрибуції чи уточнення видання, описані в бібліографії за унікальними примірниками, особливо це стосується великоформатних богослужбових книг, збережених в одному примірнику чи в одному сховищі. Здебільшого такі псевдоунікальні примірники атрибу-

Лл. 5. Примірник Тріоди пісної. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври. З'єднання аркуша 72 видання 1743 й аркуша 76 видання 1715. НБУВ, Кир.455п

туються до інших видань, або ж представляють собою видавничі чи власницькі конволюти, в складі яких об'єднано уривки декількох едіцій.

На особливу увагу заслуговують два видання, описані під одним роком, особливо коли мова йде про великоформатні богослужбові книги, перевидані з доволі великим інтервалом часу. Наприклад, зафіксовані в бібліографічних джерелах відомості про існування двох видань Тріоди пісної, що постали в друкарні Києво-Печерської лаври упродовж 1743 р. [57]. Одне із видань (обсягом [1], 445 арк.) зафіксовано у сімох книгосховищах [26, с. 65–66, № 1456]. Інше видання того ж року містило іншу кількість аркушів — [1], 424, 9 арк., його примірники є в Державному історичному музеї в Москві і ЦНБ [26, с. 65–66, № 1457] (тодішня назва НБУВ). Перегляд 12-ти примірників відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ показав, що всі вони мають однакові початкові аркуші, однак примірник Кир.455п відрізняється від інших набором тексту, починаючи з аркуша 76, вставленого після аркуша 72 (іл. 5). Саме цей примірник і став «винуватцем» окремого бібліографічного опису спочатку у каталозі 1958 р. [44, с. 137,

№ 605], який потім було повторено в зведеному каталозі Я.П. Запаса та Я.Д. Ісаєвича [26, с. 65—66, № 1457].

Дослідження показало, що цей примірник є конволютом, у якому об'єднано два видання, що не є рідкісним для кириличних стародруків. Його початкові аркуші включно з 72-м належать до звичайного видання Тріоді пісної 1743 р., а далі, з 76-го і до кінця, — до видання Тріоді пісної 1715 р. також киево-печерського друку. У примірнику бракує як початку, так і кінцевого аркуша [10] третього рахунку. Переатрибуція примірника Кир.455п показала, що 1743 р. друкарня Києво-Печерської лаври випустила тільки одне видання Тріоді пісної, видання Тріоді із формулою [1], 424, 9 арк. насправді не існувало, його опис виник унаслідок бібліографічної помилки.

Причиною формування конволюту подібного складу став, очевидно, не ушкоджений стан примірника 1715 р., а пріоритетність для власника книги саме цього видання. Примірник походить із бібліотеки Микільського лікарняного монастиря, тобто богадільні Києво-Печерської лаври. У збірці того ж монастиря був й інший примірник Тріоді 1743 р. традиційного вигляду, без вставок із інших видань, що зараз також зберігається у фонді відділу стародруків та рідкісних видань під шифром Кир.459п. Тоді діяльність друкарні Києво-Печерської лаври була підпорядкована цензурі російської духовної влади, що чітко регламентувала друкування в Києві лише тих видань, які за змістом і складом відповідали московським, і вимагала використання православними в богослужінні саме таких текстів. Тому, вірогідно, один із власників «закамуфлював» примірник 1715 р. під пізніше видання 1743 р., вже дозволене московською цензурою.

Долучення до бібліографії неіснуючих, помилково описаних видань частіше відбувається в процесі опрацювання стародруків XVIII ст., оскільки видання цього часу менш вивчені, порівняно з едіціями попередніх періодів. Така історія сталась із виданням львівської братської друкарні Тріоді цвітної 1701 р., у якій з'явився міфічний двійник, позначений 1730 р. Згідно з бібліографією, друкарня Львівського братства у 1701 р. надрукувала Тріодь цвітну з формулою [6], 431, [1] арк. Таке видання представлено в друкованому каталозі збірки НБУВ 1958 р., де зазначено у фонді 14 примірників, чотири з яких повні. Вказано, що у цьому виданні на звороті титулу в нижній частині рамки вміщене прізвище друкаря «Василий Ставницький, майстер» [44, с. 94, № 373]. Тріодь цвітна 1701 р. закономірно врахована у зведеному каталозі Я.П. Запаса та Я.Д. Ісаєвича [26, с. 17, № 768]. Однак нещодавно нам вдалось зафіксувати факт опису частини примірників цього видання під 1730 р. Помилка трапилась через те, що позначений кириличними цифрами 1701 рік «АѠА», з останньою літерою «а», надрукованою схожою на кириличну «л», був хибно прочитаний бібліографами як «АѠЛ», тобто 1730 (іл. 6). Дійсно, в каталозі «Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII в.» вказане видання «Триодион, си ест Трипеснец святой великой Пятдесятницы. Пентикостарион, еже есть Пятдесятница нареченный» 1730 р., представлений 18-ма примірниками, серед яких вісім повних [44, с. 125, № 528]. Тут зазначено і неправильну нумерацію аркушів видання, від аркуша 423 і до кінця книги. У картковому каталозі й електронній базі відділу стародруків було

зафіксовано 18 примірників львівської Тріоді 1730 р. Це видання Тріоді пісної 1730 включене й до каталогу Я.П. Запaska та Я.Д. Ісаєвича [26, с. 45, № 1140] з посиланням на попередні бібліографічні покажчики стародруків, наприклад В.М. Ундольського [49, стб. 181, № 1790] та ін. Проте звірка всіх примірників видань 1701 та 1730 рр. не показала між ними відмінностей, і зараз видання Тріоді пісної представлено у фонді відділу стародруків НБУВ 35 примірниками, а Тріодіон (Тріодь цвітну) 1730 р. визнано міфічним виданням, якого львівське братство тоді не друкувало.

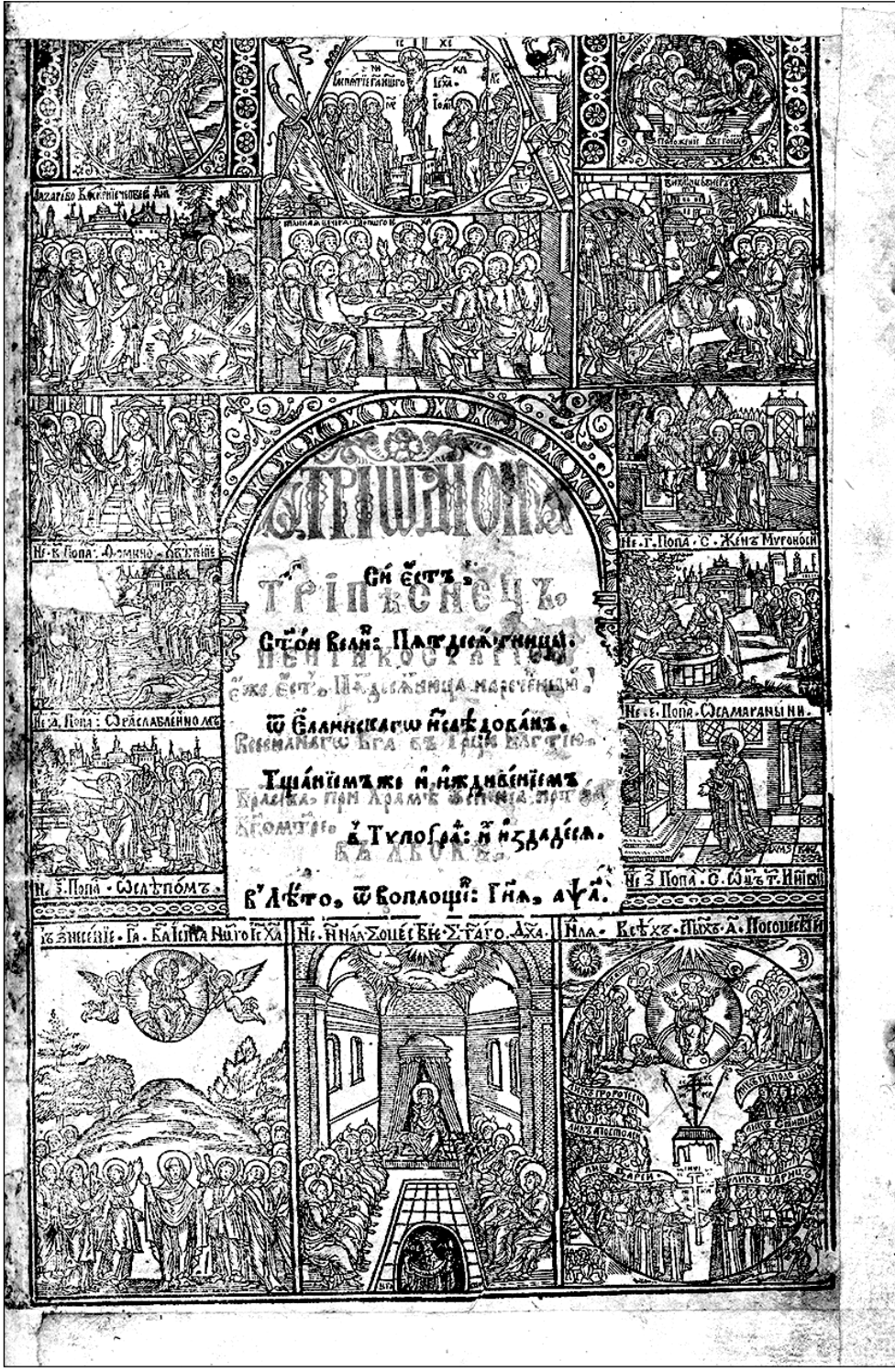
Проте можна висловити застереження щодо датування Тріоді цвітної саме 1701 р., адже на аркуші 14 вміщено гравюру сюжету «Воскресіння Лазаря» з підписом D.S. [тобто Діонісій Сінкевич] із датою 1702 р. (іл. 7) Це вказує на друк книги не раніше цього року, і потребує подальших досліджень. У прикінцевому «Слові к читателем» мова йде про завершення друку книги 1 жовтня 1701 р., причому кінцеву кириличну цифру «а», тобто «1» (а не «л», тобто «30»), тут добре видно. Поки що можемо додати, що під час друку цього видання були чинними ті самі обставини, що спонукали Львівську братську друкарню до публікації контрафактного Євангелія 1704 рр., позначеного на титулі 1690 р.

Варте уваги й припущення Ю.Е. Шустової, що видання 1701 р. можна ідентифікувати як відому за документами Тріодь цвітну 1714 р. [26, с. 29, № 897], опубліковану тиражем 1200 примірників, жоден із яких не виявлений у жодній збірці [58]. Видання Тріоді пісної 1714 р. документально зафіксоване у Книзі контрактів Львівського ставропігійського братства з типографами (1680—1757) [59]. Видання Тріоді 1701 р. серед продукції Львівського братства тут не зазначене.

Іноді сигналом для уточнення правильності опису видання є кількість збережених примірників. Наприклад, літургійні видання львівської братської друкарні XVII—XVIII ст. зафіксовані у збірці НБУВ у кількості від одного до кількох десятків, а іноді й більше примірників. Однак у процесі перегляду львівських братських видань нашу увагу привернуло те, що Октоїх 1733 р. [26, с. 49, № 1217; 44, с. 126, № 538] був представлений лише двома примірниками; порівняймо, наприклад, з 22 примірниками видання 1700 р. та 39 примірниками 1739 р. Також насторожував той факт, що львівські братчики здійснили передрук видання через шість років. Богослужбові книги не передруковували так часто навіть у найкращі часи діяльності друкарні в XVII ст., а у середині XVIII ст. відбувався суттєвий занепад братського книговидання, і швидкий передрук того ж тексту був у край збитковим.

Перегляд двох примірників і звірка їх з іншими львівськими виданнями Октоїха допомогли встановити, що Октоїх 1733 р. не був самостійним виданням, а постав унаслідок долучення в друкарні до примірників видання 1700 р. лише двох початкових аркушів, датованих 1733 р. — нового титулу з датою (іл. 8) і наступного аркуша з молитвою [11, с. 10]. На звороті додрукованого титулу було розміщено традиційну для братських видань гравюру сюжету Успіння Богородиці з віршованим підписом, на звороті другого аркуша — зображення легендарного автора Октоїха Іоанна Дамаскіна.

Таким чином, атрибуція двох примірників Октоїха 1733 р. збірки НБУВ (шифри Кир.2870п; Кир.2871п) засвідчила, що це було не самостійне видання,

Лл. 6. Трьодь цвѣтна. Львів: Друкарня Братства, 1701. Титул. НБУВ, Кир.412

Лл. 7. Тріодъ цвітна. Львів: Друкарня Братства, 1701. Арк. 14 з гравюрою,
датованою 1702 р. НБУВ, Кир.412

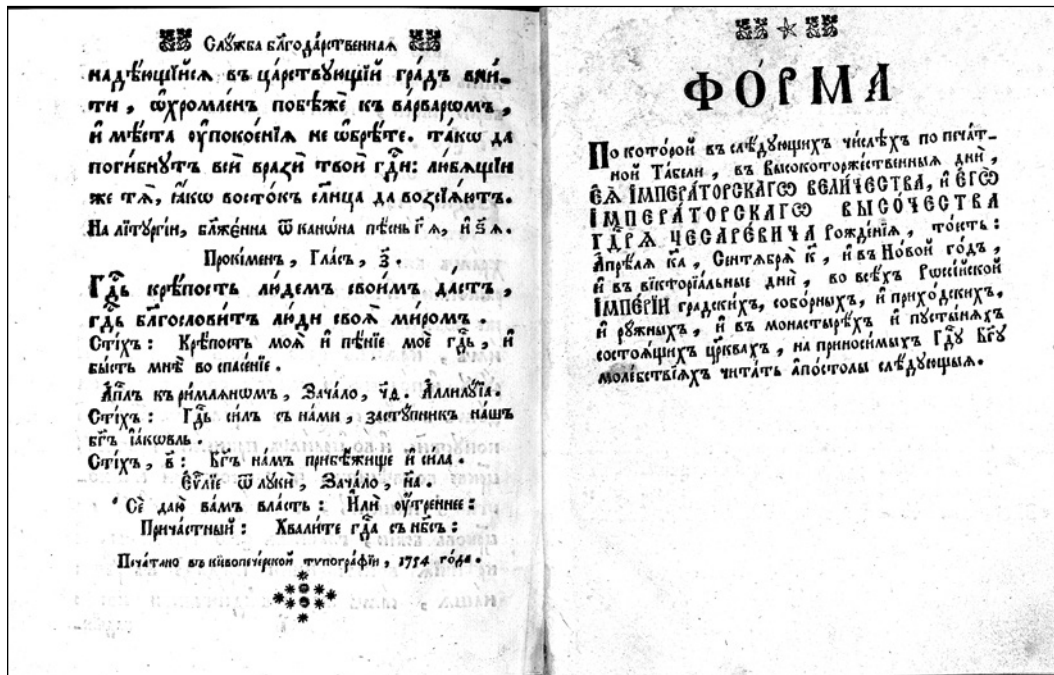

Лл. 8. Октоіх. Львів: Друкарня Успенського братства, 1733. Титульний аркуш.
НБУВ, Кир.2871п

а так зване титульне, тобто з додруковуванням тільки титулу. У першому з примірників збережені обидва початкові аркуші, у другому — тільки титул. Відомостей про такі особливості Октоїха 1733 р. не було зафіксовано в опрацьованій бібліографії, зокрема в каталозі Я.П. Запаска та Я.Д. Ісаєвича. Підтвердженням того, що братство не готувало в 1733 р. окремого видання Октоїха, а лише додрукувало початкові аркуші до залишків накладу, які збереглися у друкарні, є наступне його видання 1739 р. Крім того, варто зважити на кількість збережених примірників взагалі, і в НБУВ зокрема, де псевдо-Октоїх 1733 р. представлений лише двома примірниками. Очевидно, примірники з додрукованими аркушами 1733 р. були одразу ж розпродані перед початком підготовки друкарнею видання 1739 р. Обидва Октоїхи 1733 р. зі збірки НБУВ містять вкладні записи відповідно 1735 і 1737 рр.

У ході роботи з бібліографічними джерелами завжди найбільше зацікавлення викликають видання, що збереглися в унікальних примірниках. Унаслідок перевірки такі видання іноді виявляються контрафактними або міфологічними. Часто атрибуція унікатів призводить до зміни або уточнення назви видання, часу й місця його друку. Доволі показовим є приклад переатрибуції «Символу віри» Афанасія Александрійського 1717 р. киево-печерського друку. Видання зафіксоване у бібліографії за єдиним унікальним примірником збірки НБУВ (Кир.1165п) як надруковане форматом у вісімку на 356 сторінках [26, с. 30, № 923; 44, с. 111—112, № 460]. Унаслідок вивчення його особливостей вдалось установити, що насправді це примірник доволі рідкісного московського видання навчального Псалтиря [60]. Він не містить вихідних відомостей і не має чітких аналогів у сучасних бібліографічних джерелах, зокрема у каталозі О.О. Гусевої [56]. Можна припустити, що причиною цього стала відсутність у виданні титулу й інших складових із самоназвою і вихідними відомостями. Приблизно датувати Псалтир можна проміжком часу від січня 1722 р. до жовтня 1723 р. за історичними реаліями в тексті, зокрема характерними для російських видань згадками представників царської родини. Напевне, це описаний П.П. Пекарським Псалтир навчальний «в четверть», надрукований тиражем 2300 примірників, однак без зазначення року публікації [36, с. 678].

Можемо навести ще один подібний приклад: у каталозі Я.П. Запаска та Я.Д. Ісаєвича зафіксовано «Чин молебный, піваемый в началі нового літа януарія в первый день» (Київ, 1763), представлений в одній збірці — ЦНБ [26, с. 125, № 2294]. Дійсно, в друкованому каталозі 1958 р. зафіксовано такий Чин із зазначенням, що його передруковано з московського видання 1763 р. [44, с. 166, № 810], без посилання на жодне бібліографічне джерело. У каталогах відділу видання представлено єдиним примірником із шифром Кир.5439п. Однак його дослідження *de visu* одразу ж показало, що перед нами звичайне видання відповідного чину не 1763, а 1754 р., а датування постало внаслідок того, що до нього додано два аркуші іншого видання із зазначенням, що їх надруковано в Московській друкарні в серпні 1763 р. і передруковано в Києво-Печерській друкарні у вересні того ж року. Однак ці відомості не мають стосунку до «Чину молебного», а подані на унікальному примірнику аркушевого видання київського

Лл. 9. Чин молебний. Київ, 1754, в кінці якого додано Форму 1763 р. НБУВ, Кир.5439п

друку, не відображеного у жодному з бібліографічних джерел, уміщеному в одній обкладинці з «Чином молебним» після нього (іл. 9). Назва цього видання така: «Форма / по которой в слѣдующихъ числѣхъ по печат/ной Табелі, въ высокорожественныя дни, / ея імператорскаго величества, и его імператорскаго высочества / г[осуда]ря цесаревича рожденія, тоестъ: / Апрѣля ка [= 21], Сентября к [= 20], и въ Новой годъ, и въ вікторіальныя дни, во всѣхъ Россійской імперіи градских, соборных, и приходских, / и ружных, и в монастырѣхъ и пустыняхъ / состоящихъ ц[е]рквахъ, на приносимыхъ Г[оспо]ду Б[о]гу / молебствыяхъ читать апостолы слѣдующыя...». Отже, це друковане розпорядження стосовно того, які тексти з Апостола належить читати на богослужіннях у дні народження російської імператриці Катерини II та її спадкоємця Павла Петровича і на Новий рік. Видання складається лише із трьох сторінок тексту разом із наведеним заголовком. Для його оформлення використано прості чорні ініціали, в колонтитулах вміщено виливні прикраси у вигляді зірочки, обабіч якої — по дві квітки. Унікальний примірник цього акцидентного видання зберігся саме завдяки тому, що був переплетений разом із «Чином молебним» у тверду оправу з картону зі шкіряним корінцем. У бібліографії XVIII ст. ми не знайшли відомостей про жодне видання з такою назвою.

Варто повернутись і до розгляду вже згаданого видання «Чину молебного» київського друку 1754 р. [26, с. 97, № 1876]. Видання, зафіксоване в бібліографії відповідно до назви першої частини, складається із кількох структурних одиниць, кожна з яких має власну фоліацію, тобто нумерацію аркушів. У його скла-

ді вміщено «Чинъ молебный, пѣваемъ въ началѣ новаго лѣта, іануаріа въ а [= 1] й день» — арк. 1—16 I рахунку; «Благодареніе о полученіи прошенія, и о всякомъ бл[а]годѣянні Б[о]жїи» — арк. 1—10 II рахунку; «Канонъ молебный ко прес[вя]тѣй Б[огороди]цѣ. Твореніе Феостирикта монаха» — арк. 1—10 III рахунку; «Мѣсяца септемвріа в е [= 5] день. Служба с[вя]тому пророку Захаріи, и с[вя]тѣй пр[а]в[е] днѣй Елісавети» — арк. 1—24 IV рахунку; «Служба благодарственная, Б[о]гу въ Тро[и]цѣ с[вя]той славимому, о великой б[о]гом дарованной побѣдѣ, над свѣйскимъ королемъ Кароломъ ві [= XII], и воинствомъ его, содѣянной под Полтавою. В лѣто аѷθ [= 1709], мѣсяца іунія в кз [= 27] день» — арк. 1—37 V рахунку.

Розміщена тут у п'ятому рахунку «Служба...» у каталозі Я.П. Запаска та Я.Д. Ісаєвича описана чомусь ще раз як окрема позиція [26, с. 96, № 1870] із посиланням на збірки ЦНБ (НБУВ) і ДБЛ (зараз РДБ, Москва) без зазначення будь-яких бібліографічних джерел. У НБУВ «Чин молебний» 1754 р. представлений 12-ма примірниками, в складі кожного є усі зазначені складові, тому неправомірним є опис однієї з частин як самостійного видання. Інша справа, що частини за змістом незалежні одна від іншої, окремий рахунок аркушів у кожній із них вказує на вірогідне їх нарізне поширення і використання. Отже, частини цього збірника можна класифікувати як алігати видавничого конволюту. Він має не тільки власну нумерацію аркушів, а й зошитів — кожна з частин починається з сигнатури «а». Крім того, у цьому виданні немає титульного аркуша зі спільною для всіх складників назвою, вихідні відомості «Печатано в Києвопечерской типографіі, 1754 года» розміщено на останньому аркуші 37 V рахунку під текстом. У такому випадку кожна із частин збірника-конволюту можна описувати як самостійне видання.

Крім того, в каталозі Я.П. Запаска та Я.Д. Ісаєвича у межах 1754 р. є опис ще одного «Чину молебного», що складається із 36 аркушів, містить сторінки в лінійних рамках із посиланням на збірку ДБЛ [26, с. 97, № 1877]. Схоже, що й тут сталась помилка, це видання можна ототожнити із попереднім «Чином» із п'яти складових частин. Зазначене в описі посилання на позицію каталогу В.М. Ундольського [49, Стб. 216. № 2209] фіксує згадану «Службу благодарственную о победе под Полтавою». Посилання дано на каталог В.І. Срезневського та А.Л. Бема з помилково вказаним номером сторінки, і там зазначено два описи «Чинів» (під доречнішою назвою «Молебныя пѣнія») з однаковою формулою і з відмінністю в тексті останнього рядка аркуша 10 зв. другого рахунку, із зазначенням примірників збірки БАН [61]. Екземпляри НБУВ такої відмінності в тексті не демонструють. Тобто із трьох зафіксованих у каталозі Я.П. Запаска та Я.Д. Ісаєвича «Чинів молебних», що вийшли друком у XVIII ст., насправді існувало лише одне видання збірника-конволюта 1754 р. з п'яти частин, інші ж два постали внаслідок неточностей в описах у різних бібліографічних джерелах.

Подколи неточності опису спричиняють примірники, зібрані з уривків різних видань однієї, а іноді й різних друкарень. Такі збірні видання потребують ретельної атрибуції. У разі подібності частин різних видань такі примірники не завжди вдається правильно атрибутувати, тож їх описують як примірники особливого виду, відмінні від стандартних.

Іноді в процесі побутування об'єднаними в одну одиницю зберігання виявляються частини різних видань різних друкарень. Наприклад, серед 11 примірників Євангелія 1697 р. друкарні Києво-Печерської лаври було виділено два з відмінними від інших аркушами. У друкованому каталозі кириличних видань зазначено: «10 экз., два из которых отличаются как по количеству листов (основной счет составляет всего 412 л.), так и по набору и орнаментации» [44, с. 89, № 342]. Вивчення особливостей примірників показало, що обидва Євангелія становили сформовані власниками «конволюти» з титулами і початковими аркушами київського друку й основним текстом львівського друку. В одному випадку в книгу на початку вставлено вісім аркушів київського Євангелія 1697 р., а основний текст розпочинається аркушами львівського видання 1690 р. (Кир.182п). Гравюри, заставки і кінцівки в цьому примірнику яскраво розфарбовані. Примірник належав до збірки Києво-Печерської лаври, про що свідчить поаркушний запис і зазначення шифрів КПЛ. Інший примірник (Кир.183п), основну частину якого складає львівське Євангеліє [1704] р., розпочинається 16-ма аркушами з київського Євангелія 1697 р.: титулом, початковими статтями і шістьма аркушами основного тексту. На наступному аркуші заклеєні три верхні рядки тексту, що виявились зайвими, оскільки текст обох видань відрізняється розміщенням. Примірник раніше належав до зібрання Волинського древньосховища, має запис на форзаці: «Из церкви Волко[винской] от священника Дум[инского]».

За порівняння впадає в око схожість львівських видань Євангелія 1690 та 1704 рр. із київським 1697 р. У всіх виданнях по 16 рядків на сторінці. Подібні також їхні шрифти, хоча в київській едиції літери за малюнком тонші й гостріші. Така подібність Євангелій двох різних друкарень певною мірою ускладнює їх розрізнення, особливо у випадку змішування їхніх аркушів у межах однієї книги. Про причини появи цих фальсифікатів з об'єднаних фрагментів обох видань можемо лише здогадуватись. Поаркушні записи на примірнику Кир.183п з аркушів видань 1697 та 1704 рр. вказують, що мова тут не йде про некомплектні примірники. На стику двох видань один запис обривається, на наступному аркуші міститься інший без початкових слів. Тобто власник свідомо замінював титул київським, основний євангельський текст залишаючи львівським. Можливо, справа в тому, що обидва примірники побутували на територіях, які в різний час перебували під юрисдикцією Російської імперії — на Київщині та Волині, особливо беручи до уваги той факт, що львівське братство в 1708 р. прийняло унію, і його виданнями вже не дозволяли користуватись у православних храмах.

Подібні «збірні» примірники можуть бути пов'язані як з інтересами власника, так і скомпоновані в друкарні для продажу. Серед власницьких «контрафакцій» цікавий примірник Службника (шифр Кир.4638п), сформований шляхом поєднання аркушів київського видання друкарні Печерської лаври 1629 р. і львівського видання друкарні братства 1691 р. «Автором» такого поєднання був власник книжки, який, вочевидь, також намагався видати львівське видання за київське. Первісно обидва примірники використовували окремо, що підтверджують власницькі записи на кожному з них. Потім аркуші обох видань були

Лл. 10. Служебник. Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1788. Вставлено фрагмент Полустава. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1682. НБУВ, Кир.3235п

об'єднані під титулом Служебника 1629 р. До київського видання належать також 12 нумерованих початкових аркушів і сторінки 101—144 в середині книги, решта тексту — до львівського. Обидві єдиції доволі схожі, в обох випадках текст розміщено у подібних рамках із дрібних виливних прикрас, тому таке змішування різнорідних аркушів не одразу візуально помітне.

Доволі часто трапляються поєднання в складі одного примірника кількох видань або фрагментів різного часу. Так, до примірника почаївського Служебника 1788 р. (шифр Кир.3235п) додано всередині після арк. 39 уривок із аркушами 195—200 із київського видання Полустава 1682 р. (лл. 10) Власника не зупинило навіть те, що вставні аркуші київського видання приблизно на 4 см коротші та вужчі від аркушів почаївського Служебника.

Іноді поєднання фрагментів двох видань складно пояснити логічно: так, до примірника Тріоди пісної 1761 р. (Кир.807п) доєднано на початку титул Октоїха 1768 р. із цільносторінковою гравюрою-мідеритом на звороті, і в каталогах

через недогляд книгу описано як Тріодіон 1768 р. У примірнику Акафістів (Кир.4683п) вміщено титул 1741 р., а далі — основний текст Акафістів 1759 р.

Збірники з аркушів однієї й тієї ж друкарні частіше пов'язані своїм походженням із друкарськими осередками. Можемо назвати кілька збірних книг з фондів НБУВ із уривків видань Львівського братства. Наприклад, це два екземпляри Євангелія 1670 р., де чомусь вставлені нумеровані початкові аркуші із Євангелія 1644 р. тієї ж друкарні. У примірнику Кир.591 це аркуші 1—4, тобто титул і передмова книги; у примірнику Кир.590 — аркуші 2—12 (передмова, «Оглавлення» та «Предословіє» Євангелія від Матвія) [11, с. 68; № 174]. Обидві вставки давні, їхнє походження можна пов'язати зі збереженням у друкарні залишків попередніх тиражів, які при нагоді можна було включити до наступних видань з метою економії, або у разі реставрації доповнити ними некомплектні чи ушкоджені під час використання примірники.

Аналогічне компонування збірних із аркушів різних тиражів примірників демонструють екземпляри Анфологіонів або Міней святкових і загальних друкарні Львівського братства. Так, у примірнику Кир.2520п змішано аркуші з двох послідовних видань 1638 та 1643 рр. [11, с. 65; № 161; с. 66, № 164]. На початку одного з примірників Анфологіона 1632 р. (шифр Кир.2523п) вставлено аркуш 1 другого рахунку із наступного за часом братського видання цієї ж книги 1638 р. Достеменно встановити, наскільки широко такі збірники уривків різних видань формувались у самій друкарні Львівського братства, можна лише шляхом подальших досліджень якомога ширшого масиву львівських видань із різних збірок.

Уведені в науковий обіг і складніші випадки компонування примірників львівського друку, зібраних із різних аркушів однакових видань. Наприклад, у фондах НБУВ є примірник Євангелія (шифр Кир.5692п), сформований зі змішаних між собою фрагментів семи львівських видань XVII—XVIII ст. [11, с. 29, с. 66, № 165] (іл. 11). Основну частину книги складають аркуші львівського Євангелія друкарні братства 1644 р., додано також аркуші інших братських видань, з них 16 аркушів видання 1636 р. (7—12, 14, 17, 247—252, 391—392), 6 аркушів 1670 р. (1, 6, 49, 54, 56, 59), 16 аркушів [1704] р. (2—5, 47 зв. 50—56, 60, 314—317); три аркуші 1722 р. (57—58, 394) та чотири аркуші друкарні М. Сльозки 1665 р. (157, 159, 160, 162). Розпочинає книгу текст «Євангелії чтомої» (початок XVIII ст.), про яку мова йтиме далі. У книзі зараз бракує початку та кінця, але під час компонування примірника початкові й кінцеві аркуші, певне, були, їх було втрачено в процесі використання.

Як видно з переліку, фрагменти не є ні цілими зошитами, чи навіть двоаркушами, а мають вигляд окремих аркушів. Оскільки текст у різних виданнях різнився розташуванням, у випадку комбінування аркушів його доводилось якось узгоджувати. Наприклад, після аркуша 312 видання 1644 р. вміщено аркуш 314 видання 1704 р., оскільки саме він продовжував попередній текст. Після аркуша 392 видання 1644 р., зворот якого заклеєний, підшито аркуш 391 видання 1636 р. Щоб текст уривків різних видань був викладений послідовно, подеколи його доводилось дописувати або закреслювати чи заклеювати зайвий. Так, на стикку видань 1670 та 1636 р. на арк. 6 зв. внизу та 7 зверху дописано по

Лл. 11. Примірник Євангелія. Львів: Друкарня Успенського братства. З'єднано аркуші львівських видань 1636—1704 рр. Розворот. НБУВ, Кир.5692п

2 рядки тексту. На аркуші 17 видання 1636 р. закреслено два слова, які повторились. Щоб сумістити аркуш 47 видання 1644 р. з аркушем 49 видання 1670 р., на звороті арк. 47 приклеєно гравюру з євангелістом із видання 1690 або 1704 р.

У примірнику змішані аркуші в гравірованих орнаментальних рамках і без них, тобто «конструкторів» примірника естетичний вигляд євангельського тексту не турбував. На багатьох аркушах (арк. 17, 31, 42, 110, 149, 176 та ін.) добре помітні давні рукописні виправлення в тексті. Примірник потребує ретельнішого дослідження. Напевне, він міг бути зібраний у друкарні Львівського братства не раніше 1744 р., оскільки книга має поаркушний вкладний запис цього року.

Інший схожий львівський збірник-конволют, у складі якого об'єднано уривки Євангелій 1670, 1690, 1704 та 1722 р., представлений у фондах Музею книги і друкарства України¹. Це наводить на думку про поширену практику виготовлення таких збірників із залишків тиражів або некомплектних аркушів у друкарні братства після 20-х рр. XVIII ст.

¹ Музей книги і друкарства України, шифр СД-136. За інформацію про примірник висловлюю вдячність В.Г. Бочковській.

Практика збирання в друкарнях книг із уривків, зокрема макулатурних аркушів, постала суттєво раніше. Варто згадати примірник Службника 1604 р. друкарні Балабанів у Стрятині, скомпонований із аркушів стандартного і близько 100 аркушів коректурного набору (Кир.4474п) [11, с. 20—24; 62].

Аналогії збирання із фрагментів і макулатурних залишків тиражів різних видань можна прослідкувати й на прикладах деяких інших збірників-конволютів. Напевне, частина з них ще не виявлена й не описана.

Чи не найцікавіший зразок збирання примірника з різних фрагментів становить уже згадуваний на початку розділу примірник Євангелія віленського друку за шифром Кир759 [8, с. 98—108, 283—284, 358—364, іл. 84—99]. Його основну частину складають 346 аркушів вільнюського Євангелія із сигнатурою 1600 р. (насправді кінця 1610-х — початку 1620-х рр.), також у книзі розміщено 38 аркушів Євангелія без сигнатур 1600 р., чотири аркуші Євангелія 1575 р. та ще 16 аркушів інакшого набору, що відрізняються від усіх відомих кирилических стародрукованих видань. Усі ці аркуші вставлені між аркушами Євангелія із сигнатурами, і таким чином зібрано цілісний повнотекстовий примірник. Завдяки детальному аналізу набору цього незвичайного примірника, його складових і паперу у ньому виявлено варіанти набору й філіграней, що не тільки висвітлюють особливості примірника, а й дають змогу показати на його прикладі можливості й потенціал подібних досліджень.

Базовими у структурі збірного примірника є, як уже зазначено, аркуші Євангелія із сигнатурами, що складають основну частину примірника і загалом відповідають аркушам стандартних примірників цього видання. Проте частина з них містить філіграні сюжетів, яких немає в інших примірниках [8, с. 107]. Крім того, комплексне вивчення їхнього паперу показало, що він був неякісним, занадто тонким, унаслідок чого проривався під час друку, тому надруковані на ньому аркуші, вірогідно, було вилучено з тиражу, але використано як макулатурні залишки для формування «збірного» примірника.

Аркуші Євангелія без сигнатур 1600 р., що належать до зошитів з 4-го до 48-го, також не показують відмінностей у наборі порівняно зі стандартними примірниками. Деякі з них надруковані на сіруватому, доволі неякісному папері, через що також могли бути забраковані на етапі формування примірників видання [8, с. 106—107]. Аналіз двох двоаркушів Євангелія 1575 р. — 9/16 та 278/279 — допоміг виявити на аркушах 9/16 невідомий раніше варіант набору цього видання [8, с. 45—46, 106].

Крім того, збірний примірник містить 16 вставних аркушів невідомого друку, що не ототожнюються з жодним зі стародрукованих кирилических видань. За характеристиками друку і паперу ці аркуші неоднорідні, їхні особливості обумовили їх розділення на дві групи — першу (арк. 3—6, 146—147, 159, 166) та другу (арк. 376—383). Аркуші другої групи невстановленого друку складають окремий 50-й зошит із сигнатурою «ИИ». Тут розміщено «Покажчик євангельських читань». Вони дуже подібні до аркушів Євангелія із сигнатурами, але відрізняються набором. Детальніше їх дослідження показало, що вони є варіантним набором Євангелія із сигнатурами з виправленими помилками [8,

с. 105]. Друк аркушів іншого набору, віднесений до першої групи, є самостійним донатором тексту для комплектування повного примірника Євангелія. Інакшими є і його філіграні, датовані приблизно 1625—1653 рр. Ураховуючи, що Євангеліє містить вкладний запис 1636 р., припускаємо, що аркуші було спеціально додруковано під час формування книги незадовго до продажу [8, с. 102—104].

Варто зазначити, що в книгознавстві та бібліографії стародруків поки не вироблена єдина чітка термінологія для позначення таких збірників-конволютів, особливо складних, сформованих зі змішаних аркушів часто не двох, а 5—6 схожих видань, іноді й невідомого друку, подеколи з рукописними вставками чи окремими гравюрами; не відпрацьований загальноприйнятий алгоритм їх науково-бібліографічного опису. Але явище збирання примірників із макулатурних фрагментів було поширеним у більшості потужних друкарень, тому ці примірники потребують напрацювання методик ідентифікації й опису та ретельнішого дослідження.

Потребують атрибуції й примірники видань, у складі яких уміщено вставні частини, часто додруковані пізніше, іноді не в одному, а в кількох різних варіантах набору. Серед них можуть бути як фрагменти інших видань, про які мова йшла вище (титули, початкові аркуші, вставні сторінки), так і самостійні частини, призначені для доповнення тексту. Окрему групу складають вставні тексти, публікацію яких практикувала кожна друкарня. Це додаткові частини, надруковані з метою долучення до видань літургійного вжитку. Їх не класифікували як самостійні друки, здебільшого не фіксували у списках книг для продажу, про них немає відомостей у документах, переважно вони не відображені у сучасних бібліографічних працях, тому облік, дослідження й напрацювання підходів до їх опису, ідентифікації, термінології також ще попереду.

Серед подібних видань можна вказати на додаткові статті до київського Требника П. Могили 1646 р. У складі Требника було розміщено додаткову частину для ченців, включену не до всіх примірників тиражу. Вона містила тексти «Чин бываемый на одяние рясы и камылавхи» (с. 891—897); «Послідованіє малаго образа» (с. 898—920); «Послідованіє великаго аггельскаго образа» (с. 921—955); «Послідованіє провода иноческаго» (с. 956—976); «Чин бываемый о хотящем затворитися иноцу» (с. 977—994). Ця додаткова частина відома в двох варіантах набору й оформлення [11, с. 14—15, 196—197, іл. 10—11]. Перший із варіантів друкували, напевно, одночасно з Требником 1646 р. Текст цього варіанта доповнено ілюстрацією, заставками та кінцівками [63, іл. № 734; заст. № 166, 201, 247, 248, кінц. № 319, 323, 339, 348]. Серед цих елементів лише дві кінцівки (№ 319, 339 за вказаним каталогом) не використовувалися після 1646 р. Ці ж тексти, на думку дослідників, в іншому варіанті друку були ще раз перевидані в середині 1660-х рр. [63, с. 32—33]. Пізніший передрук подібний за набором і художнім оформленням, тут використано таку ж ілюстрацію, однак дещо відмінні заставки та кінцівки [63, іл. № 734; заст. № 170, 201, 247, 248; кінц. 312, 323, 350, 351].

Додаткова частина до Требника представлена у восьми примірниках із 26 зі збірки НБУВ: перший із варіантів — у п'яти (Кир.58п; Кир.60п; Кир.62п; Кир.63п;

Кир.5533п); другий — у трьох (Кир.55п; Кир.59п; Кир.61п). Серед них як самостійні фрагменти — в п'яти примірниках обох варіантів, і в повному Требнику в трьох частинах (Кир.55п), у складі окремо першої частини (Кир.5533п) та додатка до частин 2—3 (Кир.58п).

Крім того, в двох примірниках додаткових статей до Требника виявлено невідомий у бібліографії акцидентний друк під назвою «Молитва разрїшалная» формату 2° на 4-х нумерованих сторінках [11, с. 197, іл. 12] (Кир.61п; Кир.62п). Молитва надрукована на двоаркуші паперу і не становить частини зшитка. За набором та ілюстративним оформленням вона подібна до Требника 1646 р; містить 27 рядків на сторінці, розмір 10 рядків — 85 мм. Сторінки розміщено в лінійних рамках. Ілюстративне оформлення складається з гравірованого ініціалу «М» на початку, виливних прикрас у колонтитулах, смужок із виливних прикрас на с. [1], [4] згори та [3] знизу. На с. [4] використано кінцівку № 348 [63, № 348]. Цю ж кінцівку кілька разів використано в Требнику 1646 р., а також у 12 інших лаврських виданнях 1661—1700 рр., що не дає змоги датувати «Молитву» точніше, ніж «не раніше 1646 р.». На с. [4] кустод «ЧИНЪ». Виливні прикраси в колонтитулах видання подібні до прикрас видання Требника 1646 р.

«Молитву» з таким текстом, надруковану на окремому аркуші паперу, священник читав після Євангелія над кожним померлим, а потім вкладав йому в руку. Не виключено, що це дрібне лаврське аркушеве видання, не зафіксоване в бібліографії, зокрема в уже згаданому зведеному каталозі українських стародруків Я.П. Запaska та Я.Д. Ісаевича. У кінці тексту «Молитви» зазначено, що «Сіє Послѣдованіе от Греческаго Діалекту, на Славенскій языкъ, іеромонахом Гавріиломъ Протомъ с[в]ятыя Лавры Афонскія, преведено бысть».

Певним підтвердженням тези про те, що виявлений фрагмент із текстом Молитви міг бути самостійним лаврським аркушевим виданням, є віднайдене в збірці НБУВ подібне лаврське видання пізнішого часу, датоване 1765 р. (Кир.476п — 2 прим.), із назвою «Молитва разрїшалная и прощальная по отпїтіи над усопшим чиновнаго погребенія чтется от архіереа, или іерея». До речі, це акцидентне видання 1765 р. теж не зазначене в каталозі Я.П. Запaska та Я.Д. Ісаевича. Його надруковано форматом у розгорнутий аркуш (1°), прикрашено заставкою, що складається з трьох частин, гравірованим ініціалом на початку тексту і тоненькою рамкою з виливних прикрас. Текст видання 1765 р. зовсім інший, ніж «Молитва» з Требника 1646 р., аркушеве видання має вигляд бланка, куди вписували імена померлого та священника.

Ще одним показовим зразком практики доповнення київських видань додрукованими частинами є Служебник 1653 р., що, крім передмови й основного тексту трьох літургій, містить на 65 сторінках «Събраніе нуждныхъ и благопотребныхъ ектеній» [11, с. 15, 16, 52, № 87]. Зібрання ектеній відоме також у двох варіантах набору й оформлення. На думку дослідників, один із варіантів друкували дещо пізніше від іншого [64, с. 11]. Серед представлених у фонді НБУВ 18 примірників Служебника 1653 р. лише п'ять не мають додатка з ектеніями, у трьох примірниках цю частину оправлено як окремий фрагмент. Більш раннім вважають варіант «Собранія ектеній» із помилкою в пагінації: 1—44, 46—64, [1]

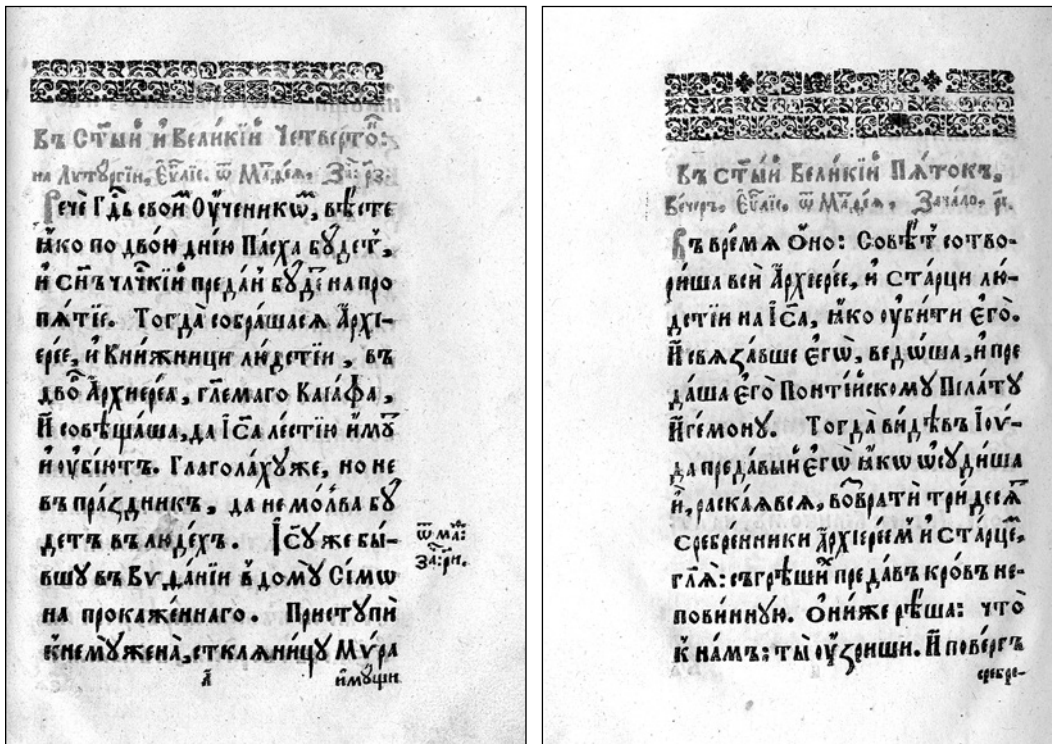
[11, с. 15, 199, іл. 13]. Інший варіант пронумеровано без помилок: 1—61, [1—3] [11, с. 15, 200, іл. 14]. Перший оздоблено заставкою № 149 (арк. 1, 63) та кінцівками № 323 (арк. 62 зв.), № 288 (арк. 64 зв.), № 312 (арк. [1] останнього рах.) [64, с. 11]. Він містить 24 рядки на сторінці, розмір 10 рядків — 64 мм. Другий варіант містить заставки № 74 (початковий арк.) та № 149 (останній арк.), кінцівки № 350 (арк. 61 зв.) та № 352 (арк. [3] останнього рахунку) [64, с. 11]. На сторінці 24 рядки, 10 рядків — 64,53 мм. Серед цих елементів тільки заставка № 149, використана в обох варіантах, не трапляється після 1653 р., інші ж активно використовували до кінця XVII ст., тому не можна переконливо датувати варіанти за елементами художнього оформлення. Хоча в кінцівці № 352, яка є тільки в другому варіанті й яку використовували з 1646 до 1700 р., не відбився нижній елемент. Проте важко сказати, це пояснюється втратою фрагмента чи неякісним відбитком. В ушкодженому стані кінцівку використано у виданні твору А. Радивиловського «Вънец Христов» 1688 р., але ушкодженість її менша ніж у «Собранії ектеній». Тому можемо припустити, що другий варіант був надрукований після 1688 р.

Текст першого варіанта «Собранія ектеній» виявлено вісім разів (примірники з шифрами Кир.420; Кир.67п; Кир.68п; Кир.69п; Кир.1125п; Кир.1206п(2); Кир.4656п; Кир.5432п): сім — у складі Службника 1653 р., один раз — у конволюті з почаївським виданням «Послѣдованія погребанія иноческаго» 80—90-х рр. XVIII ст. Більшість цих примірників походить зі збірок Києво-Печерської лаври та Києво-Софійського собору. Текст другого варіанта вміщено у п'яти примірниках (шифри Кир.30; Кир.1126п; Кир.1205п; Кир.5113п; Кир.5433п) — чотири рази після основного тексту Службника 1653 р. та один раз у кінці київського Службника 1639 р. Два з цих примірників належали до збірки КДА, один походить із Михайлівського Золотоверхого монастиря. Як бачимо, обидва варіанти «Собранії ектеній» мають київське побутування.

Подібний до додаткової частини Службника додаток з ектеніями вміщено вже у складі київського лаврського видання 1639 р. Поява цих ектеній пов'язана з процесом регламентації й узагальнення богослужбової практики, що його започаткував митрополит Петро Могила. Наступне ж після 1653 р. лаврське видання Службника з'явилося майже через півстоліття — тільки 1692 р., в кишеньковому форматі в 12-ту частку аркуша і без додатків з ектеніями.

Крім того, в складі примірників Службника 1653 р. виявлено додаткову статтю «Об агнцѣ» в двох різних варіантах друку [11, с. 16, 201—202, іл. 15—16]. Із 18-ти примірників вона є в п'яти, її долучення до Службника також викликане потребами літургійної практики. Текст містить рекомендації для священників щодо приготування й використання Св. Агнця, тобто розрізаної певним чином просфори, яка перетворилась на Тіло Господне. Приготування Св. Агнця є важливою складовою літургій Іоанна Златоуста і Василя Великого. Додаток є лише в примірниках Службника 1653 р. з першим із варіантів «Собранія ектеній».

Додаток такого ж змісту зафіксовано й у примірниках РДБ. Вміщували його після арк. 300 «літургії Преджесвященних» або в кінці книги після ектеній. Ранішим слід вважати варіант під назвою «О С[вя]томъ Агнцѣ. Въ С[вя]тій великій

Лл. 12. Євангелія, читані в четвер і п'ятницю. Початкові аркуші. НБУВ, Кир.2638п

Четверток закалаемом, и о Съхраненіи его чрез все лѣто»; він складається з восьми сторінок, оздоблений смужкою виливних прикрас і ініціалом «В» на початку, прикрасами в колонтитулах і наприкінці тексту. Другий варіант менший за обсягом, називається «О С[вя]тѣмъ Агнци иже С[вя]тый Великій Четвертокъ закалається»; складається з чотирьох сторінок, прикрашений заставкою, ініціалом «П» із зображенням пророка Давида і кінцівкою на останній сторінці [64, с. 111, № 996, с. 124, № 1089]. На звороті останнього аркуша кустод «ОГЛА». Використані тут елементи ілюстративного оформлення фіксуються в лаврських виданнях починаючи з 1680—1681 рр. і до 1692—1693 рр., що дало змогу дослідникам датувати фрагмент 80—90 рр. XVII ст.

Друкування додаткових текстів для літургійних потреб з метою долучення до опублікованих видань практикувала й Львівська братська друкарня. Наприклад, такі вставні фрагменти уміщені й у виданні львівського Євангелія [1704], позначеного на титулі 1690 р., про яке вже йшла мова. У складі частини примірників було виявлено 15 нумерованих аркушів євангельських текстів, що читаються в четвер та п'ятницю на Страсному тижні: «Въ с[вя]тый и Великій Четверток на Литургии, Ев[ан]г[е]ліе от Матфея, зач[ало] РЗ [=107]» (17 сторінок) та «Въ с[вя]тый Великій Пятокъ, вечеръ Ев[ан]г[е]ліе от Матфея, зач[ало] РІ [=108]» (13 сторінок) (іл. 12). Цей додаток давно відомий дослідникам. Його наявність між аркушами 384 та 385, тобто після основного тексту Євангелія перед Собор-

ником 12 місяцям, відмічали А.С. Родоський [30] та С.О. Клепиков [29, с. 26]. Причому кустод на звороті аркуша 384 «СОБО» вказує на розташування на наступному аркуші тексту Соборника, а не Євангелії читаної, що свідчить про додання вставного тексту до вже надрукованих примірників видання [1704]. С.О. Клепиков вважав, що ці аркуші друкували одночасно із Євангелієм в 1704 р. і додавали до деяких його примірників. Ні у виданні 1690 р., ні в попередніх львівських едіціях Четвероевангелій таких додатків не виявлено.

Із 27-ми примірників львівського Євангелія [1704 р.] друкарні Братства збірки НБУВ тексти «Євангелія читані в четвер та п'ятницю» виявлені у 10-ти [32, с. 49]. У семи з них вони розташовані між аркушами 384 й 385, один із примірників без титулу цими аркушами розпочинається, в двох інших вони розміщені також у початковій частині, між аркушами [4] та [5].

Цей додаток прикрашений невеликою гравюрою, двома заставками і кінцівкою з виливних прикрас: на арк. [1] заставка має вигляд двох лінійок, на арк. [9] зв. — трьох лінійок; кінцівка складається з п'яти виливних елементів. Гравюра з сюжетом Розп'яття Христа розміром 55 × 70 мм розміщена на арк. [12] зв. Аркуші не нумеровані, позначені лише сигнатурами: арк. [1] — А; [2] — Ав; [5] — Б; [6] — Бв; [9] — В; [10] — Вв; [13] — Г. Тут застосований інший принцип сигнатуризації, ніж у виданні Євангелія [1704], що вказує на окремий набір цього тексту. Друк у дві фарби використано лише на початкових сторінках. Ужито той самий шрифт, що у виданні Євангелія, з розміром 10 рядків 123,8 мм. На сторінці тексту міститься 16 рядків, як і у виданні [1704] р.

Каталог Я.П. Запaska та Я.Д. Ісаєвича такого додатку до Євангелія [1704] р. не фіксує, не відображаючи його і як окремий друк. Цікаво, що в той же час — б.ІV.1704 р. — друкарня Києво-Печерської лаври опублікувала самостійне видання аналогічного змісту під назвою «Великочетверткового и Великопяткового Страстей Христовых Евангелія, Зачала, во ѣдино собранная, ради удобнѣйшаго и не преткновеннаго чтенія, благочестивому читателеви, Страстей Христовым поклонитися готовящемуся, любовнѣ предложишася», описане в каталозі Я.П. Запaska та Я.Д. Ісаєвича під назвою «Євангелія страстей Христових» [26, с. 20, № 796], а в друкованому каталозі кириличних видань НБУВ як «Евангелія чтомья в великий четверток на литургии и в великий пяток на утрenne» [44, с. 97, № 388]. Додатком до повного Євангелія це видання бути не могло, бо Лавра тоді друкувала Євангелія в 1697 і 1707 рр. Видруковано це видання дуже великим шрифтом (розмір 10 рядків 162 мм). Зворот титулу київського видання прикрашений гравюрою «Розп'яття з передстоячими», близькою до гравюри Є. Завадовського з львівського Євангелія 1690 р. Каталог стародруків Я.П. Запaska та Я.Д. Ісаєвича зазначає впродовж XVIII ст. ще лише один друк подібного змісту — «Євангелія в святой и великий четверг на литургии и в пятницу на утрени» на 15 аркушах, надрукований у Почаєві у 1759 р. одночасно з повним виданням Четвероевангелія [26, с. 110, № 2080]. Того ж року фіксується й видання з назвою «Євангеліє чрез всю святую великую страстную седмицу» на 45 аркушах [26, с. 110, № 2081], ймовірно, мова йде про одне видання.

Нерідко деякі тексти без вихідних даних друкували в Почаївській і Супрасльській друкарнях. Про публікацію там акафістів, служб, чинів та інших невеликих фрагментів подібного змісту василіанських друкарень детально розповідає нарис 2.4.

Можемо дійти висновку, що загалом певні невеликі літургійні кириличні тексти різного характеру — служби, чини, акафісти, піснеспіви, молитви та ін., без титулів і вихідних відомостей повсюдно видавали провідні православні й греко-католицькі друкарні Львівського братства, Києво-Печерської лаври, Почаївського та Супрасльського монастирів. Усі ці видання здебільшого вкрай мало відображені у спеціальній бібліографії. На сучасному етапі дослідження історії роботи друкарень та їхніх видань важливим є не тільки виявлення подібних едіцій з їх максимально повною атрибуцією, а й вирішення питання про доцільність і правомірність їх бібліографування поряд із повноцінно оформленими виданнями, а також напрацювання правил і методик опису в зв'язку зі специфікою тиражування таких видань без титулів, уніфікованих назв, вихідних відомостей.

Отже, огляд багатьох прикладів друку різних видів контрафакцій і підробок показав значне поширення цього явища в історії давнього кириличного книговидання, широкий діапазон його варіантності, різні мотивації видавців, друкарів або власників книг, які лише почасти можна встановити. Деякі контрафактні видання містили фіктивні реквізити тієї ж або іншої друкарні, повторюючи відомості конкретного реального видання. В інших випадках зазначені у виданнях відомості були взагалі зміфологізовані. Видання, опубліковані з зумисне невірними вихідними відомостями, походили часто з однієї друкарні протягом не дуже значного періоду в одне-два десятиліття; іноді видавці намагались закамуювати свою продукцію суттєво давнішим часом.

Особливу групу «вторинних» контрафактів складають описи міфічних або неіснуючих видань, що постали внаслідок помилок і неточностей книгознавців і бібліографів. Описано випадки, коли «нове» видання поставало шляхом заміни титулу й окремих частин чи аркушів книги, об'єднання двох або й кількох видань. Певний підвид контрафакції становлять видання, в яких заново надруковані титул і початкові аркуші з пізнішою датою додано до більш раннього видання. Цікавими об'єктами вивчення є збірники, сформовані шляхом змішування аркушів різних видань, переважно макулатурних, що становлять залишки їхніх тиражів. Актуальними залишаються атрибуція і подальше дослідження додруковок самостійних текстів невеликого обсягу, що не були повноцінними виданнями, а служували переважно для доповнення більших видань здебільшого літургійного вжитку.

Розділ 2. Атрибуція видавничих фальсифікатів і видань без вихідних даних

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: сводный каталог: Кн. 1—2. Москва: Индрик, 2003. 1354 с.
2. Зернова А.С. Типография Мамоничей в Вильне (XVII век). *Книга: Исследования и материалы*. Москва: Книга, 1959. Вып. 1. С. 167—223.
3. Мякишев В.П. Бумажные секреты Мамоничей. *Федоровские чтения 2005*. Москва: Наука, 2005. С. 199—215
4. Мякишев В.П. Типографские уловки Мамоничей в «русских» (пере)изданиях Литовского статута. *Федоровские чтения 2007*. Москва: Наука, 2007. С. 142—154.
5. Бондар Н.П. Некоторые замечания о бумаге кириллических изданий литовского Статута. *Статут Вялікаго Князства Літоўскаго ў гісторыі культуры Беларусі: матэрыялы IX Міжнарод. кнігазнаўч. чыт.* (Мінск, 18—19 красавіка 2013 г.). Мінск, 2013. С. 78—85.
6. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV—XVII веках. Вильнюс: Мокслас, 1979. 184, [2] с.: ил., табл.
7. Вознесенский А.В. О Евангелии, изданном в 1600 г. в Вильне в типографии Мамоничей. *Круги времен. В память Елены Константиновны Ромодановской*. Москва, 2015. Т. 2. С. 284—292.
8. Бондар Н.П. Вільнюські Євангелія 1575—1644 рр. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: дослідження, поперимірниковий опис, альбом ілюстрацій. Київ, 2021. 483 с.
9. Книга Беларусі: 1517—1917: зводны каталог / склад. Г.Я. Галенчанка та ін. Мінск: Беларус. савецк. энц. імя Петруся Броўкі, 1986. 615 с.
10. Бондар Н.П. Издания Триодей типографии Мамоничей и особенности их экземпляров. *Матэрыялы XV міжнарод. кнігазнаўч. чыт.* (Мінск, 4—5 красавіка 2019 г.). Мінск, 2019. С. 188—192.
11. Кирилличні стародруки 15—17 ст. у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського: каталог / уклад. Н.П. Бондар, Р.Є. Кисельов; за уч. Т.М. Росовецької. Київ, 2008. 232 с.
12. Бондар Н.П. К истории двух кириллических изданий вильнюсских Служебников 1617 г. *Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании: материалы XXVII междунар. науч. конф.* (Москва, 9—11 апреля 2015 г.). Москва, 2015. С. 142—144.
13. Вознесенский А.В. Леон Мамонич, виленская братская типография и два «действительно странных» издания конца 1610-х гг. *Петербургский исторический журнал: Исследования по российской и всеобщей истории*. 2018. № 2 (18). С. 209—215.
14. Бондар Н.П. Про час друку третього видання Апостола друкарні Мамоничів (філігранологічна атрибуція примірників). *Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції в цифрову епоху*: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовтня 2019 р.): у 2 т. Київ, 2019. Т. 1. С. 143—147.
15. Морозова Н. К истории экземпляра «Апостола» печати Мамоничей из фондов Академической библиотеки Латвийского университета. *Rocznik Teologiczny*. 2021. LXIII. Z. 3. S. 819.
16. Морозова Н. Издания «Апостола» Ивана Федорова, Петра Мстиславца и братьев Мамоничей в книжных собраниях Риги. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka*. 2021. № 10. P. 56—68.
17. Каратаев И.П. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Т. 1. С. 1491 по 1652 г. Санктпетербург: Тип. Императорской академии наук, 1883. [3], VI, 554 с.
18. Огієнко І.І. Історія українського друкарства. Київ: Либідь, 1994. 445, [1] с.
19. Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: 1574—1800. Кн. 1: 1574—1700. Львів: Вища школа, 1981. 136 с.
20. Маслов С.І. Етюди з історії стародруків. XI—XII / Всеукр. акад. наук. Київ, 1928. 51 с.
21. Украинские книги кирилловской печати XVI—XVII вв.: каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке имени В.И. Ленина. Вып. II. Т. 1. Киевские издания 2-й пол. XVII в. / сост. А.А. Гусева, Т.Н. Каменева, И.М. Полонская. Москва, 1981. 322 с.
22. Кисельов Р.Є. Видання Спиридона Соболя у фондах НБУВ. *Ручотисна та книжкова спадщина України*. 2002. Вип. 7. С. 52—58.

23. З історії книжкової культури України: дослідження ретроспективних книжкових, об-разотворчих, музичних видань та історичних колекцій з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ: Академперіодика, 2021. 400 с., 16 с. іл.
24. Голубев С.Т. Объяснительные параграфы по истории западно-русской церкви. Киев, 1906. 50 с.
25. Шустова Ю.Э. Экземпляры львовского издания Евангелия 1704 года в собрании Российской государственной библиотеки. *Румянцевские чтения — 2021: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. (21—23 апреля 2021)*. Москва: Пашков дом, 2021. Ч. 2. С. 535—540.
26. Запаско Я.П., Исаевич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Кн. 2. Ч. 1: 1701—1764. 131 с.
27. Голубев С.Т. Несколько страниц из новейшей истории Киевской Духовной Академии. Киев, 1907. С. 29—43.
28. Маслов С.И. Из наблюдений над старопечатными церковно-славянскими изданиями. *Историко-литературный сборник. Посвящается В.И. Срезневскому*, 1891—1916. Ленинград, 1924. С. 159—165.
29. Клепиков С.О. До методології описування слов'янських стародруків. *Бібліологічні ві-сті*. 1928. № 1. С. 8—16.
30. Родоский А.С. Описание старопечатных и церковно-славянских книг, хранящихся в библиотеке С.-Петербургской духовной академии. Выпуск 1: 1491—1700 гг. Санкт-Петербург: Тип. А. Катанского и К, 1891. 448 с.
31. Гусева А.А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шриф-та второй половины XVI—XVIII вв.: метод. рекоменд. РГБ. Москва, 1997. 138, [1] с.
32. Бондар Н.П. З досвіду атрибуції кирилических видань НБУВ: міфічне львівське Єванге-ліє 1683 р. друкарні львівського братства. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2002. Вип. 7. С. 42—51.
33. Заболотна Н.В. Невідоме унівське видання Требника у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. *Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаніка: історія і сучасність*: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф. (Львів, 28—30 жовтня 2010 р.). Львів, 2010. С. 180—184.
34. Маслов С.И. Этюды з історії стародруків. I—VIII / Український науковий інститут кни-гознавства. Київ, 1925. 79, [5] с.
35. Огієнко І.І. Руно Орошенное Св. Димитрія Ростовського. Кам'янець на Поділля, 1920. 8 с.
36. Пекарский П.П. Наука и литература в России при Петре Великом. Т. 2. Описание славяно-русских книг и типографий 1698—1725 годов. Санкт-Петербург: Т-во «Общественная польза», 1862. II, 694, XXV с.
37. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания. *Труды Государственной библиотеки СССР им. В.И. Ленина*. 1959. Т. 3. 381, [3] с.
38. Киреева Г.В. Черниговские старопечатные издания в фонде Национальной библио-теки Беларуси. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип. 10. Острог, 2018. С. 194—201.
39. Маслов С.И. К истории западно-русских типографий XVII века. *Труды XIV Археологи-ческого съезда в Чернигове*. Т. 3. Москва: Типография О-ва распространения полезных книг, 1911. С. 371—376.
40. Исаевич Я.Д. Роль братств в издании и распространении книг в Украине и Белару-сии (конец XVII—XVIII век). *Книга и графика*. Москва, 1972. С. 132.
41. Кірэева Г.У. Магілёўскія кірылічныя выданні ў фондзе Нацыянальнай бібліятэкі Бела-русі. *Спірыдон Собаль і вытокі магілёўскага кнігадруку*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. С. 222—227.
42. Афанасьева Т.А. Каталог белорусских кириллических изданий конца XVII—XVIII вв. Вып. 3: (1693—1800 гг.) / сост. Т.А. Афанасьева. Санкт-Петербург, 1993. 103 с.
43. Бондар Н.П. Куцеїнскія і магілёўскія кірылічныя выданні XVII—XVIII ст. са збораў Нацыянальнай бібліятэкі Украіны імя У.І. Вярнадскага. *Спірыдон Собаль і вытокі магілёўс-каго кнігадруку*. С. 233—237.

Розділ 2. Атрибуція видавничих фальсифікатів і видань без вихідних даних

44. Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII в.: Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / сост. С.О. Петров, Я.Д. Бирюк, Т.П. Золотарь. Киев: Изд-во АН УССР, 1958. 263, [5] с.
45. Запаско Я.П., Ісаевич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків. Кн. 2. Ч. 2: 1765—1800. 313 с.
46. Железняк О.О. Видавничі варіанти кириличних видань друкарні Почаївського Успенського монастиря (на прикладі видання Літургії Іоанна Златоустого 1765 р.): результати наукового опису. *Адаптація завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовтня 2013 р.). Київ: НБУВ, 2013. С. 263—264.
47. Строев П.М. Описание старо-печатных книг, находящихся в библиотеке Ивана Никитича Царского. Москва, 1836. 454 с.
48. Каратаев И.П. Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491—1730. Санктпетербург, 1861. XIX, [4], 227 с.
49. Ундольский В.М. Очерк славяно-русской библиографии В. М. Ундольского, с дополнениями А.Ф. Бычкова и А. Викторова. Москва: Тип. Грачева и К°, 1871. IV, 387 с.
50. Петрушевич А.С. Хронологическая роспись церковных и мирских русско-словенских книг, напечатанных кирилловскими буквами в городе Львове с 1574 до 1800 года. Оттиск из *Временника Ставропигийского Института* на 1885 год. Львов, 1884. 23 с.
51. Крыловский А.С. Львовское ставропигиальное братство (1586—1708): Опыт церковно-исторического исследования. Киев, 1904. 230 с.
52. Хронологический каталог славяно-русских книг церковной печати с 1517 по 1821 г. библиотеки Московского главного архива Министерства иностранных дел / [сост. И.Ф. Токамаков]. СПб., 1879. С. 16, № 78.
53. Ісаевич Я.Д. Львівські видання XVI—XVIII ст.: каталог. Львів, 1970. 48, [1] с.
54. Ісаевич Я.Д. Деякі питання бібліографії видань братства. *Архіви України*. 1970. № 6. С. 9—16.
55. Зернова А.С. Сводный каталог русской книги кирилловской печати XVIII века / Гос. б-ка СССР им. В.И. Ленина; сост. А.С. Зернова, Т.Н. Каменева. Москва, 1968. 567 с.
56. Гусева А.А. Свод русских книг кирилловской печати XVIII века типографий Москвы и Санкт-Петербурга и универсальная методика их идентификации. Москва: Индрик, 2010. 1252 с.
57. Бондар Н.П. Деякі зауваження до бібліографії українських кирилических стародруків XVIII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2013. Вип. 17. С. 472—479.
58. Шустова Ю.Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586—1788). Источниковедческое исследование. Москва: Рукописные памятники древней Руси, 2009. 648 с.: ил.
59. Шустова Ю.Э. Книга контрактов львовского ставропигийского братства с типографами (1680—1757): проблемы источниковедческого исследования. *Исторические науки. Историография, источниковедение, методы исторических исследований*. 2009. № 4. С. 108—123.
60. Бондар Н.П. До атрибуції стародруків: псевдоунікальний київський примірник видання «Символу віри» Афанасія Александрійського 1717 р. друкарні Києво-Печерської лаври. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2012. Вип. 16. С. 3—8.
61. Срезневский В.И. Издания церковной печати времен императрицы Елисаветы Петровны / описали В.И. Срезневский, А.Л. Бем. Пгр.: Тип. Имп. АН, 1914. 557 с.
62. Бондар Н.П. Стратинська друкарня Балабанів: редакційна робота з текстами за примірником Службника 1604 р. Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Посвіт, 2019. Вип. XXI. С. 411—418.
63. Украинские книги кирилловской печати XVI—XVII вв.: Каталог изданий, хранящихся в ГБЛ. Вип. I. 1574 — I половина XVII в. / сост. Т.Н. Каменева, А.А. Гусева. Москва, 1976. 447, [1] с.
64. Украинские книги кирилловской печати XVI—XVII вв. Вип. II. Т. 1: Львовские, новгород-северские, черниговские, уневские издания 2-й половины XVII в. / сост.: А.А. Гусева, И.М. Полонская. 318, [1] с.

2.3.

Методика атрибуції контрафактних видань і видань без вихідних даних друкарень Бердичівського монастиря босих кармелітів і Луцького домініканського монастиря

Ірина Ціборовська-Римарович

А

трибуція стародрукованих видань — один із важливих напрямів книгознавчих досліджень, який потребує застосування спеціальних методичних засад. Він завжди є актуальним, оскільки сприяє достовірному розкриттю фондів стародруків, що зберігаються у сучасних бібліотеках, їх науковому опрацюванню і, іноді, виявленню нового фактографічного матеріалу в галузі історичного книгознавства. Його практичне значення полягає у детальнішому розкритті фондів стародруків, внесенні суттєвих уточнень, доповнень у науково-довідковий апарат цих фондів, розширенні репертуару друкованої продукції відомих друкарень. Завдяки цьому глибше розкривається історія й видавнича діяльність давніх офіцин, демонструється розповсюдження і використання їхньої друкованої продукції.

За останній час побачила світ низка публікацій, присвячених різним аспектам атрибуції стародрукованих видань, авторства вітчизняних і зарубіжних книгознавців. Темі атрибуції стародруків у своїх публікаціях торкалися Н. Бондар [1—4], Г. Булгак [5], Н. Заболотна [6—10], І. Кажуро [11], І. Качур [12, 13], Ю. Рудакова [14, 15], А. Франчик-Цегла [16], Н. Швець [17].

Атрибуції видань бердичівської та луцької монастирських друкарень присвячені сторінки моїх книгознавчих праць: бібліографічної монографії «Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів. Історія та видавнича діяльність. 1758—1844» (Київ, 2019) [18] і книгознавчого дослідження «Видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787—1836) у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Книгознавче дослідження. Поприрниковий опис» (Київ, 2020) [19].

Мета цього нарису — показати на конкретних прикладах видань друкарень Бердичівського монастиря босих кармелітів і Луцького домініканського

монастиря застосування методики атрибуції стародруків із урахуванням друкарських особливостей саме їхньої видавничої продукції.

Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів функціонувала від 1760 до 1844 р. Ще 14 січня 1758 р. польський король Август III з династії Веттинів (1696—1763; король у 1733—1763) надав привілей на заснування друкарні бердичівським отцям кармелітам. Засновником і першим директором монастирської друкарні був пріор монастиря Юзеф від Пресвятої Диви Марії з Гори Кармель (світське ім'я Якуб Зволинський; 1718—1785), який закупив в Австрії шрифти і необхідне обладнання на 9000 золотих [20]. При бердичівській друкарні діяла граверна майстерня, працівники якої опікувались художнім оформленням видань, і майстерня з виготовлення шрифтів.

Друкарня Луцького домініканського монастиря функціонувала від 1787 до 1836 р. 14 лютого 1787 р. польський король Станіслав Август Понятовський (1732—1798; король у 1764—1795) надав привілей луцьким отцям домініканцям на закладення друкарні. При домініканській друкарні у Луцьку теж функціонувала майстерня з виготовлення шрифтів і друкарських прикрас [21].

Бердичівська і Луцька друкарні були створені з одною метою: задовольняти потреби католицьких чернечих орденів (у нашому випадку Домініканського ордену і Ордену босих кармелітів) і місцевої громади, що сповідувала католицизм на Правобережній Україні, сприяти утвердженню католицизму на етнічних українських землях. Попри різні строки функціонування обидвох друкарень — Бердичівська офіцина функціонувала триваліший час і обсяг її друкованої продукції перевищував приблизно у вісім разів продукцію домініканської друкарні, репертуар видань обох друкарень за тематикою був подібний: головне місце займала релігійна література різного характеру (молитовники, теологічні й аскетичні твори, агіографія, збірки проповідей), друкували вони також панегірики, твори художньої літератури, праці геральдично-генеалогічної тематики; пастирські листи і відозви луцьких біскупів; розпорядження урядових установ; дидактичну літературу. За документами, Бердичівську друкарню обслуговували три верстати [20, с. 25], Луцьку — один [22]. За результатами останніх історико-книгознавчих досліджень, репертуар бердичівської друкарні налічує як мінімум 929 видань [18, с. 179—580], луцької — 164 [19, с. 43—104]. До цього часу книгознавці на широкій джерельній базі не порівнювали елементи друкарського оформлення бердичівських і луцьких видань із виданнями інших українських та європейських друкарень. У цій нарисі ми не будемо торкатись атрибуції аркушевих видань (пастирських листів і урядових постанов), бо це потребує додаткового спеціального дослідження.

У історико-книгознавчих дослідженнях можна виокремити три групи видань, які в евристичній роботі з книжковими фондами потребують атрибуції. Перша група — примірники видань, які мають фізичні дефекти, що виникли в процесі їхньої «життєдіяльності»: відсутні або частково збережені титульні аркуші, відсутні початок чи кінець книжки, примірники, які є фрагментами видання; друга група — видання без вихідних даних на титульних аркушах; третя група — видання з фальшивими вихідними даними на титульних аркушах. Серед бердичівських і луцьких видань трапляються всі три групи примірників.

Згідно з останніми дослідженнями, питома вага видань без вихідних даних або з фіктивними вихідними даними у видавничому репертуарі названих друкарень така: у бердичівському репертуарі ми виявили шість таких видань, а в луцькому — 12. Контрафактні видання цих друкарень були в дусі політичних та ідейних трендів суспільного життя Речі Посполитої XVIII ст. і Західної Європи в добу Просвітництва.

Термін «контрафакція» (з лат.: *contra* — проти і *facere* — робити; з фр.: *contrefaçon* — підробка), про що йшла мова у першому розділі монографії, у книгознавстві прийнято вживати для означення підробки, передруку видання, здійсненого з порушенням авторського права шляхом відтворення і поширення чужого твору, з метою отримання комерційної вигоди без згоди правовласників. Не викликає сумніву, що контрафактні видання, синонімами яких є нелегальні, піратські, корсарські, незаконні видання, становлять невід’ємну частину видавничого репертуару кожної країни. Виникнувши у друкарській справі на ранньому етапі її історії, нелегальний передрук і контрафакція стали визнаним і суттєвим елементом європейського книжкового руху, особливо у XVIII ст., коли вони набули систематичного поширення. Не винятком є і діяльність друкарень, які функціонували на етнічних українських землях.

До застосування контрафакції у друкарській справі могли спонукати кілька причин. Перша — прагнення отримати більше прибутків від незаконного перевидання популярних творів, витративши на їх створення менше коштів і сил, ніж кошти, які будуть отримані від реалізації продукції. У цьому випадку зберігали ім’я автора, назву твору, але зазначали фіктивне місце друкування, не вказували назву друкарні (або вказували вигадану назву), чи зазначали тільки рік, який теж міг бути фіктивним. Друга причина пов’язана з політичним характером твору, що супроводжувалось часто-густо анонімністю видання, коли автор бажав приховати своє справжнє ім’я, щоб не зазнати політичних, цензурних переслідувань, а видавець — уникнути відповідальності за розповсюдження таких творів. Могла бути і третя причина — автор видавав свій власний твір неполітичного змісту, вказував своє прізвище, але, очевидно, видавці-друкарі не бажали демонструвати свої зв’язки з автором, і книжка йшла у світ без вихідних даних, хіба що з зазначенням року видання.

Доконаний процес наукової атрибуції повинен надати відомості про низку елементів бібліографічного опису й особливості друкарського оформлення. У ході атрибуції, використовуючи бібліографічні довідники та недефектні або раніше атрибутовані примірники, необхідно встановити ім’я автора, назву видання; місце видання і друкарню; рік публікації; облікові параметри видання: формат, обсяг (у сторінках, аркушах чи стовпцях, місце їх розташування на сторінці); розмір шрифту (висота 10 рядків друкованого тексту у міліметрах), кількість рядків на сторінці, розмір дзеркала набору, наявність чи відсутність сигнатур (за необхідності вказати місце їх розташування по відношенню до літер останнього рядка друкованого тексту на сторінці), кустод, колонтитулів. У процесі атрибуції потрібно звертати пильну увагу на художнє оформлення видання: наявні заставки, кінцівки, віньєтки, ініціали, виливні прикраси, гравюри;

аналізувати історичні реалії, які наявні у контрафактному виданні або збереглися у дефектному примірнику, наприклад, цензурний дозвіл, дозвіл на друк і передрук, згадки про історичні події, персони у присвятах, передмовах, післямовах, зверненнях до читача; іноді варто зробити філігранологічний аналіз паперу стародруків; використовувати усю інформацію, що міститься у рукописних нотатках, власницьких написах й іншого виду провенієнціях.

Інструментарієм у роботі з атрибуції стародруків є група наукових методів, до якої входять: друкарський, компаративний і філігранологічний методи, метод критичного аналізу джерел. Залежно від ситуації в конкретному випадку можуть бути задіяні інші наукові методи.

У процесі атрибуції стародруків чи не основну роль відіграє порівняльний аналіз їхнього художнього оформлення. Воно виконує кілька завдань: 1) функціональне, яке за допомогою друкарських елементів — колонтитулів, колонліній і колонцифр, застосування маргінальних глос і «ліхтариків», виділення структурних частин книги, інформаційно-пошукового апарату (зміст, примітки, предметні покажчики), використання різних видів шрифтів — полегшує процес читання, орієнтацію в надрукованому тексті; 2) інформаційне, яке через зображувальні елементи, наприклад, друкарську марку, герб мецената видання чи емблему чернечого ордену, інформує читача про видавця, друкарню тощо; 3) естетичне, що привертає увагу до книжки як до витвору мистецтва, через художні засоби підсилює сприйняття викладеного у тексті матеріалу. Форма втілення вказаних завдань віддзеркалює дух часу, коли було створено книгу, сукупність усіх елементів художнього оформлення видавничої продукції однієї офіцини є її неповторним «почерком», тобто надає важливу інформацію для атрибуції примірників її репертуару.

Друкарські орнаменти є важливим засобом ідентифікації дефектних, контрафактних, анонімних видань і видань без вихідних даних. Виливні і гравіровані прикраси й ілюстрації, поза сумнівом, є найвагомішим критерієм ідентичності видань або їхньої відмінності, оскільки всі вони унаочнюють характерні риси видання зовнішньою подібністю чи дрібними відмінностями, виявити які допомагають сучасні електронні технології. Саме вони і міжнародна співпраця дослідників-книгознавців уможливили створення віртуальних баз даних графічних засобів. Першопрохідцями у цій царині стали швейцарські дослідники на чолі із Сільвіо Корсіні, які створили бази *Fleuron* і *Vignette*, інтегровані в міжнародний банк книжкових прикрас *Passe-Partout*, створений на базі кантональної та університетської бібліотеки Лозанни¹. Функціонує і поповнюється аналогічний банк книжкових прикрас льєзьких видань *Moriâne*, який створив бельгійський вчений Даніель Друакс в Університеті міста Льєж².

До друкарської орнаментики відносять такі її види:

1. Виливні прикраси, що становили частину друкарської каси: дрібні металеві орнаменти у вигляді квітів, листя, зірочок, голівок херувимів, корон, знаків

¹ URL: <http://www2.unil.ch/BCU/docs/collecti/res:http://tango.univ-montp3.fr/MagueloneV.iaj>

² URL: <http://web.philo.ulg.ac.be/gedhsr/moriane/>

параграфа, літер латинської абетки, різної форми дужок тощо, з яких складальник komponував заставки, кінцівки, орнаментальні смужки у тексті або на титульному аркуші, коли відділяли назву книжки від вихідних даних; використання їх для оздоблення колонцифр, у декоративному обрамленні рамками титульних аркушів і сторінок, і навіть гравюр, які здавалися друкарям недостатньо удекорованими. Виливна орнаментика відігравала значну роль у художньому оформленні стародруків кириличним і латинським шрифтом. На відміну від коштовних гравюр, їхнє використання було простішим, універсальнішим і анонімним, що немало важило для контрафакторів, котрі хотіли залишитися «невпізнаними» й уникнути переслідувань за свою несанкціоновану роботу.

2. Дерев'яні і металеві дошки-кліше, які теж використовували складальники, і тому вони належать до друкарської орнаментики. Ці дошки-кліше були двох типів: заставки, якими міг бути оформлений початок вступу книжки, розділу, структурної частини видання, і які були приблизно в довжину набірнього рядка; кінцівки, які розташовували в кінці сторінки, розділу, структурної частини видання, і які були менші за довжину набірнього рядка.

3. Віньетки — ці невеликі, композиційно завершені графічні зображення предметного або сюжетно-тематичного характеру. Деякі з них можуть мати символічне й алегоричне значення. Такі мінігравюри своєю роллю не були прив'язані до конкретного місця у друкованому тексті видання. Одна й та сама віньетка у різних виданнях (а то і в одному) могла виконувати роль кінцівки, заставки чи прикрашати титульний аркуш.

Ще одну групу друкарської орнаментики складають засоби, якими виділяли початкові літери тексту — ініціали (заголовні літери), цей найдавніший елемент оформлення книги. Ініціал використовували у бердичівських і луцьких друках як один із традиційних прийомів рубрикації й оздоблення видань. Ініціалами виділяли початок розділів, їхніх частин, передмови, присвяти, а також абзаци. Для оформлення тексту застосовували ініціали різних видів і розмірів. Серед них — виливні крупнокегельні літери без прикрас тієї ж гарнітури, що й набраний текст, але більші за розмірами і з насиченішим кольором. Вишукані гравійовані ініціали — літери на фоні рослинного орнаменту з листя аканту чи квітів, узяті в квадратну рамку, або без неї. Вони могли мати також сюжетну композицію, архітектурний чи морський пейзаж, символічне зображення. Фактотуми традиційного стилю — заголовної літери, вкомпоновані у вільне поле, утворене прямокутною декоративною рамкою. Вони були поширені в європейських друкарнях із середини XVI до XVIII ст. [23]. Слово походить від латинського виразу *fac totum* (робити все) і звичайно означає довірену особу, яка виконує доручення різного характеру. Назву «фактотум» ініціали у рамках одержали через зручність застосування їх у всіх необхідних випадках у друкарській справі. За словами англійського бібліографа і біографа Генрі Роберта Пломера (1856—1928), упровадження фактотума допомогло друкарям вирішити проблему з використанням гравійованих ініціалів. Коли друкар мав у своєму розпорядженні невеликий комплект декоративних ініціалів, він використовував орнаментальну рамку, в центр якої вміщував заголовну літеру [24]. Цей термін

поширений серед дослідників-книгознавців, що пишуть англійською мовою, але цілком може бути використаний і в українській книгознавчій термінології.

У друкарській практиці побутував ще віньеточний фактотум, який представляв собою ініціал, вставлений не в декоративну рамку прямокутної форми, а у композицію сюжетного чи декоративного характеру, береги якої не мали суворой прямокутної форми. У досліджених примірниках названих друкарень віньеточний фактотум не виявлено.

Була ще одна ініціальна декоративна прикраса — мінігравюра в абзаці тексту. Це композиція сюжетного, декоративного чи символічного змісту, яка охоплює заголовну літеру з трьох боків: згори, знизу й ліворуч. Така конструкція дає можливість сприймати літеру у поєднанні з усім словом. У бердичівських виданнях мінігравюри в абзаці тексту вирізняються різноманітністю тем і досконалим художнім виконанням.

У процесі евристичної роботи з фондами відділу стародруків та рідкісних видань (далі ВСПВ) і відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі ВІК) НБУВ зафіксовано такі контрафактні бердичівські видання:

1. Kornelly Piotr (1606—1684). Sankciusz król aragoński. [В. м., б. н., б. р.; і. е. Berdyczów: W Drukarni OO. Karmelitów Bosych] (НБУВ, ВІК, 6-ка шляхтичів Мікошевських, шифр: Coll. Mik. 22) [18, № 446, 237, 404, 390, 912; 25; 26].

2. Leszczyński Stanisław (1677—1766). Głos wolny wolność ubezpieczający. — 2 wyd. [В. м., б. н.; і. е. Berdyczów: W Drukarni OO. Karmelitów Bosych], 1790. (НБУВ, ВІК, Загінецька 6-ка, шифр: BZ 925; 1-ше видання побачило світ 1733 р.).

3. Lubomirski Jerzy Marcin (1738—1811). Myśl w upokarzenie się przed Bogiem. [В. м., б. н., і. е. Berdyczów: W Drukarni OO. Karmelitów Bosych], 1779 (НБУВ, ВСПВ, шифр: In. 6370).

4. Marewicz Wincenty Ignacj (1755—1822). Polusia, córka Kołodzieia, czyli wolność oswsbodzona: Opera tragiczna. [В. м., б. н., і. е. Berdyczów: W Drukarni OO. Karmelitów Bosych], 1789 (НБУВ, ВІК, колекція «Волинський губернський комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини», шифр: Вол. Губ. Ком. 1400).

5. Marmontel Jan Franciszek (1723—1799). Inkasy czyli zniesienie Państwa Peru. We Lwowie [i. е. Berdyczów: W Drukarni OO. Karmelitów Bosych], 1794 (НБУВ, ВСПВ, шифр: In. 6053, t. 1; In. 6054, t. 2).

6. Sylena Dydaski. O przywarach rządu krajowego u poprawie czyli Nauki tegoż z okoliczności Praw stanowić się mających. — 1790 Roku, Miesiąca 7bra. M. [В. м.: б. н., 1790; і. е. Berdyczów: W Drukarni J. K. Mci, u XX. Karmelitow Bosych, IX 1790] (ВІК, Колекція «Волинський губернський комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини», шифр: Вол. Губ. Ком. 4514)³.

Варто зазначити, що Бердичів як фіктивне місце видання теж було використано у тогочасному книгодрукуванні Речі Посполитої. Прикладом може бути анонімне видання *Obywatel w zamyslach. Uwagi nad historią rzymską* (Berdyczów, 1790; НБУВ, Відділ наукової організації фондів, колекція О.М. Лаза-

³ Примірник *Sylena Dydaski...* зберігається ще у відділі стародруків Ягеллонської бібліотеки (Краків, шифр: 5221).

ревського, шифр: Лаз. 233; Запаско, Ісаєвич, № 3551; Estreicher, t. 23, s. 239). У бібліографічних працях К. Естрайхера, Я. Запаска та Я. Ісаєвича це видання фігурує як бердичівське. На титульному аркуші *Obywatela w zamyslach* назва друкарні не вказана. Його сторінки мають скромне друкарське оздоблення, не характерне для бердичівських видань, яке перегукується найімовірніше з оздобленням тогочасних варшавських друків. Інших контрафактних видань із фальшивим місцем друкування «Бердичів» на сьогодні ми не виявили.

Характеризуючи діяльність Луцької домініканської друкарні, полоніст і бібліотекознавець Юзеф Щепанець (1928—2003) зазначав: «*przy czym lucka [drukarnia] zaznaczyła swój udział w życiu wydawniczym epoki [Oświecenia] szeregiem interesujących wydawnictw z zakresu publicystyki politycznej*» (...при тому луцька друкарня відзначила свою участь у видавничому житті доби [Просвітництва] низкою цікавих видань у галузі політичної публіцистики) [27, с. 63]. У публікації *Utajone publikacje o treściach politycznych w Polsce w dobie Sejmu Wielkiego*, присвяченій контрафактним політичним виданням часів Чотирилітнього сейму в Речі Посполитій, він відмітив, що другим після Кракова провінційним друкарським осередком, де випускали контрафактну політичну літературу, був Луцьк. Як приклад, Ю. Щепанець називає два контрафактні видання Луцької домініканської друкарні: *Uwagi do utrzymania wolnej elekcji króla polskiego* (1789) та *Uwagi jednego szlachcica nad listem pisanym z Drezna* (1790). Порівняльний друкарський аналіз названих видань він виконав із двома луцькими виданнями з повними вихідними даними, а саме: Hauzen G. *Świątobliwość kapłana* (1789) та Małachowski P. *Zbiór nazwisk szlachty* (1790) [28]. Переліку усіх контрафактних луцьких видань Ю. Щепанець не подає.

До групи луцьких контрафактних видань треба зарахувати такі:

1. Łoborzewski Ignacy (ok. 1750—1826). *Sekretna konferencya między S. P. Xiążęciem Sułkowskim Woiewodą Poznańskim, A Marszałkiem Gurowskim w Wieczności. Roku 1791.* [B. m., b. n., 1791; i.e. Łuck: W Drukarni XX. Dominikanów, 1791?] (НБУВ, ВІК, «Нова колекція» б-ки Волинського ліцею, шифр: Crem.7045(3)).

2. Makulski Franciszek (1740 — po 1794). *Czamarka y Sarafan w czasie Seymu Patryotycznego w Polskę wprowadzone. W Warszawie* [i.e. Łuck: u XX. Dominikanów], 1791 (НБУВ, ВСПВ, шифр: In. 6429).

3. *Organy czyli Odpowiedz na list Przyjaciela z Warszawy.* — [B. m, b. n., b. r.; i.e. Łuck: u XX. Dominikanów, 1790] (BN, SD XVIII).

4. Pawlikowski Józef (1767—1829). *Mysli polityczne dla Polski. W Warszawie: W Drukarni Wolney, 1789* [i.e. Łuck: W Drukarni XX. Dominikanów, 1790, przed 31.III] (НБУВ, ВІК, б-ка Бердичівського монастиря босих кармелітів, шифр: Берд. кол. 1685; б-ка Київської духовної академії, шифр: СШ12/396).

5. *Pismo w Dwoch Zdaniach lecz Jedno Uskutecznione dla dobrego patryoty podane.* [B. m., b. n., b. r.; i.e. Łuck: w Drukarni XX. Dominikanów, b. r.] (НБУВ, ВІК, колекція «Волинський губернський комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини», шифр: Вол. Губ. Ком. 2285(1) (інв. 3196401)).

6. Plater Kazimierz Konstanty (1718—1810). *Tajemnica podziału Polski odkryta.* [B. m., b. n., b. r.; i.e. Łuck: W Drukarni XX. Dominikanów, [1788?]] (НБУВ, ВІК,

«Нова колекція» б-ки Волинського ліцею, шифр: Crem. 7045(4); ВНОФ, Колекція О.М. Лазаревського, шифр: Лаз. 260(1) (інв. 1359815); Центральний державний історичний архів України, м. Київ: ф. 739, Колекція стародруків, оп. 1, спр. 817).

7. [Rzewuski Seweryn (1743—1811)]. *Myśli nad różnemi pismy, popieraiącemi sukcesyą tronu*. [B. m., b. n., b. r.; i.e. Łuck: w Drukarni XX. Dominikanów, b. r.]. (BN, SD XVIII.3.1390.adl.).

8. [Rzewuski Seweryn (1743—1811)]. *Uwagi dla utrzymania wolney elekcyi krola polskiego, do polaków*. W Warszawie, 1789 [i.e. Łuck: W Drukarni XX. Dominikanów, [1789]; (НБУВ, ВІК, б-ка Бердичівського монастиря босих кармелітів, шифр: Берд. кол. 1735; BN, SD XVIII.3.1391.adl.).

9. [Staszic, Stanisław Ksawery (1755—1826)]. *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego kanclerza u hetmana Wielkiego Koronnego. Do dzisiejszego stanu Rzeczypospolitey Polskiej przystosowane*. [Łuck: W Drukarni XX. Dominikanów, 1787—1788] [19, с. 20—32; 29—31].

10. *Uwagi jednego Szlachcica nad listem pisanym z Drezdna przez pewnego Pana*. W Lipsku, 1790 [i.e. Łuck: W Drukarni XX. Dominikanów, [1790] (НБУВ: ВІК, «Нова колекція» б-ки Волинського ліцею, шифр: Crem. 7045(5); ВІК, колекція «Волинський губернський комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини», шифр: Вол. Губ. Ком. 2285(2)).

11. *Wiesniak Warszawskiemu Orgarmistrzowi [!] na Organy z Myslewic*. [B. m., b. n., b. r.; i.e. Łuck: W Drukarni XX. Dominikanów, b. r. [1790?]] (НБУВ, ВІК, «Нова колекція» б-ки Волинського ліцею, шифр: Crem. 7045(6); BN, SD XVIII.1.2279).

12. *Zle i Dobrze. Pismo stosujące się do Pisma pod tytułem: Zgoda i Niezgoda, z Autorem Uwag nad życiem Jana Zamoyskiego Roku 1788. Dnia 20 Września*. [B. m., b. n., b. r. i.e. Łuck: W Drukarni XX. Dominikanów, b. r. [1788?]] (НБУВ, ВІК, колекція «Волинський губернський комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини», шифр: Вол. Губ. Ком. 1297).

Названі видання, які віддзеркалюють політичну ситуацію в Речі Посполитій часів Чотирилітнього сейму (1788—1792), у *Bibliografii polskiej* К. Естрайхера вказані без зазначення дійсного міста друкування й друкарні та опису друкарських особливостей тексту. Тому вони не потрапили і до каталогу «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» (Львів, 1981—1984), укладеного українськими вченими Якимом Запаском та Ярославом Ісаєвичем.

Уже після публікації книгознавчої праці «Видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787—1836) у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Книгознавче дослідження. Попримірниковий опис» (Київ, 2020) було одержано інформацію про примірники луцьких видань у фонді відділу стародруків Національної бібліотеки Польщі у Варшаві (далі BN)⁴.

⁴ Інформацію люб'язно надав завідувач відділу стародруків Національної бібліотеки Польщі пан Фридерік Розен. Вона була викладена у його доповіді *Druki łuckiej oficyny dominikanów w zbiorach Biblioteki Narodowej*, виголошеній на науковій конференції *Historyczne księgozbiory dominikańskie. Miejsca, ludzie, historie*, організованій Бібліотекою Філософсько-теологічного колеґіуму Польської провінції Ордену домініканців (Краків, 20—22 листопада 2014). Щиро вдячні за надані відомості.

Ця інформація суттєво поглиблює уявлення про видавничу діяльність луцьких отців домініканців, зокрема надає нові факти про їхню контрафактну продукцію. Так, виявляється, що політична брошура *Uwagi dla utrzymania wolney elekcji krola polskiego, do polaków. W Warszawie, 1789* [i.e. Luck: *W Drukarni XX. Dominikanów, [1789]*] авторства польного гетьмана Северина Жевуського (1743—1811), видана анонімно, була надрукована у двох форматах: 8° та 2°. У *Bibliografii polskiej* К. Естрайхера вказано тільки формат 8°. У Національній бібліотеці у Варшаві зберігається чотири примірники названого видання (BN, SD XVIII.3.1391. adl.; SD XVIII.1.1383; SD XVIII.1.4594; SD XVIII.1.6222): три у форматі 2° і один у форматі 8°. Інша політична брошура *Uwagi jednego Szlachcica nad listem pisanym z Drezdna przez pewnego Pana. W Lipsku, 1790* [i.e. Luck: *W Drukarni XX. Dominikanów, [1790]*], обсягом 27 с., у фондах Національної бібліотеки Польщі зберігається теж у двох форматах: 8° (один примірник) та 2° (два примірники). В *Bibliografii polskiej* К. Естрайхера вказано тільки формат 8° цього видання. Лейпциг тоді часто фігурував у фіктивних вихідних даних на титульних аркушах стародруків, виданих на теренах Речі Посполитої. Це почалося з 1774 р., коли польський видавець Вавжинець Міцлер де Колоф (Mitzler de Kolof; 1711—1778) використав його, друкуючи працю польського поета, перекладача, видавця Юзефа Єліфанія Мінасовича (J. Minasowicz; 1718—1796) *O przyjeździe Królowej Bony do Polski*. Цікавий факт публікації одного твору в двох форматах може свідчити про достатньо широкі читацькі потреби в політичній літературі у волинському регіоні і бажання авторів, замовників чи видавців надати споживачам можливість вибору формату текстів. У обох форматах використано характерну для луцьких друків орнаментальну смужку, названу нами «переплетена».

Два луцькі видання часів Чотирилітнього Сейму — *Wiesniak Warszawskiemu Orgarmistrzowi [!] na Organy z Myslewic* та *Organy czyli Odpowiedz na list Przyziaciela z Warszawy* — присвячені одній події: одноголосній ухвалі сейму про збільшення польського війська до 100 тисяч солдатів, але двом різним політичним поглядам на примирення Речі Посполитої з Прусією: прихильників і опозиціонерів. Публікація в одній друкарні брошур прихильників і опонентів політичних подій може свідчити про певну роль офіцини в політичних дебатах у локальному шляхетському середовищі. Завідувач відділу стародруків Національної бібліотеки Польщі Фридерік Розен у згаданій доповіді зазначив, що друкарський аналіз двох примірників останнього видання свідчить, що його було видано у двох варіантах. В одному примірнику с. 16 пронумерована правильно і має орнаментальну смужку «переплетену». В іншому ця сторінка помилково пронумерована як «61», а складена з виливних прикрас орнаментальна «переплетена» смужка довша ніж у першому варіанті.

Як вказано вище, важливим інструментом атрибуції контрафактних видань є дослідження їхнього друкарського оздоблення. У виданнях аналізованих друкарень маємо виділити дві групи: оздоблення, подібні до оздоблень у виданнях інших друкарень, насамперед європейських, а також їх запозичення (купівля / копіювання) в українських і російських друкарнях, і оздоблення, які трапились нам тільки у виданнях бердичівської та луцької друкарень.

Під час атрибуції контрафактних видань за друкарським оформленням важливо звертати увагу на такі моменти: по-перше, виокремити елементи художнього оформлення, притаманні саме цій друкарні, які в оформленні продукції інших друкарень не трапляються, тобто «самобутні» друкарські елементи офіцини; по-друге, виявити елементи друкарського оформлення європейських друкарень, використані для оформлення власної друкованої продукції досліджуваних офіцин, що демонструватиме поширення дощок-кліше шляхом закупівлі, чи запозичення шляхом копіювання, коли гравюри розрізняються тільки дрібними деталями, а разом усе це віддзеркалює моду на оформлення книг у певних хронологічних рамках і в різних країнах.

У випадку, коли в друкарській роботі досліджуваних типографій використано, наприклад, віньетки, подібні до віньеток інших друкарень, треба детально розглядати усю сукупність віньеток, використаних у цих офіцинах, наприклад у бердичівській. Якщо в одному бердичівському виданні є кілька віньеток чи заставок, які траплялись і в інших бердичівських виданнях, то це підстава вважати, що це продукція саме цієї друкарні.

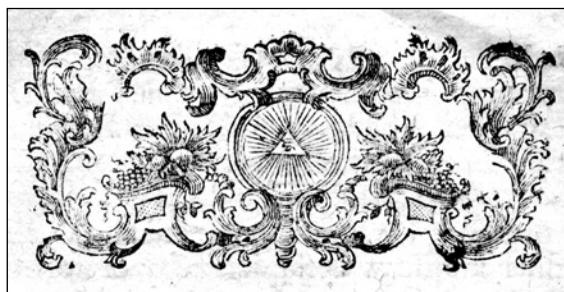
Художнє оформлення бердичівських видань

Майстри бердичівської офіцини у своїй роботі досить активно використовували практично усі види друкарського оформлення: заставки (іл. 1—6), кінцівки, віньетки, виливні прикраси у різних варіантах, ініціали тощо. Ретельний аналіз художнього оформлення бердичівських друків засвідчив, що кінцівки в них кількісно превалюють над заставками: виявлено 13 заставок і 37 кінцівок-віньеток, відповідно, можна зазначити, що кінцівки несуть більше навантаження у мистецькому оформленні видань. Правда, трапляються випадки, коли заставку використано у ролі кінцівки.

У бердичівських друках маємо рідкісний випадок, коли заставки зберігають підпис свого творця. П'ять заставок у бердичівських виданнях містять нерозшифровану монограму гравера: на трьох заставках вміщено літери «F.G.», а на одній у зворотному порядку — «G.F.». Ще одна заставка має тільки літеру «F.». На першій із заставок у прямокутній рамці, заповненій рослинним орнаментом, зображено крилатого путті, який обома руками тримається за стебла рослин. Заставка має ініціали «F.G.» і трапляється не менше ніж у шістьох бердичівських виданнях, зокрема у творі Казимира від св. Авертана *Święta pamięć o wielorakich zadatkach Pańskich...* (1760; с. 1), у підручнику Каєтана Каменського *Grammatyka niemiecka* (1801; арк. з сигнатурою A₂), у підручнику Станіслава Конарського *Grammatyka łacińska* (1819; арк. з сигнатурою A₂). В евристичній роботі з бібліотечними фондами ми натрапили на таку ж заставку у примірнику твору Щепана Сеницького *Sposob nowo-obmyslony konkludowania obrad publicznych...* (Łowicz: w Drukarni Prymasowskiej, 1764; частина 1, арк. з сигнатурою a), надрукованому в Ловічу в друкарні примаса Речі Посполитої. Це дає підстави говорити про те, що вона побутувала на теренах Речі Посполитої.

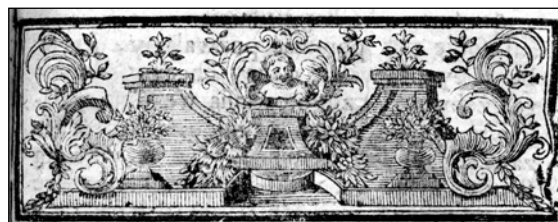
Лл. 1. Заставка з курильницею фіміаму [у]: Рубчинський М. *Pamięć chrześcijańska na ostatni dzień życia...* (Бердичів, 1762; арк. з сигнатурою А)

Лл. 2. Заставка з «Всевидячим оком» [у]: Рубчинський М. *Pamięć chrześcijańska na ostatni dzień życia...* (Бердичів, 1762; арк. з сигнатурою В₂ зв.)

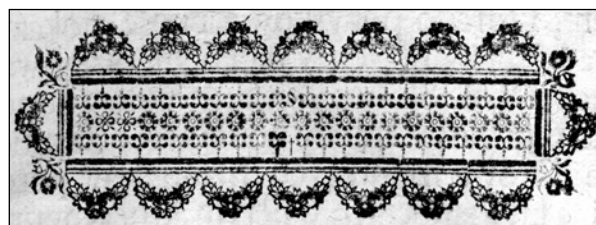
Лл. 3. Заставка з кошиком з квітами і курильницями фіміаму [у]: Рубчинський М. *Pamięć chrześcijańska na ostatni dzień życia...* (Бердичів, 1762; с. [55])

Лл. 4. Заставка з путті в архітектурній композиції з квітами [у]: Рубчинський М. *Pamięć chrześcijańska na ostatni dzień życia...* (Бердичів, 1762; с. [105])

Лл. 5. Заставка з іменем Марія і двома чоловічими постатями [у]: Янішевський А. *Kazania na niedziele całego roku...* (Бердичів, 1779; ч. 2, т. 2, арк. з сигнатурою А)

Лл. 6. Заставка з виливних прикрас [у]: Торжевський Ю. *Rachmitrz polski...* (Бердичів, 1760; арк. з сигнатурою (b))

Друга заставка має таке зображення: у графічній композиції з рослинного орнаменту представлено маскарон — жіночу голівку в головному уборі з двома крилатими путті, які підтримують листя. Заставка має ініціали «F.G.» і трапляється у бердичівських виданнях творів кармеліта Марціна Рубчинського *Chrześcianin cierpliwością uzbrojony...* (1765; с. 65, 220) та *Głos Pana kruszącego cedry libański...* (1768; с. [7]), праці Юзефа Торжевського *Rachmitrz polski...* (Berdyczów, 1760), арк. із сигнатурою (a). Таку саме заставку було виявлено у віденському виданні праці Йозефа Занха (Zanchi; 1710—1786) *Philisophia mens et sensuum: ad usus academicos accomodata...* (Viennae Austriae: Sumptibus Leopoldi Joannis

Kaliwoda..., 1750) [32, с. 796—798] та у виданні друкарні Грегорія Йохана Стребіґа в Яуріні твору піара Ярослава від св. Алексія *Theologia historico-dogmatica...* (Р. 2. Jaurini: Typis Gregorii Joannis Streibig..., 1739); арк. із сигнатурою)().

Третя заставка має такий вигляд; у прямокутній рамці, заповненій рослинним орнаментом, подано монограму імені «Maria». Заставка має ініціал «F». Літеру «G.», очевидно, забули вирізати на кліше. Заставка трапляється, наприклад, у таких бердичівських виданнях, як раніше згаданий твір Казимира від св. Авертана *Święta pamięć o wielorakich zadatkach Panskich...* (1760; с. 138), у проповіді бернардина Северина Чоповського, присвяченій дню народження російської імператриці Катерини II: *Kazanie w dzień rocznicy narodzin... Katarzyny II Imperatorowej... Wszystkich Rossyi...* ([1795]; арк. з сигнатурою а₂).

На четвертій заставці у графічній композиції з рослинного орнаменту зображено погруддя пугги, який обома руками тримається за стебла рослин. Заставка має ініціали «G.F.» і прикрашає такі видання: Павел Рушель *Skarb nigdy nieprzebrany Kościoła Świętego...* (1767; с. 1, 541), Клеменс Ходикевич *Historia życia, cudów y uszanowania... S. Wincentego Ferreryusza...* (1779; с. 1), *Dzieie kościelne* Цезарія Баронія (1810; арк. [3]) та ін. Таку саме заставку має видання згаданого раніше твору піара Ярослава від св. Алексія (Jaroslaus a S. Alexio), яке побачило світ у Яуріні, в друкарні Грегорія Йохана Стребіґа, *Theologia historico-dogmatica...* (Р. 2. Jaurini: Typis Gregorii Joannis Streibig..., 1739; арк. із сигнатурою А).

На п'ятій заставці у графічній композиції з рослинного орнаменту та архітектурних елементів зображено дерево з шаровидною кроною у кадці, яка стоїть на широкому листі. Цю заставку мають такі бердичівські видання: твір Йосафата від св. Казимира *Introdukcja zbawienia ludzkiego...* (1762; арк. із сигнатурою [2]) та жалобна проповідь Яна Хризостома Лубінського *Godzina szczęśliwa z wyroków Boskich na śmiertelnym Kompasie...* (1762; арк. із сигнатурою А).

У виданнях кармелітанської друкарні привертає увагу виливна прикраса у вигляді крилатої голівки козака з вусами та «оселедцем». У книгознавчу літературу вона увійшла під назвою «херувима-українець» або «херувима-козака». «Херувим-українець» вперше з'явився у друках Івана Федорова: в Біблії (Остріг, 1581), де розміщений 19 разів, і в «Хронології» Андрія Римши (Остріг, 1581) як кінцівка [33, с. 58, 204—206; 34, с. 70]. Упродовж двох століть «херувимів-козаків» копіювали в друкарнях Західної та Східної України. На них можна натрапити у виданнях Крилоської друкарні, друкарні Кирила Транквіліона Ставровецького при Єлецькому монастирі в Чернігові, друкарні Унівського Успенського монастиря, друкарні Львівського Успенського братства [35, с. 86, 91, 101]. «Херувима-українець» використано для оформлення краківського видання елегій Войцеха Пігловського, присвячених фундаторам осередків Товариства Ісусового у Польській провінції цього Ордену, що побачило світ у друкарні Валер'яна Пьонтковського: *Elogia Rerum praesulum, heroum heroinarumq; Per Poloniae Provinciam Societatis Jesu fundatorum ac fundatricum* (Краків, 1640; арк. з сигнатурами С зв., D₈ зв., G, G₂ зв.). «Херувим-українець» прикрашає сторінки таких бердичівських друкув: *Serce skruszone y upokorzone...* (1776; с. 116), *Reflexye na przypadki świata...* (1776; арк. з сигнатурою I₃) Антонія Шахіна (Szahin), *Krótkie zebranie zarzutów ciekawych o*

rzeczach tego Swiata... (1777, с. 121) Юзефа Іваницького, *Głosy do korony uzywaiqce...* (1778, с. 83), Себастьяна Мартиновича *Trakt do Krainy Niebieskiej...* ([1778], ч. 1, с. 225 і ч. 2, с. 641), де кінцівка складається з двох голівок «херувимів-українців», *Directio confessarii continens modum excipiendi confessions fructuose...* (1783; с. 69), св. Августина *Rozmowy duszy z Bogiem...* (1790; с. 77). У бердичівському виданні праці Бенедикта Котвицького по кілька разів використано зображення «херувима-українця» як кінцівки — «*Pamięć codzenna bolesnej męki...*» (1780; cz. 1, s. 9, 27, 112 і 1778; cz. 2, s. 276, 430, 550). У другому виданні *Promptuarium commissarii visitatoris...* (1790; с. 13) вміщено кінцівку, яка складена з двох голівок «херувимів-українців». А в «Букварі» 1793 р. (арк. з сигнатурою A₂) голівка «херувима-українця» є складовою орнаментальної заставки: у лінійній прямокутній рамці, заповненій зображенням квітів, посередині вміщено крилату голівку. Подібна заставка використана і в «Букварі» 1797 р. (арк. зі сигнатурою A₂).

У бердичівських виданнях використовували елементи друкарського оформлення, які знаходимо на сторінках західноєвропейських видань, зокрема випущених на теренах Австрійської імперії, до складу якої тоді входила і Чехія. Цікавий зв'язок бердичівських видань прослідковується, наприклад, із чеськомовною Біблією, надрукованою готичним шрифтом у Празі в друкарні Яна Карла Граби (пом. 1793?)⁵. Це можна пояснити двома факторами.

⁵ Це є другим виданням так званої чеської католицької Святовацлавської Біблії. Її 1-ше видання побачило світ у Празі, в друкарні Празького єзуїтського колегіуму у 1675—1715 рр.; 2-ге видання складається, як і 1-ше, з 3-х томів: [т. 1] — Старий Заповіт (1771), [т. 2] — Книга Пророків (1771), [т. 3] — Новий Заповіт (1769). Видавцем Біблії на титульному аркуші зазначено *Dedictvi sv. Vaclava* («Спадщина св. Вацлава»). Це чеське антиреформатське видавництво, уфондоване у Празі Марією Штеєровою 1669 р. за ініціативою її сина, літератора, члена Ордену єзуїтів Матея Вацлава Штеєра. Існувало воно при Празькому єзуїтському колегіумі св. Ігнація і вело активну видавничу діяльність, спрямовану на укріплення позицій Католицької Церкви на чеських землях. Від часу заснування і до 1790 р. воно видало бл. 80 000 чеських книг, переважно текстів католицьких служб. Серед його видань була і Біблія. Друкований біблійний текст прикрашають кілька видів ініціалів, для організації тексту застосовані сигнатури, кустоди, глоси. Видання ілюстроване гравюрами-дереворитами з монограмами чотирьох ілюстраторів: TF — Франческо Терціо, HF, FA, IS — Ян Северин (Severyn). Найбільша кількість гравюр має монограму Ф. Терціо. У примірнику, який потрапив нам на експертизу, було 76 гравюр-дереворитів: [т. 1] — 52, з них 37 з монограмою Ф. Терціо; [т. 2] — 24, з них 16 із такою монограмою. Франческо Терціо (Terzio; бл. 1523—1591) — відомий італійський художник і рисувальник, понад 25 років працював при австрійському дворі Габсбургів. Його пензлю належать портрети членів правлячої династії та державних діячів Австрії того часу. Окрім того, Ф. Терціо виконував рисунки для гравюр. Вочевидь гравюри з його малюнків були використані для ілюстрації представленого видання Біблії. Бібліографічний опис цього видання виглядає так: [Bible svatovaclavska. — 2 vyd. — V Praze, 1769—1771]. Biblj Česká, to gest: Swatě Pjsmo, podle Starožitného, a Obecného Latinského od Wseobecné Cýrkwe Swatě Ržjmské potvrzeného a vžjwaného Přeloženj, S nowým milostiwým Powolenjm Neydústogněssýho a Wysoceoswjćeného Knjzete Pána Pána Antonjna Petra Z Božj Milosti Arcy=Biskupa Pražského, Swatě Ržjmské Ržisse Knjzete a Hraběte Swobodnýho Pána z Přichowic, Pána Pána Milostiwýho Po druhé wytisstěná Nákladem Dědjctwj Sw. Wáclawa. W Starém Městě Pražském v Jana Karla Hrabj, GG. Mil. PP. Stawů Ympressora, MDCCLXXI [=1771]; 2°. [T.] 1. — 1771; [22], 1221, [24] s. [T.] 2. — Prorokowě, A Knihy Machabeyský... 1771; 470, 59, [21] s. [T.] 3. — Druhý djl Biblj totižto Nowý Zákon... 1769; [14], 512, [8] s., [5] tb.

Перший міг бути пов'язаний із тим, що реманент і начиння для монастирської офіцини було закуплено в Австрії, а серед нього і виливні прикраси і віньетки, якими користувались у друкарнях цього регіону. Другий — з тим, що виливні прикраси, віньетки, заставки активно мандрували Європою у XVII—XVIII ст., з них робили копії, які дрібними елементами відрізнялися від оригіналу, але зберігали його стиль. Однакові віньетки-кінцівки, де зображено кошик із квітами на траві, вміщено в австрійському виданні твору Антона де Хаена (Haen; 1704—1776) *Refetation de l'inoculation servant de response a deux pieces...* (A Vienna en Austriche: Chez Jean-Thomas Trattner..., 1759) [36, с. 483—485] і бердичівському виданні праці бернардина Бенедикта Котвицького *Pamięć codzienna bolesney meki y okrutney smierci... Jezusa Chrystusa...* (1778; cz. 2, s. 333), і не тільки у ньому⁶. Віньетка «Кошик із квітами на траві», характерна для бердичівських друків, демонструє обізнаність (вплив і використання) із загальними європейськими тенденціями в оформленні друкарської продукції у другій половині XVIII ст. Подібні віньетки з відмінами у дрібних деталях трапляються у женецьких виданнях друкарень братів Габрієля і Філібера Крамерів, офіційних видавців Вольтера⁷, Літературно-друкарського товариства в Івердені, у виданнях петербурзької друкарні⁸ і друкарні Київської академії при Києво-Печерській лаврі⁹. Ці факти дають підстави припустити, що віньетка була поширена в Європі, її могли продавати і копіювати, що спричинило незначні розбіжності у деталях, які можуть допомогти у практичній роботі зі стародрукованими виданнями.

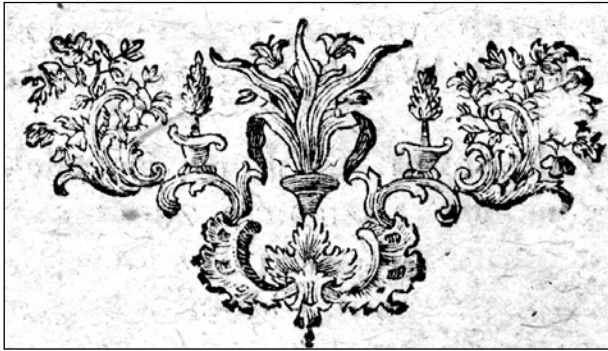
Віньетку-кінцівку з празького видання твору Фердинанда Зільбермана (Silberman; 1695—1770) *Exercitationes Concionatorae SS. Theologiae candidatorum usui...* (Pragae: Typis Universitatis Carolo-Ferdinandae in Collegio Societatis Jesu ad S. Clementem, 1757) [36, с. 890, 893] широко використовували для оформлення бердичівських друків, зокрема вона трапляється у виданні праці Юзефа Торжевського *Rachmistrz polski...* (1760; s. 57). Заставка з маскароном — жіночою голівкою та двома путтями — міститься у виданні праці Йозефа Занха (Zanchi; 1710—1786) *Philosophia mens et sensuum: ad usus academicos accomodata...* (Viennae Austriae: Sumptibus Leopoldi Joannis Kaliwoda ..., 1750) [32, с. 796—798] і у бердичівських виданнях, зокрема творів Марціна Рубчинського *Chrześcianin cierpliwością uzbroyony...* (1765; s. 220) та *Głos Pana kruszącego cedry libańskie...* (1768; s. [7]).

⁶ Ця віньетка трапляється ще у таких бердичівських виданнях: Janiszewski A. Kazania na niedziele całego roku... 1779. T. 1. S. 38, 118; T. 2. S. 189; T. 5. S. 71; Martynowicz S. Trakt do Krainy Niebieskiej. 1778. Cz. 1. S. 441; Koronacya cudownego Obrazu Najświętszey Maryi Panny w Chelmskiej Katedze obrządku greckiego..., 1780. Арк. з сигнатурою С першого рахунку; Florian J. P. Claris de. Numa Pompiliusz drugi król Rzymu, 1813. T. 2, с. 37; Regula y Konstytucye zakonne Karmelitów Bosych..., 1827. С. 153.

⁷ Nouveaux melanges philosophiques, historiques, critiques. P. 1. [Geneve: Gabriel et Filiber Kramer], 1765; віньетка на титулі (or0294).

⁸ Древняя российская вивлиофика... Ч. 1: Месяц январь. СПб., 1773; віньетка на титулі. Статті из энциклопедии о любопытстве и гадании / Перевел Иван Ванслов. СПб., 1770; віньетка на титулі.

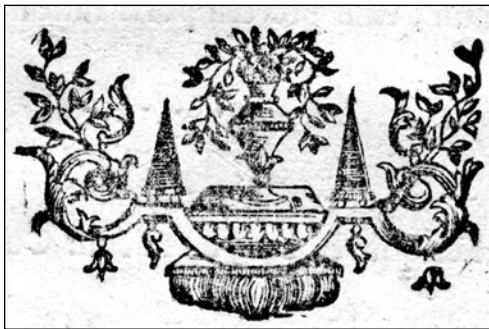
⁹ Краткое историческое описание Киевопечерской лавры. Киев: Печатано в Типографии Академии Киевской при Лавре Печерской, 1801; віньетка на титулі.

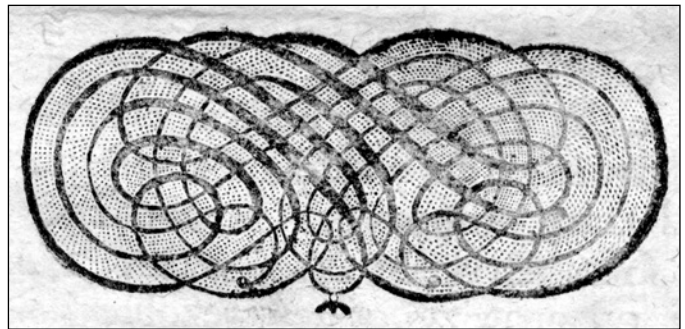
Лл. 7. Віньетка-кінцівка «Композиція з вазою з лілеями» [у]: Рубчинський М. *Głos Pana kruszącego cedry libańskie...* (Бердичів, 1768; с. 13)

Лл. 8. Віньетка-кінцівка [у]: Рубчинський М. *Głos Pana kruszącego cedry libańskie...* (Бердичів, 1762; арк. [6] зв.)

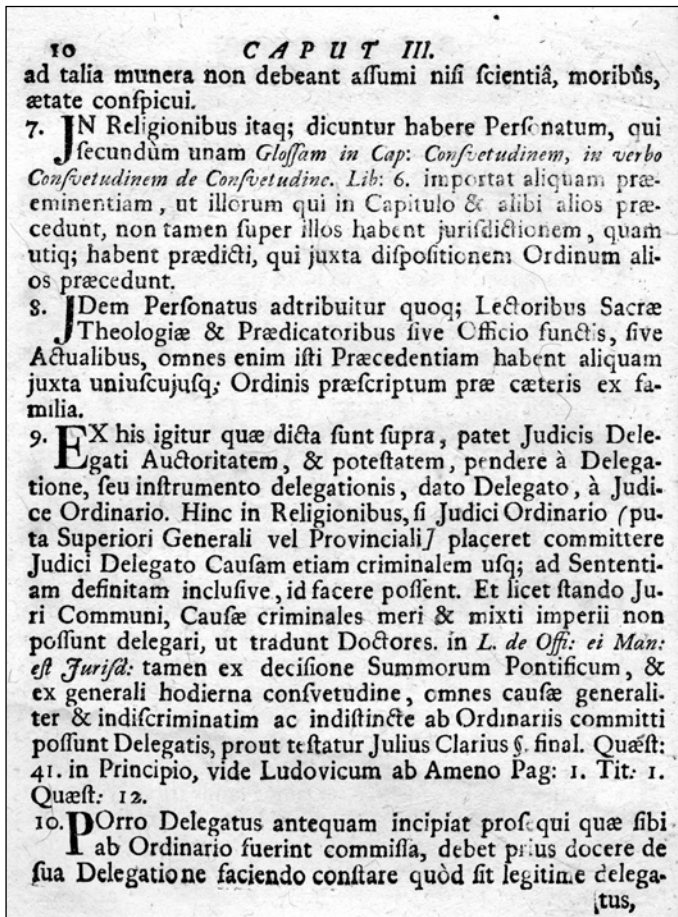
Лл. 9. Віньетка-кінцівка [у]: Янішевський А. *Kazania na niedziele całego roku...* (Бердичів, 1779; ч. 2, т. 2, с. 244)

Лл. 10. Віньетка-кінцівка «Плетінка» [у]: Рубчинський М. *Głos Pana kruszącego cedry libańskie...* (Бердичів, 1762; ост. с.)

Прямокутна заставка в ракейлевій рамці із зображенням книжок, глобуса, палітри, духових музичних інструментів прикрашає видання *Uwagi nad cesarską, krolewską ustawą w sprawach małżeństw pod dniem 16 Stycznia 1783, ułożona w języku polskim wydane* (W Wiedniu: w Drukarni Jana Tom. De Trattner..., 1783; арк. із сигнатурою А₂). У бердичівських друках вона виявлена у виданнях творів М. Рубчинського *Pamięć chrześcijańska na ostatni dzień życia...* (1762; s. 77), Себастьяна від усіх Святих Большогого *Exemplarz życia ducownego y doskonałości...* (1769; арк. [2]) і *Skarb dobrej sławy na obronie życia ludzkiego... apostoł Judasz Tadeusz...* (1763; арк. із сигнатурою А₂ зв.).

У бердичівських виданнях є гравюра складної композиції з монограмою імені «Марія», фігурами двох пугті з книжками в руках, які сидять обабіч монограми. Цю гравюру використано як заставку і як кінцівку. Вона є у виданні *Głos Pana kruszącego cedry libańskie...* М. Рубчинського (1762; арк. з сигнатурою А другого рахунку) як заставка, а в книжці *Ozdoba y obrona Ukraińskich Krajów Przecudowna w Berdyczowskim Obrazie Marya...* Григорія від Св. Духа (1767; арк. із сигнатурами Мmmm₂зв., Yyy₂зв., Hhhh₂зв.) як кінцівка. Подібна гравюра з

Лл. 11. Крупнокегельні ініціали [y]: *Superior regularis qua pater, qua judex...* (Бердичів, 1773; с. 10)

За детальнішого розгляду художнього оформлення бердичівських і почаївських стародруків знаходимо подібність деяких елементів оформлення. Ідентична віньєтка-кінцівка зафіксована у двох почаївських друках — Трефологоні (1777) і Соборнику, старообрядницькому виданні 1787 р., і у дев'яти бердичівських виданнях, зокрема у праці Ю. Торжевського *Rachmistrz polski* (1760; с. 57) [37, с. 267, № 77]. Майже подібними є дві кінцівки у бердичівському виданні *Glos Pana kruszacego cedry libańskie...* М. Рубчинського (1768; с. 334) і почаївському *Treśc teologiczney nauki obycajney...* П. Кульчицького (1787) [37, с. 269, № 85]. Цей факт свідчить про поширення однакових або дуже подібних кліше у названих друкарнях.

У бердичівських друках часто трапляється віньєтка у вигляді великої ракели. Нею прикрашено видання *Ekonomia dobrych obycajów...* В. Грущинського (1777; с. 106), *Ofiara sprawiedliwości...* М. Рубчинського (1763; с. 213), *Trakt do Krainy Niebieskiej...* С. Мартиновича (1782; ч. 2, арк. [5] зв.). Така сама віньєтка є у стародруках із теренів Австрійської імперії, виданих у віденських і празьких

мінімальними відмінностями в зображенні листя і квіток трапляється в почаївських виданнях, а саме як кінцівка в *Євангелії* (1780) та *Апостолі* (1783) [37, с. 29, 268].

У бердичівських виданнях як елемент оформлення широко використовували віньєтки. Їх нараховується понад чотири десятки різновидів (іл. 7—10). Виконані у стилі рококо, вони несуть у собі християнську релігійну символіку і античні мотиви. Характерні для стилю рококо ракели, роги достатку, кошики, вазони й вази з квітами і фруктами, зброярські натюрморти, натюрморти з музичних інструментів чергуються із зображеннями «Всевидячого ока», вулика з бджолами, жертovníка, книг, адамової голови, Афіни Паллади, Пегаса в барокових картушах або без них. Найчастіше в оздобленні бердичівських видань віньєтки виконували роль кінцівок. Віньєтками прикрашали і титульні аркуші видань. А в господарчих бердичівських календарях віньєтками і складаними рамками часто оздоблювали видавничі паперові обкладинки.

друкарнях: у виданні праці Карла Антона Мартіні *De lege naturali exercitationes sex. — Editio nova et emendate. — Vindobonae [Wien]: Typis Josephi Nobilis de Kurzboeck, 1780* (арк. [3] зв., с. 114), *Biblia Czeska* (Praha, 1771; t. 2, s. 333), *Index Bohemicorum librorum* (Prague, [1767]; арк. [40]).

У ході підготовки видань бердичівські друкарі використовували кілька видів ініціалів (іл. 11—13). Гравірований ініціал із сюжетною композицією нам трапився тільки один: у виданні твору босого кармеліта о. Григорія від Св. Духа *Ozdoba*

i obrona Ukraińskich Krajów Przecudowna w Berdyczowskim Obrazie Marya... (1767; арк. із сигнатурою Ddd₂). Цей ініціал — літера латинської абетки «P» із такою сюжетною композицією: у квадратній лінійній рамці з літерою «P» зображено папу римського, який на подушці підносить дві корони до монограми імені Диви Марії в сяючому ореолі, біля ніг папи вміщено емблему Ордену босих кармелітів (іл. 14). Цей сюжет, очевидно, віддзеркалює історичну подію: дарування папою Бенедиктом XIV коштовних корон для коронації чудотворної ікони Бердичівської Богородиці.

Набагато рідше за гравіровані ініціали у бердичівських виданнях використовували фактотум традиційного стилю — орнаментальну рамку прямокутної чи квадратної форми, утворену часто з виливних прикрас, в яку закомпоновано заголовну літеру. Наприклад: ініціал «O», рамка 1,4 × 1,8 см, у виданні твору Стефана Миколаєвича *Synopsis theologiae christianae* (1772; с. 1; НБУВ, ВСРВ, шифр: In 6468) (іл. 15); ініціал «I» у рамці розміром 1 × 1,7 см у виданні *Kazanie moralne o sluchaniu Słowa Bożego...* Войтеха Яблонського (1786; арк. із сигнатурою A₂; НБУВ, ВІК, 6-ка Луцько-Житомирської римо-католицької семінарії, шифр: Armar 7/474(1)); ініціал «G» у рамці розміром 1,8 × 1,8 см у виданні *Kazanie w czasie nabożeństwa na zaczęcie wyborów Gubernij Wołyńskiej...* Юзефа Реддіга (1808; арк. із сигнатурою A₂; НБУВ, ВІК, 6-ка Бердичівського монастиря босих кармелітів, шифр: Coll. Berd. 4029); ініціал «K» у складаній рамці розміром 2,5 × 2,5 см у виданні *Rachmistrz polski* Ю. Торжевського (1760; арк. із сигнатурою (B); НБУВ, ВІК, 6-ка Бердичівського монастиря босих кармелітів, шифр: Coll. Berd. 1986) (іл. 16). У луцьких виданнях нам не трапився жодний фактотум традиційного стилю.

Бердичівські видання майстри досить активно оформлювали мінігравюрами в абзацах (іл. 17). Завдяки дослідженню бердичівських стародруків виявлено, що друкарі використовували понад 10 дощок-кліше гравюр в абзацах. Ці-

Іл. 12. Гравірований ініціал «С» (3,8 × 4 см) [у]: Рубчинський М. *Głos Pana kruszącego cedry libańskie...* (Бердичів, 1762; арк. з сигнатурою А)

Іл. 13. Гравірований ініціал «D» (3,6 × 4 см) [у]: Григорій від Св. Духа *Ozdoba y obrona Ukraińskich Krajów przecudowna...* (Бердичів, 1767; арк. з сигнатурою Bb₂ першого рахунку)

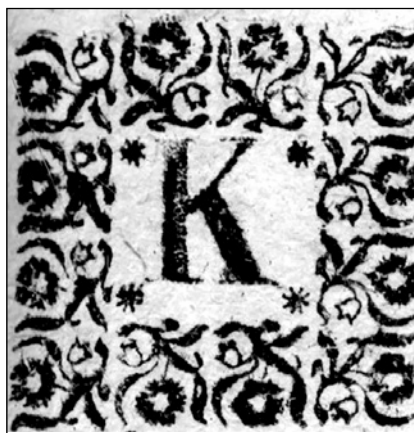

Лл. 14. Сюжетний гравірований ініціал «Р» (3,6 × 4 см) [у]: Григорій від Св. Духа *Ozdoba y obrona Ukraińskich Krajów przecudowna...* (Бердичів, 1767; арк. з сигнатурою Ddd, першого рахунку)

Лл. 15. Фактотум «О» (1,3 × 1,8 см) [у]: Миколаєвич С. *Synopsis theologiae christianaе dogmatico-moralis...* (Бердичів, 1772; арк. з сигнатурою А₂)

Лл. 16. Фактотум «К» (2,6 × 2,6 см) [у]: Торжевський Ю. *Rachmitrz polski...* (Бердичів, 1760; арк. з сигнатурою (b))

Лл. 17. Гравюра в абзаці «Композиція з пташкою з гілкою у дзьобі» [у]: Торжевський Ю. *Rachmitrz polski...* (Бердичів, 1760; арк. з сигнатурою (a))

Лл. 18. Гравюра в абзаці «Янгол з пальмовим гіллям» [у]: Рубчинський М. *Glos Pana kruszącego cedry libańskie...* (Бердичів, 1768; арк. з сигнатурою А)

Лл. 19. Гравюра «Тюльпан» з підписом «*Languesco Sole latente*» [у]: Любомирський Є.М. *Mysl w upkorzeniu się przed Bogiem...* (Бердичів, 1779); тит.)

кавим для історії книгодрукування, на нашу думку, є факт, що в оформленні празького видання Йоганна Кароля Граба *Index Bobemicorum librorum prohibitorum, et corrigendorum...* [Vetero-Pragae: Typis Joanis Caroli Hgraba, 1767] використано, окрім інших гравюр в абзаці, три, які трапляються у бердичівських виданнях. Для полегшення викладу матеріалу ми назвали їх умовно «бонсаї з сосною» (арк. із сигнатурою А₁), «янгол із пальмовим гіллям» (с. [14]) (іл. 18) і «ві-

нъетка з пуфом» (арк. із сигнатурою В). Гравюра «вінъетка з пуфом» трапляється у таких бердичівських виданнях: Юзеф Іваницький *Krótkie zebranie zarzutów ciekawych o rzeczach tego Świata...* (1777; с. [3]); Себастьян від Усіх Святих Больського *Exemplarz życia duchownego i doskonałości...* (1769; арк. [2]); Марцін Рубчинський *Głos Pana kruszącego cedry libańskie...* (1768; арк. I); Антоні Янішевський *Kazania na niedziele y święta całego roku...* (1779; т. 6, арк. із сигнатурою А); *Deliciae coelestes...* (1765; зв. тит.). Цікавим є спостереження щодо цієї гравюри. Видання сповіщення від луцького єпископа Фелікса Павла Турського (1728—1800) *Communicatio facultatis impertiendi Benedictionem cum indulgentia Plenaria in Articulo mortis pro Diaecesi Luceoriensis et Brestensis* (Почаїв, 1778), яке вийшло у друкарні Почаївської лаври, прикрашене гравюрою в абзаці з пуфом (арк. із сигнатурою а₂), відмінною від бердичівських подібних гравюр дрібними деталями у завитках листя. Почаївський і бердичівські відбитки не могли бути зроблені з однієї дошки, але могли бути скопійовані з одного джерела або одне з другого.

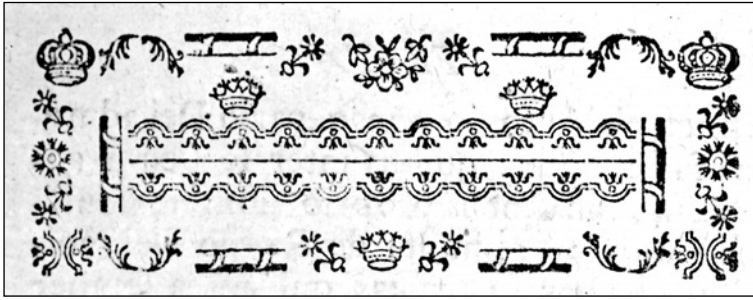
В оформленні бердичівських друків має місце випадок, коли титульний аркуш прикрашає емблематична гравюра-мідерит (іл. 19).

Бердичівська кармелітанська офіцина видрукувала кілька ілюстрованих видань, на відміну від Луцької домініканської друкарні. До таких можна віднести документальні праці *Ozdoba y obrona Ukraińskich Kraiów przecudowna w Berdyczowskim Obrazie Marya ukoronowana...* (1767) о. Григорія від Св. Духа (Яна Сильвестра Піноччі)¹⁰, *Koronacya cudownego obrazu Najświętszej Maryi Panny w Chełmskiej katedze obrządku greckiego...* (1780), видана стараннями холмського греко-католицького єпископа Максиміліана Рила (пом. 1794), видання *Attak niebieskiej twierdzy ognistemi Miłości Boskiej pociskami uzbrojony...* (1772) і видання твору домініканця Павла Рушля (1593—1658) *Skarb nigdy nieprzebrany Kościoła Świętego...* (1767). Бердичівські агіографічні видання часто прикрашають цілосторінкові мідерити й дереворити із зображеннями святих Католицької Церкви.

Художнє оформлення луцьких видань

Луцькі домініканські видання мають надзвичайно скромне друкарське оформлення. Це крупнокегельні ініціали, подвійні лінії, виливні прикраси у вигляді різних квітів (деякі з них можна умовно назвати «трояндами», «волошками»), жолудів, голівок херувимів, корон, зірок, геометричних фігур, орнаментальні смужки з виливних прикрас тощо. Іноді сторінки видань декоровані заставками і кінцівками, скомпонованими з виливних прикрас (іл. 20). Композиції з виливних прикрас прикрашають титульні аркуші деяких луцьких видань. Сторінки частини видань оформлено колоніями з виливних прикрас (іл. 21).

¹⁰ Б. Ванат, посилаючись на документи, як автора книжки подає о. Григорія від Св. Духа (Я.С. Піноччі) і вважає помилкою приписувати її авторство Григорію Тшесневському [20, s. 35, przypis 35].

Лл. 20. Прямокутна заставка з виливних прикрас [у]: *Officia Patrum Regni Poloniae & Sveciae...* (Луцьк, 1795; арк. з сигнатурою A₂)

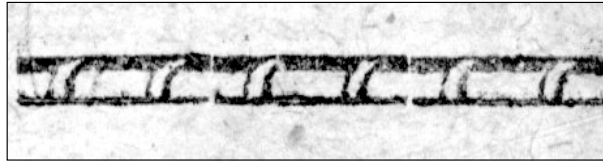
Лл. 21. Виливна прикраса, характерна для луцьких видань, [у]: *List uczniów filozofii oświeconey...* [Луцьк, 1787]

Титульні аркуші і сторінки деяких луцьких друків прикрашено віньєтками-дереворитами, які несуть у собі мотиви рококо: фігурки путті (іл. 22), вазони з квітами, ракелі, армаментарії з військовою атрибутикою, уквітчані музичні інструменти, що є проявом тогочасної моди в оформленні масових друкованих видань. Серед відомих луцьких видань тільки одне має цілосторінкову гравюру-мідерит, на якій зображено родовий герб Святополків-Четвертинських Погонь Руська. Це генеалогія роду, укладена братами Франтішком і Каролем Жабицькими — *Genealogia Sta-*

rożytnegi Domu... Xiążat... Krwi Ruskich Swiatopolkow Czetwertyńskich... (1793), бібліографічні відомості про яку відсутні у *Bibliografii polskiej* К. Естрайхера [38; 19, с. 59—61, № 55].

Гіпотетично можна припустити, що частина луцьких друкарських матеріалів походили з майстерні відомого варшавського друкаря, гісера, видавця й книгопродавця Петра Завадського (†1796) [39]. У своїй майстерні, яку він відкрив 1777 р., П. Завадський відливав різні гатунки антикви й курсиву, гражданські, гебрайські і готичні шрифти, ноти. У період функціонування вона задовольняла потреби більшості друкарень на теренах Речі Посполитої. Можливо, її продукція забезпечувала й Луцьку друкарню. Побутує інформація, що монастирська друкарня використовувала шрифти виробництва власної гісерні, яка працювала при друкарні у 1790 та 1803 рр. [40]. У випадку з Луцькою офіциною дотепер невизначено, звідки отці-домініканці набули друкарський реманент.

Порівняльний аналіз художнього оформлення луцьких друків показує, що воно мало чим відрізнялось від художнього оформлення тогочасної масової продукції інших друкарень на теренах Речі Посполитої. Практичне дослідження друкарського оформлення луцьких видань допомогло виявити елементи, характерні саме для продукції цієї монастирської друкарні. Виливні прикраси, використані у луцьких виданнях, донині нам не трапились у виданнях бердичівських, варшавських, віленських, супрасльських чи почаївських друкарень. Напрошується висновок, що їх використовували тільки у Луцькій домініканській офіцині, тому вони можуть бути дієвим інструментом для атрибуції дефектних, контрафактних видань і видань без вихідних даних як друків Луцької домініканської друкарні. Водночас треба зазначити, що у ви-

Лл. 23. Орнаментальна смужка «переплетена», характерна для луцьких видань, [у]: Рубчинський М. *Rok zbawienntu...* (Луцьк, 1788; с. VIII)

◀ **Лл. 22.** Віньетка «Два путті з віночками» [у]: Саламус С., Гелаберт М. *Regula cleri...* (Луцьк, 1807; арк. з сигнатурою А)

даннях інших друкарень, зокрема супрасльської василіянської, почаївської василіянської, варшавської друкарні П. Дюфора, натрапляємо на віньетки-дереворити, які графічними деталями відрізняються від схожих віньеток-дереворитів луцьких видань.

Наприклад, в аргументації приналежності контрафактних видань Луцькій домініканській друкарні подаємо таку інформацію про виливні прикраси в оформленні луцьких друків, характерні для видань цієї монастирської друкарні. Яскравим прикладом тут може бути орнаментальна смужка з виливних прикрас, яку ми назвали «переплетена» (іл. 23). Вона трапляється у луцьких друках із повними вихідними даними: 1) *Ordo officii divini ac Missarum. Juxta Rubricas Generales nec non Decreta S. R. C. ad usum Diaecesis Luceoriensis et Brestensis pro Anno Domini 1793* (1792); 2) Małachowski P. *Zbior nazwisk szlachty...* (1790; т. 1, арк. з сигнатурами А₃ зв., А₄; т. 2, с. 141); 3) Hauzen G. *Świątobliwość Kapłana w Pietrze S. Apostołów i Kapłanów Xiążęciu w Świętey Trzydniowce...* (1789; арк. [4] зв., арк. з сигнатурою А, с. 512); 4) *Officia patronorum Regni Poloniae et Sveciae...* (1795; с. 282). Ми не знаходимо її у виданнях варшавських, віленських і почаївської друкарень. Ще одним прикладом може бути складана заставка, яку ми назвали «гірлянда з троянд». Вона не виявлена у виданнях інших друкарень із давніх теренів Речі Посполитої і трапляється на сторінках таких луцьких друків із повними вихідними даними: 1) *Ordo officii divini ac Missarum. Juxta Rubricas Generales nec non Decreta S. R. C. ad usum Diaecesis Luceoriensis et Brestensis pro Anno Domini 1793* (1792; арк. із сигнатурою А₂); 2) Małachowski P. *Zbior nazwisk szlachty...* (1790; т. 1, арк. А₄; т. 2, арк. із сигнатурою А₂); 3) Hauzen G. *Świątobliwość Kapłana w Pietrze S. Apostołów i Kapłanów Xiążęciu w Świętey Trzydniowce...* (1789; арк. із сигнатурою А).

Заставка, яку ми назвали «глекчик із гроном винограду», характерна для луцьких видань. Її можна побачити у таких домініканських друках: *Collectio variorum orationum...* (1797; тит.); *Nauka obuczaiowa dla ludu...* (1803; тит.) та ін. Але вона трапляється з малопомітними відмінностями у виданнях друкарні Супрасльського Благовіщенського монастиря: «Часовник» (1788 р.; арк. 60, 111); збірка проповідей францисканця Марціна Гайдзінського (Gajdziński) *Kazania na niedziele od adwentu aż do Zielonych Świątek nauki moralne w sobie zawieraiące* (1789;

т. 1, с. [5]); друкарні Почаївського Свято-Успенського монастиря: «*Богогласник*» (1790; арк. 143 другого рахунку).

Віньетка «духові інструменти з вінком із квітів» (сурма, флейта, вінок зі стрічкою) досить часто трапляється у луцьких друках: *Salamus S., Gelabert M. Regula cleri...* (1807; s. IV); *Collectio variorum orationum...* (1797; остання сторінка); Коцебує А. Ф. (1761—1819). *Hiszpani w Peru...* (1797; s. 178); *Regula S. Augustini...* (1800; тит.); *Catalogue de livres, qui se trouvent chez Louis Fietta...* (1802; s. 112); Siarczyński F. *Sztuka ogrodnicza okolo ogródów kwiatowych...* (1803; арк. 8 зв.). Подібна віньетка є у варшавському виданні *Niewdzięcznika* (1781; тит.), виданні Сурпаського Благовіщенського монастиря Flery K. *Obyczaje chrześcian* (1784; тит.), бернських виданнях Друкарського товариства, наприклад, Г.О. Мірабо (G.H. Mirabeau; 1749—1791) Листи про законодавство або правовий порядок (1775; т. 3, с. 114) та *Correspondance de Fernand Cortes avec... Charles-Quint, sur la conquette du Mexique...* (1779; с. 172).

І це не вичерпний перелік випадків подібності друкарських прикрас бердичівської і луцької друкарень і друкарських прикрас європейських офіцин. Загалом друкарській продукції Бердичівської та Луцької монастирських друкарень були притаманні риси тогочасної європейської книги. Продовження евристичної роботи з фондами стародруків може принести нові фактографічні відомості про видання названих друкарень, зокрема контрафактних друків.

Створення альбому елементів художнього оформлення їхніх видань сконцентрує і наочно продемонструє розмаїття й особливості друкарського оформлення, надаватиме практичну допомогу в атрибуванні дефектних примірників і книгознавчих дослідженнях стародруків.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондар Н.П. З досвіду атрибуції кириличних видань НБУВ: міфічне львівське Євангеліє 1683 р. друкарні львівського братства. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 7. Київ, 2002. С. 42—51.

2. Бондар Н.П. До атрибуції стародруків: псевдоунікальний київський примірник видання «Символу віри» Афанасія Александрійського 1717 р. друкарні Києво-Печерської лаври. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 16. Київ, 2012. С. 3—8.

3. Бондар Н.П. Деякі зауваження до бібліографії українських кириличних стародруків XVIII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 17. Київ, 2013. С. 472—479.

4. Бондар Н.П. Фрагменти київських кириличних видань як джерело доповнення та уточнення бібліографії стародруків. *Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного інформаційного простору: Матеріали міжнар. наук. конф.* (Київ, 4—6 жовтня 2016 р.). Київ, 2016. С. 89—94.

5. Bułhak H. Analiza typograficzna jako metoda księgoznawcza w badaniach nad dawną książką. *Prace działu zbiorów specjalnych Biblioteki Narodowej*. Т. 2: Prace badawcze i bibliograficzne nad zbiorami rzadkich i cennych książek i dokumentów. Warszawa, 1991. S. 40—48.

6. Заболотна Н. Особливості атрибуції окремих кириличних видань без титульних аркушів. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек: Матеріали міжнар. наук. конф.* (Київ, 3—5 жовтня 2017 р.). Київ, 2017. С. 134—137.

7. Заболотна Н. Невідоме унівське видання трібника у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. *Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: історія і сучасність: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф.* (Львів, 28—30 жовтня 2010 р.). Львів, 2010. С. 180—184.
8. Заболотна Н. Специфіка наукового опису аркушевих видань почаївського друку. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Вип. 47. Київ, 2017. С. 136—145.
9. Заболотна Н. Почаївські видання Акафістів у XVIII ст.: приклад компоновання видавничих конволютів. *Рукописна і книжкова спадщина України*. Вип. 13. Київ, 2009. С. 152—168.
10. Заболотна Н. Почаївські кириличні стародруки як джерело з історії редакційно-видавничої та друкарської діяльності. *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*. Київ, 2011. С. 33—55.
11. Kažuro I. XVIII a. Antrosios puses Vilniaus spaustuvinių ornamentai kaip knygos istorijos šaltinis. *Knygotyra*. 2019. Vol. 73. P. 26—61.
12. Качур І. Фальшиві адреси стародрукованих видань: проблема ідентифікації. *Książka, biblioteka, informacja: między podziałami a wspólnotą, pod red. J. Dzięniakowskiej*. Kielce, 2007. S. 23—31.
13. Качур І. Проблема і сучасні методи ідентифікації стародрукованих контрафактних видань. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст.* Вип. 20. Львів: Растр-7, 2015. С. 13—26.
14. Рудакова Ю. Методика атрибуції дефектних видань, надрукованих латинським шрифтом. *Рукописна і книжкова спадщина України*. Вип. 21. Київ, 2017. С. 107—117.
15. Рудакова Ю.К. Встановлення вихідних відомостей видання за художнім оформленням як один із шляхів атрибуції (на прикладі палеотипа). *Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху: Матеріали Міжнар. наук. конф.* (Київ, 8—10 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 209—213.
16. Franczyk-Cegła A. Problemy metodologiczne w identyfikacji anonimów typograficznych na podstawie druków krakowskich z lat 1601—1620. *Terminus*, 2019. T. 21, z. 4 (53). S. 437—457.
17. Швець Н.П. О некоторых аспектах атрибуции изданий львовских иезуитов (по материалам каталога типографии Львовского иезуитского коллегиума. 1615—1773). *Книга. Исследования и материалы*. Сб. 95. Москва: Наука, 2012. С. 63—84.
18. Ціборовська-Римарович І. Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність. 1758—1844. Київ: Академперіодика, 2019. 651 с.: іл.
19. Ціборовська-Римарович І. Видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787—1836) у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Книгознавче дослідження. Попримірниковий опис. Київ, 2020. 129 с.: іл.
20. Wanat B.J. Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie. Działalność wydawnicza i poligraficzna Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Kraków: Wydwo Karmelitów Bosych, 2002. 167 s.: il.
21. Wywiałkowski Z. Czcionkarnie istniejące w dzielnicach ziem poslich od pierwszych lat istnienia aż do naszych czasów biegiem lat. Kraków, 1884. [2], IV, 5—64, [4] s.
22. Rusińska-Gertych H. Działalność typograficzna dominikanów łuckich w latach 1787—1831. *Dominikanie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej / red. A. Markiewicz, M. Miławski (Studia i źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie, 5)*. Kraków: Wydawnictwo Espri, 2009. S. 358—359.
23. Gaskell Ph. A New Introduction to Bibliography. Oxford: The Clarendon Press, 1974. XXIV, 438 p.: ill.
24. Plomer H.R. English Printer's Ornaments. London: Grafton & Co. Coptic House, 1924. 291 p.: ill. URL: <https://archive.org/details/englishprintersOOplom/page/n3> (дата звернення: 09.08.2022).
25. Ціборовська-Римарович І. Невідоме в бібліографії бердичівське видання оперидрами В.І. Мареви́ча «Polusia»: історико-книгознавчий та друкарський аналіз. *Бібліотека. Наука. Комунікація: Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек. Матеріали Міжнар. наук. конф.* (Київ, 3—5 жовтня 2017 р.). Київ, 2017. С. 180—183.

26. Ціборовська-Римарович І. Видання роману Ж.Ф. Мармонтеля «Інки, або знищення держави Перу» з фальшивими вихідними даними: факти, гіпотези, аналіз друкарських особливостей примірників. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Київ, 2017. Вип. 47. С. 231—244.
27. Szczepaniec J. Rola druckarstwa w życiu literackim polskiego Oświecenia. Zarys wybranych zagadnień. *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia. Praca zbiorowa* / Pod red. Z. Golińskiego. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. S. 49—105.
28. Szczepaniec J. Utajone publikacje o treściach politycznych w Polsce w dobie Sejmu Wielkiego. *Piśmiennictwo — system kontroli — obiegi alternatywne* / pod red. J. Kosteckiego, A. Brodzkiej. Warszawa, 1992. T. 2. S. 15—18.
29. Ціборовська-Римарович І. Контрафактні видання і видання без вихідних даних Луцької домініканської друкарні. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип. 10. Острог, 2018. С. 220—232.
30. Ціборовська-Римарович І. Контрафактне видання Луцької домініканської друкарні «Mysli polityczne dla Polski» (1790): історико-книгознавчий та друкарський аналіз. *Бібліотека. Наука. Комунікації. До 100-річчя Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: матеріали Міжнар. наук. конф.* (Київ, 6—8 листопада 2018 р.). Київ, 2018. С. 227—230.
31. Ціборовська-Римарович І. Контрафактні політичні видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787—1836): друкарське виконання, атрибуція, суспільна потреба. *Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти. Доповіді і повідомлення Міжнар. наук. конф.* (Львів, 24—25 жовтня 2019 р.). Львів, 2019. С. 33—35.
32. Библиотека Радзивиллов Несвижской ординации: Каталог изданий из фонда Центральной научной библиотеки имени Якуба Коласа НАН Беларуси. Минск, 2013. Кн. 1 (1701—1750). 832 с.: іл.
33. Запаско Я.П. Мистецька спадщина Івана Федорова. Львів, 1974. 223 с., іл.
34. Киселев Н.П. Наборные украшения в изданиях Ивана Федорова. *Книга. Исследования и материалы*. Москва, 1964. Вып. 9. С. 69—76.
35. Гусева А.А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI — XVIII вв. Методические рекомендации. Москва, 1997. 138 с.
36. Библиотека Радзивиллов Несвижской ординации: Каталог изданий из фонда Центральной научной библиотеки имени Якуба Коласа НАН Беларуси. Минск, 2014. Кн. 2 (1751—1770). 975 с.: іл.
37. Бочковська В.Г., Хауха Л.В., Адамович В.А. Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII—XX ст. з колекції Музею книги і друкарства України. Київ: ВД «Кієво-Могилянська академія», 2008. 359 с.: іл.
38. Ціборовська-Римарович І.О. Рідкісне видання XVIII століття друкарні Луцького домініканського монастиря у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Вип. 10. 2003. С. 149—156.
39. Szczepaniec J. Zawadzki Piotr. *Słownik pracowników książki polskiej*. Warszawa; Łódź, 1972. S. 1015.
40. Wywialkowski Z. Czcionkarnie istniejące w dzielnicach ziem poslich od pierwszych lat istnienia aż do naszych czasów biegiem lat. Kraków, 1884. 68 s.

2.4.

Атрибуція кириличних стародруків без вихідних даних друкарень Почаєва, Унева і Супрасля

Наталія Заболотна

Атрибуція, ідентифікація видання, установлення авторства є невід’ємними складовими праці бібліографа стародруків. У практиці наукової каталогізації стародруків відомі численні випадки, коли атрибуції потребують не тільки дефектні, а й повні примірники. Найперше на думку спадають анонімні видання та твори під нерозкритим псевдонімом, коли потрібна ідентифікація авторства, а також друки з фальшивими вихідними даними, для яких потрібно атрибутувати дійсні місце і рік виходу. Але поряд із виданнями, які з різних — цензурних (уникнути політичних чи релігійних переслідувань), економічних (не платити податки) — причин мали фальшиві вихідні дані, нерідко трапляються видання, які вихідних даних — ані титулів, ані колофонів — не мали від початку. Ця особливість друкарського оформлення викликана змістом і призначенням таких видань. До них належать не тільки аркушеві (та двоаркушеві — надруковані на розвороті) видання, але також і невеликі за обсягом книжки «службового вжитку» — видання окремих акафістів, житій, служб. Проміжну ланку між цими типами друків становлять видання окремих молитов, піснеспівів тощо, передбачені не для самостійного функціонування, а для доповнення виданих раніше книг, у первісному тексті яких вони із різних причин були відсутні. Зазвичай видання — насамперед аркушеві, — не потрапляють до бібліографії через складність їх виявлення й ідентифікації. Тому особливо на часі актуалізація даних про вже відомі такі видання і формулювання основних засад їхньої ідентифікації.

Дослідження проведено на матеріалі видань друкарень Почаївського Успенського, Унівського Успенського та Супрасльського Благовіщенського монастирів XVIII ст., призначених для вірних унійної церкви, до якої на цей період належали усі три обителі й, відповідно, їхні друкарні. Унівська друкарня була за-

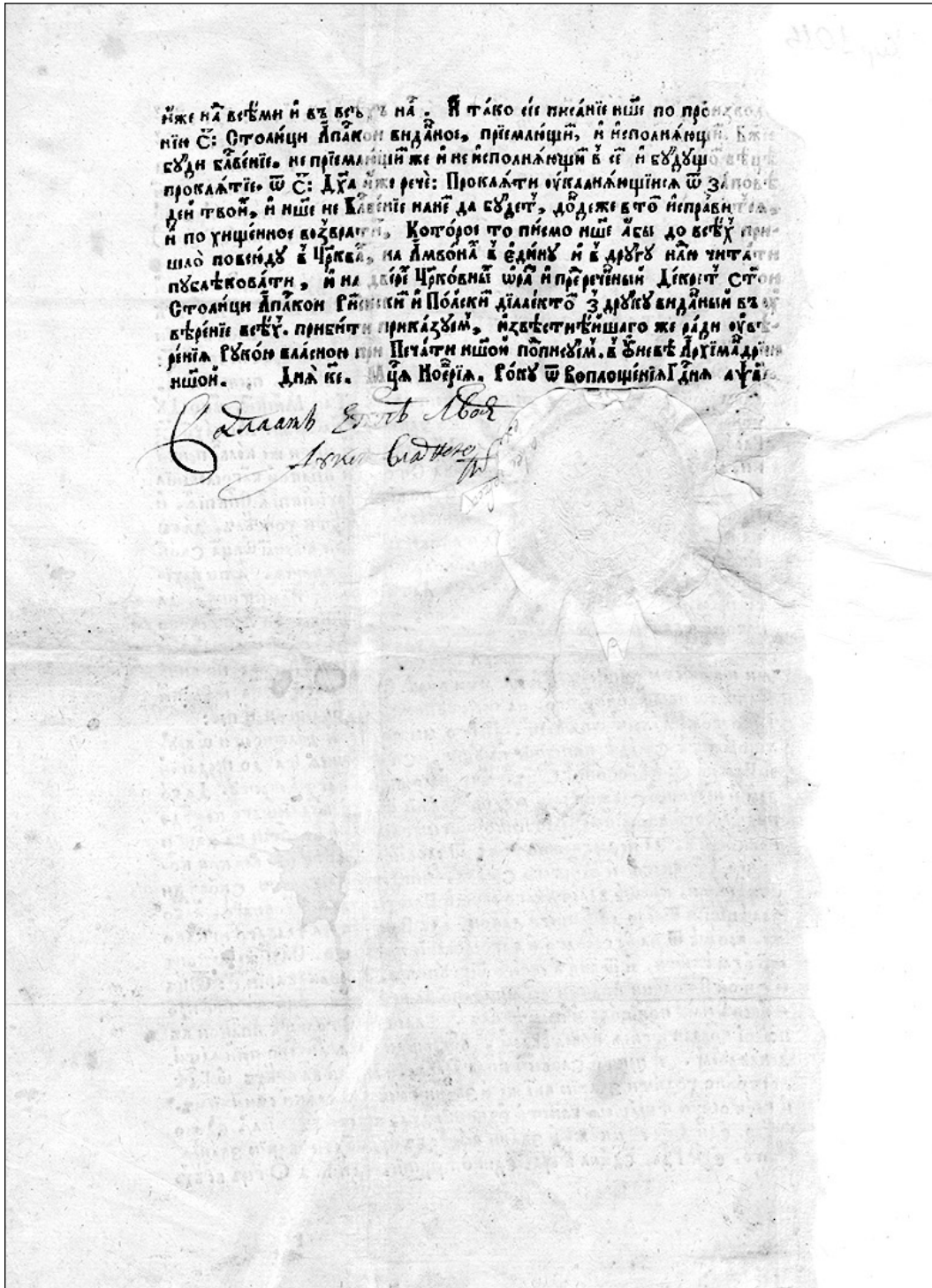
снована у православний період історії монастиря, що перейшов до унії за ігуменства владики Варлаама Шептицького 1681 р.

У другій половині XVIII ст. Почаївська і Супрасльська друкарні активно випускали книги для старообрядців, проте цю частину друкарської спадщини свідомо залишаємо за рамками розвідки, адже унійні типографії були не ініціаторами цих видань, а виконавцями замовлень старообрядців, які надавали взірці текстів, висували вимоги щодо оформлення тощо. У старообрядницькому середовищі побутували книги, що наслідували і текстуально, і за оформленням московські дореформені друки (до 1653 р.) — це було основною вимогою старовірів до книг, відповідно, в таких виданнях від початку не могло бути титулів європейського зразка.

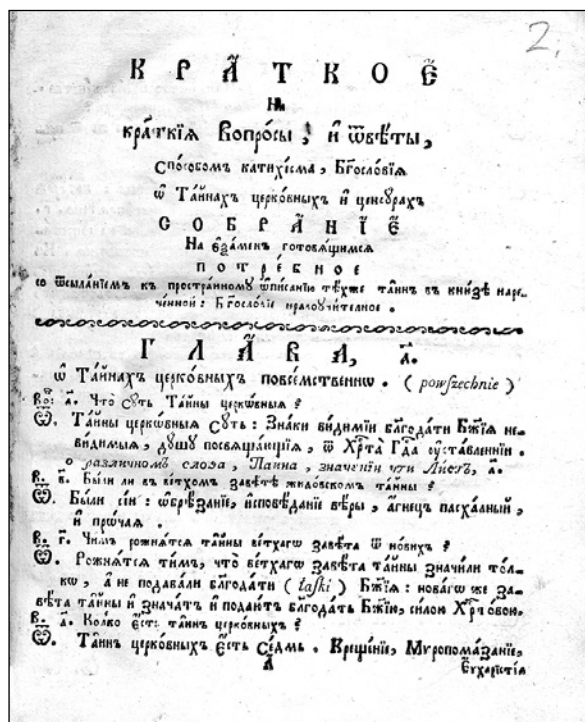
На матеріалах фондів НБУВ нині відомо такі самостійні аркушеві видання названих друкарень: Грамота-послання єпископа Варлаама Шептицького (Унів, [1712] р.; на двох аркушах; шифр Кир.1016; іл. 1) [1], Привілей та статут братський (Почаїв, [між 8 V 1750 та 4 VII 1760 р.] [2]; на двох аркушах; шифр ҚДА, СІХ2/80 (інв. 2831822)) і два видання Грамоти єпископа Сильвестра Лубенецького-Рудницького священику про висвячення, право служити Літургію і здійснювати таїнства (Почаїв, [50-і та 60-і] рр. XVIII ст.; кожна у двох примірниках [3, с. 113]; шифри XVIII,270 та XVIII,261 одне видання, XVIII,234 та XVIII,214 — друге). Імовірно, подібних видань послань, грамот, бланків було більше, проте зазвичай їх не включали до бібліографій стародруків і не акцентували увагу на них як на пам'ятках друкарства, а не на документах установ або приватних осіб.

Почаївські грамоти і привілей є типізованими бланками, в їхньому друкованому тексті наявні пропуски для вписування назви й місця розташування храму, дат, імен тощо, заповнені від руки. Це, а також та обставина, що кожний із названих друків містить власноручний підпис єпископа (Варлаама в Уневі, Сильвестра в Почаєві), скріплений його особистою печаткою, захищеною паперовою кустодією, робить ці видання не просто пам'ятками друкарства, а історичними документами. Хоча подібний документ у ті часи міг бути написаний писарем від руки й підписаний єпископом, практичну необхідність випуску цих акцидентних видань можна пояснити передусім економією часу і можливістю їх тиражування, поширення і зберігання запасів накладів, адже єпископська канцелярія видавала такі документи за потребою. Оскільки ж ці публікації не мають вихідних даних, їх датовано умовно: унівське видання — друкованою «вихідною» датою підпису, почаївські — сукупністю дат, вписаних у бланки, для «Привілею...» початкову межу умовно встановлено за роком початку єпископського служіння Сильвестра Лубенецького-Рудницького, частково — за датами подібних видань, що спорадично увійшли до бібліографії.

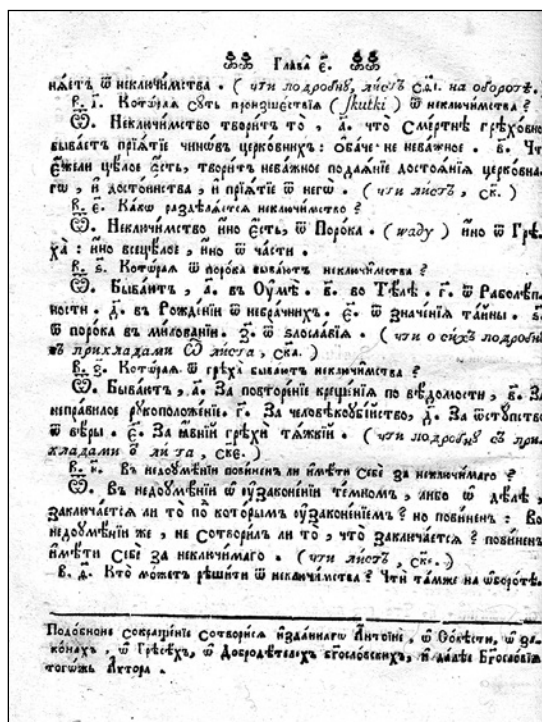
Одноаркушевий друк Образ обновлення иноческих обѣтов... (Почаїв, [II пол. XVIII ст.]; шифр НБУВ Кир.2395п(3)) форматом у двійку також відомий тільки у складі одного примірника НБУВ: його вклеєно до почаївського Служебника 1765 р. Видання призначене ченцям-василіянам: містить текст чернечих обітів із молитвою до св. Василя Великого. Швидше за все, воно могло бути самостійним друком, що розсилали по монастирях чину св. Василя Великого,

Лл. 1. Варлаам Шептицький. [Грамота-послання] (Унів, 1712). Аркушеве видання. Сторінка з підписом і печаткою єпископа Варлаама

Лл. 2. «Краткое на краткія вопросы и отвѣты способом катихизма Богословія о тайнах церковных и ценсурах собраніе...» [1781] р., початкова сторінка

Лл. 3. «Краткое на краткія вопросы и отвѣты способом катихизма Богословія о тайнах церковных и ценсурах собраніе...» [1781] р., остання сторінка з рекламою наступних частин твору

або, можливо, вручали ченцеві, який поновлював обіти. Примірник Образу... з НБУВ підклеєно в кількох місцях у результаті давньої реставрації, посередині він має слід поперечного згину. Останнє свідчить про те, що друк тривалий час функціонував окремо, поки давні власники не вклеїли його для ліпшого збереження до Служебника.

Серед видань без титулів і вихідних відомостей значну частину становлять невеликі книжки з текстами окремих акафістів, пісень тощо. Особливо активно продукувала такі видання друкарня Почаївського Успенського монастиря. Багато їх дійшло до нашого часу спеціально приплетеними до більших видань подібного змісту, під час бібліографічного опису їх формально визначають як окремі алігати конволюту. Це, безперечно, сприяло їхньому кращому збереженню порівняно з тими, що функціонували як окремі примірники, проте не дає однозначних підстав вважати їх несамостійними книжками.

Ці малі книжкові видання без титульних аркушів існували як переплетені окремо (також і з втратою оправи), так і приплетені або вставлені між зшитками «звичайних» книг, що засвідчують і фонди НБУВ.

«Житіє блаженного Іова Желіза» авторства ієромонаха Досифея — два почаївські видання на 16 нумерованих аркушах форматом у вісімку: [70-х —

80-х рр. XVIII ст.] (шифр КДА, CVI12/756 (інв. 2803438)), умовно датоване за використаними елементами художнього оформлення, та [1791] р. (шифри Кир.5604п та інші), умовно датоване за роком у філіграні. Видання близько [1791] р. — одне із небагатьох подібних, зафіксованих у бібліографії [4, № 3571]. Окрім власне життя й опису чудес тут вміщено молитву до преподобного Іова Почаївського і пісню на його честь.

Почаївська книжка «Краткое на краткія вопросы и отвѣты способом катихізма Богословія о тайнах церковных и ценсурах собраніе...» [1781] р. (іл. 2) є стислим викладом розділу з праці французького теолога, єзуїта Поля-Габрієля Антуана¹ (у почаївській транслітерації «Антоїне») «Богословіе нравоучительное...», призначеним для студентів, які здобували духовну освіту. Про це, а також про наміри опублікувати подібні виклади інших розділів книги П.-Г. Антуана, сповіщає стисла післямова рекламного характеру (іл. 3). Спершу публікацію було виявлено тільки у переплетеній давнім власником добірці стародрукованих і рукописних книжок і брошур (Кир.378(13)), але у процесі дослідження почаївських стародруків НБУВ було виявлено ще п'ять примірників, усі вони вставлені до почаївського видання «Богословіе нравоучительное из Богословія Антоїне, Турнели и Реіффенстуель...» 1779 р. після передмови перед основним текстом (шифри Кир.1521п(2) та інші), та один фрагмент видання — арк. 21—24, тобто два окремі розвороти, використані як верхній і нижній форзаци у почаївській книзі «Поученіе о обрядах христіанских...» 1779 р. (шифр Кир.1499п(2)). Видання умовно датовано за роком у філіграні на папері.

У другій половині XVIII ст. Почаївська друкарня випускала видання окремих акафістів, які переважно долучали до великих збірок акафістів цієї друкарні різних років у різній комплектації. Подібні видання досі потребують виявлення, атрибуції, подальшого дослідження і включення до бібліографії. Так само потребують глибшого дослідження конволюти зі збірок акафістів (з титулами) й окремих видань акафістів без титулів. До того ж невеликі публікації окремих акафістів трапляються у складі власницьких конвolutів. Це засвідчує, що такі малого обсягу книжки також продавалися окремо, а не були виключно доповненнями до великих збірок акафістів. З огляду на їхню різноманітність як у складі, так і в послідовності включень видань акафістів без титулів до більших збірок, у одному з попередніх досліджень [5] варіанти поєднання вибраних акафістів без титулів між собою та зі збірниками акафістів унаочнено в таблиці. Складнощі виявлення вставлених / приплетених видань акафістів полягають у змісті й в оформленні, подібному до оформлення видань, куди їх вставлено. У складі збірника різні видання окремих акафістів без титулів можуть бути як приплетені наприкінці книги, так і вставлені між її сторінками, через що, зорозво не привертаючи до себе уваги, вони довгий час не знаходили відображення в бібліографії.

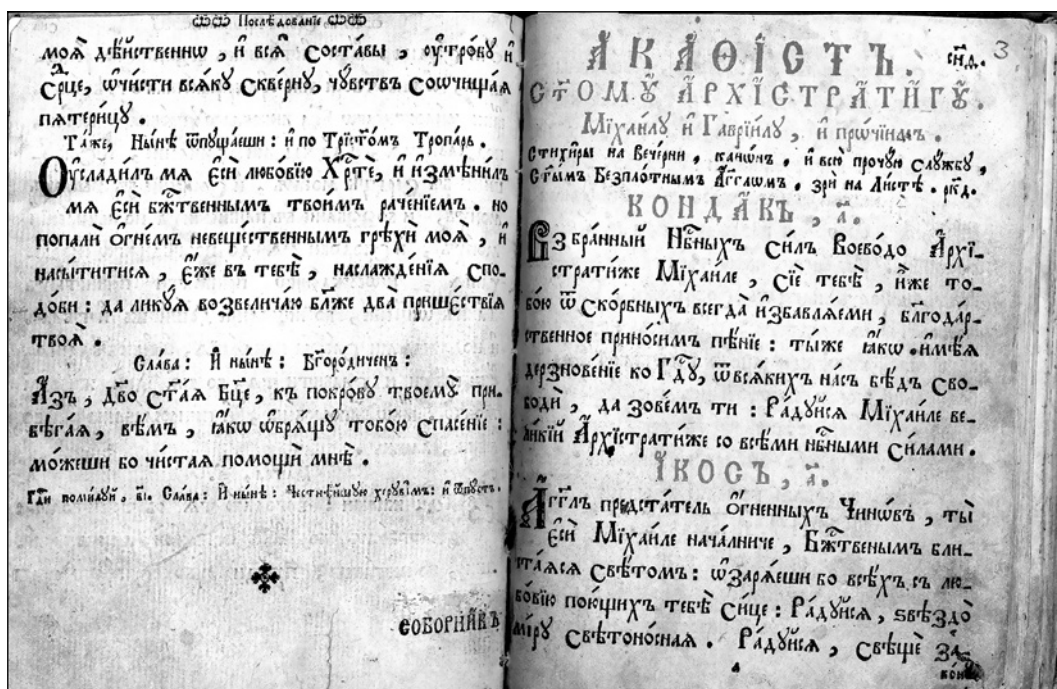
¹ Antoine, Paul Gabriel (1678—1743), автор багатьох праць, серед яких і *Theologia Moralis*, що в оригіналі побачила світ 1726 р. у трьох томах. Перший том цієї праці, відсилка до якого й подається в заголовку «Краткого... собранія...», вийшов у Почаївській друкарні під титулом «Богословіе нравоучительное» 1776 р. Твори П.-Г. Антуана неодноразово перевидавали в Почаєві, імовірно, там же їх і перекладали.

Для їх виявлення необхідне ретельне посторінкове опрацювання примірників: зіставлення (за змістом і набором) закінчення розділу та початку наступного, відповідності кустоди початку наступного аркуша, послідовності аркушевої / сторінкової та формули сигнатур, однотипності оформлення колонтитулів, використаних шрифтів. У разі наявності більш ніж одного примірника варто їх ретельно зіставити. Адже, якщо перед бібліографом два примірники, припустімо, один — це почаївські Акафісти 1776 р. з формулою [1], 263, [6] арк., а другий — ті ж Акафісти, але зі вставкою Акафіста св. Варварі обсягом 20 аркушів, навіть якщо обидва вони в доброму стані, на око книжки особливо не відрізнятимуться одна від одної. У такому разі бібліограф, звернувши увагу на титул і останній аркуш (якщо вони збереглися), може описати обидва видання однаково, не зауваживши вставки. Натомість порівнявши книжки посторінково, він виявить і каталогізує вставку, і в такий спосіб зробить її доступною читачам і дослідникам.

У фондах НБУВ є чотири почаївські видання окремих акафістів, кожне з них представлено кількома примірниками: Акафіст Чесному Хресту [1776] р. на 14 аркушах (шифри Кир.447(4); Кир.1307п(4); КСС, Соф.217а (2867293)), Акафіст Покрові Пресв. Богородиці [1786] р. на 17 аркушах (із них на першому стоїть номер 89, решта — нумеровані; шифри Кир.447(2), Кир.1307п(2)), Акафіст св. архістратигу Михаїлу і Гавриїлу та іншим безплотним силам також [1786] р. на 12 аркушах (із них на першому стоїть номер 259, решта — нумеровані; шифри Кир.447(3), Кир.1307п(3); іл. 4), а також Акафіст св. вмц. Варварі, приписуваний авторству Йоасафа Кроковського [1788] р. на 20 нумерованих аркушах (шифри Кир.964(2), Кол. Попова 28(3), Кол. Маслова 100(3)), умовно датовані за роками у філігранях. Хоча ці видання вибраних акафістів нині відомі як приплетені до збірок, немає підстав вважати, що вони не могли побутувати самостійно. Наприклад, Акафіст св. Варварі відомий у багатьох самостійних виданнях різних друкарень, зокрема вийшов іще раз у Почаєві — 1773 р. До речі, зафіксовано включення примірника цього видання Акафіста св. Варварі всередину однієї з почаївських збірок Акафістів разом із титулом (шифр Кир.2431п). Ці видання демонструють також і певну відкритість Почаївської унійної друкарні, яка перевидала акафіст, складений православним митрополитом Йоасафом Кроковським, одній із найшанованіших святих в Україні — св. Варварі.

Почаївське видання під заголовком Служба у четвер п'ятого тижня посту (Канон св. Андрія Критського) на 32 аркушах також переважно трапляється приплетеним до більшого видання, яке до того ж має титул. У фондах НБУВ ця невелика книжка представлена сімома примірниками (шифри Кир.1589п(2) та інші), всі приплетено до малоформатної почаївської Тріоді пісної 1784 р. видання. Службу... датовано умовно — очевидно, на поширену в бібліографії дату вплинув рік виходу Тріоді, до якої її приплетено, проте, за новішими даними, фактично книга вийшла не пізніше 1773 р., що встановлено на підставі запису в одному з примірників Бібліотеки монастиря оо. василіян у Варшаві [6, № 123].

Натомість невелика книжка Послѣдованіє погрѣбанія иноческаго (Почаїв, [1780—1790] рр.; шифри Кир.5518п та інші), що має 23 аркуші, відома переважно в самостійних примірниках.

Лл. 4. Акафісти (Почаїв, 1776) зі вставленим почаївським Акафістом св. архістратигу Михаїлу і Гавриїлу та іншим безплотним силам [1786] р.

Два невеликих за обсягом (відповідно три і шість аркушів у двійку) видання для ченців — Чин малаго одѣянія монахом (Почаїв, [II пол. XVIII ст.] і Послѣдованіе великаго образа сіест професіи (Почаїв, [кін. XVIII — поч. XIX ст.]) — нині в НБУВ відомі тільки як складові збірок чинів постригу в різні ступені чернецтва, кожне — у двох варіантах друку. Розбіжності стосуються невеликих змін у тексті: так, є примірники, призначені для однієї особи, а є — для кількох, відповідно в тексті використано однину та множину. В одному випадку в конволют об'єднано обидва видання (шифр Кир.940(1—2)), а в другому конволют складається із п'яти почаївських книжок, переплетених у такому порядку: Послѣдованія постригу (1750), Чин малаго одѣянія монахом [II пол. XVIII ст.], варіант набору, призначений для однієї особи, що приймає постриг, Послѣдованіе великаго образа сіест професіи [кін. XVIII — поч. XIX ст.], варіант для однієї особи, знову Чин малаго одѣянія монахом [II пол. XVIII ст.] і ще раз «Послѣдованіе великаго образа сіест професіи [кін. XVIII — поч. XIX ст.] (шифр Кир.5063п(1—5)). Очевидно, збірник укладали для монастирського вжитку, власне, для якого і були призначені ці видання.

Поміж друків без титульних аркушів вирізняються і твори духовної поезії, серед яких видані в Почаєві пісні на честь чудотворної Почаївської ікони Пресв. Богородиці «Пасли пастирі овці на горі...» («Піснь Пресв. Богородиці Почаєвскої», кінець XVIII ст.; на двох нумерованих аркушах форматом у вісімку) [4, № 4095] та «Піснь пресвятѣй Дѣвѣ Богородицѣ Маріи на пренесеніе Чудотвор-

ній... ея иконы» [4, № 3576] 1791 р. Останнє невелике (чотири нумеровані аркуші форматом у четвірку) видання представлене в НБУВ чотирма примірниками (шифри Кир.825(2), Кир.1640п(2), Кир.2503п(2), Кол. Попова 34(2)), усі вони вставлені до примірників першого видання почаївського Богогласника перед частиною з піснями на честь Богородиці. Окрім тексту паралельно церковнослов'янською та польською мовами видання містить і ноти, друком яких славилася Почаївська друкарня. На відміну від решти розглянутих тут видань, «Піснь...» має титул, також паралельно двома мовами, проте він без вихідних даних. Натомість на титулі зазначено дату виконання пісні — 8 вересня (тобто в день свята Різдва Пресв. Богородиці) 1791 р., цим роком бібліографія логічно і датує видання.

Друкарня Супрасльського Благовіщенського монастиря також випускала самостійні книжки без титульних аркушів і вихідних даних, які потребують атрибуції, формулювання назви, встановлення приблизних років видання і включення до бібліографії.

Першими хронологічно є дві невеликого обсягу книжки у двійку: Апограф і Докастикон [20-і—30-і рр. XVIII ст.] [7, с. 10; 8—12]. Назва «Апограф» (з грецької *Ἀπόγραφον*) може бути перекладена як «список», первинно вона позначає списки передусім релігійних і богослужбових текстів². У Супраслі ж під цією назвою було видано службу в день католицького свята Пресв. Євхаристії. Чому видавці вирішили назвати текст цієї служби «Списком», невідомо: можливо, тому, що його було запозичено з римо-католицької обрядовості (цю службу впроваджено до практики унійної церкви рішенням Замоїського синоду 1720 р.), а можливо, в Супраслі мали певну симпатію до «гарних» термінів — серед вживаних у друкарні назв не лише такі загальнопоширені у східнохристиянській традиції, як «Анфологійон» чи «Евхологійон», а й маловживані, як «Гєбдомадар». У НБУВ зберігаються два Апографи (шифри Кир.3275п і ВХV2/12(2). Муз.С.471. 5^н экз. (інв. 2830230)).

Вихід друком книжки під назвою Докастикон також став наслідком рішення Замоїського синоду. Видання містить текст служби на католицьке свято співстраждання Пресв. Богородиці. Термін «Докастикон» також грецького походження (*Δοξαστικόν*), супрасльські видавці вдало калькували його — «Піснославник». Єдиний Докастикон із фондів НБУВ, як і один з Апографів, приплетено до фрагмента львівського Анфологіона 1694 р. (зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій, шифр ВХVI 2/12. Муз.С.471. 5^н экз. (інв. 2830230)).

Ще однією супрасльською книжкою без вихідних даних є Служба недільна і повсякденна [50-ті рр. XVIII ст.]. Книжка обсягом 48 сторінок у вісімку відома в поєднанні із Півуставом (Супрасль, 1757) [13, № 19], до якого Служба... дуже подібна за оформленням. Можливо, її було надруковано як доповнення до Півустава. Примірник НБУВ (шифр Кир.4323п(2)) також приплетено до Півустава 1757 р., у каталозі «Славянские книги кирилловской печати...» [14] не відображено, очевидно, через високу зорову подібність обох видань її не виокремили.

² Apographa. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Apographa> (дата звернення: 10.08.2021).

Загалом для наявних у НБУВ супрасльських видань без вихідних даних характерне те, що всі вони відомі в бібліографії, зокрема, в такому основоположному щодо супрасльських друків джерелі як «Книга Білорусі» [15].

Описані вище книги малого обсягу без титулів були цілком самодостатніми виданнями, хоча й могли бути приєднані до інших книг. Водночас відома значна кількість видань різного обсягу (від одного чи декількох аркушів до зшитків), надрукованих, найімовірніше, як доповнення до інших книг. Тому титульний аркуш для них, власне, і не був потрібний. Такі видання трапляються переважно приплетеними або вставленими до «повноцінних» книг, куди вони підходять тематично — службників, требників, міней тощо. Розгляньмо ті з них, які наявні у фондах НБУВ.

Серед почаївських стародруків хронологічно одним із перших таких видань є Служби в часи бездощів'я та злив і дощової негоди [30-і рр. XVIII ст.]. Це видання на трьох аркушах у двійку доповнювало першу почаївську друковану книгу — Службник 1734, а також 1735 р. У фондах НБУВ відомо 13 примірників Служб у часи бездощів'я та злив і дощової негоди, 12 із них додано до почаївських Службників 1734—1735 рр. (шифри Кир.905(2) та інші), а один — до супрасльського Службника 1727—1732 рр. (шифр Кир.4319п). Натомість одноаркушеве видання Відпусти Страсного тижня [30-і рр. XVIII ст.] виявлено тільки в одному примірнику, у складі Службника (Почаїв, 1735) — аркушевий друк оправлено наприкінці книги (шифр Кир.5341п). Це аркушеве видання містить благословення вірних, яке виголошує священник по завершенні богослужіння; тексти відпустів різні залежно від літургійного календаря.

Через тривалий час репертуар друкарських додатків доповнює Чин благословіння бджіл [1771 р.], який додавали до Требника 1771 р. [16], представлений шістьма примірниками (шифри Кир.1292п(2) та інші). Характеристики набору цього чину близькі до набору Требника 1771 р., видання без колонцифр, має позначення сигнатури у вигляді знака питання, надруковане у 4° (з обох боків розвороту). Порівняння складу унійних Требників різних друкарень із фондів НБУВ показало, що у почаївському виданні 1786 р. цей чин уже входить до складу книги.

Служба свв. прпп. Варлааму та Йоасафу (Почаїв, [1777 р.]; шифр Кир.1474п(2)), надрукована на двох аркушах, очевидно, є додатком до Мінеї святкової й загальної (Почаїв, 1777, видання В). Його виявлено в НБУВ у складі одного примірника саме цього видання Мінеї, таке саме поєднання відоме і в інших книгозбірнях (у Бібліотеці Варшавського університету і Російській національній бібліотеці) [17].

Окрім цих описаних — самостійних аркушевих видань і самостійних (або теоретично самостійних, які, проте, дійшли до нас тільки в конволютах) книжок малого обсягу, — відомі також невеликі видання, що були надруковані як доповнення до вже виданих. Причини для створення таких видань могли бути різні, передусім зміни в обрядовості (упровадження певної служби або чину до церковної практики), а ще прагнення друкарів доповнити чи вдосконалити своє видання або просто надолужити пропуск.

Серед почаївських друків такими є два різні за набором видання Тропарі й Кондаки [між 1778—1787] та [1789] рр. на чотирьох нумерованих аркушах у двійку. Датування першого з них умовне: за нижню межу взято рік виходу Службника, до якого додано це видання, за верхню — рік у крайньому записі на одному з примірників. Усі 14 примірників НБУВ (шифри Кир.1716п(2) та інші) вставлено до почаївських Службників 1778 р. Друге видання, надруковане на блакитному папері, також датоване умовно — за датою у філіграні. У фондах НБУВ воно представлено трьома примірниками, два з яких вставлено до почаївського Службника 1778 р. (шифри Кир.1717п(2) і Кир.1729п(2)), а один — до також почаївського Службника 1791 р. (шифр Кир.2467п(2)). У каталогах Я. Запаска, Я. Ісаєвича та С. Петрова, Я. Бирюка, Т. Золотар [4, № 2908; 14, № 1023] обидва видання Тропарів і Кондаків включено до складу (аркушевої формули) почаївського Службника 1778 р. Цікаво, що наявність додатків, зокрема Тропарів 1789 р., опосередковано свідчить про динаміку розходження накладів із Почаївської друкарні: впливає, що на момент створення додатка (1789) на друкарському складі ще залишалися нерозпродані Службники 1778 р., а на момент виходу Службника 1791 р. там же залишалися ще Тропарі 1789 р.

Інший проаналізований додаток також розкриває цю тенденцію. Ідеться про Службу Григорію Двоєслову, надруковану в Почаєві не раніше 1790 р. (умовно датовано за роком у філіграні) на трьох нумерованих аркушах у двійку, із сигнатурою «И» (шифри Кир.2290п(2), Кир.2335п(2), Кир.5629п(2)). Найімовірніше, Службу випущено як додаток до березневої Мінеї 1761 р. У НБУВ наявні три примірники цього друку, всі їх вставлено до примірників цієї Мінеї між аркушами 40 і 41 II рахунку — зшитками «И» та «I». У складі інших видань і самостійно цього додатка не зафіксовано. Хронологічний розрив майже у 30 років між вставкою і книгою, куди її долучали, вказує на наявність залишків мінеї у друкарні, тобто загальною повільною реалізацією цих книг. Імовірно, комплект із дванадцяти місячних мінеї могли дозволити собі більш-менш багаті парафії й монастирі, а бідніші вдовольнялися Мінеями святковими на цілий рік — Праздніями в одній книзі. Почаївська друкарня випустила чотири видання Мінеї святкових і загальних — 1737, 1757 і два видання 1777 р.³, в їхньому художньому оформленні привертають особливу увагу невеликі дереворити роботи Йосифа Гочемського про великі свята церковного календаря і вибраних найшанованіших святих; також 1777 р. у Почаєві побачила світ малоформатна Мінея святкова.

Окрім розглянутої Служби Григорію Двоєслову, почаївські Мінеї 1761 р. мають додатки з текстами Богородичних піснеспівів, умовно датовані XVIII ст., виявлені у двох різних виданнях. Видання А надруковано на десяти аркушах у дві фарби, прикрашено заставками, кінцівкою та виливними прикрасами; в каталозі Я. Запаска, Я. Ісаєвича [4] його включено до аркушевої формули Мінеї 1761 р. на грудень, лютий та серпень, описаних під № 2207, а в каталозі С. Петрова, Я. Бирюка, Т. Золотар [14] включено до аркушевої формули Мінеї 1761 р. на кожен місяць, описаних під № 774. У НБУВ відомо 90 примірників цього

³ Про порівняння та друкарські особливості Мінеї 1777 р. див.: [17].

видавничого додатка в різних варіантах поєднання із томами міней (шифри Кир.435(3) та інші).

Видання В Богородичних піснеспівів опубліковано на восьми аркушах одноколірного друку, з оздоб має кінцівку й виливні прикраси. Цей друк також приєднували в кінці Міней 1761 р. у різній комплектації. У каталозі Я. Запасака, Я. Ісаєвича [4] немає згадок про це доповнення, натомість у каталозі С. Петрова, Я. Бирюка, Т. Золотар під № 774 в описі Міней 1761 р., до аркушевої формули яких включено видання А, є примітка про те, що «у деяких прим. рахунок останніх аркушів становить не 10, а 8» [14]. Видання В цього доповнення наявне в НБУВ у 43 примірниках (шифри Кир.439(3) та інші). Усі вони відомі тільки приплетеними в кінці міней, як оправлених окремо, так і по два, три або чотири місяці в одній книзі.

Видання Богородичних піснеспівів є чи не найчисленнішими друкарськими доповненнями з десятками збережених примірників. Проте найчастіше подібні друки відомі в кількох або одному примірнику. Важко сказати, наскільки це свідчить на користь їхнього самостійного побутування, а не тільки у поєднанні з великою «традиційною» книгою, але цей факт підтверджує появу доповнень уже після завершення роботи над текстом видання і виготовлення основного накладу книжки, куди його долучали. Наприклад, лише одним примірником представлено приплетене до почаївського Службника 1765 р. видання Євангелія утрєння (Почаїв, [III пол. XVIII ст.]) на чотирьох нумерованих аркушах одноколірного друку (шифр Кир.2392п(2)). Імовірно, це окреме видання — додаток до інших літургійних книг. Містить євангельські вранішні читання на дванадцяті й інші великі свята та з інших нагод, набором і сигнатурою відрізняється від подібних за змістом розділів у інших почаївських виданнях.

Навидовижу самостійно — не долученим до більшої книжки — збереглося видання Молитва в прещеніє глада (Почаїв, [90-і рр. XVIII — поч. XIX ст.]; шифр Кд.370) на чотирьох сторінках — двох аркушах у четвірку. Ймовірно, це самостійне видання вибраної молитви могло бути задумане як додаток до Требника, можливо, не до конкретного видання, а для розсилання по парафіях.

Так само не вдається однозначно встановити, було самостійним друком чи додатком до Службника видання Молитви до Св. Причастя (Почаїв, [2-га пол. XVIII — поч. XIX ст.]; шифр Кир.5350п(5)) на чотирьох нумерованих аркушах у двійку. Єдиний примірник у НБУВ виявлено в складі Часослова (Почаїв, 1777).

У фондах НБУВ є також невеликі видання без титулів і вихідних даних, що вийшли у Супрасльській друкарні. Це Служби Співстражданню Пресв. Богородиці, Пресв. Євхаристії та св. Яну Непомуцькому (Супрасль, [20-і—30-і рр. XVIII ст.]; шифр Кир.1269п(2)) [8], із двох зшитків, п'яти нумерованих аркушів у двійку та аркушева Служба Пресв. Богородиці розарію [18] (шифр Кир.502(2); іл. 5), також у двійку. Кожне з цих видань відоме в НБУВ тільки в одному примірнику. Зі змісту видань логічно припустити, що їх надрукували для доповнення великих службників або анфологонів. Супрасльські видання служб Співстражданню Пресв. Богородиці, Пресв. Євхаристії та св. Яну Непомуцькому, попри свою зовнішню подібність, імовірно, були надруковані в різний час [8, с. 198]: дві перші служби були встановлені Замойським синодом 1720 р., а Яна Непо-

Лл. 5. Супрасльська Служба Богородиці розарію середини XVIII ст., аркушеве видання, вставлене до Службника (Унів, 1747)

муцького — чеського священника, що жив у XIV ст., було причислено до лику святих католицької церкви 1729 р., це найшанованіший із чеських святих. Цей «комплект» видань служб без титулу відрізняється за складом від публікацій вибраних служб Унівської й Почаївської друкарні, куди входили послідовно служби Пресв. Євхаристії, Співстражданню Пресв. Богородиці та св. Йосафату (Кунцевичу), також ці друки були з титульними аркушами. Зазначене супрасльське видання приплетено до Службника (Вільнюс — Супрасль, 1692—1695 pp.). Аркушева Служба Пресв. Богородиці розарію збереглася також у складі книги: її вставлено між аркушами Службника (Унів, 1747).

Як бачимо з викладеного вище, корпус кириличних друків без титулів і вихідних даних є надзвичайно численним і різноманітним, і то тільки у фондах НБУВ. Нижче розглянемо основні методичні засади ідентифікації цих видань

за позиціями «назва», «місто і друкарня» і «дата виходу». Традиційно вживають термін «рік видання», але, як випливає з практики бібліографування зазначених друків, дуже часто маємо справу з умовною датою або діапазоном дат. Друкарню / видавництво не виділяємо окремо, бо в кожному із міст, звідки походять об'єкти цього дослідження, діяло по одній лише друкарні.

Оскільки мова йде про видання, що не мають титулів, установлюється їхня умовна назва — за неї доцільно взяти заголовок тексту (Апограф) або, якщо текст не має заголовку, — умовна уніфікована назва, сформульована виходячи зі змісту («Привілей і статут братський»).

Для ідентифікації друкарні важливо візуально порівняти шрифти, оскільки кожна друкарня мала власні шрифтові набори різних кеглів і гарнітур — ті самі літери кириличної абетки у виданнях різних друкарень мають незначні відмінності в накресленні. Додатково варто звертати увагу на використання поряд із прямими шрифтами курсиву — з аналізованих друкарень курсив мала тільки Почаївська. Почаївський курсив дещо імітував скоропис XVIII ст., у книзі його використовували для семантичного структурування тексту — виділення питань, цитат, глос тощо. «Побічною дією» почаївського курсиву було надання зорової привабливості навіть малоформатним катехітичним і повчальним виданням, які зазвичай майже не мали гравійованої орнаментики. Використання літер латинського алфавіту також опосередковано вказує на друкарню, звужуючи коло ймовірних установ. Адже, наприклад, Унівська друкарня не мала латинських шрифтів — згідно з королівським привілеєм там випускали тільки кириличні книги. Натомість у Почаєві та Супраслі, де побачили світ десятки видань латинським шрифтом, а також і паралельні кирилично-латиношрифтні друки, використовували латинку для польських і латинських цитат у кириличних книгах (наприклад, у перекладах богословських термінів польською).

Значно спрощує ідентифікацію друкарні наявність гравійованих елементів художнього оздоблення. Порівняльним методом за заставками, кінцівками, ініціалами можна здебільшого однозначно встановити місце видання. Успішність дослідження елементів художнього оформлення для атрибуції друкарні доведена на практиці [19]. Спростити дослідникам цю копітку, але вкрай захопливу роботу покликані альбоми художнього оформлення конкретних друкарень. Сьогодні дослідники можуть скористатися каталогом О. Гусевої, І. Полонської [20], куди включено унівські видання XVII ст., і каталогом почаївських і унівських стародруків з фондів Музею книги і друкарства України, укладеним В. Бочковською та Л. Хаухою [21]. Обидва видання споряджено об'ємними і ґрунтовно впорядкованими додатками — альбомами орнаментики. Нині триває укладання альбомів-каталогів унівських, а згодом і супрасльських видань із фондів НБУВ, зібрано значну частину матеріалів художнього оформлення почаївських стародруків; багаті фонди бібліотеки сприяють повнішому представленню елементів книжкової графіки названих друкарень. Поява таких альбомів не лише полегшить атрибуцію стародруків, але й унаочнить багатство і своєрідність книжкової графіки друкарень Почаєва, Унева і Супрасля, спільне й відмінне в естетиці і сюжетах.

Для ідентифікації друкарні варто також звертати особливу увагу на підпис гравера, якщо такий раптом наявний в оздобі аркушевого видання (авторові такі випадки не траплялися, але ймовірність не виключена). Наприклад, багато видань Почаївської друкарні оформлювали Йосиф, а також Йосиф і Адам Го-чемські, Унівської — Никодим Зубрицький. Зараз найпростіший спосіб довіда-тися, з якими друкарнями співпрацював митець, — це звернутись до покажчика граверів у каталозі Я. Запасака та Я. Ісаєвича.

Значно складніше встановити дату виходу видання без вихідних даних. Часто вдається визначити не точну дату, а тільки умовні хронологічні межі, коли таке видання могло вийти друком. Відправними точками для визначен-ня року виходу можуть бути дата у філіграні на папері (за наявності такої), вписаний до бланка рік або рік підписання документа. Якщо маємо справу зі складовою конволюта, доцільно також зважати на рік видання основної час-тини (до якої приєднано додаток) для встановлення нижньої границі, і рік наступного перевидання книги, а ще склад перевидання, до якого уже міг уві-йти текст додатка, для встановлення верхньої границі. Хоча, як показує прак-тика, трапляються випадки, коли до видань долучали друки, видані раніше. Дуже важливо враховувати й такі свідчення на конкретних примірниках, як датовані записи. Приблизне датування здійснюється за маргінальними запи-сами, датами в заповнених бланках, роками виходу датованих алігатів у кон-волюті з аркушевим виданням, папером тощо. Знову ж таки, це датування буде умовним (в описі — подане у квадратних дужках) у випадку орієнтації саме на маргіналії, оскільки існує ймовірність, що автор запису міг помилити-ся зазначаючи рік (виявлено автором під час власних досліджень). Натомість даті, вписаній до видань персонального призначення — грамот і привілеїв, що були надруковані для заповнення із зазначенням конкретної особи або громади, — цілком можна довіряти, як року, не раніше якого видано той чи інший документ. Якщо видання має гравійовані елементи орнаментики, ін-коли може стати у пригоді спостереження за ознаками зношеності дошки, якщо є змога порівняти цей відбиток із відбитками в датованих виданнях.

Загальні засади визначення місця й року аркушевих і видань без титульних аркушів доречні й для атрибуції фрагментів і дефектних примірників.

Отже, кириличні стародруки, видані без вихідних відомостей, попри те, що рідко ставали предметами бібліографування, особливо у зведених катало-гах, цілком придатні для атрибуції, насамперед для майже стовідсоткового встановлення місця видання та, з великою ймовірністю, часу видання. Сис-тематичний попримірниковий опис фондів установ, які зберігають стародруки, уможливить виявлення й атрибуцію досі невідомих примірників і видань без титульних аркушів і вихідних відо-мостей із подальшим їх включенням до бібліографії, а в перспективі — залученням до майбутніх зведених каталогів як повноправних позицій на-рівні з книжками.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Заболотна Н. До історії служіння роду Шептицьких: рідкісна друкована грамота єпископа Варлаама. *Матеріали Міжнарод. наук. онлайн-конф. до 155-річчя від дня народження Митрополита Андрія Шептицького*. Львів, 2021. С. 19—25.
2. Лазорак Б. «Оуставы братскія съ послушаніємъ должнымъ хранити имамъ»: друкований статут братства Воскресіння Христового в Острозі (1760). *Острозька давнина*: наук. зб. Остріг, 2013. Вип. 2. С. 175—218.
3. Лось В.Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ, 2013. 300 с.
4. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні: в 2-х кн., 3-х ч. Львів: Вища школа, 1984. Кн. 2, ч. 2. (1765—1800). 128 с.: іл.
5. Заболотна Н. Почаївські видання Акафістів у XVIII ст.: приклад компонування видавничих конволютів. *Рукописна і книжкова спадщина України*. Київ, 2009. Вип. 13. С. 152—168.
6. Bazylikańskie Studia Historyczne. T. 3: Katalog druków cyrylicznych XVI—XVIII wieków w zbiorach biblioteki klasztoru oo. Bazylianów w Warszawie = Каталог кирилических друків XVI—XVIII століть бібліотеки монастиря oo. Василіан у Варшаві / oprac. R. Lepak. Warszawa, 2013. 234 s.: il.
7. Кирилическі стародруки 15—17 ст. у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського / уклад. Н.П. Бондар, Р.Є. Кисельов, за участю Т.М. Росовецької. Київ, 2008. 232 с., 44 арк. іл.
8. Бондар Н. Новые сведения об изданиях и экземплярах супрасльської типографії (по матеріалам Фонда Національної бібліотеки України ім. Володимира І. Вернадського). *Latopisy Akademii Supraskiej. 7: Dawna cyryliccka księga drukowana: twórcy i czytelnicy*. Białystok, 2016. S. 195—200.
9. Заболотна Н. Кирилическіє видання типографії Супрасльського Благовещенського монастиря XVIII в., представлені в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. *Latopisy Akademii Supraskiej. T. 7. Dawna cyryliccka księga drukowana: twórcy i czytelnicy*. Białystok, 2016. S. 201—208.
10. Заболотна Н. Культура греко-католицького книговидання XVIII ст. В кн.: 3 історії книжкової культури в Україні: дослідження ретроспективних книжкових, образотворчих, музичних видань та історичних колекцій з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ: Академперіодика, 2021. С. 122—141.
11. Киреева Г.В. Коллекция кириллических изданий XVI — начала XX века Национальной библиотеки Беларуси. *Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья в жизни своего времени, в науке, музейной и библиотечной работе XXI в.*: Труды II Междунар. научн. конф. Минск — Москва, 2011. С. 111—131.
12. Шустова Ю.Э. Издание богослужений новых праздников в униатской церкви после Замойского собора 1720 г.: проблемы изучения и атрибуции. *Берковские чтения: Книжная культура в контексте международных контактов*. 2011, Минск — Москва, 2011. С. 386—391.
13. Лабынцев Ю.А. В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: методические указания. Вып. 3: Кирилловские издания Супрасльської типографії. Москва, 1978. 54 с.
14. Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв.: описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / сост.: С.О. Петров, Я.Д. Бирюк, Т.П. Золотарь; отв. ред. П.Н. Попов. Киев, 1958. 264 с.
15. Книга Беларусі 1517—1917: зводны каталог = Книга Белоруссии 1517—1917: сводный каталог / Г.Я. Галенчанка и др. Минск, 1986.
16. Заболотна Н. Видання почаївського Требника 1771 р. у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Київ, 2006. Вип. 16. С. 331—335.

Розділ 2. Атрибуція видавничих фальсифікатів і видань без вихідних даних

17. Заболотна Н. Почаївські Трефологіони 1777 р. у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ. *Рукописна і книжкова спадщина України*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 70—79.
18. Заболотна Н. Особливості атрибуції окремих кирилических видань без титульних аркушів. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 3—5 жовтня 2017 р.). Київ, 2017. С. 134—137.
19. Рудакова Ю.К. Встановлення вихідних відомостей видання за художнім оформленням як один із шляхів атрибуції (на прикладі палеотипа). *Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху*. Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 209—213.
20. Украинские книги кирилловской печати XVI—XVIII вв.: каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина. Москва, 1976—1990. Вып. II, ч. 2: Львовские, новгород-северские, черниговские, уневские издания 2-й половины XVII в. / [сост.: А.А. Гусева, И.М. Полонская]. 318, [1] с.
21. Бочковська В.Г., Хауха Л.В., Адамович В.А. Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII—XX ст. з колекції Музею книги і друкарства України. Київ, 2008. 360 с.

<https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.494.127>

2.5.

Атрибуція видавничих фальсифікатів і мініатюрних видань з фонду відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства НБУВ

Тетяна Антонюк

Визначення достовірності книжкових видань, вихідні дані яких подані свідомо неправдиво або не подані взагалі, є важливою проблемою книгознавства. Атрибуцію як вид наукової діяльності з вивчення і встановлення авторства, часу і місця створення пам'яток культури, зокрема книжкових, активно здійснюють співробітники Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Сучасні книгознавці працюють над розкриттям таємниць таких книжок, наполегливо розшукують причини їх появи, роки виготовлення, авторів, видавництва, місця видання, розкривають їхні книгознавчі характеристики і зміст, а також призначення й роль, яку вони відіграли в суспільній свідомості [1, 2, 4—6].

Наявність у фонді відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ВЗУ) понад ста назв видавничих фальсифікатів і видань малого формату, які потребують атрибуції, актуалізує тему дослідження, мотивує до встановлення достовірних бібліографічних відомостей про цю видавничу продукцію. Для розкриття теми нашого дослідження послуговуємося такими термінами: видавничі фальсифікати, книги-фальсифікати, книжки-обманки, замасковані видання, мініатюрні видання, мініброшури, мінікниги, мініатюри, книги малого формату, малоформатні видання.

У цьому дослідженні «видавничі фальсифікати» — видання української діаспори, які видавництво свідомо друкувало під іншою назвою, з такими вихідними даними і дизайном, щоб замаскувати зміст, заборонений радянською цензурою. Синонімами до терміна «видавничі фальсифікати», розглядаючи зібрання ВЗУ, ми вважаємо терміни «книги-фальсифікати», «книжки-обманки», «замасковані видання», де за ідеологічно лояльними назвою, вихідними даними,

фрагментами змісту радянських видань, дизайном, замасковано інші тексти, що розкривають об'єктивну історію України, реальні події в СРСР і УРСР, політику КПРС, матеріали з'їздів КПРС, боротьбу українського націоналістичного підпілля за Українську самостійну соборну державу (УССД) тощо.

Наявність такої літератури у фонді ВЗУ свідчить про його своєрідність і особливу історію. На видавничих фальсифікатах трапляються обмежувальні знаки «шестикутники», які свідчать про зберігання цих видань у секторі контрпропаганди (створений 1968 р.) спецфонду НБУВ — відділу, на основі якого й постав у червні 1992 р. ВЗУ [3, с. 94]. Один «шестикутник» ставили на «шкідливі книги», два — на «особливо шкідливі книги». У січні 1990 р. останнім наказом Головліту СРСР «Про повернення книг до загальних фондів бібліотек» спецфонди фактично було скасовано [7, с. 108, 275], тому так часто у виданнях фонду ВЗУ є вирізані або перекреслені «шестикутники», що вказує на зняття суцільної заборони з даного видання.

Термінами «мініатюрні видання», «мінікниги», «мініброшурки», «мініатюри», «книги малого формату», «малоформатні книги» у нашому дослідженні позначаємо книги невеликого розміру, а саме 44—90 × 62—120 мм, виготовлені у діаспорі, зі «шкідливим» для радянського читача змістом. Саме завдяки малому розміру у них було більше шансів таємно потрапити до радянської України. Мініатюрні видання поповнили фонд ВЗУ також після січня 1990 р., про що свідчить відсутність на них обмежувальних «шестикутників».

Видавничі фальсифікати відділу — це переважно економні видання, виготовлені з метою нелегального постачання їх в Україну у 1960—1980-х рр. для поширення серед радянських читачів. Радянська цензура чітко контролювала зміст видань, що надходили з-за кордону, не допускала проходження через митницю «шкідливої» літератури. Тому в діаспорі й друкували видавничі фальсифікати із забороненою радянською цензурою інформацією. Такі видавничі фальсифікати, як правило, мали звичні в УРСР титульний аркуш, вихідні відомості і дизайн, а в середині містили іншу інформацію про Україну та українців, їхні завдання в боротьбі за незалежність. Зміст цієї літератури змушував читача сумніватись у правдивості радянської пропаганди, підривав довіру до влади.

Центр видання підривної літератури спочатку знаходився в Мюнхені, а після вбивства Степана Бандери в жовтні 1959 р. перемістився до Великої Британії. Видавництвом, яке цілеспрямовано працювало на читача в радянській Україні, стала Українська Видавнича Спілка в Лондоні. Її зусиллями було видано десятки назв брошур і книжок, серед яких і видання Закордонних частин Організації українських націоналістів, засновано «Бібліотеку українського підпільника»¹, яка з проголошенням незалежності України трансформувалась у «Бібліотеку Українського державника»². Існує також думка, що до видання книжок, у яких під радянською обкладинкою приховано антирадянський зміст,

¹ Бібліотека Українського Підпільника. URL: <https://ounuis.info/library/books/1119/biblioteka-ukrainskoho-pidpilnyka.html>

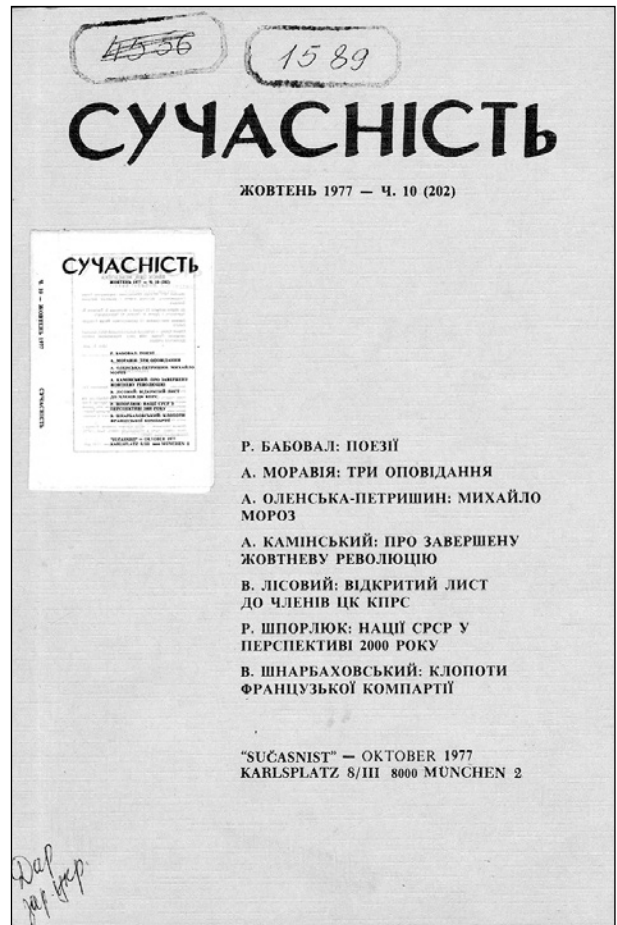
² Бібліотека Українського Державника. URL: <https://ounuis.info/library/books/1122/biblioteka-ukrainskoho-derzhavnyka.html>

причетна видавнича і дослідницька організація «Пролог», що з 1952 р. існувала в Нью-Йорку за фінансування США [8].

Головним завданням науковців ВЗУ є встановлення достовірного бібліографічного опису видання, а для мініатюрних видань, окрім того, нагальною є потреба в установленні першоджерела, з якого були передруковані вміщені у них тексти. Джерелом відомостей для атрибуції видавничих фальсифікатів, мініатюрних книжок і брошур з фонду ВЗУ стали як самі ці видання, де була прихована інформація, так і праці вчених, які досліджували цю тему [9]. Деякі шляхи атрибутування такої літератури містяться в них самих. Зокрема, наймініатюрніше видання з фонду ВЗУ, формат якого 44 × 62 × 5 мм, є копією журналу «Сучасність» за жовтень 1977 р. (Ч. 10 (202). 128 с.)³. Ця мінікнига має тонесеньку м'яку палітурку світло-сірого кольору, основний зміст її надруковано на білому папері дрібнонесеньким шрифтом. Саме наявність цієї мінікниги у фонді навела дослідників на думку пошуку першоджерел таких видань у періодиці діаспори (іл. 1).

Зокрема, журнал «Сучасність» — відомий місячник літератури, мистецтва, суспільного життя, що виходив від 1961 р. упродовж трьох десятиліть у Федеративній Республіці Німеччина (Мюнхен), а потім у США (Ньюарк), містить багато матеріалів, присвячених питанням руху опору в Україні, подає твори його діячів, які інформують про культурні, національні, соціальні, політичні, економічні, демографічні процеси в Україні, в СРСР і в комуністичному блоці, про духовні течії Заходу. Із січня 1992 р. журнал виходив у Києві (з перервами), закритий у січні 2013 р. [10].

Установлено, що мінікниги з фонду ВЗУ — це також передруки з журналу «Визвольний шлях», вони містять вибрані тексти з різних чисел і різних років цього часопису. Мініатюрні видання не є точними копіями певних чисел «Визвольного шляху», отже, необхідна кропітка праця для встановлення відповідності тексту мінівидання тексту в конкретному журналі (відповідного року, числа, сторінок) (іл. 2).

Іл. 1. Журнал «Сучасність» та його зменшена копія у вигляді мініатюрного видання

³ Сучасність. 1977. Ч. 10 (202). 128 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3060/file.pdf>

Лл. 2. Журнал «Визвольний Шлях». Кн. 1,
січень, 1975

× 2—70 мм. Вони закамуюфльовані за допомогою звичних для радянських видань кольорів палітурок, фотоілюстрацій, назв, місць видань, видавництва, прізвищ авторів. Необхідність атрибуції таких видань є очевидною і спонукає науковців до пошуку інших примірників, яких, на жаль, збереглося мало в зв'язку з їхнім свідомим вилученням і знищенням. Оскільки видання з завуальованим оформленням і змістом упродовж існування тоталітарного й авторитарного режимів у СРСР вилучали з вільного обігу, як і зарубіжну україніку загалом, то широкий читачський загал мало знайомий або й зовсім не знайомий з ними. До спецфонду НБУВ вони потрапили після їх конфіскації на митниці або ж після вилучення у громадян.

У науковій літературі такі видання теж мають різні означення: видавничі фальсифікати, замасковані видання, книжки-обманки, позацензурна, захаллявна, заборонена, підпільна, антирадянська (антиросійська), самвидавівська, підривна література тощо. Всі ці визначення, за великим рахунком, відповідають терміну «замасковане видання» — твір друку, що із різних причин, передовсім політичних, було випущено у світ зі свідомо неправдивими вказівками на автора, видання, дату чи місце видання [11, с. 343, 575]. У нових суспільно-політичних умовах заборонену раніше літературу почали вивчати й означили її як таку, що відіграла велику роль у розвалі СРСР і постанні незалежних держав. Дещо пізніше така література одержала ще й назву «бронебійна» [9, с. 261—262].

Сприяють пошуку текстів мінівидань і видавничих фальсифікатів цифрові ресурси бібліотек. Наявність у вільному доступі повнотекстових електронних копій видань зарубіжної україніки посилює результативність атрибуції. Відсутність того чи іншого числа журналу чи замаскованої книги у фонді ВЗУ нині не є проблемою, оскільки на допомогу досліднику прийде електронна бібліотека «Діаспоріана»⁴, де опубліковано значну кількість друкованої продукції діаспори. Чимало електронних копій видань зарубіжної україніки опубліковано також у цифровій бібліотеці НБУВ «Україніка»⁵. Наявні вже вказані вище повні електронні версії «Бібліотеки українського підпільника» та «Бібліотеки українського державника», інші ресурси.

Серед видавничих фальсифікатів — книжки і брошури, їхній формат змінюється в таких межах: 90—170 × 120—258 ×

⁴ Діаспоріана. Електронна бібліотека. URL: <https://diasporiana.org.ua>

⁵ Україніка. Електронна бібліотека. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?C21C0M=F&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB>

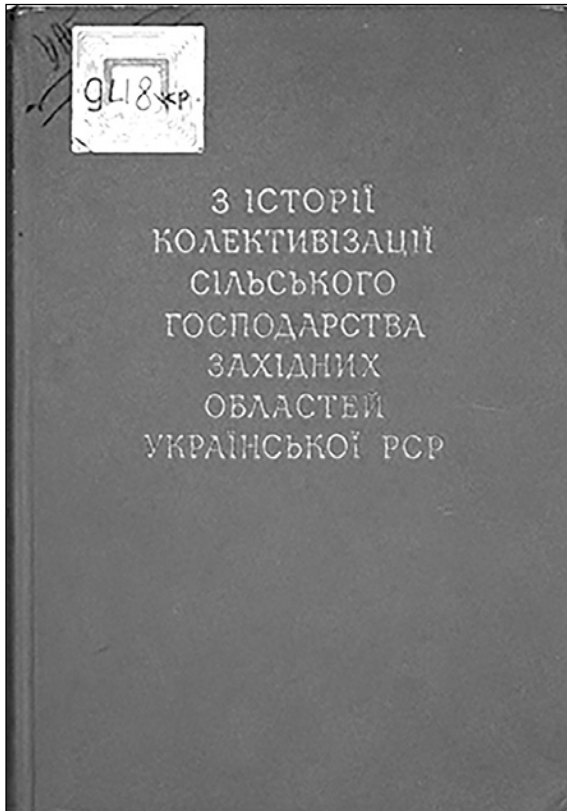

Зовні такі книжки виглядають як звичайні, звичні для радянського читача за обкладинкою і назвою. Так видавці вкладали в усталену форму інший зміст, присипали пильність митників, працівників радянських спецслужб, людей, фанатично відданих радянській владі. У фонді ВЗУ зберігаються, зокрема, замасковані видання з такими назвами: Білоусов Р.О. Вирішальний етап економічного змагання соціалізму з капіталізмом. Київ: Радянська Україна, 1980. 32 с.; Ковпак С.А. Від Путивля до Карпат. Київ: Політвидав України, 1979. 336 с.; Кравчук П. З рідним народом. Київ: Товариство «Україна», 1979. 32 с.; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. Київ: Політвидав України, 1976. 80 с.; Прокоп М. 60-річчя СРСР. Київ: Радянський письменник, 1982. 20 с.; Римаренко Ю.І. Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих / АН УРСР; Інститут філософії. Київ: Наук. думка, 1970. 160 с.; Український робітничий клас в боротьбі за мир. Київ: Український робітник, 1981. 21 с.

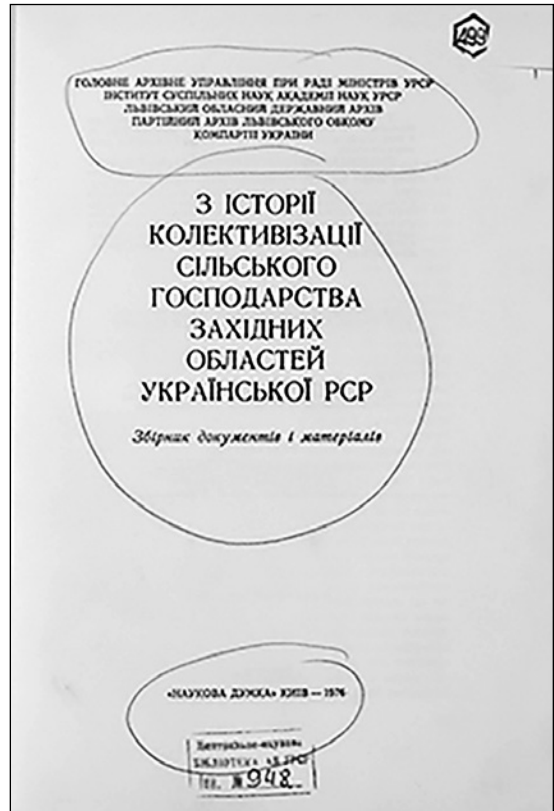
Палітурки і титули цих книжок (кольорова гама, заголовки, підзаголовки) оформлені за зразками радянських видань, тому відразу їхнє істинне призначення розпізнати важко. Читачеві потрібно ретельніше ознайомитися з текстом книжки, щоб зрозуміти задум видавців, який передбачав перехитрувати радянську цензуру і доставити друковану продукцію читачам у радянській Україні, які переважно були необізнані з висвітленими проблемами, або знали ці проблеми у викривленому тлумаченні.

Зв'язки з діаспорними центрами і можливість науковців працювати в архівах дали змогу розкрити таємниці цих видань. Створили їх українські патріоти у Лондоні, які прямо чи опосередковано були пов'язані з видавничою справою. Установлення місця видання цих книжок стало можливим завдяки розвитку наукових зв'язків і співпраці з закордонними українськими осередками, вивченню їхньої видавничої діяльності. Український науковець Микола Тимошик 2016 р. мав стажування в Лондоні, досліджував фонди бібліотеки-архіву ім. Тараса Шевченка Союзу Українців у Великій Британії, Української Видавничої Спільки, Архіву Українського пресового бюро, що знаходиться в Польському Інституті Лондона, Британської національної бібліотеки. Результатом цілеспрямованого пошуку дослідника є концепція періодизації етапів розвою головних українських осередків у Великій Британії й аналіз їхньої діяльності, викладені в наукових статтях і книгах [12].

Отже, 1948 р. у Лондоні була зареєстрована громадська інституція українців — Українська видавнича спілка (*Ukrainian Publishers Manchester LTD*). Вона репрезентувала пропагандистський напрям діяльності Організації українських націоналістів (ОУН), реалізовувала нові завдання цієї організації, які постали після Другої світової війни. Головним з них було поширення державницької думки, розвиток світоглядних ідей та інформації про національно-визвольний рух. Видавнича справа стала інструментом утвердження українців як нації борців за власне визволення [12]. Як націоналістичне видавництво Спілка, орієнтовуючись на читача в радянській Україні, розпочала перевидавати і поширювати агітаційні листівки, плакати, брошури, газети та журнали, рідше — книги [9, с. 265]. Таким чином, саме Українська видавнича спілка в Лондоні була тим видавництвом, яке випускало замасковані і мініатюрні видання, здійснювало пе-

Лл. 3. Палітурка видавничого фальсифікату «З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР»

Лл. 4. Титульний аркуш видавничого фальсифікату «З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР»

редруки з часописів — органів української самостійницької думки і речників українського визвольного руху, працювало на відродження держави Україна. Патріоти з Української видавничої спілки готували до друку та надсилали в Україну значну кількість різної за формою і тематикою літератури. Пік діяльності припадає на 1960—1980-ті рр. Кошти на цю видавничу продукцію надавала українська діаспора. Доправляння через «залізну радянську завісу» небезпечного вантажу здійснювали різними каналами: знаходились добровольці, які виконували роль кур'єрів, ризикуючи свободою і життям.

Підпільні видання, які готували у Лондоні, тиражували у Мюнхені, в кооперативній друкарні «Цицера». 1951 року було виготовлено першу партію передруків підпільних крайових видань. Цю продукцію відкривала брошура «Хто такі бандерівці та за що вони борються», автором якої був Петро Полтава (Петро Миколайович Федун — псевдоніми Полтава, Волянський, Север, Зенон, П. Савчук) — головний ідеолог («політвиховник») українського збройного підпілля ОУН—УПА 1940—1950-х рр., пропагандист, публіцист, автор і редактор багатьох повстанських публікацій. Зокрема, він автор праць «Елементи рево-

Лл. 5. Передмова справжнього видання «Бандера С. Статті. Лондон: Укр. видавн. спілка, 1976. — VIII, 640 с.», замаскованого у виданні «З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР»

лів), шифр: 1184укр; Причинки до суспільного мислення: (Збірка статей). Б. м., 1989. 149 с. (Б-ка українського підпільника; Ч. I), шифр: 1231укр.

Видавничі фальсифікати зарубіжної українки містять офіційні матеріали чергових великих зборів ОУН, програму дій у галузі ідеології, стратегії й тактики на період до завоювання і зміцнення УССД, висвітлюють реалії життя в СРСР, критично аналізують національну політику і соціальні проблеми радянського українства.

На титульній сторінці видання «З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Збірник документів і матеріалів» (Київ: Наук. думка, 1976. VIII, 640 с., (формат 170 × 245 × 40 мм, шифр: 948 укр) вказано назви установ, начебто причетних до його появи: Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, Інститут суспільних наук Академії наук УРСР, Львівський обласний державний архів, Партійний архів львівського обкому Компартії України. Книга з такою офіційною назвою дійсно існує, але має трохи менший обсяг — 509 с. У видавничому фальсифікаті під вказаною назвою насправді мова йде не про створення і організаційно-господарське зміц-

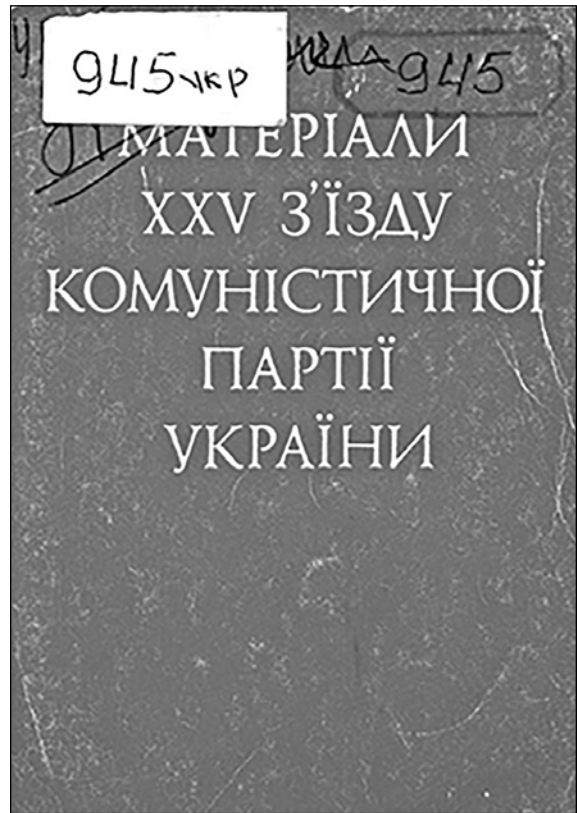
люційності українського націоналізму», «Концепція Самостійної України і основна тенденція ідейно-політичного розвитку сучасного світу», «За тип організованої демократії в майбутній незалежній українській державі», «Хто є справжній націоналіст-революціонер», оповідання «Прапор Фінляндії» [9, с. 268—270].

1955 року Закордонні частини (ЗЧ) ОУН започаткували «Бібліотеку українського підпільника» та видали 16 томів, обсяг кожного становить приблизно 350 сторінок. Публікації «Бібліотеки українського підпільника» подають оригінали офіційних документів, що укладав сам провід ОУН. Ці випуски дають повну і правдиву картину того, що, де, коли і як творилось від імені цієї організації [9, с. 279]. У фонді ВЗУ зберігаються деякі видання «Бібліотеки українського підпільника», зокрема: 20-й з'їзд КПРС без маски. Лондон: Вид. ЗЧ ОУН, 1956. 165 с. (Б-ка українського підпільника. Сер. 2; Ч. 1), шифр: 3987укр; Мох Р. Перспективи нашої боротьби. Б. м.: Б. в., 1949. 30 с. (Передрук підпільних матеріалів), шифр: 1184укр; Причинки до суспільного мислення: (Збірка статей). Б. м., 1989. 149 с. (Б-ка українського підпільника; Ч. I), шифр: 1231укр.

нення колгоспів, де комуністична партія проявила свою керівну роль та ініціативу, а про перспективи національно-визвольної революції та її лідера С. Бандеру. Книга видрукувана на якісному папері, має тверду палітурку червоного кольору, передмову авторства Ярослава Стецька, де розкрито образ С. Бандери, мету і завдання національного руху в Україні. У книзі вміщено автобіографію С. Бандери, його статті, що розкривають засади визвольної боротьби українства, питання основних кадрів національно-визвольної революції, її перспективи, а також його інтерв'ю й промови. На титулі цього видання залишився один обмежувальний знак «шестикутник», другий, який свідчить про особливу заборону цього видання до початку перебудови в СРСР, явно вирізаний. Отже, після атрибуції опис книги виглядає так: [Бандера С. Статті / Степан Бандера. — Лондон: Українська видавнича спілка, 1976. — VIII, 640 с.]. Шифр: 948 укр. (іл. 3—5).

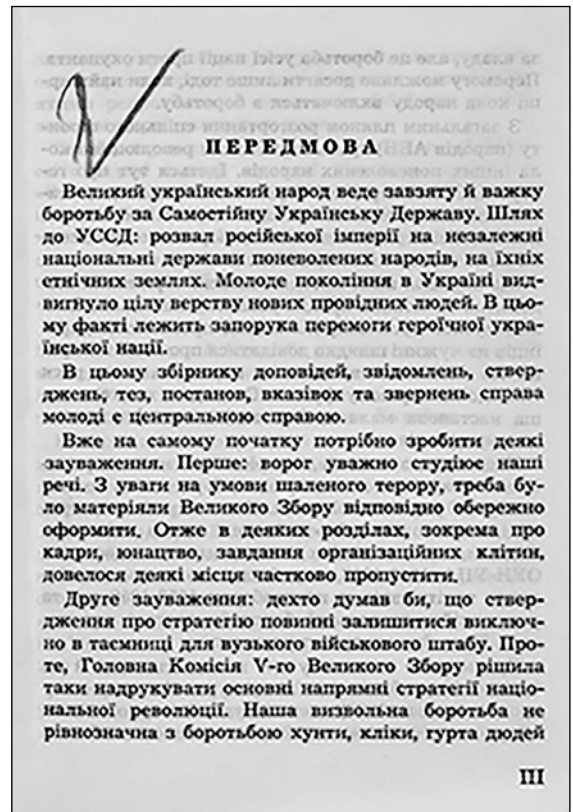
Примірник видання, замаскованого під назвою «Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України» (Київ: Ордена трудового червоного прапора видавництво політичної літератури України, 1976. III—VIII, III—VIII, 374, 2 с., шифр: 945 укр), який зовні копіює аналогічну справжню політвидавницьку книжку, також був забороненим виданням, мав два «шестикутники», один вирізаний. Формат 96 × 141 × 10 мм, вказаний тираж 100 000 дод., у м'якій обкладинці червоного кольору. На перших сторінках (III—VIII) подано текст під заголовком «Звіт Центрального Комітету Компартії України XXV з'їздові Комуністичної партії України». Це доповідь першого секретаря Центрального Комітету Компартії України В.В. Щербицького 10 лютого 1976 р. Але вже наступна передмова, також пронумерована римськими цифрами III—VIII, розкриває справжній зміст цього видання, де зазначено, що це збірник доповідей, звідомлень, стверджень, тез, постанов, вказівок і звернень, присвячених боротьбі українського народу за самостійну Українську державу. На сторінках 1—371 подані «Повідомлення про V-ий Великий Збір ОУН», «Слово Ярослава Стецька на відкритті п'ятого Великого Збору ОУН», «Привіти від V-го Великого Збору ОУН», «Звернення V-го

Ил. 6. Обкладинка видавничого фальсифікату «Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України»

Лл. 7. Перша сторінка видавничого фальсифікату «Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України»

Лл. 8. Передмова видання про V Великий Збір Організації Українських Націоналістів, прихованого за лояльною назвою «Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України»

Великого Збору Організації українських націоналістів» до українського народу, до української еміграції, до всіх поневолених народів, до вільних народів. Акцент зроблено на тому, що в боротьбі за Українську державу центральна роль відводиться українській молоді. Тут вміщено такі доповіді і тези: Подільська Слава. Міжнародне становище і Україна; Велигорський Ю. До питання кадрів і завдань ОУН; Зорян І. Становище в Україні і в СРСР; Галиченко А. Українська спільнота і ми в західному світі: завдання, дія, перспективи та ін. Це видання є важливим для розуміння завдань боротьби українства, правомірності цієї боротьби, необхідності об'єднання всіх свідомих українців у справі визволення України з-під московського ярма. Справжній опис книжки після атрибуції: [V Великий Збір Організації Українських Націоналістів. — Лондон: Українська видавнича спілка, 1976. — VIII, VIII, 374 с.]. Шифр: 945 укр. (іл. 6—8).

Наступне видання — маленька брошурка в тонкій обкладинці блакитного кольору (формат 90 × 120 мм): Кравчук П. З рідним народом. Київ: Товариство «Україна», 1979. 32 с. Брошурка без титульної сторінки, на внутрішній стороні палітурного аркуша вказано: «Кравчук Петро Ількович. З рідним народом. Ре-

дактор П. Орленко. Художник М. Дахно. Технічний редактор В. Остапенко. Коректор В. Соколенко. Товариство «Україна», Київ, Золоті Ворота, б. Зам. 427. Ціна 10 коп.». На першій сторінці вгорі, в правому куті, два «шестикутники», один із них перекреслений. Текст подано під заголовком «Повідомлення про VI Великий Збір ОУН», далі читаємо: «Восени 1981 року відбувся VI Великий Збір Організації Українських Націоналістів (революціонерів-бандерівців), в якому взяли участь умандатовані делегати і покликані учасники з усіх континентів, згідно з приписами Устрою ОУН...». Ця брошура розкриває суть Великого Збору ОУН, питання, розглянуті на зустрічі, зокрема напрями розгортання подальшої національно-визвольної боротьби, необхідність виращування кадрів для неї. Проаналізовано різні засоби русифікації, якою окупант намагається охопити всі сфери життя українців, методи боротьби з нею; розглянуто становище української діаспори як невідривної частини української нації, накреслено напрями її подальшої діяльності для внутрішнього зміцнення і всебічної допомоги українському народові в його боротьбі за УССД. Подано текст «Молитви», що прозвучала на VI Великому Зборі ОУН, «Маніфест Організації Українських Націоналістів (ОУН)», в якому читаємо звернення до українського народу, його борців і всього люду українського, де обґрунтовано право українців на власну державу. Опубліковано також звернення до народів вільного світу, до поневолених народів, зокрема до росіян: «У добі закономірного розвалу імперій закликаємо російський народ зірвати зі своїми загарбницькими зневоленнями народів і людей, а задовольнитися своєю національною державою на своїх корінних етнографічних землях, не чекаючи кінця подібного до націонал-соціалістичної німецької імперії». Тож атрибутований опис видання є таким: [Повідомлення про VI Великий Збір ОУН. — Лондон : Українська видавнича спілка, [1981]. — 32 с.]. Шифр: 946укр.

Аналогічний текст про VI Великий Збір ОУН подано у брошурі під назвою: Білоусов Р.О. «Вирішальний етап економічного змагання соціалізму з капіталізмом» (Київ, 1980. 32 с., формат 90 × 120 мм, м'яка обкладинка, шифр: 954укр). На внутрішній стороні обкладинки вгорі вміщено зміст брошури, де вказано такі заголовки: «Перспективи економічного змагання двох світових систем — 4; Проблеми вирівнювання рівня економічного розвитку соціалістичних країн — 15; Дальший розвиток міжнародного соціалістичного поділу праці — 20». Нижче вихідні дані видання, прізвище, ім'я, по батькові автора російською мовою: Рем Александрович Белоусов; Серія I, № 25; внизу: Друкарня «Радянська Україна» Київ, Анрі Барбюса, 51/2. Справжній опис видання внаслідок атрибуції: [Повідомлення про VI Великий Збір ОУН. — Лондон : Українська видавнича спілка, [1981]. — 32 с.]. Шифр: 954укр.

Видання малого формату (102 × 142 × 70 мм), м'яка обкладинка синього кольору: Римаренко Ю.І. «Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих» (Київ: Наук. думка, 1970. 158 с. Шифр: 944 укр). Титульний аркуш містить надзаголовкові відомості: Академія Наук Української РСР, Інститут філософії. На зворотному боці титульної сторінки подано коротку інформацію про видання, що відповідає суті заявленої назви видання.

Вступ (с. 3—5) подано цілком в дусі радянської книги. Проте подальші сторінки розкривають справжній зміст цієї книжки. На окремому аркуші зазначено: «Микола Лебедь. УПА. І-ша частина. Німецька окупація України». Внизу присвята: «Борцям за Українську самостійну Соборну Державу минулого, теперішнього і майбутнього присвячує Автор». На с. 5—10 подано вступну статтю Івана Гриньоха, вказано рік — 1946. І. Гриньох розкриває суть боротьби українства за незалежність 1939—1945 рр., характеризує видання, що побудоване на ілюстрованому документальному матеріалі, називає його хронікою. Слід зауважити, що М. Лебедь — це генеральний секретар закордонних справ Української Головної Визвольної Ради (УГВР) — уряду України, сформованого з ініціативи ОУН 1944 р., а І. Гриньох — очільник Закордонного Представництва УГВР.

На сторінках цієї книги викладено українську самостійницьку ідею перед німецько-більшовицькою війною, подано інформацію про перший період боротьби, від Держаного Акта 30 червня 1941 р. (далі — Акт, *Т.А.*) до початків творення Української повстанської армії (УПА), проаналізовано швидке її зростання серед безупинних боїв із ворожими загарбниками у першій половині 1943 р., охарактеризовано УПА як політичний і збройний авангард у боротьбі за Українську державу та свободу народів, розкрито державно-творчу працю й оборону населення, розростання УПА й поширення на західноукраїнські землі та в Карпатах, рейди на центральні українські землі; показано організацію фронту боротьби поневолених народів, боротьби проти німецьких і більшовицьких провокацій; описано зимові дії УПА 1943—1944 рр., методи поневолення українців гітлерівською Німеччиною і більшовицькою Москвою, єдиний фронт боротьби українського народу.

Видання містить чимало чорно-білих світлин діячів національно-визвольного руху, епізодів з бойових дій і буднів УПА, фото, що зображують моменти розправи нацистів, польсько-більшовицьких банд над діячами й симпатиками УПА, витяги з таємних інструкцій окупаційної німецької влади, листівки УПА, німецькі листівки проти самостійної ОУН, звернення Головної Команди УПА до різних поневолених народів, до бійців радянської армії та інші документи, карту дій УПА.

Це видання цінне з огляду на те, що базується на документах, розкриває бажання діячів ОУН—УПА залучити до боротьби всі поневолені народи, прагнення донести правду про радянську і німецьку влади до росіян, червоноармійців, тобто розширити базу своєї боротьби. Вихідні відомості видання атрибутовано так: [Лебедь М. УПА. І-ша частина: німецька окупація України. — Лондон: Українська видавнича спілка, 1970. — 159 с.]. Шифр: 944 укр.

Брошура обсягом 19 сторінок, автором якої зазначено Мирослава Прокопа, з назвою «60-річчя СРСР», що нібито видана у видавництві «Радянський письменник» у Києві 1982 р., — маленьке видання у м'якій обкладинці, формат 130 × 150 мм, без титульного аркуша, набране дрібним шрифтом. На ньому було два «шестикутники», один зараз вирізаний.

М. Прокоп (1913—2003) — це відомий діяч визвольного руху, член Проводу ОУН, політичний і громадський діяч, науковець і публіцист. Автор критично

аналізує «Постанову ЦК КПРС про 60-ту річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», як і ювілейну постанову 1972 р., зазначаючи, «що авторам Постанови дуже йшлося про те, щоб не тільки не згадувати історії створення СРСР чи сили, які тоді змагалися, але навіть народи, які тепер там існують. Усе в Постанові ЦК КПРС планово замазане і пригладжене на кшталт якоїсь знеособленої “багатонаціональної” маси. Тільки одна величина виділяється з цієї безформної амальгами: російський народ та його “велика” мова» (с. 9). Порівнюючи постанови 1972 і 1982 рр. щодо святкування ювілейних дат утворення СРСР, автор наголошує, що в постанові 1982 р. ще більше замовчено чи приховано роль царської Росії у насильницькому приєднанні неросійських народів до Москви, натомість підкреслено роль політики КПРС, яка об’єднала неросійські народи, котрі нібито завжди прагнули такого об’єднання з російським народом.

Подана в цьому виданні конструктивна критика національної політики радянського керівництва дає змогу вдумливому читачеві усвідомити причини боротьби народів колишньої царської Росії у 1917—1923 рр., їхнє прагнення здобути свободу. Такі національно-визвольні рухи тоді були характерні не лише українцям, а й усім поневоленим народам, але більшовицька Росія силою і обманом упокорила їх, загнала всіх до СРСР і упродовж десятиліть змушувала вихвалити життя в союзній країні, яке насправді нічого спільного зі свободою національного розвитку не мало. Атрибутовано брошуру так: Прокоп М. 60-річчя СРСР: [критичний аналіз радянської національної політики]. — [Лондон: Українська видавнича спілка, 1982. — 19 с. (Передрук із журналу «Сучасність», 1982, ч. 3)]. Шифр: 957укр.

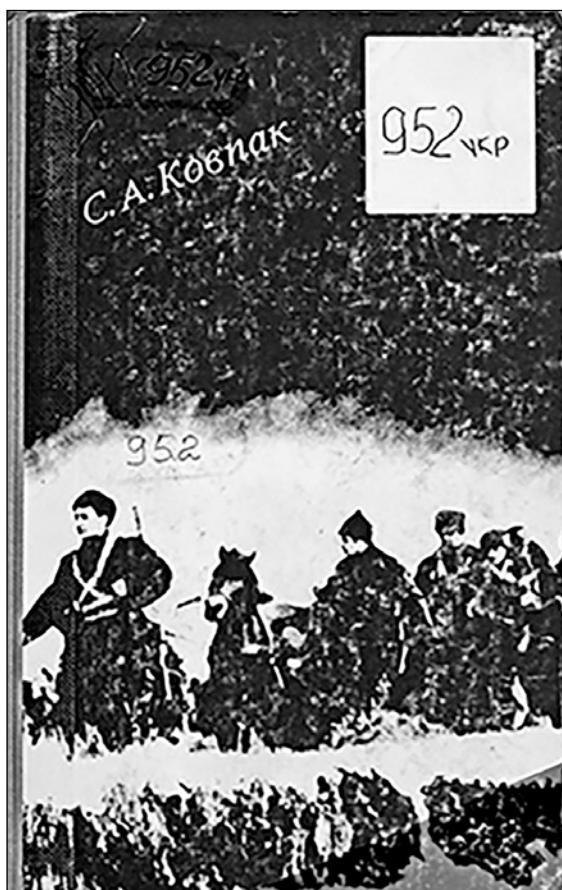
Книгу «Україна. Сучасне і майбутнє: збірник статей» (Б. м.: Б. в., 1959. 112 с., формат 100 × 143 × 5 мм, шифр: 960укр) можна назвати «захаявною», оскільки в ній не сфальсифікована назва стосовно змісту. До фонду ВЗУ це видання потрапило до січня 1990 р., про що свідчить наявність одного «шестикутника», перекресленого за часів перебування. Тонка обкладинка, дизайн, виконаний у дусі інтернаціоналізму, на зеленому тлі білими великими літерами написано: «Свобода Мир Дружба», зображено потиск рук, внизу напис: «VII фестиваль. Відень. 1959». На зворотному боці титульної сторінки внизу напис: «Видає: Відділ преси й Інформації Генерального Секретаріату Закордонних Справ Української Головної Визвольної Ради У. Г. В. Р.». У тексті «Від редакції» (с. 3—4) мова йде про те, що збірка пропонує читачеві вибірку статей із «Інформаційного Бюлетеня», що його видає Відділ преси й інформації Генерального секретаріату закордонних справ УГВР. Цю брошуру підготували в дусі завдань Генерального секретаріату закордонних справ, а саме: проведення дипломатичних акцій на користь визволення українського народу від московсько-більшовицького поневолення й інформаційних акцій серед чужинців; підтримки і розбудови зв’язків із представниками чужих народів; здійснення студійно-видавничої діяльності. Генеральний секретаріат закордонних справ УГВР взяв на себе виконання частини тих завдань, що належать до обов’язків міністерства закордонних справ кожної суверенної держави.

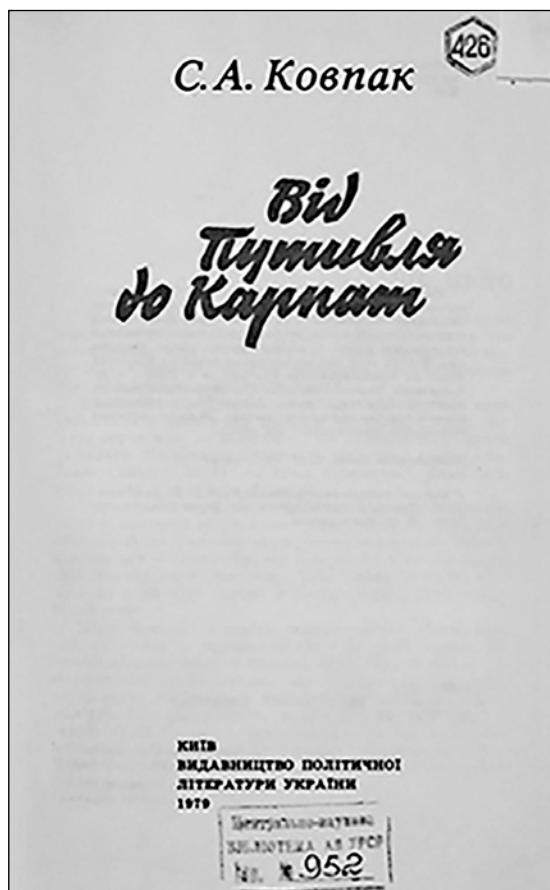
Оскільки МЗС УРСР, як і уряд УРСР, їх взагалі не виконували, підпорядковуючись наказам Москви, не вели ніякої української політики, не мали ані одного дипломатичного чи навіть консульського представництва в будь-якій державі, з січня 1957 р., Генеральний секретаріат закордонних справ УГВР почав видавати «Інформаційний Бюлетень», призначений для українців на батьківщині. На його сторінках передбачали подавати правдиві відомості про українську політичну еміграцію і про події у світі, що їх замовчувала або фальшувала радянська преса. У вільному світі нікому не було заборонено читати радянську пресу і слухати радянське радіо. Автори видання правомірно вважали, що таке ж саме право повинні мати й громадяни УРСР, і тому висилали їм свій бюлетень. Збірка вміщує статті на основні теми української визвольної політики, зокрема статті програмового характеру, інформаційні, про життя, політичну і культурну діяльність українців за кордоном.

У книзі подано: програму українського визвольного руху, критику комунізму, де жовтневу революцію справедливо показано як найжорстокіший кримінальний злочин в історії Росії; факти про дійсність в Україні, де розкрито «суверенітет» в УРСР, наведено приклади нахабної русифікації. Розкрито тему «Українці за кордоном Батьківщини», показано українську політичну еміграцію, українську пресу у вільному світі, радіопередачі в Україну, українську літературу у великому світі, нові видання українських митців і інформацію про їхніх авторів: «Ротонда душолюбців» Тодося Осьмачки, «Попіл імперії» Юрія Клена, «Як знешкодити діяльність еміграційних істориків літератури» Юрія Шереха та Юрія Лавріненка й інші важливі публікації, що відкривають реалії радянської внутрішньої та зовнішньої політики, формують самосвідомість і критичне ставлення до радянського друкованого слова. Видання доповнено чорно-білими рисунками. Наприкінці книги уміщено звернення Головної Команди УПА до різних поневолених народів, до бійців радянської армії та інші відозви, наявні також у проаналізованому вище виданні «Лебедь М. УПА». Книжку атрибутовано так: [Вибрані статті з «Інформаційного бюлетеня» відділу преси й інформації Генерального секретаріату закордонних справ УГВР. — Лондон: Українська видавнича спілка, 1959. — 212, 2 с.]. Шифр: 960 укр.

Книжечка у м'якій обкладинці з вихідними відомостями «Б. К. Український робітничий клас в боротьбі за мир» (Київ: Український робітник, 1981. 21 с., формат 128 × 192 × 2 мм) має у правому куті вгорі титульного аркуша один обмежувальний «шестикутник». На звороті титульного аркуша вміщена анотація, що має розкривати зміст видання. У ній акцентовано на тому, що автор «розповідає про масовий ентузіазм українських трудівників, які своєю наполегливою працею роблять цінний вклад у спорудження світлої будови комунізму». Зазначено також, що брошура розрахована на широке коло читачів. Нижче подано зміст, прізвища відповідального і технічного редакторів, коректора, а також назву видання російською мовою. Внизу наведено поліграфічні відомості, серед іншого вказано тираж — 56 000, та адресу видавництва «Український робітник»: м. Київ, вул. Репіна, 3. Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді міністрів УРСР, м. Київ, вул. Репіна, 4. На останній сторін-

Лл. 9. Палітурка фальсифікованого видання
«Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат»

Лл. 10. Титульний аркуш видавничого фальсифі-
кату «Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат»

ці тексту цієї книжечки вказано криптонім автора «Б. К.», який розшифрувати поки що не вдалось.

З першої сторінки текст орієнтує читача на антирадянський дискурс, подає критичний аналіз соціальної політики радянського уряду і керівної партії, реакцію громадян радянської України, інших союзних республік на цю політику і форми експлуатації трудівників. Автор зазначає, що «ця стаття — це спроба проаналізувати і пасивну і активну форми невдоволення й опору робітничої класи і оцінити вигляди на майбутнє». У книзі згадано численні факти страйкової і протестної боротьби в СРСР, які партія ретельно приховувала від населення, але інформація про які була відома в західному світі. Зокрема, страйки 1962 р. в Новочеркаську і 1973 р. на машинобудівельному заводі в Києві. Аналізує автор робітничі бунти, які відбувались у 1960—1970-х рр. в українських містах (Львові, Дніпропетровську), а також у містах інших радянських республік (Краснодарі, Свердловську, Калінінграді, Білгороді, Ташкенті, Фрунзе, Вітебську тощо). Більшість із цих активних протестів виникали через невдоволення платнею на

підприємствах, або рішеннями адміністрацій урізати преміальні, або збільшити робочі норми і таким чином зменшити зарплату. Автор розглядає пасивні форми боротьби, зокрема аналізує пияцтво, прогули, запізнення, низьку якість праці тощо. Своє дослідження він базує на публікаціях преси, як радянської, так і зарубіжної, та дослідженнях, оприлюднених у інших країнах. Книжку атрибутовано так: [Б. К. Пасивні й активні форми опору робітничого класу в ССРСР. — Лондон: Українська видавнича спілка, 1981. — 21 с.]. Шифр: 959 укр.

Чергове видання, у твердій палітурці, на папері високої якості, зі значною кількістю фотографій та зі схематичними картами, присвячене боротьбі УПА за українську державність у період Другої світової війни і післявоєнний період. Проте автор і видавець замаскували зміст видання за назвою і дизайном книги, на титулі якої зазначено: «С.А. Ковпак. Від Путивля до Карпат» (Київ: Видавництво політичної літератури України, 1979, формат 130 × 200 × 28 мм, шифр: 952 укр). Книга мала два обмежувальні «шестикутники», один з яких зараз вирізаний. Палітурка і вклеєні перед титулом аркуші (авантитул) містять світліни на папері вищої якості з історії боротьби радянських партизан проти німецьких окупантів, портрет Сидора Артемовича Ковпака. Анотація подана російською мовою, в ній йдеться про цю книгу як таку, що розкриває ім'я партизанського командира, двічі Героя Радянського Союзу С. Ковпака та героїчні справи Сумського партизанського з'єднання, яке в 1942 р. здійснило похід із Брянських лісів на Правобережну Україну, а в 1943 — легендарний Карпатський рейд. Припускаємо, що реальна книга з такою назвою і автором існувала на момент виготовлення фальсифікату, навіть не одна. Зокрема, ще 1945 р. побачила світ книга російською мовою «Ковпак С.А. От Путивля до Карпат» (Москва: Воениздат НКО ССРСР, 1945. 35 с.). А через 35 років вийшла книга українською мовою: «Ковпак С.А. Від Путивля до Карпат» / вступ. ст. П.М. Воронька; літ. запис Є.М. Герасимова. Львів: Каменяр, 1980. 180, [2] с.: портр. (Бібліотека «Карпати»). Ця книга наявна у фонді НБУВ.

На початку книги-фальсифіката (с. 27—34) йдеться про місто Путивль і Спадщанський ліс, де формувалось партизанське з'єднання С. Ковпака, подано характеристику радянських партизан і їхніх очільників. Проте подальші сторінки розкривають основний задум видання. На с. 35—39 Юрій Лопатинський-Калина подає справжнє ім'я автора книги та розповідає про УПА як «модерну

Автор книжки *У лісах Лемківщини* — стрілець Іван Дмитрик, воєн. Української Повстанської Армії, з кур'єрським командира Рена, який діяв на Лемківщині в 1944-1947 роках. Свої спогади автор записав зараз після прибуття на Захід у 1947-1949 роках, коли ще всі події були міцно закріплені в пам'яті. Він описав їх широко, безпретенційно, так як бачив і пережив. Правда, він спостерігав їх очима молодого людини із позиції рядового стрільця. Можливо, що в деяких випадках, коли й про ті події розповідав командир, який, звичайно, знав і бачив більше від стрільця, він дав би їм трохи іншу інтерпретацію. Але Іван Дмитрик не старався коментувати. Він тільки розповідає. І в цьому найбільша цінність його спогадів.

Іван Дмитрик розповідає здебільшого про свою сотню (число її польової пошти було "У-94"), хоч не бракує в його споминах інформації і про інші відділи УПА, які діяли, якщо не постійно, то деякий час, у тому самому терені.

Автор починає розповідь від свого першого дня в рядах УПА. На Лемківській землі безладдя — відступають німці, наступають радянські війська. На тлі цього хаосу різко контрастує добра організація і продуманість дій УПА. Ми бачимо, як творяться сотні, курені, як їх забезпечують харчами, як відбувається підготовка до переходу фронту і

35

Ил. 11. Перша сторінка замаскованого видання «Дмитрик І. У Лісах Лемківщини»

військову силу, вишколену в партизанських діях, яка в той час не мала собі рівної, зокрема, коли мати на увазі, що УПА не користувалася будь-якою чужосто-ронньою допомогою і яка боролася за визволення України від ворожих зазі-хань на її території». Наприкінці книги, на останній сторінці тексту, вказана дата 1949 р. і місто: Інгольштадт. Також зазначено, що видання цієї книжки здій-снено з частковою допомогою Об'єднання колишніх вояків УПА Америки й Канади (іл. 9—11).

Насправді в цій книзі замасковані спогади Івана Дмитрика — вояка УПА з куреня командира Реня, який діяв на Лемківщині в 1944—1947 рр., записані од-разу після прибуття автора на Захід у 1947—1949 рр. І. Дмитрик розповідає зде-більшого про свою сотню (число її польової пошти було «У-94»), хоч згадує також і про інші відділи УПА, які діяли якщо не постійно, то деякий час у тому самому місці. Він детально описує підготовку вояків УПА, діяльність її служб, зазначає, що «з просуванням більшовицького фронту далі на Захід, відділи УПА поверта-ються на Лемківщину й Перемищину, де сотні переходять інтенсивний військо-вий вишкіл» (с. 36). Описує бої, які доводилося вести відділам УПА, спроби ворога знищити відділи УПА зсередини через своїх енкавеєсівських агентів. 1945—1946 — це роки завязятих боїв із військами НКВС, а згодом із різними частинами польських збройних сил. Москва і Варшава, розуміючи небезпеку існування УПА й українського підпілля, протягом цілих десятиріч знеславлювали УПА, намагалися затерти сліди її боротьби. Останніми десятиріччями, наголошував автор, особливо старається Москва, їй не вигідно визнати, що вона ще довгі роки після закінчення війни мусила вести завязату боротьбу з українським ви-звольним рухом. А Польща діяла тоді за інструкціями Москви. Це видання цінне оригінальністю викладу фактичних подій, що відбувалися на очах і за участі молодого бійця, який щиро вірив у правомірність боротьби за вільну Україну, за її народ. Отже, книжку атрибутовано: [Дмитрик І. У Лісах Лемківщини: спо-мини вояка УПА / Іван Дмитрик. — [Мюнхен]: Сучасність, 1976. — 305 с.]⁶.

Показовим у контексті атрибуції видавничих фальсифікатів є видання «Іс-торія держави і права Української РСР (1917—1960)» (Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. 365, 3 с., формат 150 × 258 × 26 мм, шифр: 947 укр.). Тверда палітурка бордового кольору, тиснення золотистими літерами назви, нижче тиснення: у лавровому вінку серп і молот. Книга на титулі містила два «шестикутники», згодом один із них вирізаний. У верхній частині титульного аркуша написано назви причетних до видання установ: «Академія наук Україн-ської РСР, Сектор держави і права АН УРСР», нижче «Історія держави і права Української РСР (1917—1960)». У нижній частині титульного аркуша зазначе-но: Видавництво Академії наук Української РСР, Київ, 1961 (іл. 12).

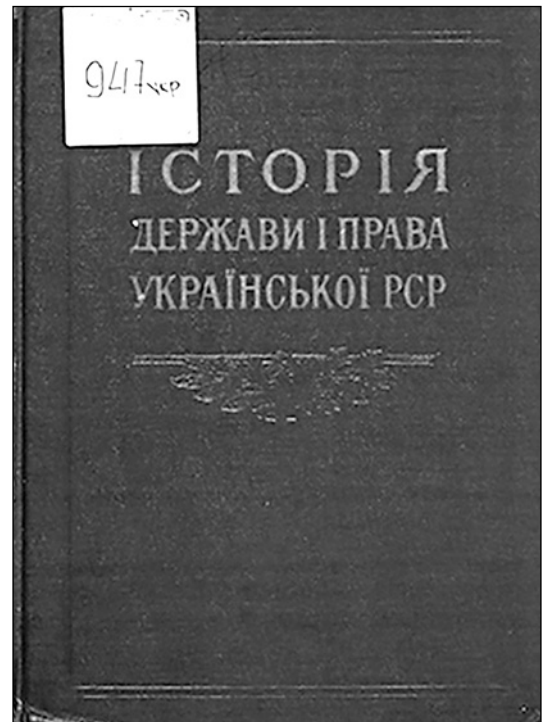
У анотації до книги вказано, що в цьому виданні «вперше в радянській істо-рико-правовій літературі подається систематизований виклад історії Україн-ської Радянської держави і права з моменту їх виникнення, тобто з Великої

⁶ Дмитрик І. У Лісах Лемківщини: спомини вояка УПА. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/4749/file.pdf>

Жовтневої соціалістичної революції, до початку періоду розгорнутого будівництва комунізму в СРСР, висвітлюється боротьба робітників і селян України під керівництвом Комуністичної партії за повалення буржуазно-поміщицького ладу, за утворення і зміцнення Української РСР — складової й невіддільної частини СРСР. Розглядається міжнародне і внутрішнє становище радянської держави в кожному історичний період, система органів державної влади й державного управління, суду і прокуратури УРСР, їх перебудова й удосконалення, розвиток основних галузей радянського права, роль соціалістичної держави й права в будівництві соціалістичного і комуністичного суспільства». Призначено книгу для широкого кола читачів: партійних і радянських працівників, юристів, істориків, філософів, економістів, учителів шкіл, викладачів, студентів і аспірантів гуманітарних факультетів і вишів. Редакційна колегія складається з відомих науковців: академіка АН УРСР В.М. Корецького (голова), кандидатів юридичних наук Б.М. Бабія, І.М. Разнатовського, А.П. Таранова, кандидата історичних наук В.М. Терлецького.

Справжнє видання з такою ж назвою наявне у фондах НБУВ: Історія держави і права Української РСР (1917—1960) / Академія наук Української РСР (Київ), Сектор держави і права АН УРСР; ред. кол.: акад. АН УРСР В.М. Корецький (голова); Б.М. Бабій, І.М. Разнатовський, А.П. Таранов, В.М. Терлецький. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. 730 с.

Зміст видавничого фальсифікату подано в кінці книги, він є фрагментом змісту маскувального видання, але цілком відповідним. Складається з передмови, чотирьох розділів і коротких висновків. Передмова (с. 3—4) розкриває зміст назви видання та наголошує, що «...Пропонована книга, підготовлена Сектором держави і права Академії наук Української РСР з участю Харківського юридичного інституту і юридичного факультету Київського ордена Леніна державного університету імені Т.Г. Шевченка, є першою спробою заповнити прогалину...». Висновки подані як фрагмент, без початку, на с. 361—366, і відповідають зазначеній назві книги. Початкова і кінцева частини тексту, також у вигляді фрагментів, відповідають зазначеній на титулі й обкладинці назві. Проте основна частина тексту книги присвячена іншій темі і є викладом історії України Івана Холмського. І. Холмський — це псевдонім Івана Петровича Крип'якевича (1886—1967) — відомого українського історика, академіка АН УРСР, професора Львівського університету, директора Інституту суспільних наук АН України у

Ил. 12. Палітурка видавничого фальсифікату «Історія держави і права Української РСР»

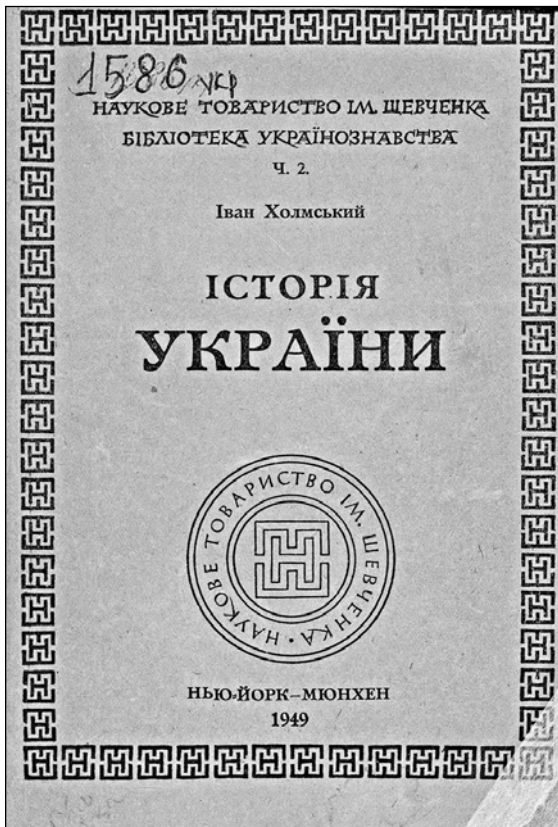
Львові⁷. Він є автором великої кількості наукових досліджень про українську козацьку державність і Богдана Хмельницького, ряду підручників з історії України, які видавали і перевидавали в діаспорі, діячем Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) (іл. 13).

На с. 5 починається розділ I «Велика Жовтнева Соціалістична революція і створення Української Радянської держави», який закінчується на с. 6. Надкороткий текст цього розділу подано в дусі фальсифікованої назви книги. Проте вже зі с. 7 публікується текст замаскованого видання — історії України, починаючи з висвітлення родо-племінних часів і княжої держави, наведено всі питання української історії як окремої держави. Подано опис країни й народу, початки держави від грецьких колоній на нашій території, розселення скіфів і готів до переселення слов'ян і держави антів, усі суспільно-політичні, економічні й культурні процеси на наших теренах. Викладено об'єктивну історію України до Першої світової війни, яка не вписується в штучно розроблену схему історії Росії. Автор наголошує на тому, що «На початку ХХ ст. чільне місце в житті України займала Галичина. Конституційний лад Австрійської держави дав змогу західній вітці українського народу розвинути свої сили в різних напрямках, а що цей розвиток ішов під безнастанним гнітом з боку поляків, то він набрав бойового характеру: галицькі українці намагалися опанувати всі ділянки життя своєї країни й створити базу під майбутню державність. Російська Україна навіть після революції 1905 р. такої політичної свободи не мала і не могла створити такої широкої організації; активніша молодь не знаходила на Наддніпрянщині змоги повного розвитку й емігрувала до Галичини, скріплюючи тут національний фронт» (с. 354) (іл. 14).

Підсумовуючи свою працю, автор зазначає: «Хоч окремішність українського народу існувала від початку, проте вона не виступала назверх у чіткій формі, а проявлялася тільки в багатій народній культурі» (с. 355—356). Цікавим є висновок автора про роль України в Європі: «В історії Східньої Європи Україна грала впродовж довгих сторіч ролю передового чинника. Спершу вона була творцем і центром великої східноєвропейської держави, зорганізувала економічне життя, поширила свою культуру. Пізніше, коли політичний провід перейшов до Росії, Україна все таки залишилася передовою культурною країною і своїм культурним впливом підняла Московщину на вищий рівень. Сила України була в тому, що вона завжди була у зв'язках з Західньою Європою і звідти переймала всі живі культурні течії. Для Європи її значення було в тому, що Україна творила найдалше на схід висунутий бастион європейської культури і що своїми зусиллями та жертвами крові вона стримала наступ диких орд Азії» (с. 360).

Отже, нами встановлено, що за офіційною назвою книги «Історія держави і права Української РСР (1917—1960)» видавці замаскували видання: Холмський І. Історія України / Іван Холмський; Наукове Товариство ім. Шевченка. —

⁷ Інститут суспільних наук АН України створено 1951 р. на базі львівських відділів київських інститутів економіки, історії, археології, літератури і мовознавства АН УРСР, сформованих 1940 р. на основі секцій і комісій Наукового товариства ім. Шевченка. Нині це Інститут українознавства НАН України ім. Івана Крип'якевича. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua>

Лл. 13. Обкладинка справжнього видання «Холмський І. Історія України»

Лл. 14. Сторінка тексту справжнього видання «Холмський І. Історія України»

Нью-Йорк; Мюнхен, 1949. — 360 с., VI, 4 с. (Бібліотека Українознавства; Ч. 2). Передмову до видання написав М. Шлемкевич. Видання з такою офіційною назвою наявне у фонді ВЗУ під шифром 158букр.

Таким чином, замасковані видання вдалося атрибутувати завдяки вивченню їхнього змісту і пошуку видань, які містять аналогічний текст, але мають інші вихідні відомості. Ми припускаємо, що дійсно існували й радянські видання, основну частину змісту яких замінено на тексти, що розкривають українські національні інтереси. Правомірність такого припущення підтверджують знайдені нами деякі радянські та діаспорні офіційні видання з аналогічними вихідними даними, дизайном, текстом.

Іншого підходу до встановлення походження вимагали мініатюрні видання з фонду ВЗУ. Позбавлені будь-яких вихідних даних, мінікниги відверто викладали матеріали з національно-визвольної боротьби українства, що спонукає дослідника до детального вивчення їхніх текстів і, паралельно, вивчення видань Закордонних Частин ОУН. На сьогодні нам пощастило атрибутувати декілька з них. Як зазначено вище, мінікниги — це переважно передруки із суспільно-політичного і науково-літературного місячника «Визвольний шлях», що вихо-

див у Лондоні у видавництві «Українська видавнича спілка» як орган Організації Українських Націоналістів (революційної) (ОУН(р)).

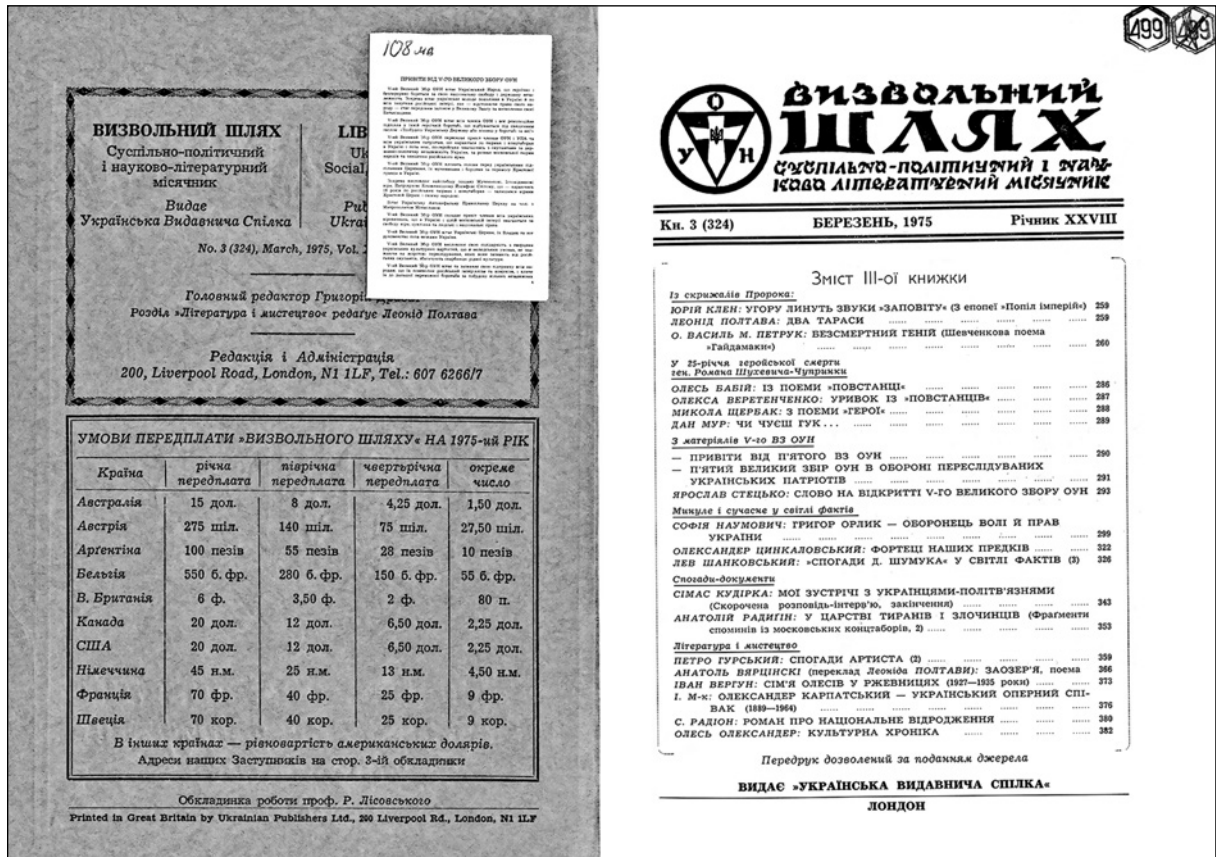
Часопис «Визвольний шлях» засновано в Лондоні 1948 р. Спочатку його видавали примітивним шапірографним-циклостилевим способом на папері дуже низької якості, виключно для членів ОУН. Згодом видання стало офіційно-м Проводу ОУН(р), часопис було переведено на типографський друк, а формат видання з 1954 р. змінено на книжковий. Після здобуття Україною незалежності редакція «Визвольного Шляху» і редакція заснованого у Мюнхені 1954 р. С. Бандерою із соратниками часопису «Шлях Перемоги» перемістились в Україну. 1996 року за участі чільних представників ОУН з України, Німеччини, Великої Британії, редакції цих видань заснували Українську Видавничу Спілку, яка 2016 р. була реорганізована в Українську Видавничу Справу. З 2004 р. до виходу останнього числа журналу 2009 р. (1–3) редакція журналу «Визвольний шлях» працювала в Києві⁸.

«Визвольний шлях» вважається одним із найкращих суспільно-політичних і науково-літературних українських місячників, що знайомив читача з інтересами українського народу і його безкомпромісною боротьбою за УССД (див. внутрішній бік нижньої обкладинки будь-якого числа часопису). В останній період виходу часопису в ньому переважали наукові публікації. У «Визвольному шляху» опубліковано ідеологічні матеріали (праці Д. Донцова, Я. Стецька, С. Бандери та інших), а також наукові дослідження (переважно — з історії та літературознавства) і художні твори. Особливу увагу приділено популяризації творів шістдесятників у емігрантському середовищі, коли їх неможливо було видавати в Україні. Часопис друкував статті щодо політики й економіки УРСР, міжнародної політики, історії ОУН і УПА. На його сторінках розміщено матеріали з історії та археології України, літератури, музики та мистецтвознавства; проза й поезія авторів-емігрантів і членів підпілля ОУН; переклади творів художньої літератури; спогади істориків і політичних діячів; передруки творів української літератури періоду Розстріляного відродження і шістдесятників; література самвидаву і політичні документи; огляди книжок; новини й аналітика щодо діяльності націоналістичної опозиції в Україні; хроніка з життя як на еміграції, так і в УРСР [13] (іл. 15).

Зміст мініатюрних видань, як і видавничих фальсифікатів, несе національно-політичний дискурс, тому ми не ставимо за мету в цьому дослідженні розкривати їхні тексти детальніше, а лише показати тематику публікацій і акцентувати увагу на їхньому походженні, характеристичі та описі джерела, з якого вони передруковані.

Ускладнює атрибуцію мініатюрних видань така особливість, як наявність в одній брошурці вибраних публікацій із різних чисел і років журналу «Визвольний шлях». Через це потрібна атрибуція не видання в цілому, а його складових. Прискорюють пошук відповідного першоджерела цих текстів численні світли-

⁸ *Визвольний шлях*. URL: <https://ounuis.info/library/journals/594/vyzvolnyi-shliakh.html>; Кондратенко А. Ярослав Іляш: «...Керувати націоналістичним видавництвом». *Націоналістичний портал*. URL: <http://ukrnationalism.com/interview/2721-yaroslav-iliash-keruvaty-natsionalistychnym-vydavnytstvom.html>

Лл. 15. Сторінка тексту мініатюрного видання 108 мв та зміст журналу «Визвольний шлях». Кн. 3, 1975, де вміщено цей текст

ни, що унаочнюють видання і дають можливість швидше встановити відповідність текстів, а отже, й конкретне число журналу.

У науковій літературі мініатюрними вважають видання, висота й ширина яких менше 80—100 мм [11, с. 600]. Ми умовно назвали ці книжечки «мініатюрними», хоча частина з них дещо перевищують стандарт мініатюрних видань. Об'єднує їх тематика, що пропагує українські інтереси. Наявні у фонді ВЗУ мініатюрні видання — це видання, надруковані на цигарковому папері, з чорнобілими світлинами, не прошиті й нічим не скріплені, без палітурок, обкладинок і без титульного аркуша. Видання замість обкладинки мають білий аркушик тонкого паперу, на папері такої ж якості надруковано й основний зміст книжечок. Їх можна назвати «мініброшурками», адже переважна їх кількість має 31 сторінку обсягу, хоча деякі з них можна вважати мінікнигами, оскільки їхній обсяг сягає 80 сторінок. Мінівидання видруковані дрібним шрифтом, що дає змогу в такій мініатюрі вмістити значну кількість публікацій. У багатьох із них наявна рубрика «У 40-ліття Акту відновлення Української Державності 30 червня, 1941 року» (Далі — У 40-ліття Акту — Т.А.) (іл. 16).

Мінівидання містять різножанрові публікації: статті, які дуже часто продовжуються в наступних брошурках; уривки зі статей; тексти поезій; спогади; огляди на політичні теми, тексти звернень і послань; новини з СРСР, зокрема з концентраційних таборів, а також про переслідування інакодумців; відкриті листи до очільників радянської держави, генеральних прокурорів СРСР і УРСР; публікації на релігійну тематику тощо. Автори публікацій переважно зазначені і є справжніми. Це відомі очільники й ідеологи національно-визвольного руху в Україні другої половини ХХ ст., дисиденти, церковні діячі, науковці, письменники, поети, шістдесятники. Серед авторів — Степан Бандера, Василь Дідюк, Юрій Бойко-Блохин, Степан Говерля, Дмитро Донцов, Юліан Заблоцький, Святослав Караванський, Микола Климишин, Олександр Марітчак, Володимир Радзикович, Микола Руденко, Ярослав Стецько, В'ячеслав Чорновіл, Лев Шанковський та багато-багато інших.

Публікації в мінікнигах — це вибірки текстів, що мали історичну, суспільно-політичну чи культурно-освітню вагу і були покликані впливати на розвиток науки, освіти, культури материкової України, на формування громадянського суспільства та його ідеології. Така література давала змогу читачам, до яких вона потрапляла, замислюватись над перспективами компартійно-радянської системи влади, формувати критичне ставлення до неї та усвідомлювати національні й соціальні потреби українства.

Цінність атрибутованих мінівидань полягає в тому, що вони з'явилися у той час історії, коли українська державність була втрачена, а відкрита боротьба за її відновлення заборонена. Мінікниги своїм змістом закликали до боротьби за права людини, за відродження УССД.

Ми обмежимося детальнішим оглядом деяких із цих видань, щоб мати загальне уявлення про їхній зміст і призначення. Зокрема, мініброшурка обсягом 31 с., замість палітурки має білий аркуш тонкого паперу. На першій сторінці вгорі ліворуч (в інших — на полі ліворуч або праворуч) надруковано цифри: 39/82, що, припускаємо, можуть позначати внутрішній облік видавництва випуску саме цих видань. Шифр: 1 мв (39/82). Формат 75 × 108 мм, 2 прим. Установлено, що тексти цієї книжечки — це передруки з журналу «Визвольний шлях», 1981, № 6 (399), а одна — публікація з видання 1981 р., № 8 (401) (іл. 17).

Брошурка починається рубрикою «В 40-ліття Акту» під якою вміщено «Акт проголошення відновлення Української держави», підписаний Головою Національних Зборів Я. Стецьком. У тексті прописані завдання і мета ОУН. Уміщено світлину С. Бандери та підпис під нею: «С. п. [Світлої пам'яті] Степан Бандера — натхненник і організатор революційно-визвольної боротьби українського народу, провідник Організації Українських Націоналістів». Також наявна світлина Я. Стецька, під нею напис: «Ярослав Стецько — Голова Українського Державного Правління у Львові, теперішній голова Проводу ОУН, Голова ЦК АБН [Центральний комітет Антибільшовицького блоку народів], заступник голови європейської Ради Свободи і член Екзекутиви Світової Антикомуністичної Ліги (ВАКЛ)». У цій брошурі надруковано тексти: «До українського народу! Пастирський лист Митрополита Кир Андрія», датований 1.VII.1941 р.; «Архипастир-

Лл. 16. Зовнішній вигляд мініатюрних видань із фондів ВЗУ ІК НБУВ

ське послання Преосвященного Полікарпа, єпископа Луцького до всіх українців, сущих на Волині» від 10 липня 1941 р.; «Благословення єпископа Григорія Хомишина» (Станіслав, 6 липня 1941 р.); вірш «Уперед» Петра Гетьманця, в якому автор закликає до боротьби за Українську державу; «Архипастирське послання патріарха отця Йосифа до українського народу» від 1 червня 1981 р. (Рим) на адресу світового Ювілейного Комітету для відзначення 40-річчя відновлення Української державности Актом 30 червня 1941 р. Тексти супроводжені світлинами: Кир Андрея (митрополита Андрея Шептицького), отця Йосифа (іх Блаженство Патріарх ПУКЦ (Помісна українська католицька церква, речника митрополита Андрея Шептицького)), єпископа Луцького Полікарпа

В 40-ЛІТТЯ АКТУ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 30 ЧЕРВНЯ 1941.

39/82

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ
ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Суверенна Українська Влада.

Суверенна Українська Влада запевнить українському народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

2. На західніх землях України твориться Українська Влада, — яка підпорядкується українському національному урядові, що створиться у столиці України — Києві.

Українська національно-революційна Армія, що твориться на українській землі, боротиметься далі проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу і новий, справедливий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава!
Хай живе Організація Українських Націоналістів!
Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів — Степан Бандера!

Льва-Город, 30 червня, 1941 р., год. 20.

ЯРОСЛАВ СТЕЦЬКО
Голова Національних Зборів

2

Лл. 17. Сторінка тексту мініатюрного видання 1 мв

(с. 3—11). [Передрук: Визвольний шлях. 1981. № 6. С. 646—649].

У цій же брошурці надруковано: «Список членів Світового Ювілейного Почесного Комітету для відзначення 40-ї річниці проголошення відновлення Української державності Актом 30-го червня 1941 р. Національними зборами у Львові» (с. 11—14). [Передрук: Визвольний шлях. 1981. № 8. С. 943—949]; «Звернення Проводу Організації Українських Націоналістів у 40-річчя Акту Відновлення Української Держави» (с. 16). [Передрук: Визвольний шлях. 1981. № 6. С. 650—654]; уривок зі статті С. Бандери «Слово до українських націоналістів-революціонерів», написаної у 1948 р., що спростовує твердження про співпрацю українських націоналістів з Німеччиною в роки Другої світової війни; оптимістичну поезію Андрія Гарасевича «Київ», в якій автор прокує майбутню перемогу українства (с. 20—22). [Передрук: Визвольний шлях. 1981. № 6. С. 655—657]; статтю Д. Донцова «30 червня 1941 року і сучасні шашелі»; вірш Марка Боеслава «Візія», в якому йдеться про світле майбутнє України в реалізації своєї національної ідеї (с. 23—26). [Передрук: Визвольний шлях. 1981. № 6. С. 658—

661]; спогад В. Радзиковича «У річницю Акту відновлення Української держави» про буремні події червня 1941 р. (с. 28). [Передрук: Визвольний шлях. 1981. № 6. С. 673—674]; стаття Ю. Полтавського «Великі річниці», де розкрито сутність генези української нації й держави, запропоновано періодизацію української державності, підтверджено теорію автохтонності української нації й української держави, заперечено в основі фальшиву московську теорію про «триєдину Русь»; поезію Олега Ольжича «Ясніє залізна держава», яка оптимістично стверджує постання України в недалекому майбутньому (с. 29—30). [Передрук: Визвольний шлях. 1981. № 6. С. 681—682].

Остання сторінка мініатюрного видання вміщує бон на 100 карбованців, виданий націоналістами в Україні в 1951 р., в 10-річчя Акту 30 червня 1941 р., на потреби визвольної боротьби. Зазначено, що в оригіналі бон виконано у двох кольорах — червоному і чорному, що символізують кров і землю, і складають прапор українських націоналістів, які проливали кров у боротьбі за рідну землю. У журналі «Визвольний шлях» цю ілюстрацію подано на початку видання у чорно-сірих кольорах [Передрук: Визвольний шлях. 1981. № 6. С. 642] (іл. 18).

Іл. 18. Бон на 100 карбованців з мініатюрного видання 1 мв та з журналу «Визвольний шлях». 1981. № 6

Мініатюрне видання під шифром 2 мв (40/82), 31 с., формат 76 × 107 мм, (наявні 2 примірники) розпочинається текстом «Звернення у сорокову річницю відновлення української державности» Президії Світового Українського Визвольного Фронту від 30 червня 1981 р. У «Зверненні» розкрито роль Акту як полум'яного дороговказу «на дальшому шляху походу української нації до її мети!». Вміщено вірш Василя Симоненка «Україні» (с. 2—4). Під гаслом «У 40-ліття Акту» розміщена стаття Я. Стецька «Весь народ — творець держави» (Слово на святочній академії, Лондон). Я. Стецько розкриває значення Акту 30 червня 1941 р., зазначає: «Акт 30 червня 1941 року <...> залишається єдиним і вирішним орієнтиром для нашої боротьби до тієї хвилини, коли у стольному Києві буде проголошена народом-сувереном УССД». Тут же надрукована лірична поезія Лариси Мурович, присвячена Н. Щ, і датована 1975 р. (с. 5—18). [Передрук: Стецько Я. Весь народ — творець держави. Визвольний шлях. 1981. № 8. С. 932—940; Там само. 1981. № 9. С. 1029—1031].

У цьому ж мінівиданні вміщено: статтю д-ра Олександера Марітчака «Акт 30 червня 1941 року», присвячену червневим подіям 1941 р. (с. 19—20). [Передрук: Визвольний шлях. 1981. № 6. С. 662—672]; «Червневі спогади С. Караванського (Слово, виголошене 28 червня 1981 р. на Святковому Сході (зібранні) у Філядельфії з нагоди 40-річчя відновлення Української Державности)», де розкрито враження автора від Акту, який надихав усіх учасників підпільної боротьби 1941—1951 рр. чинити героїчний масовий опір червоним кремлівським імперіалістам упродовж наступних десятиліть (с. 21—31). [Передрук: Визвольний шлях. 1981. № 8. с. 947—948].

Мінівидання під шифром 3 мв (41/82); 31 с. (наявні 2 примірники), розмір 75 × 108 мм вміщує статті: Шанковський Л. За об'єктивну оцінку Акту 30 червня (с. 2—20); Макара В. На шляху до держави (Спогад) (с. 21—26); Климишин М. Українська нація в поході до волі (с. 27—31). [Передрук: Визвольний шлях. 1981. № 7. С. 774—792; Там само. 1981. № 6. с. 675—680; Там само. 1981. № 7. С. 793—798].

Мініброшура за шифром 16 мв (55/83), 31 с., формат 78 × 110 мм, відкривається рубрикою «В 40-річчя УПА», під якою опубліковано фрагмент праці проф. Константина Савчука «Роман Шухевич — реалізатор стратегії української національної революції (Започаткована перед смертю, але недокінчена праця)». Вміщено світлину Р. Шухевича, описано його життєвий і бойовий шлях як стратега української національної революції, стратегію української національної революції 1940-х років і шляхи її реалізації Шухевичем, зусилля українців у період Другої світової війни визволитись від більшовицького ярма, події лютого — листопада 1943 р.: обрання Р. Шухевича керівником Головного військового штабу ОУН; зібрання Третьої конференції ОУН (ОУНСД) [СД — самостійників державників]; скликання III (надзвичайного) ВЗ ОУН, який ухвалив важливі постанови відносно двофронтової боротьби і провів організаційні зміни в ОУН — УПА; організацію Конференції поневолених народів Східної Європи й Азії, яку зініціювало Головне командування УПА; постання АБН; причини поразки боротьби ОУН—УПА за Українську державу (с. 3—13). [Передрук: Визвольний шлях. 1983. № 3. С. 285—295].

У цьому ж виданні подано текст Присяги вояка УПА (затверджена УТВР і введена наказом ГВШ [Головний Військовий Штаб] ч. 7 з 19. VII. 1944), головна ідея якої — клятва боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобувати УССД (с. 13). [Передрук: Визвольний шлях. 1982. № 10. С. 1223].

Під криптонімом А. В. Б., розшифрувати який наразі не вдалось, уміщено статтю «Повстанська Армія — гордість української нації (В 40-ліття її постання)». У статті розкрито особистість Р. Шухевича як керівника УПА і реалізатора революційної стратегії, обґрунтовано важливість боротьби УПА за національне визволення українського народу, відзначено три головні умови подальшої боротьби, які забезпечать повну перемогу: поширення усвідомлення в народі, що визволення залежить насамперед від мобілізації сил народу й боротьби всього народу; збройна сила для визволення мусить вирости з-серед народу; масовість визвольної боротьби. Текст цієї статті доповнено світлинами: «Старшини куреня командира Коники, а після його смерті в Бірчі, курінного Байди»; «Сотня УПА “Месники”. Спільне свячене в Карпатах 1947 р.» (с. 14—21). [Передрук: Визвольний шлях. 1982. № 10. С. 1164—1171]. У цьому ж мінівиданні вміщено Витяг з Маніфесту VI ВЗ ОУН під заголовком «Наш рідний Народе!», де окреслено шляхи порятунку людства від атомного знищення, а Україна, у спілці з поневоленими націями, представлена як вагома одиниця у подоланні страшної кризи людства» (с. 21). [Передрук: Там само. С. 1171].

Опубліковано «Витяги солідарности в 40-річчя УПА», «Витяги з листів членів Почесного Комітету для вшанування геройської боротьби УПА до Голови УДП [Українського Державного Правління] і ОУН Ярослава Стецька», де відомі політичні й громадські діячі різних країн Заходу, поборники демократії висловлюють велику вдячність за запрошення стати членами Почесного Комітету з нагоди сорокаріччя створення УПА, розділяють прагнення свідомого українства за вільну, самостійну й демократичну Українську Державу (с. 22—25). [Передрук: Визвольний шлях. 1982. № 12. С. 1451—1454].

Подано витяг з Матеріалів IV ВЗ ОУН (с. 25). [Передрук: Орловський Є. Листи до однодумців; Лист четвертий: Християнство і націоналізм; Церква й держава. Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Т. 2. Доповіді й статті / Вст. ст. С. Петровича. [Б. м.]: Вид. ОУН, 1972. С. 88—97. (Б-ка укр. підпільника; ч. 10)].

Під рубрикою «У 100-річчя з дня народження і в 10-річчя з дня смерти д-ра Дмитра Донцова» вміщено його статтю «Нова маска диявола», в якій доведено прагнення комуністичної Москви різними способами завоювати західний політичний світ, зокрема, ідеєю гуманності. Д. Донцов, як свого часу Сковорода і Шевченко, нагадує, що Україна має міцно тримати Хрест і меч, скоритися Богові й протиставитися дияволу, заперечити ідеї пацифікованого і всім всепрощального (анемічного) християнства (с. 26—31). [Передрук: Визвольний шлях. 1983. № 3. С. 259—264].

Мініатюрні видання (шифри 107 мв — 112 мв) мають розмір 45 × 67 мм та обсяг від 30 до 80 сторінок. У них вміщено критичні статті про радянську систему, звернення від V ВЗ ОУН, Звернення Проводу ОУН у 25-ту річницю героїської смерті ген. Р. Шухевича-Чупринки, V ВЗ ОУН в обороні переслідуваних українських патріотів та інші. Це також вибрані передруковані матеріали з різних чисел журналу «Визвольний шлях». Зокрема, мініатюрне видання під шифром 110 мв містить статті: Вовчук І. Куди ж партія веде? (с. 2—13) [Передрук: Там само. 1975. № 4. С. 401—410]; Стебельський Б. Українська культура — джерело самобутності і світогляду українського народу (с. 14—31) [Передрук: Там само. С. 411—430].

Отже, виконаний аналіз книжок із фонду відділу зарубіжної україніки дав можливість атрибутувати всі наявні у фонді видавничі фальсифікати й окремі мініатюрні видання і зробити альтернативні бібліографічні описи цих примірників. Атрибутувавши видавничі фальсифікати і вибрані мініатюрні видання, ми виявили один із мирних методів боротьби за Україну як самостійну державу. Знання і широке використання такої літератури в науковому й освітньому дискурсі сприятиме формуванню цілісної національної пам'яті українського народу, протидіятиме тенденціям і силам, що прагнуть її знівелювати, активізуватиме процес очищення суспільної свідомості від ідеологічних догм і міфів радянської доби.

Атрибутовані видавничі фальсифікати і мініатюрні видання є рідкісними книгами, збереглася незначна їх кількість. Вони є особливими виданнями, оскільки їх виготовляли з метою таємного перевезення в Україну, в час, коли українська державність у межах СРСР була неможливою, а спроби її відродження радянський режим нещадно переслідував і суворо карав. Їхня цінність полягає в тому, що в умовах заборони громадянських свобод, переслідування інакодумства, відсутності об'єктивної інформації про історію і сьогодення українського народу, вони були джерелом альтернативної інформації, важливим інформаційним ресурсом, що відкривало перспективи для українства у відродженні власної держави.

Ці маленькі видання, що розширюють уявлення читача про книжкову культуру України, її історію, героїв, боротьбу за власну державу, є пам'ятками своєї

добри, адже походженням, виглядом і шляхами надходження до українських читачів якнайкраще характеризують тогочасну радянську епоху. Їхня роль в історії української культури є вагомим, своєю появою і змістом ці видання спонукають до відродження колективної пам'яті народу і сприяють консолідації суспільства. У них розкрито найсуперечливіші події, процеси і постаті, які суспільство донині сприймає неоднозначно. Отже, знайомство широкого читачького загалу з атрибутованими виданнями сприятиме формуванню єдиного цілісного консенсусного конструкта історичної пам'яті, чого ще так бракує українському суспільству.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондар Н. З досвіду атрибуції кирилических видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: міфічне львівське Євангеліє 1683 р. друкарні Львівського братства. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2002. Вип. 7. С. 42—51.
2. Гнатенко Л.А. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кирилическої рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII — початку XVII ст. Київ: НБУВ, 2016. 476 с.
3. Дзира О. Розсекречення фонду спеціального зберігання Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН УРСР: передумови та наслідки. *Архіви України*. 2023. № 1(334). С. 94.
4. Ковальчук Г. З досвіду атрибуції друкованих книжкових пам'яток у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2020. Вип. 60. С. 9—30.
5. Ковальчук Г. Специфіка атрибуції та експертизи рідкісних книг. *Наукова атрибуція творів мистецтва, експертиза та оцінка культурних цінностей*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. С. 67—71.
6. Рудакова Ю. Методика атрибуції дефектних видань, надрукованих латинським шрифтом. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2017. Вип. 21. С. 107—117.
7. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань УРСР — УРСР (1917—1990). Київ: Парламентське вид-во, 2009. 352 с.
8. Кузьо Т. Як Лебедь з Піховшеком Союз розвалили. На гроші американської розвідки. *Історична правда*. 08.10.2011. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/10/8/58591/view_print/ (дата звернення: 13.05.2021).
9. Тимошик М. Українська книга і світ / передм. В. Іваненка. Київ: Наша культура і наука; Вашингтон: Український університет, 2018. 516 с.
10. Ясь О.В. Сучасність. Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 9. Київ: Наук. думка, 2012. С. 917.
11. Ковальчук Г.І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. Київ, 2004. 644 с.
12. Тимошик М. Українська преса у Великій Британії: витоки, етапи становлення, джерела живлення, перші часописи. *Український інформаційний простір*. 2019. Ч. 1(3). С. 47—73. URL: <http://ukrinfospace.knukim.edu.ua/article/view/171392> (дата звернення: 15.01.2021).
13. Тимошик М. Лондонський журнал «Визвольний шлях» як стандарт якісної української патріотичної журналістики. *Архів ОУН. Українська інформаційна служба — Лондон*. URL: <https://ounuis.info/publications/1502/londonskyi-zhurnal-vyzvolnyi-shliakh-iak-standart-iakisnoi-ukrainskoi-patriotichnoi-zhurnalistyky.html> (дата звернення: 22. 01.2021).

3

РОЗДІЛ

**АТРИБУЦІЯ
РІЗНИХ
КАТЕГОРІЙ
ПАМ'ЯТОК**

3.1.

Атрибуція латиношрифтних
стародруків

3.2.

Особливості атрибуції видань
західноєвропейських друкарів

3.3.

Методика і практика атрибуції
гравірованих портретів XVI—XVIII ст.

3.4.

Атрибуція грамофонних платівок
періоду акустичного звукозапису

3.1.

Атрибуція латиношрифтних стародруків

Юлія Рудакова

У

практичній роботі зі стародрукованими виданнями часто постає потреба у встановленні певних елементів бібліографічного опису. Брак необхідних бібліографічних даних може бути спричинений як дефектністю примірника, так і відсутністю інформації в самому виданні. Відсутні відомості ми намагаємося встановити шляхом атрибуції — часткової чи повної. Часткової атрибуції потребують видання, в яких на титулі або інших частинах не зазначено одну чи декілька основних складових бібліографічного опису: авторство, вихідні відомості, тобто місце друку, видавництво чи рік. Для примірників, у яких втрачено закінчення, необхідним є визначення пагінації / фоліації. Повна атрибуція — це встановлення видання для примірників, що збереглись без титульних аркушів, початкових і кінцевих частин тексту, у вигляді фрагментів із середини книги, а також уривків різних видань твору, зшитих у один книжковий блок, окремих аркушів, використаних як форзаци, тощо.

Загальноприйнятої методики атрибуції дефектних примірників і фрагментів латиношрифтних стародруків немає. Її шляхи та методи визначають на основі досвіду практичної роботи зі стародрукованими виданнями. Частково проблему атрибуції вирішують бібліографічні покажчики і друковані каталоги, у процесі підготовки яких укладачі виконали необхідну пошукову роботу та визначили відомості, яких бракує у виданні. Тим часом інші видання так і залишилися без зазначення авторства, місця друку, пагінації тощо. Частина видань не відображено в бібліографічних покажчиках і друкованих каталогах. У цьому розділі на конкретних прикладах із власного досвіду бібліографічної роботи автора представлено основні шляхи атрибуції примірників видань, надрукованих латинським шрифтом.

Як правило, усі відомості та компоненти, за якими можна атрибутувати дефектний примірник, містяться в ньому самому. Важливо їх віднайти, виокреми-

ти, визначити ступінь інформативності для встановлення основних бібліографічних даних, які потім необхідно звірити з доступними бібліографічними покажчиками та каталогами, насамперед національними (якщо вони укладені), адже в них найповніше відображено друковану продукцію певної країни чи регіону. Так, для української бібліографії актуальним і незамінним у пошуку є каталог українських стародруків Я. Запаска та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва» [1].

Сучасний стрімкий розвиток електронних технологій полегшує роботу бібліографа, часто змінює її принципи та методику. Доступ до електронних каталогів і цифрових ресурсів світових бібліотек допомагає якісніше виконувати бібліографічний пошук, а часом дає єдиний спосіб перевірити чи віднайти необхідні бібліографічні відомості, особливо коли виникає потреба в атрибуції дефектних примірників, надрукованих латинським шрифтом. Із огляду на постійне збільшення наповненості баз даних бібліографічних описів, а також появу у вільному доступі все більшої кількості повнотекстових електронних копій стародруків, із якими можна звіряти дефектні примірники, можливості атрибуції дефектних латиношрифтових видань весь час розширюються. На жаль, меншою мірою це стосується українських стародруків, процес оцифрування яких не настільки інтенсивний порівняно із загальносвітовим. Серед електронних ресурсів найінформативнішими та найзручнішими в користуванні є: зведена база світових електронних каталогів, створена на базі Технологічного інституту Карлсруе¹, зведений каталог фондів польських наукових бібліотек *NUKAT*², зведений пошуковий ресурс імен і міст *CERL Thesaurus*³, ресурс оцифрованих видань *books.google* тощо.

Перед початком атрибутування дефектного примірника бібліографу важливо впевнитись, що він має справу з окремим виданням або окремим томом видання. Часто стародруки зберігали в конволютах, або зшитках, у які переплітали різні видання чи різні томи / частини одного видання. Алігати, тобто складові конволюта, повинні мати самостійні титульні аркуші. У випадку, якщо в один блок сплетено різні томи / частини одного видання, атрибуція може звестись до перевірки елементів бібліографічного опису того тому / частини, який не має титульного аркуша. Якщо в конволют уміщено різні твори одного автора, варто перевірити перший дефектний алігат, чи не є і він твором того самого автора. Тому, починаючи атрибуцію, бібліографу варто переглянути весь блок книжки, попутно встановивши у загальних рисах формулу пагінації чи фоліації примірника для детальнішої звірки на подальшому етапі роботи.

Ще одним важливим вступним етапом є вивчення дефектного примірника на наявність написів, які можуть містити необхідні бібліографічні відомості. Часто колишні власники дефектних примірників записували на форзацах або берегах першого аркуша книги повну чи скорочену назву твору, прізвище ав-

¹ Karlsruhe Virtual Catalog. URL: <https://kvk.bibliothek.kit.edu/>

² Katalog zbiorów Polskich Bibliotek Naukowych. URL: <http://katalog.nukat.edu.pl/>

³ CERL Thesaurus. URL: <https://thesaurus.cerl.org/>

тора, місце, рік видання тощо. Ці дані звичайно вимагають перевірки, але часто дають достатню інформацію для встановлення основних бібліографічних відомостей. Назву твору, рік також може містити верхня кришка чи корінець оправи у вигляді тиснення чи напису на наліпці, але, як показує практика роботи зі стародруками, дуже часто такі написи відображають недостатні чи некоректні дані, які лише ускладнюють атрибуцію дефектного примірника. Наприклад, власник книги міг замовити напис на корінці з узагальненою, зрозумілою йому назвою твору, що може дослівно не відповідати дійсній назві видання, а тому потребує критичного аналізу та перевірки. Витиснений на оправі рік може бути роком виготовлення оправи, а не друку.

Необхідні дані для атрибуції дефектного примірника можуть містити такі його складові: заголовок основного тексту, підзаголовки, підпис автора чи видавця наприкінці присвяти, передмови, іноді наприкінці тексту, колофон або інформація про вихідні дані на останній сторінці, верхній і нижній колонтитули, дозвіл на друк.

Часто основна частина тексту значного за обсягом стародрукованого видання починається з повторення назви твору, із або без зазначення автора (для авторського твору). Наприклад, на сторінці 1 примірника без кількох початкових і багатьох кінцевих аркушів надруковано заголовок *O ciepliacach we skle. Ksiegi (!) pierwsze. Przez Erasma Syxta philozophiey u medicyny doktora*, який майже дослівно повторює назву твору, вміщену на титульному аркуші, та називає автора: *O ciepliacach we skle, ksiąg troie. Przez Erasma Syxta philozophiey u medicyny doktora napisanych*. За каталогом К. Естрайхера (тут і далі посилання на [2]), твір опубліковано в друкарні Замойської академії в 1617 р. (пагінація видання: [16], 206, [6] с.; формат 4°; сигнатурна формула: a—b⁴,A—Z⁴,Aa—Bb⁴,Cc⁶; фінгерпринт: iee. i;s, h,ek wokt 3 1617A; бібліографія: Estreicher, t. 28, s. 122—123). Правильність атрибуції підтверджує виклад змісту твору в каталозі К. Естрайхера. Також її можна перевірити за електронною копією, доступною в мережі Інтернет.

Відомості про автора та назву можуть бути вміщені наприкінці твору чи його частин, що особливо характерно для видань початкових періодів — інкунабул (які ще не мали такої структурної частини видання, як титульний аркуш) і палеотипів.

У випадку, коли в дефектному примірнику немає значної кількості початкових аркушів, включно з першим підзаголовком, заголовки інших частин або творів видання також можуть допомогти його атрибутувати, якщо інформацію про них внесено в електронні бази даних. За допомогою них здійснюється пошук. Коли ці твори видавали також окремо, за ними в будь-якому випадку можна встановити автора.

Саме за назвою третього твору *Oratio ecclesiae exulantis ad Deum patrem* вдалося атрибутувати видання 1549 р. — збірник трьох творів Філіпа Меланхтона (Melanchthon, Philipp; 1497—1560) під загальною назвою *Orationes aliquot piæ* (фоліація видання: [16] арк.; формат 8°; сигнатурна формула: A—B⁸; фінгерпринт: Ecat ,&Do uris Adta C 1549R; бібліографія: VD16 M 3758; VD16 M 3760; VD16 M 3838). Місце друку та видавців зазначено наприкінці твору в ко-

лофоні: Norimbergæ apud Iohannem Montanum & Vlricum Neuber (Нюрнберг: Й. Монтанус (або Й. Вом Берг) і У. Нойбер). Рік видання визначено за електронними каталогами та покажчиком німецької бібліографії XVI ст. VD16 [3] (доступним як електронна база): з такими вихідними даними за інші роки не виявлено видання з такою чи подібною назвою. Електронна копія іншого примірника видання допомогла остаточно перевірити правильність атрибуції наявного дефектного палеотипа, від якого збереглась лише його друга половина.

Вихідні відомості видання, зміщені на останній сторінці, можуть бути самостійним джерелом інформації для атрибуції дефектного примірника, в якому не збереглись початкові аркуші. Відомості в колофоні можуть навіть бути ширшими, ніж зазначені на титульному аркуші (на якому їх взагалі може не бути), і містити додаткову інформацію про видавця, друкаря, місце друку. В деяких виданнях відомості про видавця подано на титульному аркуші, а про друкаря — в колофоні. У процесі атрибуції такого видання пошук за друкарем може не дати результату, якщо в каталогах і базах даних, за якими він здійснюється, вміщено інформацію лише з титульного аркуша — про видавця (приклад розглянуто далі).

Ще одним елементом видання, який часто є ефективним для атрибутування дефектних примірників, насамперед видань, які складаються з одного авторського твору, є верхній колонтитул. Це короткий текст, розташований над верхнім рядком основного тексту, котрий на кожній сторінці (розвороті) повторює скорочений варіант назви твору чи його відповідного розділу, допомагаючи читачеві легше орієнтуватись у тексті. Для бібліографа, який працює з дефектним примірником, найсприятливішим є варіант, коли в колонтитулі повторюється назва всього твору чи її початок. Оригінальна назва авторського твору дає значно більше шансів під час пошуку, на відміну від збірних назв типу «Проповіді», «Роздуми» тощо або уніфікованих назв літургійних книг, підручників і т. п. Якщо твір часто перевидавали, наступним етапом атрибуції є встановлення вихідних відомостей. На цьому етапі визначними чинниками стають пагінація чи фоліація, шрифти і характер друку, папір, елементи художнього оздоблення. Деякі твори ніколи не перевидавали, що значно полегшує пошук.

Прикладом є твір В.Л. Рвачовського (Rvačovský, Vavřinec Leandr; 1525—1591) *Massopust, Knižba o vvedenij w pravau a Bobu milau pobožnost...*, виданий із тематичними ксилографічними гравюрами в 1580 р. у Празі (фоліація видання: [16], CCXC, [12] арк.; формат 4°; сигнатурна формула: A—Z⁴, Aa—Zz⁴, Aaa—Zzz⁴, Aaaa—Gggg⁴, Hhhh²; фінгерпринт: ++++ a-o- i,i- řiža 3 1580A). Примірник, який зберігся без кількох початкових і кінцевих аркушів, атрибутовано за допомогою електронних баз даних за підписами автора у присвяті та передмові до читача і за колонтитулами, що містять назви розділів, у кожному з яких повторено слово *massopust*.

За верхніми колонтитулами та кінцевими фразами розділів, де надруковано прізвище автора та ключове слово з назви твору (*enarrationis*), атрибутовано палеотип, дефектний примірник якого починається зі с. 73: коментарі на чотири Євангелія архієпископа Феофілакта Болгарського (Феофілакта Ох-

ридського; Theophylactus; бл. 1050 — бл. 1108) *In quatuor Euangelia enarrationes*, видані в Кельні в 1536 р. (фоліація видання: [8], 444 арк.; формат 8°; сигнатурна формула: [8], A—Z⁸,a—z⁸,Aa—Ii⁸,Kk⁴; фінгерпринт (за італійським електронним каталогом): .b.b .b.b t.am Etvi 3 1536R).

У XVII—XVIII ст. у Європі набула поширення практика використання нижнього колонтитулу для маркування складових частин багатотомного видання (пізніше в поліграфії це явище отримало назву норма). На першому аркуші кожного зошита під нижнім рядком ліворуч вказували такі бібліографічні відомості (в різному порядку, зі скороченнями): прізвище автора, початок назви твору, номер тому, іноді рік видання. За потреби атрибуції такого видання головна складність полягає в необхідності правильно розшифрувати скорочення назви твору та прізвища його автора.

Ще однією інформативною складовою частиною видання для атрибуції дефектного примірника є дозвіл на друк і його різновиди (*approbatio, confirmatio, imprimatur, reimprimatur, censura* тощо). Цей елемент не обов'язково, але дуже часто наявний у виданні. Його надавали представники духовної, з XVI ст. також і світської влади. Розміщували його як на початку видання перед або після присвяти чи передмови, індексів, так і наприкінці після всіх інших складових, як-от зміст, перелік помилок тощо. Зазвичай у дозволі на друк зазначали, на яке видання його надано, міг бути вказаний автор твору, викладений зміст книги (приклад див. у [4]). Часто цей елемент містить також вказівку на місце і час надання, обов'язково — прізвище та посаду особи, яка санкціонувала друк. Ці дані можуть бути відправною точкою для встановлення вихідних відомостей видання, адже досвід роботи зі стародруками показує, що цензурування і друк твору часто відбувались в одній і тій самій місцевості та не були сильно розведені в часі. Хоча в бібліографії відомі випадки, коли дані про дозвіл на друк і вихідні відомості видання вказують на дуже далекі територіально (в іншій країні) чи хронологічно (через декілька десятиліть) характеристики. Якщо видання має декілька таких дозволів або повідомлень про передрук, найактуальнішим для атрибуції є останній за датою запис. Мова дозволу на друк може відрізнятися від мови видання; в такому випадку вказана в ньому назва часто потребує перекладу. Також назва твору може бути подана в скороченій або видозміненій формі.

Наприклад, у трьох латиномовних дозволах: *Censura Theologorum Ordinis, Facultas A. R. P. Ministri Provincialis, Approbatio Officii*, датованих у Львові, відповідно, 1 і 15 жовтня та 17 листопада 1780 р. і вміщених послідовно на початку примірника без кількох початкових і кінцевих аркушів, вказано ім'я автора твору — В. Тишковський (Tyszkowski, Wenanty; ?—1783), а також назву польською мовою з різним ступенем докладності, найповніше — в останньому дозволі: *Teatrum myśli albo zdań z sobą walczących, w Materyach siłu rozróżnionych Religii, szukaiącym prawdy utworzone*. Видання під такою назвою було опубліковано в друкарні Львівського братства Трійці в 1780 р. (пагінація видання: [15], 8—433, [3] с.; формат 8°; гравюра з гербом; сигнатурна формула: A⁴,A—Z⁸,Aa—Cc⁸,Dd²; фінгерпринт: CEY+ .)р. a-et śmcz 3 1780A; бібліографія: Запаско, Ісаєвич, № 3060; Estreicher, t. 31, s. 497—498).

У двох дозвільних листах: *Approbatio* (Краків, 5 лютого 1607 р.) і *Facultas R. P. Provincialis Poloniae Societatis Iesu* (Познань, 1 серпня 1609 р.), уміщених після вступу (*Præfatio*) у примірнику без титульного аркуша латиномовних проповідей, зазначено ім'я автора — Stanislaus Grodicius (Гродзицький; Grodzicki, Stanisław; 1541—1613), а також вказано, що дозвіл дається на *quadruplices Conciones* і *primum, secundum, & quartum totum Concionum*. Каталог К. Естрайхера дає змогу встановити точну назву видання: *Quadripartitæ conciones*. Це багатотомний збірник, який виходив на початку XVII ст. у Кракові, Кельні та Інгольштадті. Примірник, що потребував атрибуції, в результаті зіставлення даних про зміст і пагінацію виявився першим томом інгольштадтського видання 1610 р. (пагінація видання: [24], 1046, [2] с.; формат 8°; сигнатурна формула: (:)⁸,(:)⁴,A—Z⁸, Aa—Zz⁸,Aaa—Ttt⁸,Vuu⁴; фінгерпринт: m,i- e,n- o-r- dest 3 1610R 1; бібліографія: Estreicher, t. 17, s. 388; VD17 547:664842S).

Часто розглянуті вище складові видання не дають достатньої інформації для результативного пошуку бібліографічних відомостей про дефектний примірник або взагалі відсутні в ньому. У таких випадках основним джерелом відомостей для атрибуції дефектного примірника стає текст твору. Зміст твору, його жанр, зміст передмови, згадані в тексті особи, події чи дати, перевірені за каталогами та бібліографічними покажчиками, особливо тими, які містять якнайповніші дані про персоналії, художнє оформлення, пагінацію / фоліацію та сигнатури, можуть допомогти встановити елементи опису, яких бракує (приклад також див. у [5]).

Саме за змістом, порядком розташування частин твору, наявністю зазначених у бібліографії спеціальних розділів, пагінацією стало можливим атрибутувати підручник із латинської граматики, примірник якого зберігся без декількох початкових і значної кількості кінцевих аркушів. Це виявилась *Grammatica in quatuor classes: orthographiæ, analogiæ, syntaxis et prosodiæ* — останнє замойське перевидання 1759 р. підручника з латинської граматики *Methodicæ grammaticæ libri IV* уродженця Львова, філолога, математика та лікаря, викладача академії Яна Урсина для викладання у Замойській академії (Ursinus, Jan; бл. 1562—1613) (пагінація видання: [10], 383 [i. e. 394], 20 с.; формат 8°; сигнатурна формула: [2].)1⁽³,A—Z⁸,Aa⁴,[1].)1⁽⁸,(1)²; фінгерпринт: ini- r.r, q,o- šlla 3 1759A; бібліографія: Estreicher, t. 32, s. 70) (більше про цей примірник див. у [6]).

На жаль, пошук за текстом далеко не завжди дає бажаний результат. Наприклад, якщо необхідно атрибутувати збірник проповідей або теологічний трактат популярної у стародрукований період тематики, приміром про сім таїнств, брак прізвища автора практично унеможливує результативний пошук. У такому випадку необхідні відомості про видання вдається установити хіба що випадково. Варто зазначити, що ширшим є коло можливостей атрибутування стародруків ранніх періодів — інкунабул, видань XVI ст., адже вони краще вивчені, описані в каталогах, відображені в електронних каталогах і базах даних, досить широко представлені на цифрових ресурсах, взагалі на сучасному етапі вони є пріоритетними для створення електронних копій.

Свою специфіку має атрибуція деяких груп видань, наприклад Біблії. Адже її зміст і складові широко відомі та легко визначаються, але надзвичайно широ-

ка тиражованість у всі періоди книгодрукування Святого Письма, особливо його окремих частин, ускладнює пошук вихідних відомостей під час атрибуції певного дефектного примірника. У такому випадку варто звертати увагу на додаткові ознаки, як-от мова видання, його одно- чи багатомовність, передмова укладача, перекладача чи видавця, шмуцтитули, формат видання, художнє оформлення, зокрема наявність гравюр, тощо.

Наприклад, потребував атрибуції примірник Нового Завіту грецькою мовою, який починається з Євангелія від Матвія на с. 5 і обривається на середині слова в Другому посланні св. апостола Павла до Тимофія на с. 734. На с. 592 (помилково, правильно 529) міститься шмуцтитул, яким розпочинаються Послання апостола Павла. На шмуцтитулі зазначено рік M.DC. (1600). За каталогами та бібліографічними покажчиками (напр. [3, 7]) єдиним варіантом за цей рік із підходящою кількістю сторінок і сигнатурною формулою є франкфуртське видання *Της Καινης Διαθηκης απαντα*, описане в більшості бібліографічних джерел за його латиномовною назвою: *Novum Testamentum. Ut ex Bibliotheca Regia ann. 1546. per Robertum Stephanum excusum fuit* (пагінація видання: 892, [4] с.; формат 16°, висота блоку примірника 12,2 см; сигнатурна формула: а—z⁸, А—Z⁸, аа—kk⁸; фінгерпринт: tie- te*v αςος Βαυο 3 1600R; бібліографія: Adams B 1678; VD16 ZV 1888). Видання має двомовний титул, передмову та примітку про помилки латинською мовою, основний текст грецькою мовою.

Ще один приклад Біблії — двомовне латино-польське видання, поділене на два томи, з яких наявний лише другий. Він вміщує книги пророків зі Старого Завіту (з окремою пагінацією) та Новий Завіт (з окремою пагінацією). Текст надруковано у дві шпальти паралельно двома мовами, причому на непарних сторінках першим іде текст польською, на парних — латинською. Попередні книги Старого Завіту склали перший том, у ньому ж міститься загальний титул видання. У покажчику польської бібліографії К. Естрайхера (т. 13, с. 13) вміщено лише один запис про двомовне видання Біблії — з назвою латинською мовою: *Biblia sacra latino-polonica vulgatae editionis*, надруковане у Вроцлаві в 1771 р. (формат 4°; пагінація 1-го тому: [36], 1386, [4] с.; сигнатурна формула:)⁽⁴⁾, А—C⁴, D², А—Z⁴, Аа—Zz⁴, Ааа—Zzz⁴, Аааа—Zzzz⁴, Ааааа—Zzzzz⁴, Аааааа—Zzzzzz⁴, Ааааааа—Zzzzzzz⁴, Аааааааа—Llllllll⁴, Mmmmmmmm²; фінгерпринт: s.e& e.s. o.ie 3.di 3 1771A 1; пагінація 2-го тому: 558, 524, [4] с.; сигнатурна формула: А—Z⁴, Аа—Zz⁴, Ааа—Zzz⁴, Аааа³, А—Z⁴, Аа—Zz⁴, Ааа—Ttt⁴, Uuu,⁽²⁾; фінгерпринт: e,m. b-c. y.dy ta 18 3 1771Q 2; бібліографія: Estreicher, t. 13, s. 13). Пагінація атрибутованого примірника повністю співпадає з даними покажчика. Інформацію про те, що другий том також повинен починатись із титульного аркуша, віднайти не вдалось. Напевно, другого титула й не було, оскільки поділ цього видання на томи очевидно був здійснений лише для зручності користування з огляду на його великий обсяг, і окреме існування другого тому не передбачали. І хоча примірник другого тому виявився повним, відсутність титульного аркуша зумовила потребу в його атрибуції.

Багато видань невеликого обсягу не мають таких складових як передмови з підписом автора, додаткові підзаголовки, колонтитули тощо. Показовим при-

кладом є панегіричні видання — прозові та віршовані привітання, промови, проповіді з нагоди святкової або сумної події, які набули великої популярності в XVII—XVIII ст. У ході атрибуції таких видань основним визначником можуть бути персоналії, яким присвячено твори, чи згадані в тексті. Результативний пошук за персоналіями можливий за наявності повних даних про осіб, поіменованих у виданні, в каталогах і бібліографічних довідниках. Каталог українських стародруків Я. Запаса, Я. Ісаєвича [1] є досить інформативним для такого пошуку для видань, надрукованих на території сучасної України, адже його укладачі до бібліографічних описів додали відомості про жанр творів, осіб, яким їх присвячено, інформацію про художнє оздоблення з іменами граверів, якщо вони відомі. Каталог доповнює науково-довідковий апарат, у складі якого, зокрема, покажчики тематичний, іменний і граверів.

Саме за змістом і персоналіями атрибутовано фрагмент видання віршованого твору польською мовою на чотирьох аркушах із сигнатурами E—F² і кінцівкою на останній сторінці. За змістом це шлюбний панегірик двом представникам роду Потоцьких. У фрагменті, зокрема, вихваляються чесноти Анни, яка має кровні зв'язки з родиною Лащів, а також двічі згадується ім'я Францішек. Мова йде про укладений у 1742 р. шлюб Францішка Салезія Потоцького (1700—1772), майбутнього київського та волинського воеводи, й Анни Ельжбети Потоцької (бл. 1723—1772), дочки Станіслава Потоцького (1698—1760), на той час смоленського, пізніше київського та познанського воеводи, і Маріанни з Лащів Потоцької (?—1731). За іменним покажчиком каталогу Я. Запаса, Я. Ісаєвича, лише одне видання відповідає зазначеним параметрам: твір *Fortuna świąta polskiego zkolligowaniem imion y Pilawów... Franciszka Potockiego... y... Anny Potockiey... przy weselnym hymeneuszu... poprzysiężona*, виданий у друкарні Львівського єзуїтського колегіуму в 1742 р. (фоліація видання: [17] арк.; формат 2°; сигнатурна формула: [1],A—F²; фінгерпринт (за електронною копією примірника без титульного аркуша): іеї, у. dy a. a, POGO C 1742A; бібліографія: Запаско, Ісаєвич, № 1433; Estreicher, t. 25, s. 136—137) (інші приклади атрибуції за цим каталогом наведено у [8]).

Під час пошуку за персоналіями варто встановити роки життя осіб, дату події, якій присвячено видання, найпізнішу дату, згадану в тексті, чи подібні хронологічні визначники, за допомогою яких можна звузити коло пошуку для встановлення часу виходу видання з друку. Для панегіричного твору дата події, якій його присвячено, якщо на титулі не зазначено іншої дати, найчастіше є роком друку чи максимально наближена до нього, адже інакше такий твір втрапив би свою актуальність, якщо був би виданий значно пізніше. Подібним чином на місце друку може вказувати інформація про адресантів твору. Панегірики часто складали викладачі та студенти навчальних закладів, наприклад єзуїтських колегіумів. Якщо твір було виголошено від імені закладу, де діяла друкарня, то саме вона є найімовірнішим місцем друку. Підказкою також може бути особа цензора й інша інформація, подана у дозволі на друк.

Видання панегіричних творів часто потребують часткової атрибуції. Взагалі, як зазначено вище, у виданні будь-якого змісту може бракувати вичерпної

для бібліографічного опису інформації. Наприклад, ім'я автора може міститись не на титулі, а після передмови чи присвяти, в колофоні чи лише у дозволі на друк. Анонімні видання атрибутовуються за бібліографією. За браком вихідних даних саме зазначену на титулі дату події приймають за приблизний рік друку, якщо у виданні немає інших відомостей пізнішого часу, наприклад у колофоні, присвяті чи у дозволі на друк тощо (приклади див. у [9]). У інших випадках час друку можна визначити приблизно за змістом твору, часом діяльності друкарні, папером або іншими побічними ознаками та перевірити за бібліографічними покажчиками.

Для видань, місце друку яких не можна встановити за переліченими ознаками, визначальним критерієм може стати друкарський матеріал: шрифти й елементи оздоблення, підбір шрифтів різної величини, використання курсиву, видавничих марок або університетських сигнетів (для друкарень при університетах), схеми побудови тексту, принципи художнього оздоблення видань, оригінальні оправи чи обкладинки, макулатурні аркуші, використані для виготовлення оправ тощо (приклади див. у [10, 11]). Наприклад, одні друкарні широко застосовували гравіровані заставки — відтиски з дощок, інші на місці заставок компонували у кілька рядів смужки з виливних прикрас. У певних друкарнях надавали перевагу гравірованим або вирізьбленим готичним ініціалам, у інших — великим літерам більшого, ніж основний, шрифту.

Саме за характерним курсивним шрифтом і елементами художнього оздоблення атрибутовано як видану в друкарні Почаївського Успенського монастиря проповідь схоластика перемишльської кафедри К. Тенгоборського (Tęgo-borski, Kajetan) *O zasługach świętego Ignacego fundatora Societatis Jesu ku kościołowi Bożemu osobliwie w Polsce*, прочитану, як зазначено на титулі, в перемишльському єзуїтському костелі в 1763 р. Дозвіл на друк видав львівський архієпископ В.І. Сераковський 8 травня 1764 р. Таким чином, за дозволом можна приблизно визначити час друку проповіді: після 08.05.1764 (фоліація видання: [36] арк.; формат 8°; сигнатурна формула: A—D⁸,E⁴; фінгерпринт: 4.s, r.su ryi? *Jta C 1764Q). У каталогах Я. Запасака, Я. Ісаевича, а також К. Естрайхера цього видання немає; в останньому вміщено інформацію про видання з такою ж назвою (без місця та року), але з інакшими фоліацією та форматом.

Подібним чином, за курсивним шрифтом і елементами художнього оздоблення, атрибутовано як виданий у друкарні Супрасльського василіанського монастиря приблизно в 1731 р. панегірик В. Денисевича (Denisewicz, Bazyli) *Applauz głośnibrzmiącej sławy solennymi tryumfow ceremoniami ... P. Marcyanowi z Kozielska Oginskiemu woiewodzie witebskiemu* (фоліація видання: [8] арк.; формат 2°; сигнатурна формула: [2],A—C²; фінгерпринт: a, a, i, i, a, a, BoKt C 1731A; бібліографія: Estreicher, t. 21, dod., s. IV — без інформації про вихідні дані). Прізвище автора твору вказано наприкінці передмови. Рік 1731 зазначено на титулі як час виголошення привітання.

Видання може містити фальшиві відомості про авторство, місце друку чи рік. Якщо бібліографічні покажчики не подають інформацію про правдиві дані, чи останні викликають сумнів, основним джерелом атрибуції стає поліграфіч-

ний матеріал: шрифти, елементи художнього оздоблення, а також папір (приклади атрибуції див. у [12—16]). Варто зазначити, що метод атрибуції за друкарським матеріалом найбільше спрацює в тих випадках, коли бібліограф досліджує продукцію певних видавничих осередків, накопичуючи фактичний матеріал про друкарські елементи, які в них використовували, і таким чином залучає свій фаховий досвід науково-бібліографічної роботи зі стародруками.

Видання може не мати титульного аркуша, і попри це його примірник не буде дефектним. Вище зазначено, що видання початкового — інкунабульного — періоду книгодрукування ще не мали титульних аркушів, структура яких поступово формувалась у процесі розвитку друкарського мистецтва. Також схема побудови без титульного аркуша характерна для видань коротких «злободених» творів доби Просвітництва: роздумів або зауважень щодо виступу чи твору іншого автора, промов, а також для декретів, окремих релігійних текстів, молитов, газет тощо. Назва такого видання міститься перед початком основного тексту, вихідні відомості, якщо є, — переважно наприкінці останньої сторінки, зрідка — внизу першої сторінки. Року часто немає. Приклад: анонімне видання *Uwagi polaka nad Kurlandyą* обсягом чотири сторінки (формат 2°; сигнатурна формула: A²; фінгерпринт: u.o- atai a-y: byzA C; бібліографія: Estreicher, t. 20, s. 393). Заголовок розташований перед початком тексту, місце друку — наприкінці останньої сторінки: *w Warszawie w Drukarni Wolney*. Рік видання встановлюється за бібліографією: після 1788.

З розвитком електронних технологій з'являються нові, раніше не використовувані формальні способи пошуку. Один із них — за випадковими фразами з тексту твору, здубльованими в пошуковій системі. Цей метод, наприклад, є доволі результативним для оцифрованих видань, розміщених на ресурсі *books.google*. Система веде пошук за заданими словами і пропонує низку результатів, від яких можна перейти безпосередньо до електронної копії видання та звірити її з атрибутованим дефектним примірником. У такий спосіб можна встановити якщо не видання, то принаймні автора та назву твору, за якими можна виконувати подальший пошук.

Саме електронні ресурси допомогли атрибутувати фрагмент із двох аркушів форматом у двійку. На першому аркуші міститься прозовий текст латинською мовою: починається із заголовка *Panegyricus*, обривається посеред речення. На другому аркуші — віршований текст латинською мовою без початку, на звороті — кустод *PANE-*, що дає підстави припустити: аркуші зшиті у зворотному порядку. Серед інших особливостей — наявність заставки та ініціала, за якими ідентифікується місце друку: Львів, друкарня єзуїтського колегіуму. Текст фрагмента не містить жодного імені чи прізвища, які могли би вказати на адресата панегірика. Єдиний шлях атрибуції — за довільною фразою з тексту твору, здубльованою в пошуковій системі. В цьому випадку цей метод дав результат, оскільки віршовану частину тексту відтворено на сайті «Медієвіст», присвяченому дослідженню латиномовної української літератури, а за першими словами прозової частини пошукова система запропонувала посилання на електронну базу *Elektroniczna baza Bibliografii Estreichera* — цифровий аналог

бібліографічного видання К. Естрайхера *Bibliografia Polska* [2]. Таким чином вдалось атрибутувати фрагмент жалобного панегірика *Luctus multiplex ex unica jactura... Josephi in Zbaraż & Niemirow Potocki... funebri ejusdem laudatione... Collegio Stanislaopoliensi Societatis Jesu. Anno Domini 1751*, написаного від імені Львівського єзуїтського колегіуму з приводу смерті краківського каштеляна, великого коронного гетьмана Юзефа Потоцького (1673—1751). Автора тексту у виданні не зазначено, за бібліографією це єзуїт Ф.М. Лесневський (Leśniewski, Franciszek Michał; 1720—1798). Обсяг тексту — 42 аркуші (сигнатурна формула: [1],(a)—(b)²,[1],A,B—S², T; фінгерпринт: adm, s.s: emi- neta C 1751A; бібліографія: Запаско, Ісаєвич, № 1767; Estreicher, t. 21, s. 199). Електронна копія видання, наявна в Підкарпатській електронній бібліотеці (Жешув, Польща), дала змогу підтвердити правильність атрибуції фрагмента.

На сучасному етапі все більшого поширення набуває такий елемент бібліографічного опису видання як неодноразово згадуваний вище фінгерпринт — ідентифікатор стародруків, що являє собою групу знаків, взятих із визначених правилами сторінок тексту видання. Він може стати дієвим і швидким способом атрибуції дефектного примірника, титульний аркуш якого втрачено і наявні наступні аркуші, з яких він формується, якщо в електронних каталогах цей елемент опису видання вказано. Однак для атрибуції примірника, де не збереглася значна кількість початкових аркушів, фінгерпринт використати неможливо, адже немає тих сторінок, із яких його необхідно складати.

Часом для встановлення бібліографічних даних дефектного примірника стає значимою додаткова інформація, вміщена у виданні, але безпосередньо не пов'язана з текстом твору. Так, у XVIII ст. до видань почали додавати відомості про інші видання, які на той час готували до друку відповідні видавництва чи друкарні. Очевидно, що рік друку дефектного примірника не може бути пізнішим за роки друку таких аносованих видань. Саме на підставі цієї інформації виявилось можливим атрибутувати збірник найвідоміших проповідей Ж.Б. Масійона (Massillon, Jean Baptiste; 1663—1742) *Petit carême*, виданий у Парижі в 1802 р. (пагінація видання: [8], 325, [3] с.; формат 18°, висота блоку примірника 14,4 см; сигнатурна формула: [4],1—27⁶,28²; фінгерпринт: E.98 r;- e?et dela 3 1802A). Дефектний примірник починається зі сторінки 3. Перед кожною проповіддю вміщено підзаголовки, повторені в колонтитулах, які під час пошуку результату не дали. Заголовки починаються зі слова *sermon* («слово»), яке також не є результативним, оскільки не використане в назві видання. Остання сторінка тексту (с. 325) містить вказівку на друкаря *De l'imprimerie de Crapelet*, однак друкарів із таким прізвищем було декілька. На останньому аркуші подано перелік із чотирьох позицій видань, які в той час перебували на етапі підготовки до друку. Три з них вийшли в 1802 р., четверте — кількома роками пізніше. Переглядаючи дані електронних каталогів за 1802 р. на прізвище видавця / друкаря Crapelet, ми звернули увагу на видання проповідей Ж.Б. Масійона, яке в ході звірки пагінації, сигнатурної формули, а згодом і електронної копії виявилось потрібним виданням. Його було опубліковано в друкарні Шарля Крапеле (Crapelet, Charles; 1762—1809), а на титульному аркуші зазначено лише прізви-

ще видавця А.-О. Ренуара (Renouard, Antoine-Augustin; 1765—1853). У більшості електронних каталогів, за якими було здійснено пошук, дані про друкаря не внесено, що і спричинило додаткові труднощі атрибуції.

Таким чином, на конкретних прикладах із практичного досвіду роботи зі стародруками ми розглянули основні підходи і методи атрибуції дефектних примірників латиношрифтних видань (хоча і не всіх типів таких видань, які доводиться атрибутувати, тобто встановлювати авторство та назву видань) їхні вихідні відомості, пагінацію з метою складання повного бібліографічного опису відповідного примірника, з подальшим внесенням його до карткового й електронного каталогів. Найрезультативнішими для атрибуції визначено такі складові частини видань як підзаголовки, підписи у присвятах і передмовах, колофони, верхні та нижні колонтитули, дозволи на друк тощо. Описано випадки, коли виникає необхідність аналізувати друкарський матеріал — шрифти і художнє оздоблення. Наведено приклади атрибуції за змістом творів, згаданими у тексті персоналіями, електронними копіями інших примірників тощо. Також розглянуто випадки, в яких виникає необхідність здійснення часткової атрибуції, зокрема за поліграфічним матеріалом, для видань, надрукованих без зазначення авторства, місця чи року друку, видань із фальшивими даними. З огляду на надзвичайну жанрову і тематичну різноманітність латиношрифтних стародруків, велику варіативність структури та способів художнього оздоблення, універсальних схем їхньої атрибуції немає. Певні підходи та методи атрибуції дефектних примірників бібліограф напроцьовує з досвідом роботи з відповідними виданнями.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Запаско Я.П., Ісаевич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні : у 2-х кн., 3-х ч. Львів: Вища школа, 1981—1984.
2. Estreicher K. Bibliografia Polska. Kraków, 1882—2007. Т. 8—35.
3. Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts: VD 16 / hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel. [Red.: Irmgard Bezzel]. Stuttgart : Hiersemann, 1983—2000. Bd. 1—25.
4. Рудакова Ю.К. Нетипові особливості примірника львівського видання «Chwała krzyża» 1758 р. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Наукові праці НБУВ*. 2019. Вип. 51. С. 147—156.
5. Рудакова Ю.К. Використання ресурсів Internet для атрибуції стародруків (на прикладі атрибуції палеотипу). *Адаптація завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2013 р.). Київ, 2013. С. 289—291.
6. Рудакова Ю.К. Вивчення латинської мови в Україні: вітчизняні друковані підручники XVIII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2019. Вип. 24. С. 21—30.
7. Adams H.M. Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501—1600 in Cambridge libraries. Cambridge: Cambridge University Press, 1967. V. 1. VIII, 768 p.

8. Рудакова Ю.К. Каталог українських стародруків Я. Запаса і Я. Ісаевича як джерело атрибуції дефектних примірників латиноширифтних стародруків. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3—5 жовт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 156—160.

9. Рудакова Ю.К. Видання без вихідних даних друкарні Львівського єзуїтського колегіуму XVIII ст. у фонді Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Наукові праці НБУВ*. 2017. Вип. 47. С. 177—193.

10. Рудакова Ю.К. Встановлення вихідних відомостей видання за художнім оформленням як один із шляхів атрибуції (на прикладі палеотипа). *Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 209—213.

11. Рудакова Ю.К. Поліграфічні особливості почаївських видань латинського шрифту. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2021. Вип. 13. С. 314—331.

12. Бондар Н.П. До питання про друк «Speculum Saxorum» та «Ius Municipale» Павла Щербича 1581 року у Львові: філігранологічний аналіз примірників. *Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти*: допов. та повідом. Міжнар. наук. конф. (Львів, 24—25 жовт. 2019 р.). Львів, 2019. С. 5—8.

13. Ціборовська-Римарович І.О. Видання роману Ж.Ф. Мармонтеля «Інки, або знищення держави Перу» з фальшивими вихідними даними: факти, гіпотези, аналіз друкарських особливостей примірників. *Наукові праці НБУВ*. 2017. Вип. 47. С. 231—244.

14. Ціборовська-Римарович І.О. Контрафактне видання Луцької Домініканської друкарні «Mysli polityczne dla Polski» (1790): історико-книгознавчий та друкарський аналіз. *Бібліотека. Наука. Комунікація: 100-річчя Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 6—8 листоп. 2018 р.). Київ, 2018. С. 227—230.

15. Ціборовська-Римарович І.О. Контрафактні видання і видання без вихідних даних Луцької домініканської друкарні. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2018. Вип. 10. С. 220—232.

16. Ціборовська-Римарович І.О. Контрафактні політичні видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787—1836): друкарське виконання, атрибуція, суспільна потреба. *Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти*: допов. та повідом. Міжнар. наук. конф. (Львів, 24—25 жовт. 2019 р.). Львів, 2019. С. 33—35.

3.2.

Особливості атрибуції видань західноєвропейських друкарів (на прикладі колекції етьєнів НБУВ)

Олена Курганова

В

исокий рівень розвитку європейського книгодрукування ранньомодерної доби забезпечували видавці-новатори, які дбали про якість поліграфічного оформлення, наукове опрацювання тексту й оперативно відгукувались на суспільний запит тиражування наукової, навчальної, богослужбової та художньої літератури. Прізвища найвпливовіших європейських видавців XV—XVII ст. у сучасному історичному книгознавстві, книжковому пам'яткознавстві і бібліотекознавстві використовують як терміни для позначення їхніх видань. У цьому випадку назви видань пишуть з рядкової літери, наприклад, видання фірми Ельзевірів — ельзевіри, фірми Етьєнів — етьєни.

У практиці комплектування фондів наукових бібліотек склалась традиція виділяти видавничі колекції, що презентують діяльність найвидатніших друкарських династій. Так, у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі відділ стародруків) представлено видавничі колекції альдин, етьєнів, плантенів, ельзевірів та дідо. Формування й комплектування видавничих колекцій відділу стародруків започаткував у 1920-ті рр. Б. Зданевич [1, с. 28]. У процесі каталогізації фонду іноземних стародруків XV—XVIII ст. примірники видань, атрибутовані як продукція родин Альдів, Етьєнів, Плантенів, Ельзевірів чи Дідо, маркували відповідними шифрами: *Ald* (альдини), *Et* (етьєни), *Pl* (плантени), *Elz* (ельзевіри), *Didot* (дідо).

Склад видавничих колекцій відділу стародруків свідчить, що основою комплектування було обрано принцип якомога повнішого відображення історії відповідної видавничої фірми та її впливу на розвиток книгодрукування. На початковому етапі комплектування бібліографи навіть намагались розміщувати книги в хронологічному порядку: перші шифри кожної з колекцій було надано найбільш раннім виданням відповідної друкарської марки. Наприклад, перші

чотири шифри (*Elz 1 — Elz 4*) колекції ельзевірів позначають видання засновника династії — Лодевейка Старшого [2, с. 165]. Проте, у ході опрацювання фонду концентрації та переатрибуції дефектних примірників із діючого фонду, кожна із виділених колекцій відділу стародруків поповнювалась одиницями зберігання, що належали до різних періодів діяльності видавничої фірми.

До складу видавничих колекцій увійшли видання не лише засновників відповідної видавничої фірми та їхніх спадкоємців (синів, дружин, зятів), але й правонаступників, зокрема інших друкарів, які легально використовували друкарську марку, обладнання і наслідували стиль відомої фірми. Тому кожна з видавничих колекцій демонструє відмінності друкарського стилю, репертуару та варіанти друкарської марки представників різних поколінь відомих книговидавничих династій. У складі колекції ельзевірів представлено навіть «псевдо-ельзевіри», в яких видавці наслідували стиль і використовували стилізований варіант друкарської марки відомих нідерландських друкарів.

Через історичні обставини склад видавничих колекцій відділу стародруків мало висвітлено в публікаціях. У друкованому каталозі М. Шамрай «Альдини в бібліотеках України» [3] описано, крім інших, примірники видань із колекції альдин відділу. Описи окремих етьєнів входять до каталогу палеотипів М. Шамрай [4]. Відомості про належність примірників видавничих колекцій відділу стародруків до давніх родових бібліотек української та польської шляхти подано в монографіях І.О. Ціборовської-Римарович, С.О. Булатової та О.С. Рабчун [5—7].

Дослідження видавничих колекцій етьєнів, плантенів, ельзевірів і дідо відділу стародруків триває у рамках електронної каталогізації фонду іноземних видань. Ці роботи передбачають: 1) детальний науково-бібліографічний облік одиниць зберігання кожної з колекцій, включно з алігатами; 2) визначення атрибутивних ознак продукції відповідної видавничої фірми; 3) дослідження тематичного складу колекції; 4) вивчення книжкових знаків і маргінальних записів на примірниках колекції; 5) збір матеріалу для паспорту колекції; 6) підготовку книжкової експозиції, що всебічно презентує колекцію для широкого кола читачів бібліотеки.

У статтях О. Недашківської, підготовлених у процесі електронної каталогізації колекції ельзевірів, висвітлено історіографію вивчення видавничої спадщини цієї династії, представлено електронні засоби атрибуції видань Ельзевірів, розглянуто загальний тематичний склад колекції [8—10].

Мої попередні праці було присвячено проблемному питанню атрибуції варіантів видань Ельзевірів, що вирішується за допомогою застосування ідентифікатора фінгерпринт [11]. На матеріалі колекції етьєнів відділу стародруків простежено також явище варіативності друкарської марки і загальні проблеми атрибуції та електронної каталогізації видань Етьєнів [12, 13]. Електронні виставки «Шедеври світової поліграфії — видання колекції Ельзевірів»¹ та «Пари-

¹ Курганова О. Шедеври світової поліграфії — видання колекції Ельзевірів. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/4221>

тети колекції Етьєнів»² презентують найвизначніші видання із колекцій етьєнів і ельзевірів відділу стародруків. У спеціальній публікації розглянуто експозиційний потенціал виставок видавничих колекцій, експонати яких унаочнюють характерні ознаки видань відповідної друкарні [14].

Розгляд атрибутивних ознак книг, які належать до спадщини відомої видавничої фірми, є важливою передумовою формування видавничих колекцій у фондах наукових бібліотек. На матеріалі видавничих колекцій альдин, етьєнів, плантенів, ельзевірів і дідо відділу стародруків можна виділити характерні риси, що вирізняють видання кожної з названих друкарень. У межах нарису зупинимось на атрибутивних ознаках видань із колекції етьєнів відділу стародруків.

До складу колекції етьєнів відділу стародруків увійшли близько 60 видань, що репрезентують спадщину різних представників династії Етьєнів. Усі одиниці зберігання колекції мають титульні аркуші, на більшості з яких вказано ім'я видавця і вміщено друкарську марку. Однак будь-які бібліографічні відомості зі стародрукованої книги потребують підтвердження за допомогою довідково-бібліографічних джерел. Адже у практиці давнього книговидання набули поширення випадки фальсифікації вихідних даних і неправомірного використання друкарської марки. Тому під «атрибуцією» книги, віднесеної до певної видавничої колекції, ми розуміємо не лише встановлення відсутніх вихідних даних, але й підтвердження достовірності відомостей про видавця, вказаних на титульному аркуші.

Науково-бібліографічний облік колекції етьєнів спирається на широкий спектр бібліографічних та історико-книгознавчих досліджень, присвячених історії діяльності цієї видавничої фірми. Найавторитетнішою і найцитованішою в сучасних бібліографічних оглядах досі є робота французького бібліографа Антуана-Огюстена Ренуара *Annales de l'imprimerie des Estienne* (1843) [15]. У ній подано підкріплені архівними даними матеріали до біографії кожного з представників династії Етьєнів і бібліографічний опис більшості їхніх видань. Деякі фактографічні відомості стосовно видавничої діяльності Етьєнів висвітлено в працях Ганса Дітерле [16] та Елізабет Армстронг [17], а також у низці загальних праць з історії книгодрукування (Ф.І. Булгакова, М.І. Щелкунова, Ф. Функе, Є.Л. Немировського, Л.І. Владімірова, В.С. Овчіннікова, О.О. Каракоз та ін.).

Допоміжним бібліографічним джерелом для вивчення історії видавничої марки Етьєнів є праця Філіпа Ренуара, присвячена видавничим маркам паризьких видавців XV—XVI ст. [18]. У виданні вміщено ілюстрації численних варіантів марки з оливковим деревом Робера I, Робера II та Шарля Етьєнів. Бібліографічні описи видань паризької філії друкарні Етьєнів увійшли до складу наукового каталогу «Репертуар видавців і книготорговців (1500—1810) Національної бібліотеки Франції» Жана Домініка Мело та Елізабет Кюваль [19].

У сучасній практиці атрибуції етьєнів широко застосовують доступні онлайн-довідкові ресурси й електронні каталоги світових наукових бібліотек. Зведеною базою даних, що поєднує варіанти назв міст, різночитання прізвищ

² Курганова О. Паритети колекції Етьєнів. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5229>

авторів і видавців, назви видавництв, варіанти девізів і зображення видавничих марок, а також короткі біографічні відомості про різних фігурантів книжкової культури (авторів, видавців, редакторів, перекладачів, книготорговців), є Тезаурус консорціуму європейських наукових бібліотек³. Авторитетні форми імен представників династії Етьєнів подано в спеціалізованій базі даних Національної бібліотеки Франції⁴. Поряд із біографічними даними про друкарів ця база містить і посилання на бібліографічні описи видань з ілюстраціями титульного аркуша. Віртуальний каталог KVK, створений на базі Технологічного університету в Карлсруе⁵, дає можливість здійснювати пошук видань Етьєнів у електронних каталогах найбільших наукових бібліотек світу.

Практичний досвід каталогізації видань із колекції етьєнів відділу стародруків засвідчує найвищу інформативність бібліографічних баз даних зведених електронних каталогів німецьких (*K10plus*⁶) та італійських (*Catalogo del Servizio Bibliotecario Nazionale*)⁷ бібліотек. Обидві бази даних оснащені функцією розширеного пошуку, що допомагає виділити етьєни з-поміж тисяч книжок, у назві та вихідних даних яких вжито слово «Етьєн». У зведеному електронному каталозі німецьких бібліотек *K10plus* розширений пошук (нім. *Erweiterte Suche*, англ. *Advanced*) дає можливість ввести авторитетну форму прізвища видавця і місця видання (англ. *publisher, publishing place*) і вказати хронологічні рамки діяльності друкарні (англ. *year of publication*). У названому зведеному електронному каталозі італійських бібліотек функція розширеного пошуку (італ. *Ricerca Avanzata*) для стародрукованих видань (італ. *Libro antico*) навіть пропонує можливість пошуку книги за девізом видавничої марки (італ. *Marca*).

Атрибуція етьєнів спирається на визначені бібліографами хронологічні і географічні рамки роботи друкарні, а також роки видавничої діяльності різних представників династії Етьєнів і їхніх правонаступників. Видавнича діяльність фірми Етьєнів тривала півтора століття, протягом 1502—1673 рр. У каталозі А.-О. Ренуара [15] першим виданням засновника династії, Анрі I Етьєна зафіксовано «Етику» Арістотеля 1502 р. [15, с. 1]. Найпізнішим виданням, що має опосередкований стосунок до видавничої спадщини Етьєнів, А.-О. Ренуар називає твір *Journal de la guerre de Hollande* 1673 р., автором якого є Анрі V Етьєн, а видавцем — Клод Барбін [15, с. 229].

У латиномовних виданнях представники родини Етьєнів послуговувались латинським варіантом свого прізвища — Стефанус. Засновник династії Анрі I Етьєн, в репертуарі якого були лише латиномовні книги, іменував себе *Henricus Stephanus* (у непрямих відмінках — *Henricum Stephanum* та *Henrici Stephani*). У колекції етьєнів відділу стародруків представлено теологічний твір Рікольдо да Монтекроче (1511), у колофоні якого місце друку зазначено: *Parisijs ex officina Henrici Stephani*. Латинським варіантом прізвища користувались і нащадки

³ CERL Thesaurus. URL: https://data.cerl.org/thesaurus/_search

⁴ BnF Data. URL: <https://data.bnf.fr>

⁵ Karlsruher Virtuelle Katalog. URL: <https://kvk.bibliothek.kit.edu>

⁶ K10plus. URL: <https://opac.k10plus.de>

⁷ Catalogo del Servizio Bibliotecario Nazionale. URL: <https://opac.sbn.it>

Анрі І. Зокрема, один із найпродуктивніших членів родини Етьєнів Робер І поряд із латиномовними видав низку книг грецькою мовою та івритом, на титульних аркушах яких вихідні дані вказував латиною: *Ex officina Roberti Stephani*.

Франкомовну форму прізвища — Estienne використовували лише у виданнях французькою мовою, яких у репертуарі фірми Етьєнів було менше ніж латиномовних. Проте саме французький варіант прізвища став авторитетною формою іменування представників цієї видавничої династії в сучасних бібліографічних джерелах.

До проблем атрибуції видань із колекції етьєнів можна віднести також повторювані імена друкарів. Зокрема, п'ять представників різних поколінь династії Етьєнів у вихідних даних латиномовних видань іменували себе Henricus Stephanus, а чотири — Robertus Stephanus. Для ідентифікації особи друкаря в довідково-бібліографічних джерелах повторювані імена Етьєнів розрізняють за допомогою латинських цифр. У дослідженні А.-О. Ренуара виділено шість поколінь династії Етьєнів, задіяних у справі книговидавництва. Подаємо їхній перелік з найчастіше вживаними у каталогах світових бібліотек варіантами написання імені та прізвища друкаря і датами життя:

1) батько Анрі І (лат. Henricus Stephanus I, фр. Henri Estienne I), (1460?—1520);

2) сини: Франциск І (лат. Franciscus Stephanus I, фр. François Estienne I), (1502?—1553); Робер І (лат. Robertus Stephanus I, італ. Roberto Stephano, фр. Robert Estienne I), (1503?—1559); Шарль (лат. Carolus Stephanus, іт. Carlo Stephano, фр. Charles Estienne I), (1504?—1564);

3) онуки (сини Робера І): Анрі ІІ (лат. Henricus Stephanus II, фр. Henri Estienne II), (1528?—1598); Робер ІІ (лат. Robertus Stephanus II, фр. Robert Estienne II), (1530?—1571?); Франциск ІІ (лат. Franciscus Stephanus II, фр. François Estienne II), (1536—16..?);

4) правнуки: син Анрі ІІ — Поль (лат. Paulus Stephanus, фр. Paul Estienne), (1566—1637); син Робера ІІ — Робер ІІІ (лат. Robertus Stephanus III, італ. Roberto Stephano, фр. Robert Estienne III), (1559?—1629?);

5) праправнуки: син Поля — Антуан (лат. Antonius Stephanus, фр. Antoine Estienne), (1592—1674); онуки Робера ІІ, сини Анрі ІІІ (1561—16..?) — Анрі ІV (лат. Henricus Stephanus IV, фр. Henri Estienne IV), (15..?—16..?), видавав книги в Парижі у 1639—1652 рр.; Робер ІV (лат. Robertus Stephanus IV, фр. Robert Estienne IV), (15..?—1672);

6) прапраправнук: син Антуана — Анрі V. (фр. Henri Estienne V).

Видавнича діяльність численних представників династії Етьєнів зосереджувалась у Парижі та Женеві. Паризькою друкарнею Етьєнів, що діяла за адресою *Rue Saint-Jean-de-Beauvais*, по черзі керували: Анрі І; його сини Франц І, Робер І та Шарль; онук Робер ІІ; правнук Робер ІІІ; праправнуки Антуан та Анрі ІV; прапраправнук Анрі V. На титульних аркушах усіх паризьких видань варіантами позначення місця друку є *Lutetiae Parisiorum*, *Lutetiae*, *Parisiis* (у латиномовних виданнях) або *Paris* (у франкомовних). Паризька філія друкарні функціонувала до 1670-х рр.

Женевську філію друкарні Етьєнів було відкрито 1551 р. через вимушений від'їзд Робера I з Парижа. Після смерті Робера I роботою женевської філії керували його сини — Анрі II та Франц II, а згодом — онук Поль. На титульних аркушах женевських видань Етьєнів не вказано місця друку. 1627 року Поль Етьєн продав женевську філію друкарні братам Шуе (фр. Chouet). На титульних аркушах книг ці видавці використовували друкарську марку Етьєнів. Завдяки цьому одна з таких книжок увійшла до складу колекції етьєнів відділу стародруків.

Установлення хронологічних і географічних меж діяльності династії Етьєнів необхідне також для того, щоб розрізнити їхню видавничу спадщину і спадщину іншої родини паризьких друкарів XVIII ст. на прізвище Етьєн. Близько 1706 р. у Парижі почала діяти друкарня, яку заснував Жак I Етьєн (1661—1731), син Ніколя Етьєна, що не походив зі знаменитої династії Етьєнів XVI—XVII ст.⁸ Хоча, як зазначає А.-О. Ренуар, представники родини Жака Етьєна намагалися довести свої родинні зв'язки із останнім представником женевської філії, Полем Етьєном, їхня версія суперечить наявним архівним документам [15, с. 549].

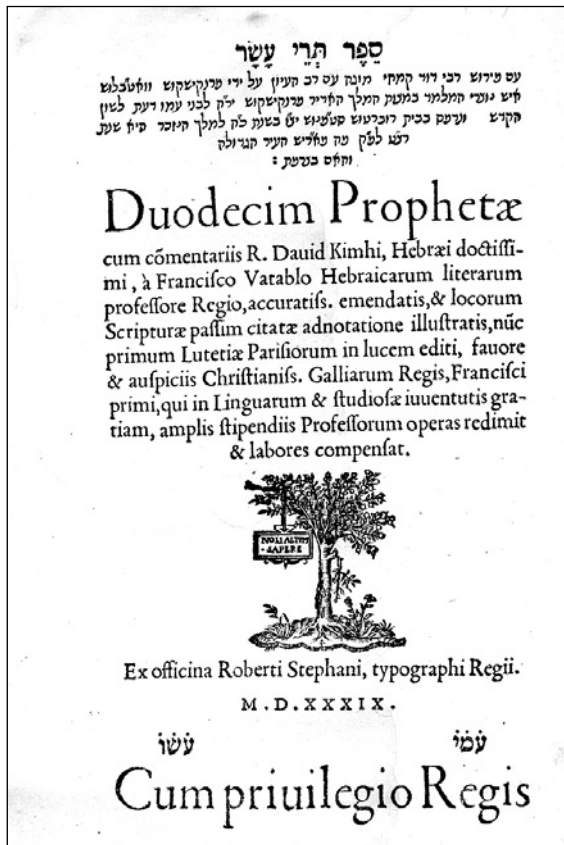
Після смерті Жака I Етьєна (1731) справами друкарні займались його вдова Марі-Анна (?—1753) та сини Жак II (1722—1795) і Робер (1723—1794). На титульних аркушах своїх видань родина Етьєнів XVIII ст. не використовувала друкарську марку, проте розміщувала девіз *a la Vertu* (До чесноти) і зазначала адресу друкарні — *rue Saint-Jacques*. Сини Жака I у вихідних даних спільних видань іменували себе як *frères Estienne*. Молодший син засновника друкарні, Робер Етьєн, є не лише однофамільцем, але й тезкою найвидатнішого французького науковця і видавця XVI ст. — Робера I Етьєна. У фонді відділу стародруків налічується близько 100 видань друкарні Етьєнів XVIII ст.

До видавничої спадщини знаменитої друкарської династії Етьєнів XVI—XVII ст. А.-О. Ренуар зараховує видання Мамерта Патісона (Mamert Patisson, 1530?—1602?), який з 1569 р. працював коректором у друкарні Робера II Етьєна, а після його смерті (1571) — у друкарні його вдови Деніз Барбе (Denise Barbé, 15.?—1604). 1574 року Мамерт Патісон одружився з Деніз Барбе і став керівником друкарні Етьєнів. У низці видань 1575—1597 рр. Мамерт Патісон послуговувався друкарською маркою Робера II Етьєна і зазначав у вихідних даних належність до його друкарні: *in officina Roberti Stephani, au logis de Robert Estienne* [15, с. 178—192]. Після смерті Мамерта Патісона друкарня знову перейшла у власність Деніз Барбе, яка у книгах, виданих протягом 1602—1604 рр., називала себе вдовою Мамерта Патісона (*la veufve Mamert Patisson*). 1604 року, після смерті Деніз, друкарню Робера II Етьєна успадкував син Мамерта Патісона, Філіп Патісон (Philippe Patisson). У каталозі А.-О. Ренуара та електронних базах даних зазначено лише одне видання цього друкаря — *Recueil de quelques vers amoureux* (1606) [15, с. 194]. До складу колекції етьєнів відділу стародруків увійшли два видання Мамерта Патісона 1578 р. У формулі вихідних даних цих книг зазначено приналежність до друкарні Робера II: *Apud Mamertum Patissonium typographum regium, in officina Roberti Stephani*⁹.

⁸ Jacques Estienne. BnF Data. URL: https://data.bnf.fr/en/12384439/jacques_estienne/

⁹ Hippocratis. Coi De capitis vulneribus liber. Lutetiae [Paris]: Apud Mamertum Patissonium typographum regium, in officina Roberti Stephani, 1578. [8], 94, [2] p.; [1] f.: il.

Лл. 1. Варіант видавничої марки Робера I для ма-
лоформатних видань. Титульний аркуш *Duodecim
Prophetæ* (Париж, 1539)

Estienne. Трьох із них, що є членами династії Етьєнів, диференційовано за допо-
могою латинських чисел і усталеної форми подання років життя: Estienne, Robert
(I; 1503?—1559), Estienne, Robert (II; 1530?—1571?), Estienne, Robert (III; 1559?—
1629?). Особу тезки і однофамільця, представника друкарської родини Етьєнів
XVIII ст. Робера Етьєна вирізняють роки життя: Estienne, Robert (1723—1794).

Особу друкаря, вказану у вихідних даних видань Етьєнів, часто уточнює до-
даткова інформація про посаду, адресу друкарні або родинні зв'язки. У паризь-
ких виданнях Робера I, надрукованих на замовлення королівської друкарні, з
1539 р. зазначено титул королівського типографа: лат. *Typography regii* або
Hebraicarum et Latinarum literarum typographum regium; фр. *Robert Estienne, Im-
primeur du Roi en hebrieu et latin*. У женеvських книгах Робера I, виданих після

Право користуватись друкар-
ською маркою Етьєнів із різних
причин було надано й іншим ви-
давцям, що не мали стосунку до ро-
дини Етьєнів. Близько 1633 р. па-
ризький видавець Жак Дугаст от-
римав друкарське обладнання від
Робера IV Етьєна [15, с. 482]. У ка-
талозі А.-О. Ренуара видання Жака
Дугаста, надруковані під маркою
Етьєнів, розглянуто як частину ви-
давничої спадщини Робера III [15,
с. 208—209]. У колекції етьєнів від-
ділу стародруків зв'язок із друкар-
нею Робера III зафіксовано у ви-
хідних даних двох видань Жака
Дугаста 1636 і 1637 р.: *Chez Jacques
Dugast, rue Saint Iean de Beauvais,
à l'Oliuier de Robert Estienne*¹⁰ і *Chez
Jacques Dugast, rue Saint Iean de
Beauvais, à l'Oliuier de Robert Estien-
ne, et en sa boutique rue de la Bouc-
lerie, proche le Pont S. Michel et rue
de la Huchette*¹¹.

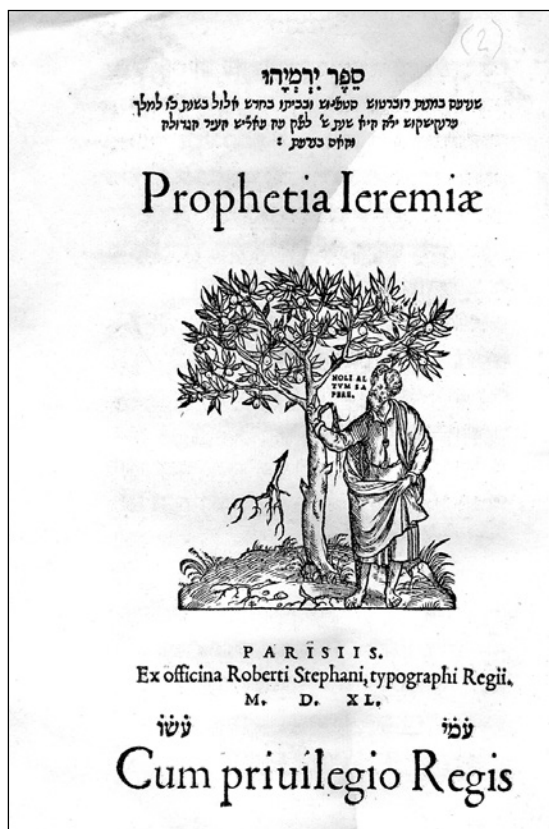
Під час електронної каталогі-
зації колекції етьєнів відділу старо-
друків постала потреба розрізнен-
ня чотирьох друкарів на ім'я Robert

¹⁰ Tacitus Cornelius. Les Oeuvres. A Paris: Chez Jacques Dugast, rue Saint Iean de Beauvais, à l'Oliuier de Robert Estienne, 1636. [20], 664, [28] p.

¹¹ Bacon Francis. Neuf livres de la dignite et de l'accroissement des sciences. A Paris: Chez Jacques Dugast, rue Saint Iean de Beauvais, à l'Oliuier de Robert Estienne, et en sa boutique rue de la Bouclerie, proche le Pont S. Michel et rue de la Huchette, 1637. [18], 717, [1] p.

Лл. 2. Варіант видавничої марки Робера I для видань Біблії. Титульний аркуш *Biblia* (Париж, 1546)

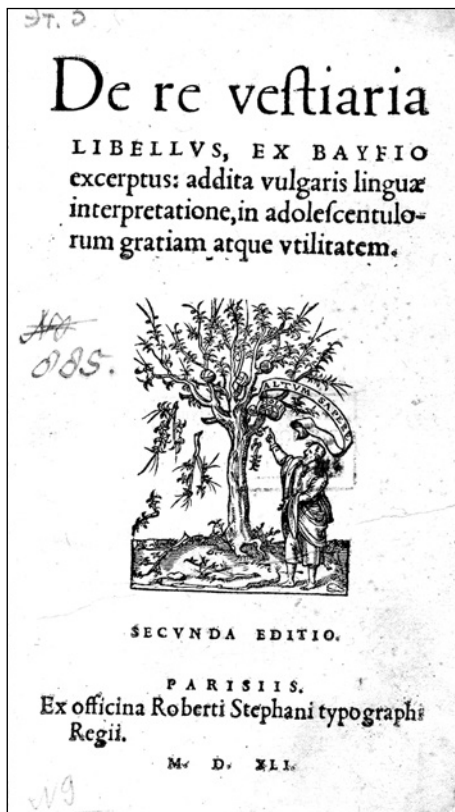
Лл. 3. Варіант видавничої марки Робера I. Титульний аркуш *Prophetia Ieremiae* (Париж, 1540)

втечі з Парижа (1551), вихідні дані на титульному аркуші формулюються в таких варіантах: *Imprimerie de Robert Estienne*, *Officina Roberti Stephani*, *Oliva Roberti Stephani*, *L'Olive de Robert Estienne*, *L'Olivier de Robert Estienne*.

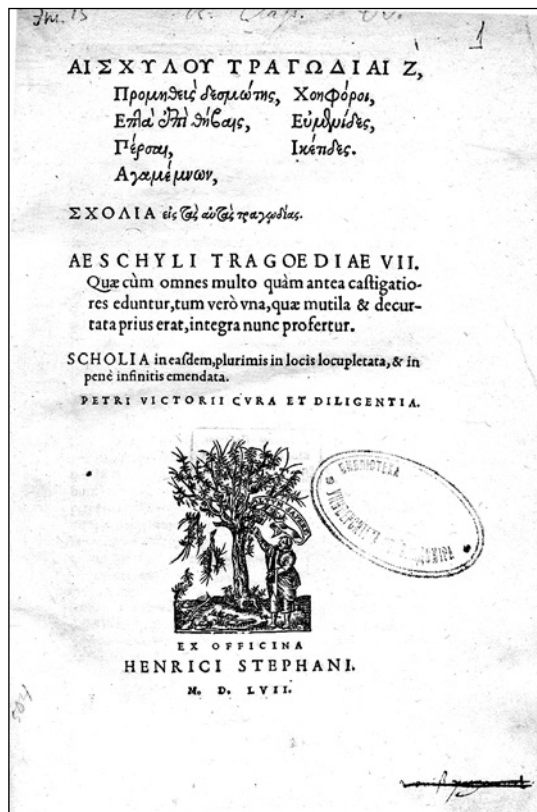
З 1558 р. на титулах більшості книг Анрі II іменується титулом *Huldrici Fuggeri typographus*, який засвідчує отримання щорічної ренти від одного з представників меценатської родини — Гульдеріха Фугера. Однак за цей період є і книги з вихідними даними *Henr. Stephanus* (1560), *Excudebat Henricus Stephanus* (1564), *L'Olivier de Henri Estienne* (1565), *Oliva Roberti Stephani* (1566). З 1569 р. вихідні дані більшості видань Анрі II містять лише формулу *Excudebat Henricus Stephanus*, а з 1580 р. на титулах видань Анрі II також набуває продуктивності форма *Oliva Henrici Stephani*.

У латиномовному паризькому виданні Антуана Етьєна 1616 р. форма вихідних даних поряд із іменем і титулом королівського типографа вказує і на його належність до знаменитої династії видавців: *Apud Antonium Stephanum, Pauli F. Henrici N. Typographum Regium*¹² (тобто, Антоніус Стефанус, син Поля, племінник Анрі).

¹² Ioannes Chrysostomus. De diversis novi Testamenti locis sermones LXXI. Lutetiae Parisiorum: Apud Antonium Stephanum, Pauli F. Henrici N. Typographum Regium, 1616. [4], 1020, [25] p.

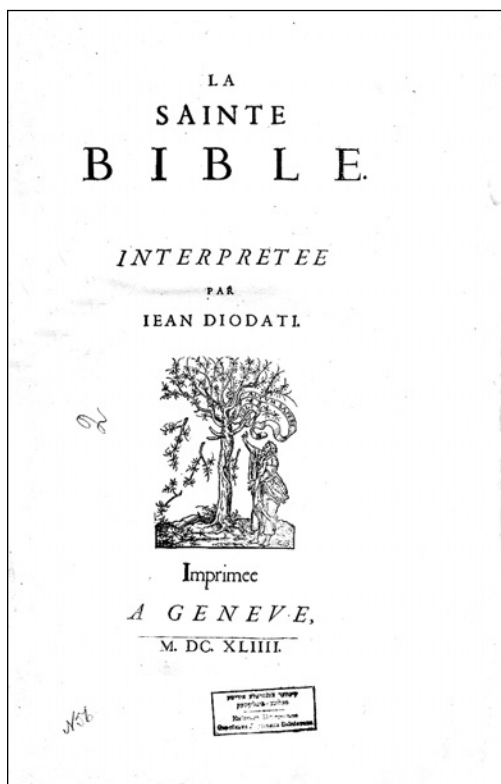
Лл. 4. Варіант видавничої марки Робера І. Титульний аркуш *De re vestiario* (Париж, 1541)

Лл. 5. Варіант видавничої марки Робера І. Титульний аркуш перевидання трагедій Есхіла (Женева, 1557)

Найпоказовішою диференційною ознакою етьєнів є видавнича марка з оливковим деревом та девізом *Noli altum sapere*. Однак під час атрибуції етьєнів варто зважати на те, що використане на марці зображення і навіть текст девізу друкарні Етьєнів існував у багатьох варіантах. У праці, присвяченій друкарським маркам паризьких видавців XV—XVI ст. [18], Ф. Ренуар виділяє понад десять варіантів друкарської марки Робера І Етьєна, які надалі застосовували у виданнях інші представники династії. У примірниках із колекції етьєнів відділу стародруків відображено більшість варіантів видавничої марки Етьєнів.

Найбільш ранній варіант марки Етьєнів зображав оливкове дерево із надламаною гілкою. Вперше цю марку з надрукованим в один рядок девізом-цитатою з послання св. апостола Павла до Римлян 11:20 *Noli altum sapere sed time* Ф. Ренуар фіксує у виданні творів Теренція 1526 р. формату *in-octavo* [18, с. 84]. Варіант марки, на якому містилось лише зображення оливкового дерева, надалі використовували переважно для книжок малого формату. У виданнях після 1528 р., за спостереженням Ф. Ренуара, текст девізу друкували у два рядки, а також з'явився французький відповідник девізу *Ne sens haultainement, mais crains*, надрукований у три рядки [18, с. 84].

Лл. 6. Видавнича марка Етьєнів на титульному аркуші видання женевської Біблії (1644)

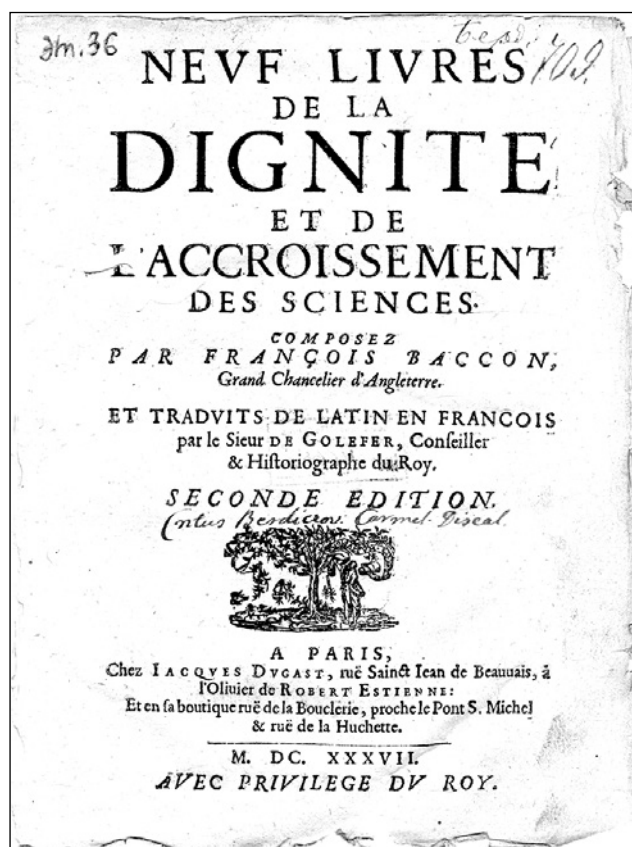

Лл. 7. Видавнича марка Етьєнів на титульному аркуші женевського видання *Basilica Chymica* Освальда Кролла (1658). Видавець Семюель Шуе

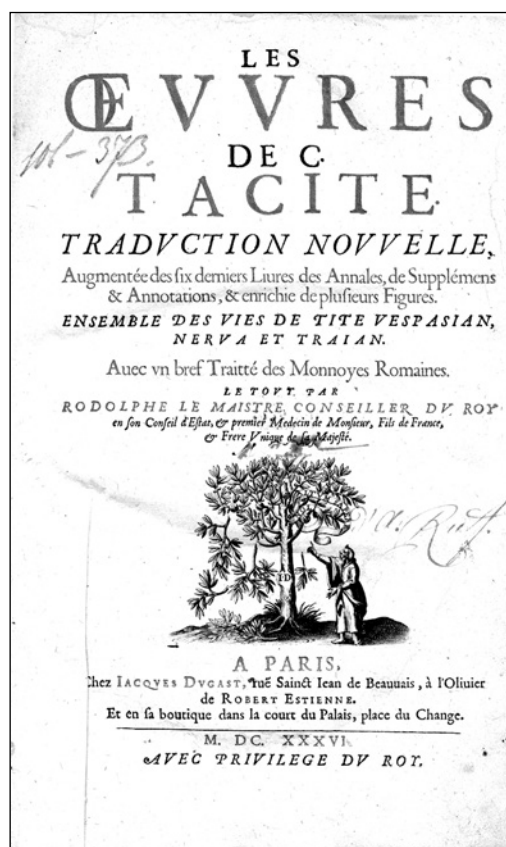
Іншим варіантом марки Робера I для малоформатних видань є зображення видозміненого, порівняно із наведеним у роботі Ф. Ренуара [18, с. 84, іл. 290], оливкового дерева, до гілки якого прив'язано мотузку із табличкою, що містить надрукований у два рядки скорочений текст девізу (*Noli altum sapere*) [18, с. 84, іл. 292]. У колекції етьєнів відділу стародруків представлено примірник видання книги *Duodecim Prophetæ* (1539) формату *in-quadro*, на титульному аркуші якого використано цей варіант марки Робера I (іл. 1).

Для великоформатних видань Робер I Етьєн увів третій варіант марки зі складнішою композицією, куди, крім оливкового дерева, входило і зображення чоловічої постаті в римській тозі. На багатьох варіантах цієї марки текст девізу-цитати з послання апостола Павла вміщено поблизу вуст чоловічої постаті. Це дає підставу припустити, що на друкарській марці зображено саме цього апостола.

Титульні аркуші латинської Біблії Робера I, виданої у форматі *in-folio*, увиразнює марка, на якій апостол Павло однією рукою показує на відламані, а іншою — на прищеплені гілках оливкового дерева [18, с. 87]. У виданні 1527 р. текст девізу *Noli altum sapere, sedtime* надруковано у два рядки, перпендикулярно до постаті апостола. В етьєнівських перевиданнях латинської Біблії після 1531 р. текст деві-

Лл. 8. Видавничка марка Етьєнів на титульному аркуші видання Френсіса Бекона «Про гідність та примноження наук» (1637). Видавець Жак Дугаст

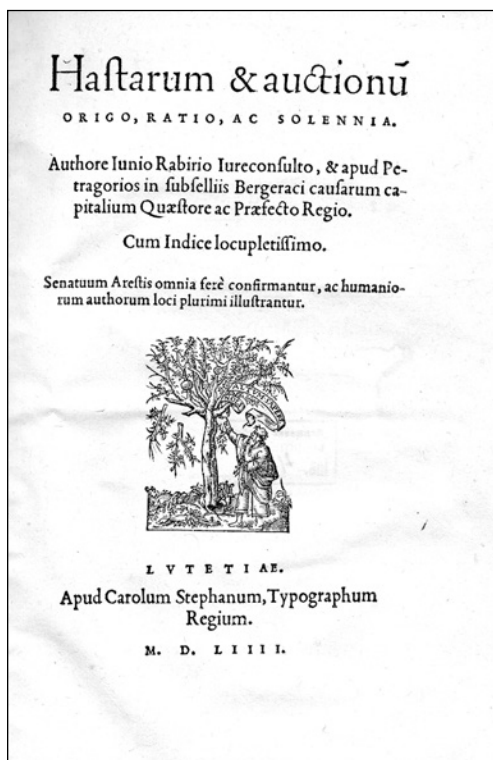
Лл. 9. Стилізована видавничка марка Етьєнів на титульному аркуші видання творів Тацита (1636). Видавець Жак Дугаст

зу друкували в одну лінію, по діагоналі [18, с. 86]. На титульному аркуші представленого в колекції відділу стародруків перевидання Біблії 1546 р. надрукований по діагоналі текст девізу відходить від обличчя апостола Павла (іл. 2).

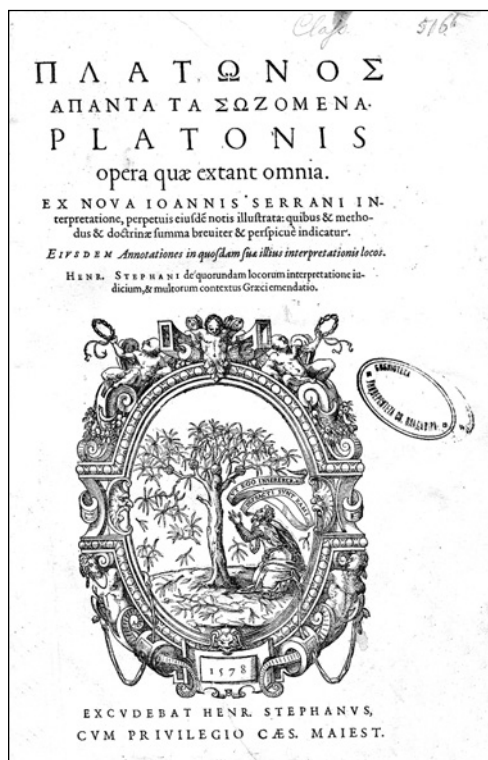
У паризьких виданнях Робера I 1530—1540-х рр. було застосовано ще сім варіантів марки із зображенням апостола Павла [18, с. 89, іл. 293—299]. Відмінність між ними полягає в пропорціях зображення, рисах зовнішності апостола і способі розміщення тексту девізу.

Четвертий варіант марки Робера I Етьєна [18, с. 89, іл. 293] зображує апостола Павла із ключем на шиї та містить скорочений текст девізу, надрукований у три рядки між кроною дерева й обличчям апостола. У каталозі Ф. Ренуара цей варіант видавничої марки Робера I Етьєна зафіксовано у виданні творів Цицерона (1533) формату *in-octavo* [18, с. 88]. У колекції етьєнів відділу стародруків такий варіант марки вміщено на виданні книги пророка Єремії (1540) формату *in-quatro* (іл. 3).

У п'ятому варіанті марки [18, с. 89, іл. 294], значно меншого розміру, видозмінюється зображення оливкового дерева і зовнішність апостола Павла. Ско-

Лл. 10. Варіант видавничої марки Робера I. Титульний аркуш видання друкарні Шарля I Етьєна *Hastarum et auctiorum* (Париж, 1554)

Лл. 11. Варіант марки Анрі II. Титульний аркуш творів Платона (Женева, 1578)

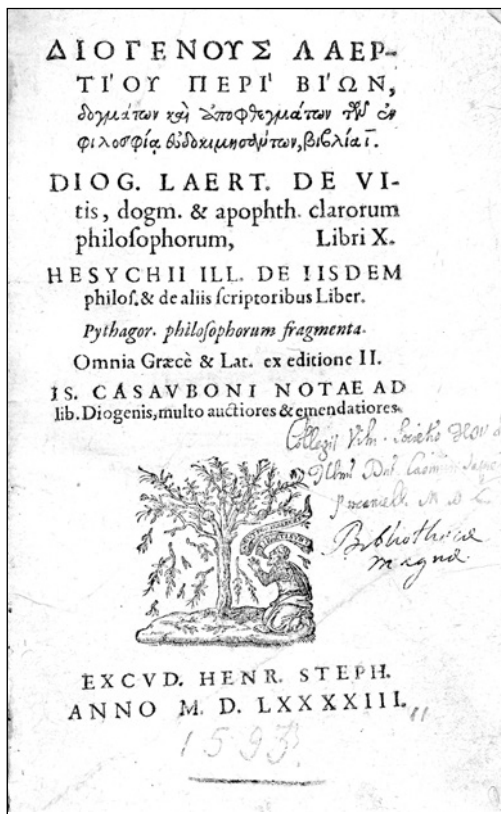
рочений текст девізу вміщено на стрічці над головою апостола. Цей варіант марки Ф. Ренуар фіксує у виданні *De octo orationis partium constructione libellus* Еразма Роттердамського (1541) формату *in-octavo* [18, с. 88, іл. 294]. У колекції відділу п'ятий варіант марки Робера I представлено на виданні *De re vestiario* (1541) (іл. 4).

Шостий варіант марки [18, С. 89, іл. 295] Робера I представлений на титульному аркуші видання граматики Жана Депотера (1543) [18, с. 88]. Надалі його використовували і для увиразнення малоформатних видань женевської друкарні Етьєнів. У колекції відділу стародруків схожий варіант марки є на примірнику женевського видання трагедій Есхіла (1557) друкарні Анрі II Етьєна (іл. 5).

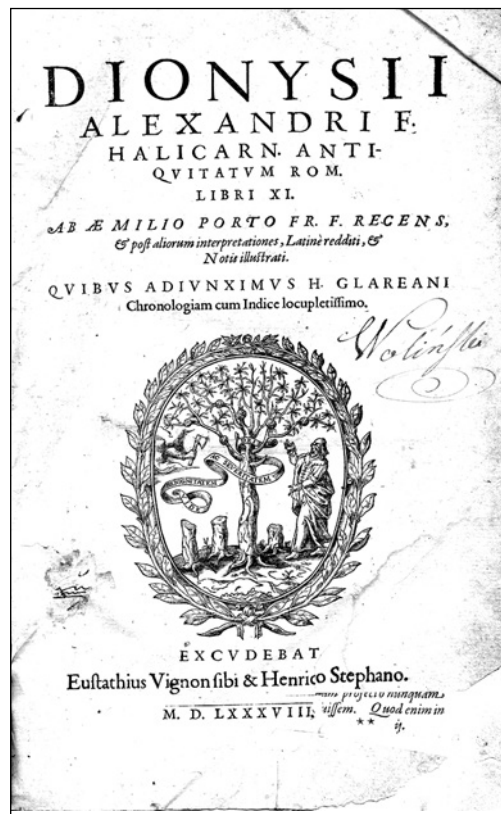
Сьомий варіант марки [18, С. 89, іл. 296], відображений у каталозі Ф. Ренуара, у примірниках колекції етьєнів нашого відділу не зафіксований.

Женевське видання франкомовної Біблії (1644) у перекладі Джованні Дюдаті, на титульному аркуші якого немає відомостей про друкарню, містить варіант видавничої марки Етьєнів із девізом *Noli altum sapere*, близький до вказаного у каталозі Ф. Ренуара восьмого варіанта марки Робера I [18, с. 89, іл. 297] (іл. 6).

Примірник женевського видання *Basilica Chimica* Освальда Кролла (1658), на титульному аркуші якого вказано друкаря Семюеля Шуе, має варіант видав-

Лл. 12. Варіант марки Анрі II. Титульний аркуш видання творів Діогена (Женева, 1593)

Лл. 13. Варіант марки Анрі II. Титульний аркуш Римських старожитностей Діонісія Галікарнейського (Женева, 1588)

ничої марки Етьєнів, близький до зафіксованого у каталозі Ф. Ренуара дев'ятого варіанта марки Робера I [18, с. 89, іл. 298] (іл. 7). Видавнича марка зі схожим зображенням представлена також на титульному аркуші видання трактату Френсіса Бекона «Про гідність та примноження наук» (1637), яке надрукував Жак Дугаст (іл. 8). Хоча у виданні творів Тацита (1636) цей же друкар використовує стилізоване під друкарську марку Етьєнів зображення апостола Павла під оливковим деревом, на стовбурі якого вміщено ініціали J. D. (Jacques Dugast) (іл. 9).

Виділені в каталозі Ф. Ренуара 4-й, 5-й, 7-й і 10-й варіанти видавничої марки Робера I Етьєна надалі використовували у виданнях представників династії Етьєнів, які керували справами паризької друкарні [18, с. 88]. Зокрема, десятий варіант марки Робера I [18, с. 89, іл. 299] у колекції етьєнів представлено на паризькому виданні Шарля Етьєна *Hastarum et auctionum* (1554) (іл. 10).

У виданнях женевської друкарні застосовували чотири варіанти марки Робера I — варіанти 2, 6, 8 і 9, зафіксовані в каталозі Ф. Ренуара [18, с. 88]. Водночас у женевських виданнях Анрі II трапляються два нові види друкарської марки, з різними позами апостола Павла і текстом девізу. В одній з друкарських марок Анрі II як девіз зазначено цитату з послання апостола Павла до Римлян 11:19: *Ut*

ego insererer defracti sunt rami (Галузки відломалися, щоб я прищепився). Цей текст уміщено на стрічці, нижній кінчик якої відходить від вуст апостола Павла. Апостола зображено навколішки, в молитовній позі. У колекції етьєнів відділу стародруків варіант цієї марки можна спостерігати у виданні творів Платона (1578), виданого коштом Анрі II (іл. 11). Варіант цього типу марки фіксуємо також на малоформатному виданні творів Діогена (1593) (іл. 12).

Для іншої друкарської марки Анрі II девізом стала цитата з послання апостола Павла до Римлян 11:22: *Vide benignitatem ac severitatem Dei* (Бач добрість і суворість Божу), вміщену на стрічці, кінець якої обвиває стовбур оливкового дерева. Традиційне для більшості варіантів друкарської марки Етьєнів зображення постаті апостола Павла тут доповнено зображенням хмари, із якої простягається рука з сокирою, і трьох пнів довкола стовбура оливкового дерева. Цей варіант видавничої марки Анрі II Етьєна представлено на перевиданні Римських старожитностей Діонісія Галікарнаського (1588), надрукованого спільно з Евстахієм Віноном (іл. 13).

У паризьких виданнях, надрукованих грецьким шрифтом, Робер I і Шарль користувались друкарською маркою королівського типографа із зображенням змії. У каталозі Ф. Ренуара відображено три варіанти цієї марки [18, с. 147, іл. 470—472]. Марку королівського типографа демонструють і примірники випущених грецькою мовою видань Робера I із колекції етьєнів відділу стародруків.

Слід звернути увагу на те, що оскільки друкарську марку Етьєнів започаткував Робер I 1526 р., вона відсутня на виданнях засновника династії — Анрі I. Немає друкарської марки і на деяких виданнях нащадків Робера I. Наприклад, на титульному аркуші малоформатного видання збірки грецьких сентенцій (1569) для зображення оливкового дерева не знайшлось місця. Однак вказано, що книга вийшла коштом Анрі II Етьєна: *Excudebat Henr. Steph.*

Отже, проблемними питаннями каталогізації невеликої за обсягом, але значної та різноманітної за вмістом колекції етьєнів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, є верифікація достовірності вихідних даних, ідентифікація особи видавця і визначення його належності до династії Етьєнів, установлення автентичності видання за допомогою видавничої марки. Для розв'язання цих проблем необхідно застосовувати численні друковані бібліографічні джерела й електронні ресурси.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ковальчук Г.І. Дослідження західноєвропейських стародруків у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. Вип. 25. С. 25—38.
2. Недашківська О.С. Історико-книгознавча характеристика колекції ельзевірів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Бібліотека. Наука. Комунікація*: матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 2016. С. 164—167.
3. Шамрай М.А. Альдини в бібліотеках України: каталог. Київ: Академперіодика, 2008. 136, [7] с., [6] арк. фото: іл.
4. Шамрай М.А. Каталог палестипов из фондов Центральной научной библиотеки имени В.И. Вернадского НАН Украины. Киев: Наук. думка, 1995. 550 с.

5. Ціборовська-Римарович І.О. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст. (Вишневецьких — Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан. Київ, 2006. 394 с.
6. Булатова С.О. Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2006. 332 с.
7. Рабчун О.С. Бібліотека Загінецька. Москва: Перо, 2017. 266 с.
8. Недашківська О. Дослідження ельзевірів — видань голландської фірми XVII ст.: здобутки та перспективи. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2017. Вип. 47. С. 163—176.
9. Недашківська О.С. Використання електронних інформаційних ресурсів при бібліографічному описі видань фірми Ельзевірів кінця XVI — початку XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Бібліотека. Наука. Комунікація*: матеріали міжнар. наук. конф.: в 2 ч. 2015. Ч. 1. С. 191—193.
10. Недашківська О. Тематичний склад колекції ельзевірів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2016. Вип. 44. С. 264—273.
11. Курганова О. Ідентифікатор «фінгерпринт» як елемент бібліографічного опису колекції Ельзевірів в електронному каталозі відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ. *Бібліотечний вісник*. 2015. № 2. С. 14—18.
12. Курганова О. Варіанти друкарської марки Етьєнів у колекції Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації*: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 6—8 листоп. 2020 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського [та ін.]; [редкол.: Л.А. Дубровіна та ін.]. Київ, 2020. С. 282—285.
13. Курганова О. Видавничі колекції етьєнів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: досвід атрибуції та цифрової каталогізації. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2021. Вип. 62. С. 407—418.
14. Курганова О. Історія світового книгодрукування крізь призму видавничих колекцій: електронні виставки етьєнів та ельзевірів на вебсайті НБУВ. *Бібліотечний вісник*. 2021. № 1. С. 32—39.
15. Renouard A.-A. *Annales de L'imprimerie des Estienne ou histoire de la famille des Estienne et des ses editions*. Paris: Chez Jules Renouard et cie, Libraires, 1843. XIX, [1], 584, [2], 16 p.; [2] f.: tab.
16. Dieterle H. Henri Estienne. (Henricus Stephanus): Beitrag zu seiner Würdigung als französischer Schriftsteller und Sprachforscher. Strassburg: W. Friedrich, 1895. 94 p.
17. Armstrong E. Robert Estienne Royal Printer: An historical study of the Elder Stephanus. Cambridge: At the University press, 1954. 309 p.
18. Renouard Ph. *Les marques typographiques Parisiennes des XV et XVI siecles*. Paris, 1928. 381 p. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k990535g/f11.item>
19. Mellot J.D., Queval E. *Répertoire d'imprimeurs/libraires (vers 1500-vers 1810)*. Paris: Bibliothèque nationale de France, 2004. 668 p.

3.3.

Методика і практика атрибуції гравірованих портретів XVI–XVIII ст. із зібрання Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

Ірина Цинковська, Гліб Юхимець

З

ібрання оригіналів європейського гравірованого портрета Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського відзначається широкою географією походження творів, хронологією, що охоплює чотири століття, великою кількістю портретованих осіб, а також авторів портретів (рисувальників і граверів). Систематизація й дослідження зібрання з метою створення наукового каталогу можуть бути результативними за умови застосування ефективної методики досягнення повноти атрибуції кожної пам'ятки. Завдання наукової атрибуції як ключового інструмента дослідження будь-якого артефакту передбачає отримання відповіді на численні складні питання, що є обов'язковими умовами наукового опису.

Атрибуція творів образотворчого мистецтва, зокрема гравірованого портрета, вимагає комплексного дослідження: визначення походження твору мистецтва, авторства (рисувальника, гравера і використаних ними іконографічних джерел), дати створення портрета, виконання порівняльного аналізу зображення портретованої особи з іншими відомими її зображеннями, здійснення стилістичного аналізу, прочитання написів, гербів, символіки тощо. Атрибуція — це копітка й тривала робота не лише безпосередньо з об'єктом дослідження, а і з джерелами, що містять або можуть містити необхідну інформацію.

Зазначені у вимогах методичних рекомендацій каталожного опису аркушевих образотворчих документів [1] поля опису *дата створення, техніка виконання, авторство (рисувальник, гравер), прізвище портретованої особи, використання граверам твору іншого автора, відтворення гравюри у стародруках* можливо наповнити лише за умови ретельної й якісної атрибуції.

Практика доводить, що надзвичайно важливим є перший етап атрибуції¹ будь-якої пам'ятки образотворчого мистецтва — візуальне її дослідження. На етапі візуального дослідження будь-якого портрета його порівняльний аналіз з максимальною кількістю інших доступних портретних зображень тієї ж особи (насамперед прижиттєвих і близьких за часом створення) — метод надзвичайно перспективний для первинного встановлення першочергових завдань атрибуції.

Важливість першого знайомства з артефактом полягає не лише в емоційній оцінці художніх достоїнств пам'ятки. У процесі візуального дослідження аналізуються доступні *de visu* відомості (композиція, формат, розміри, техніка гравірування, усі написи і підписи, штемпелі, папір, стан збереження та ін.), визначаються методика наукового пошуку і шляхи отримання даних, необхідних для встановлення авторства гравюри, дати її створення, прізвища зображеної особи, які є ключовими позиціями наукового каталожного опису пам'ятки. У гравірованих портретах без авторського підпису і дати створення, на основі визначення техніки виконання та стилістичного аналізу (ключового інструмента атрибуції), можна з певною часткою вірогідності визначити належність твору до історичного стилю (бароко, класицизм, реалізм) і, відповідно, хронологічні межі створення досліджуваного артефакту, точніша дата якого остаточно встановлюється у подальшому дослідженні.

Так, у процесі візуального ознайомлення з гравюрами зібрання НБУВ було виявлено п'ять портретів із підписом гравера *Thomas de Leu Fecit; Thomas de Leu Sc.; T. d. Leu, ex.; Tho de Leu exc.; Thomas de Leu. sculp: et excudit*². Усі вони мають однакову композиційну схему: портретне погрудне або поясне зображення укомпоноване в широку овальну раму з текстом по її абрису, вписане у прямокутну площину вертикального формату. Площини кутів прямокутника мають густе штрихування горизонтальними лініями. Під овальною рамою портрета в прямокутній горизонтальній площині розміщено чотири рядки віршованого тексту, награвірованого вишуканим каліграфічним письмом. Сигнатура автора гравірована значно меншими літерами і розміщена по центру під текстом, або праворуч від останнього чи передостаннього рядка. Саме за такими ознаками було відібрано ще чотири непідписані гравюри зібрання для подальшого їх дослідження і порівняльного формально-стилістичного аналізу з гравюрами, підписаними Тома де Лью. Для визначення авторства цих чотирьох відібраних портретів зібрання і був застосований метод порівняльного формально-стилістичного аналізу з іншими портретами. У непідписаних портретах «Франсуа де Бурбон, принц де Конті», «Герцог Генріх I Лотаринзький», як і у гравюрах з

¹ Розподіл процесу атрибуції на етапи достатньо умовний і залежить від конкретної досліджуваної пам'ятки та багатьох інших факторів.

² Лью (Леу), Тома де (фр. Leu, Thomas de. 1560—1612). Французький гравер фламандського походження, зять відомого французького живописця Антуана Карона, представника школи Фонтенбло. Розпочав працювати як гравер в Антверпені, згодом — переважно у Парижі. Вірогідно, був учнем відомого гравера Жана Рабеля, в ательє якого працював упродовж 1576—1612 рр. Досяг значних успіхів у техніці гравірування. Автор близько 300 портретів історичних осіб, а також гравюр на історичні, міфологічні, алегоричні й релігійні сюжети.

авторським підписом Тома де Лью, постать портретованих зображена об'ємно і нагадує круглу або високого рельєфу скульптуру, яка виступає з простору, обмеженого овальною рамою. Завдяки світлотіні зображення першого плану трохи відокремлені від нейтрального тла. Характерним у зображенні Генріха I Лотаринзького є світло, спрямоване на обличчя згори по діагоналі, яке за головою портретованого дає густу овальну тінь. А в зображенні Франсуа-Еркуюля де Валуа погруддя портретованого перекриває нижню частину овальної рами, висуваючи його зображення за межі заданого овалом простору. Логіка побудови спрямованого світла й світлотіні в гравюрах Тома де Лью характерна і пізнана.

Але найнадійнішим інструментом визначення авторства гравюри є глибокий формально-стилістичний аналіз. Твори Тома де Лью відзначаються високою технічною майстерністю, чіткістю рисунка, вмінням тонким штрихуванням, м'яким невимушеним натиском різця досягати глибоких виразних тіней, відтворювати блиск і твердість сталі лицарських обладунків, вишукані узорі багатого одягу, м'які шовкові кучері, зберігаючи водночас сріблясту тональність зображення в цілому. Більшість творів майстра відзначаються гострою, виразною й переконливо правдивою характеристикою портретованих осіб. У Тома де Лью є свій стиль, своя власна «каліграфія» гравірування. Йому притаманна чітка лінія малюнка, майстерне володіння штрихуванням паралельними і перехресними лініями за формою зображеного предмета. Завдяки блискучому володінню різцевою технікою на твердому металі він міг здобувати чудові ефекти багатой світлотіньової градації й вишуканої сріблястої тональності. Саме за цими ознаками, ретельно порівнюючи всі найменші деталі, лінії, штрихування (маючи у наявності оригінали з підписом автора), ми змогли з певною вірогідністю визначити авторство не підписаних творів.

Атрибуція гравірованих портретів, незалежно від рівня й глибини знань дослідника матеріальної культури визначеного історичного періоду, майже обов'язково вимагає звернення до спеціальної літератури, наприклад — наукових праць і довідкових видань з історії костюма, орденів і медалей, зброї та ін. За костюмом, який у XVI—XVIII ст. був чітко регламентованим, можна визначити соціальний стан портретованої особи, що значно звужує межі подальшого пошуку і допомагає намітити його пріоритети. Надзвичайно сприяють у визначенні зображеної особи вбрання монарха, римського папи, кардинала; військова форма чи інше; ордені, зображення родового герба, який трапляється в композиції гравірованих портретів, та под. Вивчаючи біографію зображеної особи, за датою отримання монаршого престолу, папської тіари, кардинальської шапки, маршальського жезла, орденів тощо, можна встановити (у межах «не раніше» — «не пізніше») дату створення портрета. Наприклад, портретований, прізвище якого нам відомо, зображений у кардинальському вбранні (а ми знаємо з біографії дату обрання його папою). Не важко зрозуміти, що його портрет був створений раніше отримання папської тіари. А маючи інформацію з авторитетних джерел про дату отримання кардинальської шапки, встановлюємо ще один відрізок часу. І вже у межах цих двох дат остаточно уточнюється дата виконання портрета, якщо вона підтверджується роками творчої діяльності гравера.

Ефективним інструментом атрибуції, зокрема визначення, хто ж зображений на портреті, чи відповідає напис прізвища на гравюрі зображеній особі, є глибоке іконографічне дослідження. Складність такого пошуку полягає насамперед у відомій мистецтвознавцям проблемі схожості в жанрі портрета [2—4]. У процесі дослідження іконографії конкретної особи часто виявляється, що риси обличчя портретованого у творах різних авторів суттєво різні, іноді навіть до невпізнання.

1493 року власник однієї з найбільших європейських друкарень того часу Антон Кобергер (Anton Koberger, бл. 1440—1513) з небувалим розмахом видав «Книгу хронік» Гартмана Шеделя (Hartmann Schedel, 1440—1514). Для її ілюстрування було використано 650 ксилографічних дощок-кліше, з яких надруковано 1809 ілюстрацій. В ілюстраціях є чимало портретних зображень історичних осіб. Але «один і той самий малюнок часто-густо зображує і біблійного героя, і римського воєначальника, й середньовічного вченого. Для 198 портретів римських пап друкар використав лише 28 гравірувальних дощок, а для портретів 224 королів — 44» [5, с. 94]. В історії європейського гравірованого портрета така практика, хоча значно у менших масштабах, простежується не лише на початку друкарства, а й пізніше. Саме тому в дослідженні європейського гравірованого портрета XVI—XVIII ст. необхідно критично ставитись до супровідного тексту й ретельно перевіряти його відповідність зображенню. І тут на допомогу досліднику приходять іконографія.

Іконографія, за визначенням Ервіна Панюфського, це розділ історії мистецтва, що досліджує зміст твору мистецтва, а не його форму [6, с. 27]. За його твердженням, «світ чистих *форм*, що сприймаються як носії *первинних*, або *природних* значень, можна назвати світом художніх *мотивів*. Перелік цих мотивів є *перед-іконографічним* описом твору мистецтва» [6, с. 30] (*переклад наш*). Вторинне значення стає зрозумілим через усвідомлення того, якому часові, країні, етносу, соціальній групі, роду діяльності належала зображена особа.

У жанрі портрета змістом або значенням є зображена особа (її прізвище, соціальний стан, професія, діяльність, її біографія та ін.). Форма допомагає уявити зовнішній вигляд, риси обличчя, характер портретованої особи, зафіксований художником психологічний стан та ін. Але зрозуміло, що скласти «внутрішній портрет зображеної особи» лише за образом, створеним художником, і тим паче лише через сприйняття форми як такої, навряд чи можливо: необхідно чимало додаткових відомостей (біографія, інші зображення конкретної портретованої особи, і не лише у творах образотворчого мистецтва, а й у словесних описах тощо).

Практичне застосування методики атрибуції та іконографічного аналізу для визначення авторства і підтвердження відповідності прізвища зображеної особи можна простежити на прикладі портретів маркграфа Ернста Бранденбурзького і пфальцграфа Нейбурга Вольфганга Вільгельма із зібрання НБУВ.

Названі портрети підписані автором монограмою з вертикально скомпонованих літер *PCV*. У процесі наукового пошуку було встановлено, що власником монограми є відомий голландський гравер Кріспін де Пасс Старший

Ернст Бранденбурзький

Вольфганг Вільгельм Нейбурзький

(Crispijn (van) de Passe de Oude, 1564—1637), а комбінація літер монограми розшифровується як Пасс Кріспін Вольфганг.

Обидві гравюри мають ідентичну композиційну будову — прямокутний аркуш вертикального формату поділений на дві частини: квадрат (горішня площа) і видовжений по горизонталі прямокутник (долішня площа). У горішній частині в площині, окресленій круглою рамкою з текстом по її колу, всередині кола на нейтральному тлі з різною густотою штрихування зображено погруддя портретованої особи. У долішній частині під овальною рамкою вишуканими каліграфічними літерами награвіровані чотири рядки тексту панегиричного змісту.

Іконографічною основою графічного портрета Ернста Бранденбурзького, вірогідно, були живописний парадний портрет маркграфа роботи фламандського живописця Франса Пурбуса Молодшого (Frans Pourbus II, 1569—1622), та гравюра 1610—1613 рр. невідомого художника.

Іконографія пфальцграфа Нейбурга Вольфганга Вільгельма значно багатша. Його портретні зображення можна побачити в гравюрах таких відомих майстрів, як фламандець Лукас Востерман (1595—1675) та Пітер де Йоде Старший (1570—1634) з Антверпена, Вольфганг Кіліан (1581—1662) з Аугсбурга, Абрахам Хогенберг (бл. 1578 — бл. 1653) з Кельна, Якоб Виллемс Делфт (1580—1638) з Делфта, Йоганн Александер Бьонер (1647—1720) з Нюрнберга та ін. У створенні гравірованого портрета Вольфганга Вільгельма пфальцграфа Нейбурга з колекції НБУВ Кріспін де Пасс, не виключено, використав як іконографічне джерело портрет пфальцграфа у капелюсі 1614 р. роботи Х. Якобсена (H. Jacobsen, працював наприкінці XVI ст. — початку XVII ст.). У зображенні обличчя пфальц-

Людовік II Бурбон Конде

Людовік XIII Справедливий

графа на обох гравюрах є схожі риси. Але залишається питання, чи бачив Кріспін де Пасс портрет пфальцграфа, награвірований у середині або наприкінці 1630-х рр. Лукасом Востерманом за малюнком Антоніса ван Дейка? Схоже, ні.

Гравер, живописець, письменник, член королівської Академії живопису і скульптури (з 1663 р.) П'єр Даре де Казаньов (Pierre Daret de Cazeneuve, 1604—1678) — один із плідних майстрів гравірованого портрета (автор понад 400 гравюр) в історії французького мистецтва XVII ст. — у зібранні НБУВ представлений двома портретами французького полководця — принца Людовіка II де Бурбон-Конде на прізвисько Великий Конде, та одним портретом короля Людовіка XIII Справедливого. Обидва представники вищої французької влади ще за життя мали багату іконографію.

У процесі дослідження іконографії Людовіка II де Бурбона і порівняльного формального аналізу гравюри з відомим прижиттєвим живописним парадним портретом третьої чверті XVII ст. з музею Конде в замку Шантіїї роботи учня Пітера Пауля Рубенса Юстуса ван Егмонта (нід. Justus van Egmont, 1601—1674) вдалося не лише переконатись із певною долею вірогідності, що саме П'єр Даре де Казаньов скористався цим портретом і майже точно повторив риси обличчя Великого Конде, а й запропонувати свою дату створення живописного портрета. Відомо, що у XVII ст. європейські гравери значно активніше, ніж живописці, відтворювали у роботі живописний портрет або його фрагмент технікою гравюри (часто це могла бути і умова замовника). Дата створення портре-

та художником і його відтворення гравером можуть різнитись у часі. Портрет із зібрання НБУВ датований гравером 1652 р. (авторський підпис і дата награвіровані унизу посередині), що наводить на думку: живописне полотно Юстуса ван Егмонта могло бути написано на самому початку 1650-х рр. На відміну від живописного портрета, в гравюрі Даре де Казаньова Людовік II де Бурбон виглядає таким, що не позує, і вираз його обличчя напружений і зосереджений. Він немов оцінює обстановку, що складається на полі битви.

Аналіз іконографічних джерел був активно використаний також для атрибуції трьох гравірованих портретів із зібрання НБУВ короля Франції Людовіка XIII Справедливого з династії Бурбонів. Зображені риси обличчя короля Франції на цих портретах суттєво відмінні і мають різні іконографічні джерела. У рисах обличчя юного, увінчаного короною короля Франції, награвірованого Ніколасом де Клерком (1615—1617), вгадується парадний портрет 1611 р. з Палаццо Пітті, написаний Франсом Пурбусом Молодшим, коли Людовіку виповнилося десять років. Гравюра Ніколаса де Клерка також має свої ознаки парадного портрета: широка зовнішня рама із символічними мотивами, монарше вбрання юного короля з короною, орден Святого Духа — вища нагорода Французького королівства. За статутом цього королівського ордена сини короля і старший син дофіна ставали кавалерами за правом народження, проте допускались в орден не раніше 12 років. Відсутність ордена в живописному портреті 1611 р. пензля Франса Пурбуса Молодшого лише підтверджує дату його створення.

Визначенню дати портрета Людовіка XIII, награвірованого Ніколасом де Клерком між 1615—1617 рр., допомогли «Розважальні історії» французького літератора з оточення мадам Рамбуйе Жедена Таллемана де Рео (1619—1692) [7, с. 112—127]. З «Розважальних історій» Таллемана де Рео дізнаємося, що король був з дитинства слабого здоров'я, і борода й вуса у нього почали рости після двадцяти років. Як тільки король навчився голитися самотужки, він «поголив усім своїм офіцерам борода, залишивши маленький шматочок волосся під нижньою губою (з того часу ті, хто ще не досяг занадто похилого віку, голять борода й залишають вуса)» [7, с. 118]. Це дає підставу вважати, що на гравюрі Ніколаса де Клерка король зображений приблизно шістнадцятирічним юнаком. Тому вірогідною датою гравюри можна вважати 1615 р.

Ключова роль іконографічного дослідження полягає у встановленні відповідності зображення пояснювальному напису текстової частини гравюри. На портретах французького короля Людовіка XIII із зібрання НБУВ, гравірованих П'єром Даре де Казаньова (Інв. № Ал.598/85) та Маттеусом Меріаном Старшим (?) (Інв. № Ал.598/84), риси обличчя зображеного настільки несхожі, що викликають сумнів щодо відповідності зображення імені, зазначеному у тексті.

У процесі пошуку інших творів 1610—1640-х рр. із зображенням Людовіка XIII виявилось, що кожний із портретів зібрання НБУВ має свій іконографічний ряд. Риси обличчя короля, зображеного на портреті з видання *Theatrum Europaeum...* (Маттеус Меріан Старший, 1646, с. 100), мають певну схожість із особою, зображеною у парному живописному портреті Людовіка XIII і його дружини Анни Австрійської (Франс Пурбус Старший, бл. 1630 р.). На останньо-

му портреті король виглядає молодшим років на двадцять п'ять, та все ж — овал лица, густі кучері, брови, очі, форма носа, вуси і борідка, губи — не залишають сумніву, що обидва художники, вірогідно, вважали свої портрети (у Франса Пурбуса — король у молодому віці, а у Маттеуса Меріана — у старшому) схожими на Людовіка XIII.

Найближчим до гравюри з видання *Theatrum Europaeum...* є портрет Людовіка XIII, підписаний голландським видавцем, картографом і гравером Фредеріком де Вітом (нід. *Frederick De Wit*, 1629/1630—1673), що датований 1642—1643 рр. Риси обличчя на обох портретах майже ідентичні і розрізняються незначною деталлю — кількістю і глибиною зморшок.

Друга іконографічна лінія, до якої належить гравюра П'єра Даре де Казаньова, простежується у портретах короля Людовіка XIII роботи таких знаменитих художників, як Пітер Пауль Рубенс, Пурбус Франс Молодший, Симон Вуе, Філіпп де Шампень. Авторитет і вплив цих майстрів був надзвичайно високим, і гравери не лише створювали графічні версії їхніх творів, а часто-густо різали дошки-кліше за підготовчими малюнками живописців. Риси обличчя Людовіка XIII у гравюрі Даре де Казаньова вгадуються вже у юнацьких живописних портретах короля, блискуче написаних на початку 1620-х рр. Пітером Паулем Рубенсом та Франсом Пурбусом Молодшим. У цих портретах бачимо ніжне, ще не огрубіле обличчя, з характерним юнацьким рум'янцем і легким пушком над губами. Риси обличчя короля, зображені Рубенсом і Пурбусом, ще не до кінця сформовані, але упізнавані в парадних портретах Філіппа де Шампєня, які стали основним іконографічним джерелом для Даре де Казаньова.

Та все ж перед дослідником зібрання європейського гравірованого портрета з фондів НБУВ постає питання — який з двох портретів Людовіка XIII із зібрання НБУВ — Маттеуса Меріана Старшого чи П'єра Даре де Казаньова — точніше передає риси обличчя короля? На користь останнього з названих граверів можна навести такі аргументи. Серед відомих нам зображень короля є витончений олівцевий малюнок — прижиттєвий портрет Людовіка XIII, виконаний відомим французьким рисувальником, портретистом і декоратором Симоном Вуе (*Simon Vouet*; 1590—1649) і датований близько 1632—1635 рр. Малюнок цей зберігається у Метрополітен-музеї в Нью-Йорку. Мистецтво французького олівцевого портрета, без перебільшення, видатне явище в історії європейського мистецтва XVI—XVII ст., в якому рисувальники досягли надзвичайної художньої майстерності. Художники цього жанру переважно малювали портрети з натури і завжди прагнули до максимальної правдивості й точності зображення. Малюнок Симона Вуе серед інших відомих портретів вочевидь найправдивіше й найточніше передає образ тридцятирічного короля Франції.

Надзвичайно важливим джерелом для атрибуції портретів є європейські видання XVI—XVIII ст. з відбитками гравюр із портретними зображеннями історичних осіб. Таких видань було багато і сьогодні вони зберігаються у бібліотеках і музеях низки країн світу; деякі з них є у фондах НБУВ. Завдяки розміщенню таких видань на сайтах бібліотек і музеїв чимало з них були активно використані нами для атрибуції багатьох гравірованих портретів зібрання НБУВ.

Отже, іконографічне дослідження гравірованих портретів методом порівняльного аналізу з максимальною кількістю інших зображень портретованого (насамперед — прижиттєвих і близьких за часом створення) — метод ефективний для встановлення або уточнення ключових питань атрибуції і визначення, підтвердження або уточнення прізвища зображеної особи, автора і дати створення гравірованого портрета та інших важливих позицій його каталожного опису. Цілком очевидно, що всебічний іконографічний аналіз портретного зображення людини є достатньо ефективним методом установалення особи портретованого і ступеня його схожості в ряду інших його зображень. Але не можна не враховувати і певну залежність інтерпретації художнього образу від суб'єктивності його сприйняття дослідником.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Цинковська І.І., Юхимець Г.М. Опис аркушевих образотворчих документів. Київ, 2000. 71 с.
2. Евреинов Н.Н. Оригинал о портретистах (к проблеме субъективизма в искусстве). Москва: Госиздат, 1922. 113 с.: илл.
3. Виппер Б.Р. Проблема сходства в портрете. В кн.: Введение в историческое изучение искусства. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Изобразит. иск-во, 1985. С. 206–214.
4. Андронникова М.И. Портрет. От наскальных рисунков до звукового фильма. Вступ. ст. Р. Юренева. Москва: Искусство, 1980. 423 с.; ил.
5. Немировский Е.Л. Изобретение Иоганна Гутенберга. Из истории книгопечатания. Технические аспекты. Москва: Наука, 2000. 659 с.
6. Панофский Э. Этюды по иконологии: гуманистические темы в искусстве Возрождения. Пер. с англ. Н.Г. Лебедевой, Н.А. Осминской. СПб.: Азбука-классика, 2009. 431 с.
7. Таллеман де Рео, Ж. Занимательные истории. Пер. с фр. А.А. Энгельке. Ленинград: Наука, 1974. 319 с. (Литературные памятники).

3.4.

Атрибуція грамофонних платівок періоду акустичного звукозапису і розшифрування елементів етикетки

Олена Цибульська

К

олекція музичних звукозаписів, що зберігається у відділі музичних фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ), у своєму складі має як старовинні звукові носії, так і сучасні. Надзвичайно цінними примірниками фонду є платівки раннього (першого) періоду звукозапису, що належать до «акустичної ери» (1888—1930), тобто записані за допомогою рупору акустичним способом, ще до винаходу мікрофона. Це був перший етап в масовому виробництві грамплатівок і грампродукції.

Записи, що вже атрибутовані, були здійснені між 1902 і 1929 рр. У складі колекції є платівки із записами видатних виконавців, що виготовлені провідними звукозаписувальними компаніями, які характеризуються високою якістю звукозапису для свого часу, мають добротне й вишукане поліграфічне оформлення етикеток. Платівки цієї колекції односторонні та двосторонні, відтворюються на швидкості умовно 78 об./хв, на кожній стороні міститься найчастіше тільки один музичний твір тривалістю звучання від 3 до 4,5 хвилин залежно від діаметру платівки — 25, 27 або 30 см.

Старовинні платівки мають більшу вагу, ніж сучасні вінілові, але вони ламкіші, легко б'ються, отримують глибокі подряпини від важкого тонарма грамофона з голкою. Вразливість цих носіїв також пов'язана з фізичними властивостями старовинних платівок, а саме з матеріалом, з якого вони виготовлені. Сировина складається із суміші шелаку, шпату і сажі. Шелак — дуже цінний і дорогий матеріал органічного походження, його виробляють тропічні комахи. Старовинні платівки через цей компонент іноді називають «шелачні». Саме через перелічені вище фізичні особливості грамофонні платівки у доброму стані

надзвичайно рідкісні, тобто раритетні. Особливість платівок, що складають колекцію відділу музичних фондів (ВМФ) НБУВ, — їхній гарний стан, здебільшого майже без подряпин.

Кількість ранніх платівок у колекції ВМФ сягає близько 400 примірників. У зібранні є платівки різноманітних звукозаписувальних фірм: «Грамофон Ко.» (*Gramophone Co.*), «Фонотипія» (*Società Italiana di Fonotipia Milano*), «Екстрафон» (Акціонерное общество Экстрафон в Києве), «Одеон» (*Odeon Record*), «Зонофон» (*Zonophone Record*), «Сирена» (*Syrena Record*), піратський «Орфеон» (*Orpheon Record*) та ін. Переважають диски компаній «Грамофон Ко.» та «Фонотипія». На платівках найчастіше записані голоси артистів-вокалістів, що виконують арії з опер, ансамблі, пісні, романси, духовні твори у супроводі фортепіано або оркестру, скрипки, органа. Меншу кількість записів складають хорові та інструментальні: оркестри, соло на скрипці, фортепіано. Серед виконавців всесвітньо відомі вокалісти: українська оперна дівка Соломія Крушельницька, українсько-польський бас Адам Дідур, знаменитий Федір Шаляпін, блискучий Енріко Карузо, Ельвіра Де Ідальго — викладачка Марії Каллас з вокалу, українські хорові колективи, оркестри й багато інших.

Етикетка, розташована у центрі грамплатівки — це своєрідний титульний аркуш звукового носія. Бібліографічна робота зі старовинними грамплатівками вимагає від каталогізатора творчого підходу до справи, знань з історії звукозапису, адже необхідно віднайти і забезпечити користувачів специфічними характеристиками. Через це для наукового опису раритетних грамплатівок фахівці застосовують спеціалізовані правила й інструкції опису нот і звукозаписів. Важливим є також досвід бібліографів з національних бібліотек різних держав, рекомендації відомих колекціонерів, каталоги виробників платівок початку ХХ ст.

Історія масового виробництва ранніх грамплатівок розпочалась 1898 р., тоді ж почалось і становлення регламентації вихідних даних. Зразком реєстрування інформації слугували традиційні титульні аркуші у книжках і нотах, а специфічним взірцем були засоби маркування товарів. На найперших грамплатівках вихідні дані гравірували на самому носії, без паперу, в центрі платівки на вільному місці. З 1901 р. з'явилась кругла паперова етикетка — своєрідний «титульний аркуш» грамплатівок — основне джерело інформації для бібліографування. Кожна торгівельна марка грамплатівки мала оригінальне й яскраве оформлення, розраховане на привертання уваги споживача та миттєве впізнання, що було необхідним в умовах конкурентної боротьби грамофонних виробників. Якість і вигляд паперової етикетки мали не тільки приваблювати покупців, а і захищати товар від підробок, які, однак, траплялись.

У процесі вивчення проблеми каталогізації грамплатівок у відділі музичних фондів НБУВ розроблено робочий аркуш, за яким ведеться науковий опис грамплатівки раннього періоду звукозапису. Для бібліографування старовинних грамплатівок використовують пряму і кодовану інформацію з дзеркала платівки (ідентифікаційні виробничі номери), інформацію етикетки (заголовок опису, відомості про відповідальність, назва, вихідні дані тощо), інформацію з інших джерел (каталоги фірм). Особливу увагу під час наукового опису

старовинної грамплатівки в електронному та науковому каталогах слід приділяти створенню додаткових точок доступу, щоб якнайповніше подати інформацію та забезпечити нею всіх охочих.

Етикетки грамплатівок можна характеризувати за такими ознаками:

- техніка виконання (етикетки з використанням мальованого шаблону і набірних шрифтів або мальованого шаблону і мальованих шрифтів);
- кількість кольорів (монохромна або кольорова);
- характер виконання — шрифтовий, декоративно-шрифтовий або сюжетний.

Найпоширенішою формою розташування інформації на етикетці є така: у верхній частині — комбінована торговельна марка, що містить графічні та літерні елементи, у нижній — вихідні дані: назва твору, прізвища автора і виконавця, каталожний номер і місце запису. Однак досить часто інформація є неповною.

Як уже зазначено, грамофонні етикетки успадкували оформлення вихідних відомостей від титульних аркушів нотних видань і трансформували його для носія звукових даних. Отже, і в нотах, і на грамплатівках маємо інформацію про:

- заголовок опису (ім'я та прізвище виконавця (виконавців), назва колективу виконавців);
- назва твору;
- підзаголовкові дані (автори музики, аранжування, літературного тексту; жанр твору, опус, тональність; назва вокального або інструментального циклу, багаточастинного твору, з якого взято уривок; перші слова з арій опер, романсів, пісень; склад виконавців; число частин, номер частини тощо);
- надзаголовкові дані: торговельна марка, назва серії;
- вихідні дані: назва видавництва, місце видання (як правило, без дати виходу);
- випускні дані: номер замовлення (каталожний номер), номер матриці (відбивається на дзеркалі платівки, іноді під етикеткою);
- знаки охорони авторського права, знаки якості (марка охорони авторського права «АМПРА», факсимільні підписи).

Особливості атрибуції грамплатівок залежать від фірм-виробників. Насамперед приділимо увагу рідкісним примірникам грамофонної колекції відділу музичних фондів НБУВ.

Історія Компанії «Грамофон» (*Gramophone Company*) є найліпше вивченою і широко представленою у багатьох джерелах (Іл. 1). Це була міжнародна компанія з обмеженою відповідальністю, з відділами у різних країнах і дочірніми компаніями. Фірма «Грамофон» дотримувалась одностороннього формату грамплатівок, а з іншого боку штампувала логотип компанії. У зібранні грамплатівок ВМФ цей лейбл представлено переважно платівками формату «гігант» діаметром 30 см, що називались у каталогах початку ХХ ст. «елітними», мали високу роздрібну ціну і значущість для колекціонерів. З рупорів грамофонів «елітних» платівок лунали голоси оперних зірок того часу: Лідії Липковської, Енріко Карузо, Федора Шаляпіна, Тітта Руффо та багатьох інших. Не менш цінним скарбом фірми «Грамофон» з колекції грамплатівок ВМФ є запис

- Лл. 1.** Linda di Chamounix: Un buon servo del visconte, act 2 / Donizetti; Matia Баттістіні і М. Мокржицька съ орк. [Milano]: Amour Gramophone Record, [1912]. № 054393. [Матриця] 224 af.
- Лл. 2.** Мефистофель: [ария Фауста] Вот я у предела / Бойто; исп. Собинов. Москва: [Monarch Record «Gramophone»], [1911]. № 022246. [Матриця] 2514 с.
- Лл. 3.** O matko moja: [con accomp. pianoforte] / Moniuszki; Basso Adamo Didur. Milano: Società Italiana di Fonotipia, [1906]. № 39541. [Матриця] xPh 1646 / mb. № 195

1906 р. — «Заповіт» Г. Гладкого на слова Т.Г. Шевченка у виконанні Українського хору П.О. Шереметинського, здійснений у Полтаві.

Фірма «Грамофон» випускала платівки з різними зображеннями торгових марок. Це залежало від країни-замовника. Іноді компанія випускала платівки з однієї матриці, номер якої був незмінним, але під різними каталожними номерами. Дані на етикетці друкували різними мовами — англійською, французькою, італійською, російською. Це теж залежало від країни, для якої виконували замовлення. Такий принцип роботи компанії підкреслює важливість введення в базу даних номера матриці. Це робить процес пошуків точнішим і швидшим.

Пізніше, в 20-х роках ХХ ст., радянський Музтрест переплавляв зворотну сторону старих платівок компанії Грамофон, переробляв етикетки, спотворюючи стилі і шаблони, але використовував старі заготовки платівок з номерами матриць Компанії «Грамофон» (Лл. 2).

Підприємство *Società Italiana di Fonotipia* (Італійське Товариство Фонотипії) було відкрито в Мілані 1904 р. як філія берлінської грамофонної компанії Карла Ліндстрема. Міланські грамплатівки «Фонотипії» виходили у 1904—1920 рр. «Фонотипія» мала на меті здійснення записів кращих виконавців оперної сцени, які виступали переважно в міланському оперному театрі Ла Скала. Серед них — відомі міжнародні зірки, співаки місцевого значення, хор театру Ла Скала, Оркестр морського флоту Італії.

Оригінальною особливістю етикетки фірми «Фонотипія» є факсимільний відбиток автографа виконавця (Лл. 3). У маніфесті, який підписали тридцять один артист (з ними «Фонотипія» уклала перші контракти) і опублікованому 1905 р., зазначено: «Тільки ці платівки, прослухані, схвалені і підписані нами, істинно відтворюють наші голоси. Ми знімаємо з себе будь-яку відповідальність за платівки, на яких немає наших підписів». Артисти стави-

ли підпис на восковому оригіналі безпосередньо в студії. Факсиміле на етикетці друкували чорнильним кольором і вони до наших днів виглядають досить достовірно. Факсимільний відбиток автографа виконавця надруковано на етикетці та відпресовано на дзеркалі платівки. Формат платівок з діаметром 10¼ дюйма (27 см) використовували дуже рідко, тож за ним і вирізняється продукція компаній «Фонотипія» і «Одеон». Усі їхні платівки двосторонні. У верхній частині етикетки зображена муза з розкішними крилами, що тримає в одній руці прилад для пресування платівок, в іншій — ліру, а нижче — аркуші з нотами.

Попри те, що реєстраційні журнали звукозаписів втрачено, дослідники можуть реконструювати реєстр, що базується на послідовних номерах матриць, і встановити дату записів. Тому інформація, закодована в номері матриці, є дуже цінною для дослідження. Номер матриці, що відбивався на дзеркалі платівки (може складатись із цифр і букв), вказує на порядковий номер запису оригіналу, за яким встановлюється формат (діаметр) диска і дата запису. Приклад: матриця *xPh* 1642, де *x* — формат диска 27 см, *Ph* — позначення фірми у вигляді латинського ініціалу *F (Ph)* — *Fonotipia*, 1642 — є порядковим номером у реєстрі і вказує на дату запису 22.02.1906. Інший приклад: номер матриці *xxPh* 2391 означає формат диска 30 см, записаний 31.01.1907.

Видавничий або каталожний номер вказує на діаметр диска, жанр запису і рік. Наприклад, серія каталожних номерів з 39000 до 39999 означала діаметр 27 см, роки запису 1904—1907, і містила сольні записи з акомпанементом фортепіано (вид акомпанементу, як і рік запису, на платівці не позначали, це визначається за видавничим номером). Або ж серія номерів 92000—92999 означала також діаметр 27 см, однак роки запису 1907—1913, і включала спів із акомпанементом оркестру, що відображує історію розвитку техніки звукозапису. Перший приклад: каталожний номер 39541 (запис пісні С. Монюшки «*O matko moja*» у виконанні Адама Дідура) — платівка діаметром 27 см, записана 1906 р., з акомпанементом фортепіано. Інший приклад: видавничий (каталожний) номер 92275 (запис романсу Мауріціо з опери «Адріана Лекуврьор» Ф. Чілеа у виконанні тенора Джузеппе Арманіні) — платівка діаметром 27 см, записана 1908 р., з акомпанементом оркестру.

До електронної бази даних вводяться також інші специфічні характеристики звукового носія: грамплатівка (шелак); швидкість програвання 78 об./хв; моно, аналоговий носій, техніка запису — акустична.

Значний інтерес становлять платівки виробництва фабрики «*Екстрафон*» («*Екстрафонъ*») у Києві, що існувала 1911—1918 рр. Її власником був І. Індржишек (власник не тільки фабрики грамплатівок, а насамперед майстерень музичних інструментів, нотних магазинів, нотний видавець). До 1910 р. досить багато киян мали вдома грамофони і платівки, однак про створення власної київської звукозаписувальної компанії ніхто з підприємців і не мріяв. Перші записи були здійснені в київській студії, точніше, в одному з приміщень магазину музичних інструментів Генріха (Індржика) Ін-

држишека ще 1909 р. берлінським грамофонним товариством «Інтернаціональ Екстра Рекорд» (*International Extra Record*). Так почало функціонувати відділення цієї берлінської фірми у Києві, що належало компаньонам — чеху Й. Індржишеку та німцю Е. Гессе. Куплена в Німеччині студія являла собою найвище досягнення акустики і механіки того часу. Індржишека добре знали, і до новинки поставилися з великою цікавістю. Одним із перших відвідувачів студії звукозапису *International Extra Record* став композитор М.В. Лисенко. Він виступив як акомпаніатор артистки-співачки Олени Петляш (три платівки з цих записів зберігаються у київському музеї М.В. Лисенка). У колекції відділу музичних фондів НБУВ є рідкісний запис київської студії *International Extra Record* — платівка з голосом оперної артистки Ольги Андріївни Шмідт (Іл. 5).

Знання смаків покупців допомогло Індржишеку робити записи, що користувались високим попитом, і досить скоро платівки фірми захопили весь київський ринок. Однак розширення торгівлі стримувала та обставина, що воскові диски, які відображали голоси артистів, доводилось відправляти на обробку в Берлін, де друкували тираж платівок. Терміни виконання замовлень затягувались, тому компаньйони, зваживши всі «за» і «проти», вирішили будувати власну фабрику. Проте Київсько-Берлінський *International Extra Record* проіснував лише один рік.

Будівельні роботи фабрики грамплатівок йшли добре, будівля була майже готова. Тривало налагодження обладнання, виготовляли пробні партії платівок, як раптом прийшло лихо — у ніч на 12 червня 1911 р. сталась сильна пожежа. У вогні загинула велика кількість платівок, матриць і записаних воскових дисків. Справа ускладнювалась ще й тим, що жодне агентство так і не дало страховий поліс фабриці, «що має масу горючого матеріалу». Німецького компаньйона Ернста Гессе цей випадок вивів із рівноваги, він повністю втратив інтерес до справи, продав усе, що вціліло, своєму партнеру Індржишеку і назавжди виїхав з Києва до Берліна. Завзятий Індржишек переніс удар долі мужньо. Твердо вірячи в успіх свого починання, він витратив ще 50 тисяч рублів, відбудував фабрику і розмістив у ній новітнє обладнання. Наприкінці 1911 р. відроджене з попелу підприємство отримало назву «Екстрафон» («Экстрафонъ»).

Значення цієї фабрики в історії грамзапису важко переоцінити, адже у Російській імперії в 1916 р. це була єдина фабрика, заснована на вітчизняному капіталі, що працювала з феноменальним запалом і мала в репертуарі масу новинок. Платівки на київській фабриці виготовляли двосторонні, у двох розмірах — 25 і 30 см у діаметрі. Фабрика «Екстрафон» приділяла значну увагу оформленню етикеток. Їх робили з паперу у трьох різновидах: 1) монохромна етикетка зеленого кольору (Іл. 7); 2) різнокольорова — сюжетна, із зображенням дівчини з лірою (Іл. 4); 3) з фотопортретами виконавців у серії «Артистотипія» (Іл. 6).

У ВМФ на даний час атрибутовано 16 звукозаписів компанії «Екстрафон» — вісім двосторонніх платівок, що записані у 1912—1916 рр. Торгова

- Лл. 4.** Пролог: «Позвольте, простите за смелость»: изоп. «Паяцы» / Леонкавалло; М. В. Бочаровъ; Артистъ Русской Оперы [с акк. фп.]. Москва; Київ: Изготовлено фабрикой о-ва. Экстрафон въ Кіеве, [1912]. № 25010. [Матриця] 0-97
- Лл. 5.** Желание / муз. Ф. Шопена; [сл. С. Витвицкого]; напето на польскомъ языке О. А. Шмидъ [Шмидт], Артистка Русской оперы. — Київ: International Extra Record, [1909]. — № 44510
- Лл. 6.** Вальсъ изъ бал. «Коппеллія» / музыка Делибъ; Київскій симфоническій оркестръ; подъ управл. Ф. И. Воячкѣ, Київ. — Київ: Общество Экстрафон, [1913]. — (Артистотипія). № 122. — [Матриця] 4150 Н

марка (емблема, фабричне клеймо) — орел, що летить, тримає у дзьобі блискавки. На торговій марці зазначено: *The Extraphone Company*. Фабрич. клеймо, іноді російською — Общество Экстрафон. Фабрич. клеймо. Емблеми розміщували на платівках із темно-зеленим тлом і зображенням «Дівчина з лірою». На платівках серії «Артистотипія» вміщували фотопортрет виконавця. У центрі етикеток усіх серій платівок компанії «Екстрафон» (діаметрально або дугоподібно) друкували шаблонну інформацію про фабрику, що виготовила платівку, і місце виготовлення: «Изготовлено фабрикой Общества Экстрафон в Кіеве». На етикетці в центрі ліворуч вказували мову або країну запису, рідше — місто, а праворуч — типізовану характеристику виконавців («баритон», «тенор», «оркестры», «струнный оркестр» тощо). За допомогою шрифтів робили акцент на назві твору та виконавцях. У назві це відображалось у грубшому накресленні шрифту або прописних літерах, зміні шрифту відносно всього іншого тексту на етикетці. Прізвище виконавця друкували грубими літерами, іноді грубими і прописними, вказували статус виконавця: «арт. «Кіевск. Оперн. Театра», «артист Русской Оперы», «артист русской оперы». На платівках з романсами автора музики і тексту вказували не завжди, натомість композиторів великих форм (опер, балетів) зазначали, як правило, постійно. В аріях та інших уривках з опер і балетів не вказували акт. Інформацію подавали стисло: композиторів — без ініціалів, виконавців — тільки з ініціалами; часто використовували скорочення слів з додаткових даних (наприклад, «ром[анс] Макарова; Н.Н. Филимонов, арт. Кіевск. Оперн. Театра»). Подібно до оформлення титульного аркуша книг та нот XIX ст., автора твору (композитора) на грамплатівках зазначали в родовому відмінку. Швидкість програвання не вказували на етикетці через орієнтовне значення цієї

величини (від 72 до 82 об./хв). Дату запису також не зазначали, але її можна встановити за номером матриці або за іншими непрямими джерелами, наприклад, за згадуваннями в пресі, як це сталось із платівкою з записом оркестру 581-ї Пермської дружини під керівництвом А.Ф. Єліна. У газеті «Киевлянин» від 27 березня 1916 р. (№ 87) засвідчено: «Зал Киевского Русского Купеческого собрания. В воскресенье, 27 марта, 581 пешей Пермской дружиной устраивается музыкально-вокальный вечер для усиления средств комитета Киевского общества военных дам по оказанию помощи раненым воинам, состоящего под председательством супруги главного начальника Киевского военного округа Н.И. Троцкой...».

Розмір етикеток на платівках товариства «Екстрафон», наявних у ВМФ, — 77 мм (зеленого кольору) і 90 мм — «Дівчина з лірою» і «Артистотипія». Менший розмір етикетки використовували для довших за часом записів, економлячи місце для звукових доріжок на платівці діаметром 25 см.

Як з'ясувалось у процесі дослідження, для етикетки Індржишек використав зображення дівчини з лірою чесько-німецького художника Альфреда Зайферта (Alfred Seifert, 1850—1901). Зображення А. Зайферта було трохи модифіковано додаванням квіткового орнаменту в тон роботи художника. У сучасних дослідників ця етикетка отримала назву «з дівчиною» або «українська». Загалом під час укладання описів платівок фірми «Екстрафон» було здійснено атрибуцію фотозображень і ілюстрацій. Відомості про це внесено у відповідні поля електронного каталогу.

У колекції раритетних платівок зберігається також піратська платівка відомої «копіювальної» марки *Orpheon Record* (л. 8), виготовлена, дуже ймовірно, з матриці фірми «Фонотипія». Саме такий твір записаний відомим тенором Дж. Ансельмі на «Фонотипії», розмір платівки такий самий — 27 см. Артисти уклали контракти з провідними компаніями і не мали права записуватись у інших, тому, як правило, не псували своєї репутації. Компанія «Орфеон Рекорд» проіснувала лише один рік, і закінчила свою діяльність 1911 р. після ухвалення закону про авторське право.

Завдяки роботі з атрибуції старовинних грамплатівок нам вдається відкривати забуті імена виконавців, композиторів, поетів, які склали музичне життя минулого.

Лл. 7. Вы просите песнь / ром. Макарова; Н. Н. Филимоновъ, арт. Киевск. Оперн. театра. — Киевъ: Изготовлено фабрикой Общ. Экстрафон в Киеве, [1914]. — № 25036. — [Матрица] 4635 Н

Лл. 8. Tosca: Recondita armonia [con accomp. pianoforte] / Puccini; Giuseppe Anselmi. — [СПб]: Orpheon record, [1910—1911]; [Milano: Società Italiana di Fonotipia], [1907]. — № 18260

4

РОЗДІЛ

АТРИБУЦІЯ
ВИДАНЬ
З ІСТОРИЧНИХ
КОЛЕКЦІЙ

4.1.

Методика експертизи й атрибуції
книгозбірень XVII—XVIII ст.

4.2.

Провідна роль провенієнцій для опису
історичних книжкових колекцій

4.3.

Власницькі написи на книгах
із бібліотеки Софійського собору

4.1.

Методика історико-книгознавчої експертизи та атрибуції приватних і монастирських книгозбірень XVII–XVIII ст. як історико-культурних пам'яток

Ірина Ціборовська-Римарович

У

фондах сучасних бібліотек, музеїв, архівів зберігаються цілі історичні комплекси приватних бібліотек і монастирських книгозбірень, їхні частини чи окремі примірники. Дослідження давніх бібліотек є одним із напрямів наукових досліджень в історичному бібліотекознавстві та книгознавстві. Багато давніх історичних бібліотек України не збереглись до нашого часу у первинному вигляді й складі. Вони були розпорошені, частину їхніх стародруків втрачено незворотно, суспільно-політичні катаклізми — поділи Речі Посполитої у другій половині XVIII ст., дві світові війни XX ст. і жовтневий переворот 1917 р. у Російській імперії різко зменшили джерельну базу історико-бібліотекознавчих досліджень. Давні бібліотеки як комплекси стародруків і рукописів *a priori* є історико-культурними пам'ятками епохи, в яку вони функціонували, віддзеркалюючи ідеологічні, наукові, культурні, соціально-політичні риси свого часу. Дослідження таких історико-культурних пам'яток є завжди актуальним для інтелектуального та духовного розвитку суспільства. Водночас реконструкція їхньої історії та фондів стає фактографічним джерелом для глибшого пізнання минулого, окреслення ролі бібліотек у суспільному й культурному житті певного народу чи країни. Тому постає об'єктивна потреба у визначенні статусу тієї чи іншої книгозбірні як історико-культурної пам'ятки. Для визначення цього статусу необхідно здійснити експертизу давніх фондів, ідентифікувати розпорошені примірники досліджуваної книгозбірні.

Дослідження історичних книгозбірень — приватних (особистих, родових, родинних), монастирських, навчальних закладів є компетенцією історико-бібліотекознавчої та історико-книгознавчої галузей історичної науки. Наукові дослідження в цих галузях підпорядковані загальним методам і правилам історичних досліджень, а також мають власні книгознавчі методи. Тому важливо

визначити методичну базу наукового дослідження, яка відіграє роль підґрунтя та одного з інструментаріїв у науковій роботі.

В основу методики історико-бібліотечнознавчого дослідження мають бути покладені принципи історизму, об'єктивності та системності, застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції. В історичному бібліотечнознавстві застосовують методи, задіяні в інших галузях історичної науки. До них належать: критичний — для перевірки і уточнення одержаного фактографічного матеріалу, коли виникає сумнів у його достовірності; структурно-типологічний — для класифікації книжок бібліотечного фонду, визначення типу бібліотечної інституції; компаративний (порівняльно-історичний) — для порівняльного аналізу кількісного та тематичного наповнення бібліотек тощо; квантитативний — для кількісної характеристики книжкового фонду, його структурних частин; метод історичної герменевтики, в основу якого покладено розуміння та інтерпретацію тексту документа, події як продукту певної історичної епохи. Паралельно в історико-бібліотечнознавчих розвідках застосовують спеціальні методи дослідження: друкарський, який на основі особливостей друку і художнього оформлення дає можливість визначити книгу як історико-культурну пам'ятку, атрибутувати контрафактні видання і дефектні примірники; палеографічний, засади якого допомагають коректно відчитати рукописні провенієнції та маргіналії; філігранологічний, що за допомогою водяних знаків паперу допомагає уточнити датування книжок та історію видавничого процесу конкретного видання.

Давні бібліотеки не існували поза простором і часом, тому для успіху дослідження треба бути обізнаним із історичним періодом, коли функціонувала бібліотека, особливостями розвитку і процесами, які відбувались у державі, на чийх теренах бібліотека існувала: соціально-економічним розвитком державного організму, політичними подіями, ідеологічними та культурними течіями, що впливали на історичні долі книгозбірень і віддзеркалювались у їхніх фондах.

Особливості політичного, економічного і культурного розвитку різних регіонів України у другій половині XVII—XVIII ст. зумовлені комплексом історичних факторів. На Лівобережжі і Слобожанщині, унаслідок зростання ролі Києво-Могилянської Академії (далі КМА) у культурному житті та діяльності Чернігівського, Харківського й Переяславського колегіумів, а на Правобережжі та Галичині — діяльності єзуїтських колегіумів і василіянських шкіл, збільшала кількість бібліотек та обсяги їхніх фондів. Характерною особливістю бібліотек Лівобережжя та Слобожанщини, де панувала православна конфесія, було те, що на той час майже всі їхні власники й утримувачі одержали освіту у КМА. Це визначило багато спільних рис у їхніх світоглядах, естетичних уподобаннях, зацікавленості у читанні та збиранні книжок [1]. Позначалась ця обставина і на складі й змісті бібліотечних фондів. На Правобережжі та Галичині домінувала римо-католицька конфесія і важливу роль відігравав греко-католицький орден василіян. На цих теренах діяло багато католицьких монастирів різних орденів (домініканців, францисканців, взутих і босих кармелітів, бернардинів, францисканців-реформатів, тринітаріїв, єзуїтів, капуцинів, августиніанців, маріанів, боніфраторів), кожен з яких мав власну

книгозбірню. Деякі були невеликими і нараховували лише кілька десятків книжок, фонди інших сягали 5 тисяч томів і більше. Приватні бібліотеки у регіонах були власністю міщан і лікарів, архієреїв і священників, шляхти різної заможності, пізніше і російського дворянства, і козацької старшини. Але бібліотекознавчі дослідження будь-якої давньої книгозбірні підпорядковані однаковим вимогам і мають на меті якнайповніше висвітлити її історію, склад і зміст фондів, історіографію та джерельну базу на документальній основі.

Важливу роль у роботі з фондами історичних бібліотек відіграє бібліографічна література: наукові каталоги різного рангу, бібліографічні покажчики, які можуть допомогти в уточненні бібліографічних описів стародруків, у встановленні сучасних місць зберігання стародруків досліджуваних книгозбірень, атрибуції анонімних видань, дефектних примірників, бібліофільських раритетів. Електронні бази даних з бібліографічними описами і повнотекстовими копіями примірників стародруків теж надають неоціненну допомогу в атрибуції та ідентифікації стародрукованих видань.

У давніх рукописних каталогах та інвентарях бібліотек бібліографічні описи книжок подаються, як правило, у неповній формі: може бути відсутнє ім'я автора, практично завжди відсутня назва друкарні та кількісний обсяг видання у сторінках чи аркушах, часом не вказано місто друкування, назва книги може бути видозмінена і не співпадати з автентичною назвою на титульному аркуші. Неусталені у далекому минулому форми запису книг до рукописних каталогів та інвентарів й інші труднощі (наприклад, дефектність примірників, контрафактність видань), що ускладнюють ідентифікацію книжок, вимагають застосування допоміжних засобів для визначення вихідних даних того чи іншого примірника, авторства й точної назви книги. Перша група допоміжних засобів у цій справі — друковані каталоги книжок, що виходили в певному регіоні, зокрема національні бібліографії, чи у певному видавництві, а також бібліографії творів давніх авторів. Для ідентифікації видань, які побачили світ на теренах сучасної України, ключовою є не раз згадувана вище двотомна праця вітчизняних учених Якіма Запaska та Ярослава Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні» (Львів, 1981—1984) у трьох частинах. Неможливо обійти увагою й багатотомну бібліографію польської літератури «*Nowy Korbut*» (*Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut*. Instytut badań literackich PAN. Т. 1—6. Warszawa, 1963—1972), перші шість томів якої охоплюють літературну продукцію Речі Посполитої від найдавніших часів до епохи Просвітництва. В цій бібліографічній праці міститься інформація і про видання, які побачили світ на етнічних українських землях. Для ідентифікації анонімних видань і видань, опублікованих під псевдонімами, варто користуватися словником А.-О. Барб'є (А. А. Barbier) *Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes*. 2 ed. (Paris, 1822—1827; 4 t.), для визначення бібліофільських, раритетних видань — бібліографічними працями Ж.-Ж. Брюне (J. Ch. Brunet) *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*. 5 ed. (Paris, 1860—1865; 6 t.) та Ж.-Г.-Т. Грассе (J. G. T. Graesse) *Tresor de livres rares et precieux ou nouveau dictionnaire bibliographique* (Dresde, Geneve, Londres, Paris, 1859—1861; 7 t.).

Ключовою ж працею для роботи з польськими виданнями є багатотомна праця *Bibliografia polska* польського бібліографа Кароля Естрайхера (K. Estreicher) (1827—1908), яку продовжили його син Станіслав Естрайхер (1869—1939) та онук Кароль Естрайхер молодший (1906—1984). До 1951 р. вийшло друком 36 томів. Багаторічна праця династії Естрайхерів у наш час отримала електронний варіант у формі проекту *Elektroniczna Baza Bibliografii Estreichera (EBBE)*, реалізованого Дослідницьким центром польської бібліографії імені Естрайхерів (*Centrum Badawcze Bibliografii Polskiej Estreicherów*) при Ягеллонському університеті в Кракові. Проект удоступнює скановані сторінки усіх томів бібліографії, а також забезпечує повноцінний пошук інформації за певними параметрами.

У процесі дослідження історії бібліотечних фондів, які походять із етнічних українських, білоруських, польських земель, варто звертатись до таких інформаційних джерел, як праці Францішка Радзішевського (F. Radziszewski) *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych... w Królestwie Polskim, Galicyi, Wielkim Księstwie Litweskim i zachodnich guberniach Państwa Rossyjskiego...* (Kraków, 1875) та Едварда Хвалевіка (E. Chwałewik) *Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiatki przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie* (Kraków, 1926—1927; 2 t.).

Для виявлення розпорошених примірників давніх книгозбірень у фондах сучасних бібліотек, музеїв і архівів потрібно звертатись до наукових каталогів їхніх фондів, де за занотованими провенієнціями можна з'ясувати долю досліджуваних історико-культурних фондів. За відсутності таких каталогів тільки фронтальний перегляд фондів *de visu* для виявлення провенієнцій дасть результат.

Сучасні електронні бази даних і біобібліографічні інтернет-ресурси є важливим джерелом, яке допомагає ідентифікувати книги, записані до давніх бібліотечних каталогів / інвентарів. Тут варто виділити основні електронні ресурси, які можна використовувати з метою опрацювання неповних бібліографічних записів: *Google Books*, *WorldCat*, *Europeana*, *Deutsche Biographie*, *Treccani*, *Gallica*, *Post-Reformation Digital Library* і *CERL Thesaurus*.

Ресурс оцифрованих видань *Google Books*¹ працює з 2004 р. за підтримки корпорації *Google*. У базі даних розміщено стародруковані і сучасні видання у повному або обмеженому доступі залежно від укладених угод з бібліотеками і видавництвами про удоступнення інформації.

До найінформативніших і зручних електронних ресурсів, як уже зазначено в нарисі 3.1, належать зведена база світових електронних каталогів, створених у Технологічному інституті Карлсруе², зведений каталог фондів польських наукових бібліотек *NUKAT*³ і зведений пошуковий ресурс імен і міст *CERL Thesaurus*⁴. Останній створено з метою надання інформації про авторів книг, місця їхнього друкування, друкарні та видавництва, форми назв яких розрізня-

¹ Google Books. URL: <https://books.google.com.ua/>

² Karlsruhe Virtual Catalog. URL: <https://kvk.bibliothek.kit.edu/>

³ Katalog zbiorów Polskich Bibliotek Naukowych. URL: <http://katalog.nukat.edu.pl/>

⁴ CERL Thesaurus. URL: <https://thesaurus.cerl.org/>

ються залежно від країн і традицій. Ресурс охоплює період з 1450 до 1830 р. База даних подає варіанти написання назв латинською й іншими мовами.

Ресурс *WorldCat*⁵ є найбільшою в світі інтернет-мережею бібліотечного контенту (книги, аудіо- та відеофайли тощо). База даних створена 2003 р. у рамках сервісу *Online Computer Library Center*. З 2006 р. можна вільно шукати інформацію за потрібними параметрами у базі даних на інтернет-сторінці ресурсу.

*Europeana*⁶ — інтернет-портал, де викладено декілька мільйонів книг, аудіо- та відеофайлів, листівок, плакатів, зображень тощо із найрізноманітніших культурних установ Європи (бібліотек, музеїв, галерей, архівів), що охоплюють період від найдавніших пам'яток до сучасності. Проект працює з 2008 р. і має мету удоступнити широкому загалу європейську культурну спадщину.

*Gallica*⁷ — онлайн-ресурс Національної бібліотеки Франції (*Bibliothèque Nationale de France*), створений 1997 р. Сучасна електронна версія ресурсу працює з 2010 р. і надає вільний доступ до французької культурної спадщини, до якої входять книги, журнали, мапи, твори мистецтва й аудіофайли. Окрім файлів у вільному доступі частина сучасних документів закрита відповідно до норм авторського права, однак доступ до них можна отримати у читальних залах Національної бібліотеки Франції.

*Treccani*⁸ є інтернет-версією відомої італійської енциклопедії *l'Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*, яка виходила в Італії у 1925—1936 і 1938—2006 рр. і названа за ім'ям італійського мецената Джованні Треккані (1877—1961). Проект функціонує в рамках діяльності *Istituto della Enciclopedia Italiana*.

Надзвичайно цінним для вивчення теологічних праць авторів XV—XVIII ст. є інтернет-ресурс *Post-Reformation Digital Library*⁹. У базі даних зібрано інформацію про всі публічні електронні версії праць з теології та філософії ранньомодерного часу, а також подано посилання на ресурси, де зберігаються оригінальні цифрові копії книг. Окрім того, уміщено посилання на різноманітні довідкові джерела, в яких можна знайти додаткову інформацію про авторів.

*Deutsche Biographie*¹⁰ — проект Історичної комісії Баварської академії наук (*Die Bayerische Akademie der Wissenschaften*), у якому зібрано інформацію про осіб, що мали вплив на розвиток політики, економіки, суспільства чи культуру. До бази входять біографії, опубліковані у *Allgemeine Deutsche Biographie* (1875—1912) і *Neue Deutsche Biographie* (публікується з 1953 р.).

Таким чином, спираючись на допоміжні матеріали у формі друкованих біо- та бібліографічних видань і електронних баз даних, дослідник отримує додаткові важливі інструменти для ідентифікування видань, записаних до давніх бібліотечних каталогів та інвентарів.

⁵ WorldCat.org: The World's Largest Library Catalog. URL: <https://www.worldcat.org>

⁶ Europeana Collections. URL: <http://www.europeana.eu>

⁷ Gallica. URL: <http://gallica.bnf.fr>

⁸ Treccani, il portale del sapere. URL: <http://www.treccani.it>

⁹ Post-Reformation Digital Library. URL: <http://www.prdl.org/>

¹⁰ Deutsche Biographie. URL: <https://www.deutsche-biographie.de/>

У дослідженні обраної теми, де об'єктом фігурує приватна бібліотека, необхідно чітко окреслити коло питань, на які потрібно буде знайти відповідь, що гарантуватиме розкриття дослідної теми й об'єктивну наукову експертизу фонду бібліотеки як історико-культурної пам'ятки. У історико-бібліотекознавчих дослідженнях приватних бібліотек до кола таких питань належать:

1) встановлення ступеня дослідженості заявленої теми, її історіографії: хто досліджував чи писав про цю бібліотеку і що відомо про неї на час дослідження;

2) визначення власників досліджуваної бібліотеки: охарактеризувати засновника і спадкоємців; якщо це була шляхта, то необхідно вказувати родовий герб, матримоніальні зв'язки, освіту, соціальний і маєтковий статус (державні посади, звання, земельні володіння), коло інтелектуальних і фахових зацікавлень; для власників-міщан усе зазначене вище є актуальним, тільки замість герба — вказати гмерек, якщо він відомий;

3) з'ясування виду бібліотеки (особиста, родинна, родова), порівняльна характеристика її фонду з іншими приватними бібліотеками того часу;

4) визначення географічного розташування бібліотеки в період функціонування: село, містечко, місто; його адміністративно-територіальна приналежність на час існування бібліотеки і на момент наукового дослідження;

5) характеристика історичної епохи, коли постала і функціонувала досліджувана бібліотека;

6) окреслення джерельної бази, на яку спиратиметься дослідження, на основі якої можна реконструювати історію бібліотечного фонду: успадкування, продаж, зміна власників чи місця знаходження, ступінь розпорошення фонду на момент дослідження, сучасні місця зберігання книжок (комплексів, груп книжок, окремих примірників) у фондах інших бібліотек, музеїв, архівів, приватних колекцій; також можна обґрунтовано окреслити основні періоди в історії книгозбірні;

7) інформація про бібліотечне приміщення (якщо досліджувані джерела містять такі відомості);

8) з'ясування, за можливості, інформації про особи бібліотекарів;

9) організація бібліотечного фонду: принципи систематизації, бібліотечні шифри, «розпізнавальні знаки» досліджуваної книгозбірні;

10) засади користування бібліотекою: спираючись на документальні матеріали, вказати, чи користувалися книжками тільки власник і представники його родини, чи доступ до фонду мали знайомі власників, представники наукових, мистецьких кіл суспільства;

11) процес комплектації фонду: визначити шляхи комплектування книжкового фонду: купівля, спадщина, дари, передплата; необхідно за провенієнціями (у деяких випадках мемуарами сучасників), зібрати і представити інформацію про час і місця купівлі книжок (у колишніх власників, у книгарнях, на аукціонах); купівельні записи можуть ілюструвати витрати власників бібліотеки на придбання книжок; значна кількість датованих купівельних провенієнцій може дати зріз інтенсивності комплектування книжкового фонду у певний відрізок часу (ці відомості можуть бути проілюстровані відповідним графіком);

12) історико-книгознавча характеристика фонду, його складу і змісту: хронологічні рамки фонду, мовна характеристика і географія видань, назви друкарень; тематичний аналіз фонду: на нашу думку, найпрактичніше й найраціональніше тематичний аналіз подавати за галузями знань, що може бути проілюстровано діаграмами; необхідно звертати увагу на бібліофільські раритети у складі бібліотечного фонду; характеристика оправ: матеріал виготовлення, особливості оформлення, стан збереженості; за можливості визначити, чи є у фонді оправ, виготовлені на приватне замовлення власників, їх місце виконання (це може свідчити про бібліофільські уподобання власників бібліотеки і надати нові факти до історії інтролігаторства);

13) джерелознавчий аналіз провенієнцій, що дасть можливість детальніше реконструювати історію бібліотеки і визначити її статус, одержати інформацію про коло знайомств і контактів власників бібліотек, зібрати відомості про побутування друкованих творів різних авторів: книжкові знаки власників досліджуваної бібліотеки, різного виду екслібриси (рукописні, гравійовані, шрифтові, конгревні), суперекслібриси, печатки; виявити та ідентифікувати характерні бібліотечні ознаки досліджуваної книгозбірні: бібліотечні шифри, наліпки, написи на корінцях оправ;

14) опрацювання маргінальних записів генеалогічного, літописного, господарчого, метеорологічного та іншого змісту (якщо такі трапляються на сторінках стародруків досліджуваних бібліотек), що розширить джерелознавчу базу для досліджень в інших галузях історичної науки.

Основними складовими джерельної бази для дослідження приватних книгозбірень є такі:

1) стародруки досліджуваної бібліотеки, які потребують комплексного історико-книгознавчого дослідження, а саме: характеристику історико-культурного, наукового значення того чи іншого твору (праці); присвяти; відомості про меценатство у підготовці того чи іншого видання; інсерати, опубліковані у книжках (списки книжок, які опубліковані видавництвом чи готуються до видання, вміщені в кінці вже виданої книги); джерелознавчий аналіз провенієнцій;

- 2) рукописні каталоги та інвентарі давніх бібліотек, списки книжок;
- 3) юридичні майнові документи (інвентарі маєтків, тестаменти та ін.);
- 4) листування власників бібліотек;
- 5) мемуарна література;
- 6) історія установ.

У будь-якому випадку завжди залишається актуальним залучення максимально широкого кола джерел. Якість дослідження прямо залежить від якості бібліографічного опису стародруків досліджуваної бібліотеки та їхнього джерелознавчого опрацювання, коректного прочитання рукописних провенієнцій та атрибуції власницьких книжкових знаків, бібліографічної ідентифікації видань, зафіксованих у рукописних каталогах та інвентарях, де бібліографічні описи, як правило, є неповними і потребують уточнення.

У ході історико-бібліотекознавчих досліджень важливо також окреслити коло довідкової літератури, яка може допомогти в опрацюванні матеріалу. Про

бібліографічні та біобібліографічні друковані джерела було сказано раніше. Вагому роль відіграють і геральдично-генеалогічні праці, що можуть містити відомості про осіб, пов'язаних із історичною долею бібліотеки: інформація про власників, спадкоємців, персонажів провенієнцій. З огляду на історичні реалії минулого, у бібліотекознавчих дослідженнях доводиться користуватись геральдично-генеалогічними працями, які надають відомості про представників польських і українських шляхетських родів і російського дворянства. У цій групі варто згадати такі праці: *Polska encyklopedia szlachecka* (Warszawa, 1935—1938; 12 t.), *Almanach błękitny* (Lwów; Warszawa, [1908]) Єжи Дуніна-Борковського (J. Dunin-Borkowski), праці Адама Бонецького (A. Boniecki) *Herbarz polski* (Warszawa, 1899—1912; 15 t.) і *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku* (Warszawa, 1887); Володимира Двожачека (W. Dworzaczek) *Genealogia* (Warszawa, 1959); Каспара Несецького (K. Niesiecki) *Korona Polska* (Lwów, 1728; 4 t.) і *Herbarz polski* (W Lipsku, 1839—1846; 10 t.); Петра Малаховського (P. Małachowski) *Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów* (Łuck, 1790); Северина Урусського (S. Uruski) *Rodzina: herbarz szlachty polskiej* (Warszawa, 1904—1917; 14 t.); «Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи» (СПб., 1798—1816; 9 ч.); Григорія Милорадовича «Родословная книга Черниговского дворянства» (СПб., 1901; 2 т.); Вадима Модзалевського «Малороссийский родословник» (Київ, 1908—1914; 4 т.); Владислава Лукомського і Вадима Модзалевського «Малороссийский гербовник» (СПб., 1914); Дмитра Бантиша-Каменського «Историческое собрание списков кавалерам четырех российских императорских орденов» (Москва, 1814); «Списки титулованным родам и лицам Российской империи» (СПб., 1892); Петра Вікторовського «Западно-русские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв.» (Київ, 1912); видання Українського генеалогічного товариства, серед яких, наприклад, «Правобережна шляхта: кінець XVIII — перша половина XIX ст.: Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія» (Біла Церква, 2002) під автурою Сергія Лисенка та Євгена Чернецького.

Вагому інформацію про приватні шляхетські бібліотеки на етнічних українських землях, їхніх власників та історичну долю з посиланнями на джерела може надати багатотомна праця польського мистецтвознавця Романа Афтаназія (R. Aftanazi) *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, друга частина якої *Ziemia ruskie Korony* присвячена українським теренам, що входили до складу польської держави (Т. 2: Воеводства Брестсько-Литовське і Новогрудське, 1993; Т. 5: Волинське воеводство, 1994; Т. 6: Белзьке воеводство; Руське воеводство: Холмська земля, 1995; Т. 7: Руське воеводство: Галицька і Львівська землі, 1995; Т. 8: Руське воеводство: Перемишльська і Саноцька землі, 1996; Т. 9: Подільське воеводство, 1996; Т. 10: Брацлавське воеводство, 1996; Т. 11: Київське воеводство, 1997). Теоретично якась інформація чи згадка про бібліотеки може знаходитись у приватних фондах, архівах магістратів і судових установ, наприклад, в актових книгах гродських і земських судів.

У визначенні географічної приналежності населених пунктів (зокрема тих, що фігурують у провенієнціях) надають допомогу довідники і публікації про

адміністративно-територіальний устрій (історичний і сучасний) територій, де знаходились бібліотеки, а також географічні словники та енциклопедії. До важливих інформаційних джерел у цьому випадку зараховуємо *Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (Warszawa, 1880—1902; 15 t.), для територій Лівобережної України, Слобожанщини та Сіверщини — географічні покажчики наукових видань таких статистично-географічних описів: «Опис Новгородсіверського намісництва (1779—1781)» (ВУАН; Археографічна Комісія; за ред. П.К. Федоренка, Київ, 1931), «Описи Київського намісництва 70—80 років XVIII ст.» (НАН України, Археографічна Комісія, Інститут історії, ЦДІАУК, Київ, 1999), «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.» (НАН України, Археографічна Комісія, Інститут історії, Центральний державний військово-історичний архів СРСР, Державний донецький університет, Київ, 1991), «Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст.» (НАН України, Археографічна Комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Українська правнича фундація, Київ, 1997).

Монастирські бібліотеки як інституції, в книжкових фондах яких віддзеркалюється релігійна, суспільно-політична, освітянська й культурна діяльність монастирів, є історико-культурними пам'ятками конкретної епохи в контексті історичного розвитку певної країни, які потребують глибокого, всебічного, наукового історико-книгознавчого, джерелознавчого й культурологічного дослідження. З позицій історичного бібліотекознавства монастирські книгозбірні потребують комплексного дослідження для реконструкції їхньої історії, з'ясування засад організації та комплектування фондів, опрацювання нових надходжень, зберігання та використання книг. Книгозбірні монастирів є віддзеркаленням діяльності цих релігійних інституцій, яка охоплює не тільки багатогранну сферу релігії і Церкви, але й взагалі сферу освіти, економіки, юриспруденції, медицини, музики, мистецтва тощо. Історія діяльності православних і греко-католицьких монастирів, осередків різних чернечих орденів римокатолицької конфесії, які функціонували на етнічних українських землях, є невід'ємною складовою історії та культурного життя України. Їхня діяльність відіграла у XVII—XVIII ст. вагомую політичну, економічну й культурну роль у житті суспільства різних історичних регіонів України.

Дослідження давніх монастирських книгозбірень є ще одним напрямом комплексних наукових розвідок в історичному бібліотекознавстві. Наприклад, вивчення книгозбірні монастирів римокатолицької конфесії. Спираючись на джерела, дослідник, за можливості, має висвітлити такі питання:

- 1) установити приналежність монастиря до певного чернечого ордену, з урахуванням «спеціалізації» ордену;
- 2) представити історію бібліотеки в контексті історії монастиря і його місця серед інших монастирів певної орденської провінції на тлі церковної історії обраного хронологічного періоду;
- 3) визначити адміністративно-територіальну приналежність монастиря (адміністративно-церковну та географічну) на час його функціонування і виконання дослідження;

4) за наявності джерел подати опис бібліотечного приміщення, його інтер'єру;

5) за можливості зібрати відомості про бібліотекарів чернечого осередку;

6) спираючись на документальну основу, викласти історію бібліотечного фонду, обґрунтовано виокремити основні віхи в історії книгозбірні; зазначити зміни його місця знаходження, ступінь розпорошеності фонду на момент дослідження, місця зберігання книжок / комплексів книжок у фондах сучасних бібліотек, музеїв, архівів;

7) подати відомості про організацію фонду, його довідковий апарат, характерні бібліотечні шифри, висвітлити процес книговидачі. Інформацію про це можуть містити записи бібліотечного характеру на примірниках, віддзеркалюючи технічне опрацювання книжкових надходжень у тогочасній бібліотечній практиці. Це включає в себе запис книжки до відповідного каталогу або інвентаря, позначення приналежності її монастирю та топографічні ознаки у вигляді літерних та цифрових шифрів (сигнатур), у деяких випадках з додаванням назви тематичних розділів у скороченій формі. Літерами, як правило, позначали бібліотечні шафи, арабськими цифрами — полиці або позиції книжок у шафах. Детально розписаних правил технічного опрацювання надходжень на той час у монастирських бібліотеках не було. Впливали на це звичаєве право, фаховий рівень бібліотекаря, його сумлінність, акуратність і винахідливість [2, с. 59]. Прикладом цього виду маргінальних записів є, за сучасною бібліотечною термінологією, «систематичний індекс» і розстановочний шифр книги, зазначений на форзацах усіх стародруків із книгозбірні Берестейського єзуїтського колегіуму. За характером почерку, записи зроблено у XVII—XVIII ст. Великими літерами латинської абетки позначено, вочевидь, шафи. Внизу літери ступенем, арабськими цифрами, — номери полиць, бо цифри трапляються від 1 до 9. Поряд з цими позначеннями у скороченій формі латинською мовою подано назви тематичних розділів бібліотеки, наприклад: U₂ Inst[itutiones] S[ocietatis] J[esu]; K₃ Medit[atationes]; Z₁ Rhet[ores]. Бібліотечні шифри винесені на корінці більшості оправ. На корінцях світлих пергаментних оправ вони проставлені чорною фарбою, а на корінцях оправ із темно-брунатної шкіри — білою. Про користування бібліотекою містять відомості книги видачі літератури, якщо такі збереглися до нашого часу. Користувачами монастирської бібліотеки могли бути і особи світського стану;

8) на основі передовсім джерелознавчого аналізу провенієнцій окреслити шляхи комплектування фонду: купівля (за наявності відповідних архівних документів визначити, які суми витратила монастирська адміністрація на придбання книжок), дари, спадщина, вклади тощо; прослідкувати інтенсивність комплектації фонду по роках, що можна продемонструвати відповідним графіком, окреслити втрати бібліотечного фонду за час існування книгозбірні;

9) подати історико-книгознавчу характеристику фонду, його склад і зміст за такими показниками: хронологічні рамки, мовна характеристика, географія видань, друкарні, тематичний аналіз бібліотечного фонду з акцентом на визначні в історії церкви, науки і культури праці, бібліофільські і нині раритетні видання; цю інформацію можна проілюструвати діаграмами;

10) відобразити структуру провенієнцій і подати їхній джерелознавчий аналіз, що надає фактографічний матеріал для висвітлення зв'язків монастиря з іншими монастирями, авторами творів, меценатами і благодійниками;

11) описати характерні особливості оправ бібліотечного фонду, що є одним із інструментів для його фізичної реконструкції і може виявити новий фактографічний матеріал про інтролігаторські осередки.

У наукових історичних дослідженнях першочергову роль відіграє джерельна база. Історико-бібліотекознавчі та історико-книгознавчі дослідження не є винятком. Для дослідження монастирських книгозбірень і наукової експертизи їхніх фондів, як і для іншого виду бібліотек, основними є такі види джерел: стародруки досліджуваної книгозбірні та їхні провенієнції, а також рукописні каталоги, інвентарі книгозбірень, списки бібліотечних книг.

Каталоги та інвентарі є одним із ключових джерел до реконструкції тематичного і кількісного складу монастирських книгозбірень. Як правило, інвентарі укладали в бібліотеках у часи змін: призначення нового бібліотекаря, вибори нового настоятеля, зміна приміщення бібліотеки, значні втрати фонду через пожежі тощо. Форма укладання каталогів та інвентарів не була урегульована орденськими приписами, тому вони різняться між собою. Їхня інформативність як історичного джерела залежить від характеру укладання та форми бібліографічного запису примірників. Вони несуть найповнішу інформацію про бібліотечний фонд на конкретний час функціонування книгозбірні і подають інформацію про склад, зміст та обсяг книжкового фонду. Рукописні каталоги віддзеркалюють систему розстановки фонду, фіксують бібліотечні шифри і допомагають орієнтуватись у розстановці книжок. З їхньою допомогою можна виконувати книгознавчий аналіз книжкового фонду, його тематичну, кількісну, мовну характеристику. Але робота з цим видом документів може бути набагато складнішою, ніж видається на перший погляд. Ступінь складності джерелознавчого опрацювання каталогів і інвентарів залежить від форми подання бібліографічного запису: форма прізвища автора твору або його відсутність; скорочена (і на скільки) форма назви твору або видозмінена; латинська форма місця видання, яку треба співвіднести із сучасною національною формою географічної назви; відсутність, як правило, відомостей про друкарню, що є дуже важливими в книгознавчих дослідженнях. Трапляються випадки, коли самому каталогу передують виклад принципів опису видань і роз'яснення структури каталогу.

Як приклад такого випадку, можна навести рукописний каталог бібліотеки Бердичівського монастиря босих кармелітів. За каталогом монастирської бібліотеки, укладеним 1781 р. під назвою *Index librorum Bibliothecae Carmelitarum Discalceatorum Conventus Berdicoviensis conscriptus In Anno D[omi]ni 1781. Mense Decembri* (Список книжок бібліотеки босих кармелітів Бердичівського монастиря, написаний Року Божого 1781 у грудні), який нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ф. 1, спр. 6413), у фонді налічувалось 7264 томи. Але треба брати до уваги, що цей каталог не подає повної інформації про склад бібліотечного фонду за всю історію його існування.

Списки книг містять фрагментарну інформацію про бібліотечний фонд і стосуються тільки групи книжок. Списки, як правило, складались у довільній формі за певних обставин, наприклад, надходження партії книжок до бібліотеки як дар чи внаслідок закупівлі; передача примірників із однієї бібліотеки до іншої; перевезення частини книжок із одного монастиря чи маєтку до іншого тощо.

Через неповноту бібліографічних записів у рукописних каталогах та інвентарях, як зазначено вище, перед дослідником постає завдання ідентифікації книжок на основі допоміжних матеріалів у вигляді друкованих біо- та бібліографічних видань і електронних баз даних. Характеризуючи склад і зміст книжкового фонду, необхідно звертатись до довідково-бібліографічних видань, які містять інформацію про стародруковані видання друкарень Західної Європи та Речі Посполитої I, що також наголошено раніше.

У процесі дослідження фондів давніх монастирських книгозбірень може виникнути потреба в атрибуції видань без вихідних даних, які зберігались у бібліотеці, а довідково-бібліографічні джерела не подають інформацію про місце їх друкування. У такому випадку варто застосувати друкарський метод і використовувати фінгерпринт — специфічний індивідуальний код стародрукованого видання, який формується за допомогою визначеної послідовності знаків, виділених із обумовлених сторінок видання за ustalеною методикою¹¹. За допомогою фінгерпринту можлива ідентифікація примірника і швидкий доступ до його бібліографічного опису в електронних базах даних.

У пошуку архівних документів, дотичних до історії монастирських книгозбірень, і не тільки, відправною точкою може бути капітальна праця польської дослідниці Урсули Пашкевич (U. Paszkiewicz) *Catbalogus catbalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XV wieku do 1939 r.* (Warszawa, 2015; 2 t.), де зібрано колосальний матеріал про рукописні каталоги, інвентарі та списки давніх бібліотек, зокрема монастирських, які тепер зберігаються в бібліотеках, архівах і музеях Польщі, України, Литви, Білорусі і Росії. Але пошук нових документів залишається актуальним.

Акти генеральних візитацій монастирів, у яких в тій чи іншій формі може міститись інформація про книгозбірню й книжки, можуть надати інформацію не тільки про обсяг бібліотечного фонду, але й про локалізацію бібліотечного приміщення у монастирі та його опис. У деяких випадках до візитаційного акта може бути долучено каталог чи інвентар книжок монастирської книгозбірні.

Цікаві додаткові відомості можуть містити книги прибутків і видатків монастирів, де може трапитись інформація про суми, витрачені на придбання літератури, а також списки ченців монастирських братій орденських провінцій, видані друком, із зазначенням посад, роду занять, зокрема бібліотекаря, помічника бібліотекаря тощо. Документи монастирських архівів і архівів орденських

¹¹ Fingerprints: manual = Empreintes: Guide de releveur = Imprime: regole per il rilevamento. Institut de Recherche et D'histoire des Texts (Centre National de la Recherche Scientifique; In association with the National Library of Scotland. — Paris, 1984. URL: http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/info/en/Impronta_Normativa.htm).

провінцій можуть повідомляти про книгозбірню і ченців, котрі опікувались бібліотечною справою у кляшторі.

Важливим джерелом є документи державних інституцій, які були причетні до закриття монастирів, розподілу їхнього майна, приймання-передання бібліотечних фондів: у них може міститись інформація про монастирські бібліотеки та їхню історичну долю, а також документи церковних інституцій, що можуть зберігатись в орденських архівах, провінціальних і монастирських архівах.

У атрибутуванні можуть допомогти дослідникові й орденські статuti, конституції, розпорядження: для історії монастирських книгозбірень важливе значення мають документи, які регламентують чернече життя і функціонування орденських осередків, правила роботи монастирських бібліотек і користування книжками. У конституціях генеральних і провінційних капітул ухвалювали постанови щодо комплектування бібліотек, перевірок бібліотечного фонду, виділення грошових сум на придбання книжок, а розпорядження монастирського керівництва стосувались діяльності монастирської бібліотеки. Прикладами цього виду джерел є: для Товариства Ісуса — *Regulae Praefecti Bibliothecae y Regula Societatis Jesu* (Антверпен, 1635; с. 230—232) та *Ratio studiorum*, для Ордену братів менших св. Франциска реформатів — *Statuta Provinciae Maioris Poloniae Reformatorum...* (Варшава, б. р.; с. 56 та ін.), для бернардинів — *De Bibliothecis in Statuta Fratrum Minorum Regularis Observantiae S.P.N. Francisci Almae Provinciae Russiae Immacul. Conceptionis B.V. Mariae...* (Львів, 1738; с. 57—58).

Маргінальні записи і провенієнції стародруків монастирських бібліотек як вид історичного джерела відіграють першочергову роль у визначенні пертиненції книг до конкретних бібліотек. Вони документально фіксують шляхи надходження книжок до фондів і факти переміщення їх з одного монастиря до іншого; подають інформацію про поширення і побутування творів духовних авторів. Маргінальні записи в найширшому своєму значенні — коментарі читача друкованого тексту, власницькі, дарчі, купівельні, заставні записи, давні рукописні бібліотечні шифри тощо — є одним із основних і унікальних джерел інформації про формування книжкових фондів, міграцію та соціально-культурне побутування примірників. У разі втрати архівних матеріалів джерелознавча вартість маргінальних записів зростає. Вони стають першочерговим інформаційним матеріалом як історичний факт і як біографічне джерело про конкретних персон. Завдяки цьому підготовка і публікація наукових каталогів стародруків монастирських бібліотек дає можливість зібрати і ввести у науковий обіг комплекси маргінальних записів, дотичних до історії цих книгозбірень.

Маргіналії становлять значну складову провенієнції, до яких, окрім маргінальних записів, належать різного виду екслібриси, суперекслібриси, печатки, наліпки з шифрами, що несуть інформацію про належність конкретного примірника в минулому до певної бібліотеки і є документальною основою для бібліографічної, а часом і фізичної реконструкції давньої бібліотеки. Виконані на високому художньому рівні гравійовані екслібриси і суперекслібриси демонструють естетичні смаки колишнього власника, були елегантними візитівками бібліофілів. Для монастирських книгозбірень найпоширенішими з прове-

нієнцій є рукописні. Гравійовані і шрифтові екслібриси, суперекслібриси на монастирських примірниках трапляються нечасто, у порівнянні з власницькими книжковими знаками приватних бібліотек. Актуальним є створення каталогів власницьких книжкових знаків, гостра потреба в яких відчувається у історико-книгознавчих і бібліотекознавчих дослідженнях.

У процесі джерелознавчого аналізу провенієнцій може постати потреба в їхній атрибуції чи ідентифікації. Тоді варто звертатись до літератури про власницькі книжкові знаки, які можуть бути пов'язані з історичними етнічними українськими, білоруськими, польськими й російськими землями: різного виду екслібриси, суперекслібриси, печатки. До таких видань належать праці Віктора Віттіга (W. Wittyg) *Ex-librisy bibliotek polskich XVII i XVIII wieku* ([Warszawa], 1903) і *Ex-librisy bibliotek polskich XVI—XX wieku* ([S. l.], 1907); Марії Сіпайлло (M. Sipayłło) *Polskie superexlibrisy XVI—XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie* (Warszawa, 1988); Марії Цубжинської-Леонарчик (M. Czubrzyńska-Leonarczyk) *Polskie superexlibrisy XVI—XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Centuria Druga* (Warszawa, 2001); Уго Іваска «Описание русских книжных знаков» (Москва, 1905) та «Частные библиотеки в России: опыт библиографического указателя» (СПб., 1912; 2 ч.); робота Є.С. Кашутіної і Н.Г. Саприкіної «Экслибрисы в собрании Научной библиотеки Московского государственного университета: Альбом-каталог» (Москва, 1985); «Иностранные книжные знаки в собрании Всероссийской государственной библиотеки иностранной литературы им. М.И. Рудомино» (Москва, 1999).

Дослідникові рукописних провенієнцій і маргіналій надзвичайно важливо правильно прочитати і перекласти напис. Характерною особливістю таких написів (власницьких, дарчих, купівельних) є те, що у книжках бібліотек католицьких монастирів ці записи, по-перше, зроблено найчастіше латинською, рідше польською мовами, по-друге, частина слів у записах подається в усталеній скороченій формі, розшифровку якої необхідно знати. Правильність прочитання рукописних провенієнцій впливає на якість джерелознавчого опрацювання інформації, яку несе у собі напис. Розшифровка латиномовних скорочень важлива і для бібліографічного опису стародруків. Для полегшення роботи з розкриття скорочень існують праці, в яких подано розшифровку. Серед них, наприклад, «Список латинских сокращений в изданиях второй половины XVI—XVIII вв.» (Рекаталогизация книг XVI—XVIII вв. на иностранных европейских языках. Инструктивно-методические рекомендации / Гос. публ. б-ка им. М.Е. Салтыкова-Щедрина, Ленинград, 1984. С. 141—179), або праця Марека Вінярчика (M. Winiarczyk) *Skróty łacińskie w książkach drukowanych z dodatkiem skrótów greckich* [3].

Виконане джерелознавче дослідження маргінальних записів, що трапляються у стародруках монастирських бібліотек, дало можливість зробити варіант їхньої систематизації та згрупувати за видовими ознаками. До першої, кількісно найбільшої групи, належать обов'язково присутні власницькі записи-констатації про належність книжки до конкретної монастирської бібліотеки. Вони фіксували право власності монастиря на книгу і мали, певною мірою, юридичне значення. Тепер вони ілюструють «переїзди» примірників з бібліоте-

ки одного монастиря до бібліотеки іншого, які, вочевидь, відбувались у процесі обміну книжками або поповнення бібліотечних фондів менших за розмірами книгозбірень «молодших» за віком монастирів. Такі записи проставлено практично на всіх монастирських стародруках, найчастіше — на їхніх титульних аркушах. Залежно від керівництва монастиря і пильності префекта бібліотеки, такий власницький запис в одному примірнику міг повторюватись кілька разів: на титулі, на останній сторінці книжки, на титульних сторінках частин, з яких складався надрукований твір. Яскравим прикладом можуть бути стародруки з бібліотеки Вишневецького монастиря босих кармелітів. На стародруках цієї монастирської книгозбірні в одній книжці такий запис може траплятися 3—4 рази.

Робити записи було обов'язком префекта бібліотеки. Записи мали усталену, лаконічну форму: «Належить бібліотеці такого-то монастиря», «Записана до каталогу книжок такого-то монастиря», «[Книга] Бібліотеки такого-то монастиря» тощо. Ось конкретні приклади оригінальних записів-констатацій з досліджених книгозбірень: а) *Conventus Visniouecensis Carmelitarum Discalceatorum; Conventus Berdiczoviensis Carmelitarum Discalceatorum*; б) *Ad Bibliothecam Conventus Luceoriensis Ordinis Sanctissimae Trinitatis de Redemptione Captivorum; Pro Collegio Luceoriensis Ordinis Sanctissimae Trinitatis; Conventus Berestecensis Ordinis Sanctissimae Trinitatis; Pertinet ad Bibliothecam Conventus Berestecensis Ordinis Sanctissimae Trinitatis Redemptionis Captivorum*; в) *Conventus Cremenecensis Patrum Reformatorum; Applicat Bibliothecae Conventus Dedercaliensis Patrum Reformatorum*; г) *Residentiae Cremenecensis Societatis Jesu; Collegii Cremenecensis Societatis Jesu; Collegii Luceoriensis Societatis Jesu; Collegii Ostrogiensis Societatis Jesu; Ex libris Collegii Ostrogiensis Societatis Jesu; Collegii Brestensis Societatis Jesu; Pro Collegio Brestensis Societatis Jesu*.

Монастирські книгозбірні мали, окрім головної бібліотеки, ще бібліотеки спеціальні, які, залежно від цілеспрямованості, існували при монастирських аптеках, музичних бурсах, у професорів класу риторики або граматики тощо. Цей факт теж фіксують маргінальні записи, наприклад *Pro Apotheca* (Для аптеки).

Другу групу складають поширені записи наративного характеру, в яких висвітлюється спосіб і обставини надходження книг у власність особи чи інституції. У цій групі чітко виокремлюються: дарчі записи; записи, що засвідчують успадкування монастирем книжок після смерті їхнього власника духовного / чернечого сану або передання книжок монастирю за розпорядженням померлої світської особи; купівельно-цінові записи. Варто пам'ятати, що за орденськими статутами чернець не міг мати особистої / приватної власності, тож книги були тільки *ad usu* у його розпорядженні.

Третю групу складають давні рукописні шифри бібліотек, які віддзеркалюють схему розміщення бібліотечного фонду, і позначки, що вказують на тематичну систематизацію фонду (якщо такі є в книжці).

Четверту, найменшу групу, складають записи про виготовлення книжкових оправ, ремонт книжок і вартість цієї роботи.

По відношенню до конкретної досліджуваної книгозбірні *провенієнційні записи* її книжок можна згрупувати таким чином: власницькі записи, які засвід-

чують походження книжок із фондів досліджуваної книгозбірні; власницькі записи, які інформують про власника примірника (особу чи інституцію), у кого перебував він до того, як опинився у досліджуваній бібліотеці; власницькі записи, які вказують бібліотеки (приватні, монастирські, громадські), куди потрапив примірник після припинення діяльності досліджуваної бібліотеки або з інших причин, унаслідок яких його було вилучено з її фондів.

Інформативність записів, як показує практична робота з ними, різна. Далеко не завжди вони містять максимально повну інформацію про пертиненцію примірника, титулатуру його власника, мету, дату, місце і ціну його придбання, яку мріє одержати дослідник.

Дарчі записи об'єднують записи різного виду дарування: безпосередньо дарчі, коли книжку дарували як подарунок, зокрема і на дні народження; донатційні, коли книгу підносили як дар монастирю і запис фіксував пам'ять про такий благодійний вчинок донатора; вкладні, коли книжка «вкладалася» до монастиря з метою спокутування власних гріхів і прогрішень рідних, або за душі померлих родичів. Дарувальниками могли бути світські особи — фундатори, бонефактори монастиря, парафіяни-офіродавці, і особи духовного сану. У цій групі варто виділити записи-автографи на примірниках видань творів, які дарували автори монастирським бібліотекам або ченцям конкретно визначеного монастиря.

Записи про посмертне надходження книжок приватних осіб до монастирських бібліотек можуть вказувати, що книги були власністю ченців монастиря, а після їхньої смерті залишились в обителі і поповнили її книгозбірню. Або ж світські особи за заповітом могли передати частину своєї бібліотеки або й усю бібліотеку конкретному монастирю чи розподілити її між кількома обителями.

Купівельно-цінові записи не часто трапляються на стародруках, а на книгах із монастирських бібліотек і поготів. У кожному випадку вагоме значення має не тільки фіксація суми, за яку була придбана книжка, а й місця купівлі та року придбання. Ці фактичні дані мають географічну і хронологічну локалізацію, що дає інформацію для характеристики книжкового ринку, вартості конкретного видання, попиту на його примірники. Необхідно зважати на те, що сама по собі зафіксована у провенієнції ціна книжки не визначає її тогочасну вартість. Щоб вияснити, чого ж вартував примірник, необхідно зіставити його ціну з вартістю, наприклад хліба, худоби чи товарів розкоші.

Записи про інтролігаторську роботу і реставрацію книжок поширились із розвитком друкарської справи і зростанням бібліотечних фондів монастирів. Тоді налагоджувались зв'язки з інтролігаторськими майстернями, куди віддавали на оправу книжки. Збереження монастирських книгозбірень вимагало інтролігаторських і реставраційних робіт, які передбачали: виготовлення оправ, підклеювання пошкоджених аркушів, зшивання наново блоку книжки, за потреби — просушування постраждалих від вологи примірників тощо. З часом при великих монастирях почали організовувати інтролігаторські майстерні, де працювали наймані робітники. Зокрема, в Товаристві Ісуса інтролігаторські майстерні відкривали колеґіуми, які мали власні друкарні (Бра-

нев, Каліш, Люблін). Почали з'являтися майстри-інтролігатори, які вийшли з членів ордену [4]. В ордені реформатів, за чинними правилами, інтролігатор піклувався про книжки, робив оправи для окремо виданих промов і проповідей, об'єднуючи їх в один конволют, щоб «не роздрібнювати їх на світський кшталт». Розпорядження про збереження бібліотечних фондів у отців-реформатів було впроваджено після 1733 р. [2, с. 64]. Записи про виготовлення оправ, ремонт книжок і вартість цієї роботи трапляються у край зрідка. В найкращому випадку фіксується факт виготовлення нової оправи.

Викладені тут методичні засади історико-книгознавчої експертизи й атрибуції приватних і монастирських книгозбірень XVII—XVIII ст. як історико-культурних пам'яток можуть бути корисними в практичній діяльності бібліотекарів і науковців. Історико-бібліотекознавчі дослідження приватних бібліотек і монастирських книгозбірень становлять самодостатню наукову працю; їхні результати застосовні також для історико-книгознавчої експертизи, фізичної і бібліографічної реконструкції фондів давніх бібліотек, удосконалення науково-довідкового апарату, для складання паспортів на відповідні історико-культурні бібліотечні фонди і підготовки путівників по книжкових колекціях сучасних бібліотек, в яких зберігаються стародруки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дзюба О.М., Фрис В.Я. Бібліотеки України. *Історія української культури*. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 3. С. 814.
2. Piątuczak-Majerowicz M. Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII—XVIII wieku. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. 190 s.
3. Winiarczyk M. Skróty łacińskie w książkach drukowanych z dodatkiem skrótów greckich. Wyd. 2-ie poprawione i uzupełnione / Zebrał Marek Winiarczyk. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. XII, 122 s.
4. Grzebień L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. Lublin, 1975. T. 31. S. 229—230.

4.2.

Роль провенієнцій для атрибуції і наукового опису історичних книжкових колекцій і зібрань

Тетяна Мяскова

Атрибуцією в книгознавстві, як зазначено вище, вважають установлення достовірності, автентичності книги, її авторської належності, місця й часу видання, на підставі аналізу її книгознавчих особливостей і відповідності бібліографічним джерелам. Як науковий напрям і комплекс досліджень атрибутування перебуває в стадії становлення, оскільки бракує загальнозживаних його методик. Атрибуція є також одним із етапів експертизи цінності книги, яка має ширший характер і охоплює різностороннє фахове дослідження фахівцем, ученим-книгознавцем, конкретного предмета чи предметів (зокрема вивчення, аналіз і встановлення цінності книжкових пам'яток), з метою формування правильного об'єктивного висновку, який є офіційним юридичним документом.

Водночас для встановлення (атрибуції) приналежності примірників до історично сформованих колекцій і зібрань, а особливо тих колекцій, що перебувають у стадії реконструкції, важливим є не лише визначення авторства чи місця видання (як правило, вони є чи їх можна легко встановити), а виявлення і джерелознавче дослідження провенієнцій (у вигляді власницьких книжкових знаків чи написів): суперекслібрисів на оправах цінних примірників, екслібрисів, печаток давніх установ, наклейок зі старими шифрами, вкладних чи власницьких записів, дарчих написів, автографів тощо. У складі історично сформованих колекцій і зібрань є багато видань, які самі по собі не мають значної культурної цінності. Цінність їм надають саме провенієнції. Це особливості, набуті конкретним примірником певного видання через антропогенний (людський) вплив, переважно у вигляді власницьких елементів, що свідчать про історію побутування цього примірника й помітно вирізняють його з-посеред інших подібних, надають йому артефактної цінності [1]. Іншими словами, атрибуція в цьому випадку

полягає в дослідженні того, що з'явилося на книзі після її виходу з друку і може становити окрему артефактну, тобто штучну, цінність (може і не становити). Ці внутрішні ознаки постають іноді визначним і єдиним чинником для реконструкції втрачених на сьогодні чи розпорощених книгозбірень. Адже не секрет, що багато документів із давніх бібліотек через історичні обставини потрапили в різні книгосховища України чи навіть інших країн. Неабияке значення має не тільки атрибуція книжок із метою віднесення їх до певної колекції, але й науковий опис цілісних книжкових зібрань як самостійного історично утвореного комплексу, що є об'єктом дослідження різних історико-книгознавчих дисциплін.

Так сталося, що заснування Всенародної бібліотеки України 2 серпня 1918 р. і перші роки її функціонування співпали з ліквідацією або реорганізацією установ та організацій різних форм власності підпорядкування різним органам влади. Завдяки зусиллям відомих учених того часу, зокрема В.І. Вернадського, Д.І. Багалія, А.Ю. Кримського та інших, багато зібрань книжок, що належали розформованим чи ліквідованим установам, були передані до Всенародної бібліотеки (ВБУ, нині Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, НБУВ) і заклали основу її колекційних фондів. Крім того, ВБУ цілеспрямовано збирала й купувала приватні та інші зібрання.

У спеціально створеному відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі Відділ) НБУВ зберігається переважна більшість цих історично сформованих колекцій, бібліотек, які є своєрідним віддзеркаленням історичного розвитку нашого суспільства і об'єктом самостійних історико-книгознавчих досліджень. Серед них є зібрання світських і релігійних навчальних закладів, монастирів, державних установ, громадських і наукових організацій, ліквідованих радянською владою, приватні, родові зібрання, а також штучно сформовані зібрання дореволюційних журналів тощо. Переважна частина цих колекцій і зібрань постала до ХХ ст. в установах, які були ліквідовані чи реорганізовані радянською владою, або вони були подаровані чи куплені ВБУ в приватних осіб; інша частина зібрань організована вже у ВБУ—НБУВ (штучно створені колекції). Певні колекції та зібрання й зараз перебувають у стадії реконструкції. Вони поповнюються з резервного фонду НБУВ, а також із фонду іноземних видань, переданих Відділу з основних фондів НБУВ у 2014 р.

Отже, визначальним під час атрибуції книг із метою віднесення їх до певного історично сформованого зібрання є дослідження саме провенієнції. Вважаємо за необхідне детальніше розглянути, що саме розуміємо під цим терміном. У третьому випуску *Encyclopedia of library and information sciences*¹ за 2010 р. провенієнції на рідкісних книгах віднесено до «внутрішніх» ознак книг, що розкривають історію їхнього побутування. А «зовнішніми» ознаками, джерелами інформації про примірники, вважають каталоги видавництва, бібліотек, аукціонних домів. Разом це дає змогу ідентифікувати відокремлені примірники рідкісних книг, а також надає інформацію про розповсюдження видавничих

---

¹ *Encyclopedia of library and information sciences*. <https://doi.org/10.1081/E-ELIS3-120044534>. (дата звернення: 03.10.2022).

накладів, історію їх колекціонування, читацькі запити тощо. За твердженням німецького дослідника О. Хаманна, з яким важко не погодитись, вивчення власницьких записів — досить молода галузь книгознавства, яка практично не має теоретичної основи [2]. Підтвердженням цього є відсутність визначення терміна «провенієнція» у відомих довідково-енциклопедичних книгознавчих виданнях, що виходили до 2010 р. (наприклад, в енциклопедії «Книга» (Москва, 1999), у перших двох виданнях *Encyclopedia of library and information sciences* (Нью-Йорк, 1978, 2003) і в «Библиотечной энциклопедии» (Москва, 2007), хоча поширення терміна у фахових публікаціях почалось із 1970-х рр.

У статтях В.Ю. Соколова на цю тему в електронній Українській бібліотечній енциклопедії² і в журналі «Библиотековедение» [3] зазначено, що «провенієнція (лат. іменник “походження” від дієслова *provenire* — “виникати, виходити, відбуватися, знаходитися”) у книгознавстві — це вкладні і власницькі записи (авторські помітки, дарчі написи та ін.) і позначки на книзі, що свідчать про походження та належність документа (примірника книги), визначають історію володіння певних осіб та інституцій цією книгою, які були зроблені від руки або у вигляді книжкових знаків (екслібрисів, суперекслібрисів, печаток, наклеюк тощо)». Цей термін перейшов у книгознавство від архівознавства, де провенієнц-принцип [4] є одним із двох основних, поряд із принципом пертиненції — принципом об’єднання архівних документів у групи відповідно до предметних та інших ознак, окрім ознаки походження (лат. *pertineo* — мати відношення, сприяти, коли класифікація документів відбувається за тематичним чи іншим логічно визначеним принципом). Принцип пертиненції придатний для класифікації штучно створених колекцій, сформованих не тільки за тематичним принципом, але й за видавничим (наприклад, для журналів) або за мовним принципом. Проте через застосування принципу пертиненції відбувається порушення цілісності історично сформованих зібрань.

Треба також зазначити, що в більшості світових великих бібліотек у спеціальні колекції виділено стародруки. Серед принципів їх відокремлення можуть бути хронологічний, історичний, меморіальний, мовний, принцип винятковості, повноти або комплексності колекції. Г.І. Ковальчук [5] вважає, що найскладнішим і суб’єктивним уявляється історичний принцип, згідно з яким до пам’яток відносять видання у зв’язку з їхньою особливою історичною та культурною значущістю. З історичним принципом тісно пов’язаний меморіальний, коли збираються книжки видатних особистостей чи колекція видань певної установи чи організації. І тут провенієнц-принцип є дуже важливим.

Рукописні провенієнції в Україні беруть початок зі звичайних підписів власників на рукописних книгах XIV—XVI ст., друковані — з XVI ст. В Україні однією з перших провенієнцій вважається протоекслібрис у вигляді герба, що прикрасив рукописний Київський Псалтир 1397 р. [6]. Давні книги, як рукописні, так і друковані, належали до цінних речей, володіти ними могли собі дозволити тільки

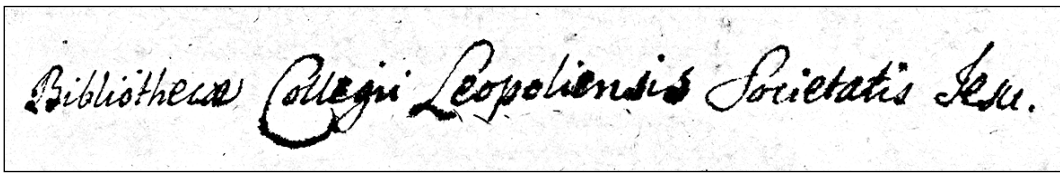
² Провенієнція. *Українська бібліотечна енциклопедія*. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/Провенієнція> (дата звернення: 03.10.2022).

заможні особи панівних класів, церкви, монастирі, духовні навчальні заклади. Власники книг часто підписували їх чи малювали свій знак, щоб знайти свою книгу, наприклад, у випадку крадіжки. Ці позначки зазвичай ставили на початку або наприкінці книги. Саме в епоху Середньовіччя було закладено традицію починати власницькі написи на книгах словами *Ex libris* (З книг), далі — ім'я та прізвище власника книги латиною, або назва обителі (монастиря, ордену тощо). Певного вжитку набули й інші форми власницького запису на книзі: *liber* (книга), *libri* (книги), *bibliotheca* (бібліотека), *ex bibliotheca* (з бібліотеки), *collectio* (зібрання), *ex collectione* (із зібрання), *ex cathalogo* (з каталогу), *donum* (дарунок) і їх відповідники іншими мовами. З поширенням друкування виник новий спосіб позначення книг — наклеювання на внутрішньому боці обкладинки чи оправи папірця з надрукованим написом *Ex libris* і прізвищем власника книги. Отже, записи про належність книг стали першою формою книжкових власницьких знаків.

У Відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій зберігається одне з найдавніших книжкових зібрань України — бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму, на книгах якої залишились рукописні власницькі знаки в стилі середньовічних європейських традицій, а саме — написи чорним чорнилом від руки: *Collegii Ostrogiensis Societatis Jesu*, *Biblioteka Ostrog. Coll. Society Jesu* (Бібліотека Острозького колегіуму Товариства Ісуса), *Ex libris Collegii Ostrogiensis Societatis Jesu* (З книжок Острозького колегіуму Товариства Ісуса), *Inscriptus Catalogo librorum Collegii Ostrogiensis Societatis Jesu* (Записана до каталогу книжок Острозького колегіуму Товариства Ісуса), *Pro Apotheca Collegii Ostrogiensis Societatis Jesu* (Для Аптеки Острозького колегіуму Товариства Ісуса). Треба зазначити, що подібного роду провенієнції характерні і для інших історичних зібрань, що є у Відділі, зокрема, для таких, як бібліотека Віленської медико-хірургічної академії (далі ВМХА), де на книгах знаходимо не тільки рукописні власницькі написи часів існування академії у Вільно (*Ex Bibliotheca Magna Academie Vilnensy*), але й власницькі записи її попередника, Віленського єзуїтського колегіуму: *Colegii Vilnensis Societatu Jesu*, а також провенієнції, що збереглися на книгах з невеликих спеціалізованих бібліотек при колегії, наприклад, бібліотеки аптеки (*Apotheca Colegii Societatis Jesu Vilnensis*). Це означало, що фундаментальна бібліотека академії була організована за прикладом аналогічних університетських бібліотек середньовіччя, де основний фонд був найціннішою частиною з обмеженими правилами для користування. Інша велика частина рукописних провенієнцій з бібліотеки ВМХА належала приватним особам, серед яких були визначні діячі Великого князівства Литовського та ті, чия професійна діяльність була пов'язана з медициною: *Collegii Viln. Soc. JESU dono Illmi Dni Casimiri Sapieba Procancell. MDL, Ex Libris Wenceslai Joannis Mareschler Morali Philosophia et medica doctors Vienna, 27, Aprilis 1747*. Збереглися на книгах і простіші та лаконічніші записи, наприклад: *Dr. Lawrynowiz*.

Рукописні власницькі знаки збереглися також на книгах з родової бібліотеки Йоахима та Адама Хрептовичів. Зокрема, на деяких примірниках є записи чорним чорнилом, що підтверджують колишню належність книг до бібліотек єзуїтських колегіумів у Львові (іл. 1), Станіславі, Ярославі, Вільно; з інших уста-

Лл. 1. Запис на книзі з родової бібліотеки графів Й. та А. Хрептовичів, що підтверджує колишню належність книги до бібліотеки єзуїтського колегіуму у Львові

Лл. 2. Власницький запис на книзі з бібліотеки Бердичівського монастиря босих кармелітів

вюри набув поширення власницький знак у книзі у вигляді мініатюрного графічного зображення й тексту, в якому вказували належність примірника певній особі або бібліотеці, товариству чи установі — друкований екслібрис (починаючи з другої половини XV ст.). Більшість із них мала вигляд відтиску печатки (штемпеля) або вклеєного в книгу невеликого паперового ярлика чи етикетки. Екслібриси різнилися за оформленням: були гербові, вензельні (ініціали), сюжетні, шрифтові. Такого роду знаки робили на замовлення власників книг. В Україні екслібриси відомі з XVII ст., найчастіше у вигляді наліпки з друкованим або відтиснутим з кліше ім'ям власника, його емблемою. Найстаріший на землях Речі Посполитої друкований екслібрис видрукував Я. Шеліга в Ярославі для ксьондза Баранського. Українським майстром екслібрисів був львівський гравер Іван Філіпович (автор мідеритного екслібриса для варшавської публічної бібліотеки Залуських) [7, с. 368].

Паралельно на деяких книгах з'являються суперекслібриси — книжкові власницькі знаки, відтиснуті металевим штампом-матрицею за допомогою

нов, а також приватних осіб (зокрема, самого Йоахима Хрептовича).

Інші рукописні провенієнції є на книгах із книжкової колекції «Бібліотека Бердичівського монастиря босих кармелітів». Найчисленнішими серед них є рукописні записи, що фіксують належність примірників до монастирської бібліотеки: *Conventus Berdicoviensis Carmelitarum Discalceatorum*, *Bibliotheca Conventus Berdicoviensis Carmelitarum Discalceatorum* або *Pro Bibliothecae Conventus Berdicoviensis Carmelitarum Discalceatorum*. Як бачимо, у цих записах відсутнє слово *Ex Libris* (іл. 2).

З розповсюдженням книговидавання і розвитком мистецтва гра-

Лл. 3. Суперекслібрис на верхній кришці оправи книги, що раніше належала державному діячу Великого князівства Литовського Казимиру Левові Сапезі

гарячого тиснення на корінці («малий суперекслібрис») або кришці (кришках) шкіряної оправи книги у вигляді художнього зображення родового герба власника чи його монограми. Завдяки суперекслібрисам на верхній кришці оправи у відділі виявлені зокрема книги, що раніше належали державному діячу Великого князівства Литовського Казимиру Левові Сапезі (іл. 3).

Три суперекслібриси є на книгах з історико-культурного фонду бібліотеки Бердичівського монастиря босих кармелітів: гербовий суперекслібрис гетьмана Великого князівства Литовського Міхала Серватія Вишневецького, суперекслібрис книгозбірні Львівського монастиря босих кармелітів і неатрибутований за браком фактографічної інформації суперекслібрис [8]. Треба зазначити, що такий різновид власницьких знаків на книгах із монастирських бібліотек був рідкістю, що пояснюється значними витратами на виготовлення матриці суперекслібрисів і рентабельністю тільки у випадку оздоблення оправ великої кількості книг. Таку розкіш могли собі дозволити лише заможні приватні особи, церкви, монастирі, чернечі ордени.

Так, багато суперекслібрисів є на шкіряних оправах книг із бібліотеки останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського. Ці книжкові власницькі знаки мають зображення офіційного символу Речі Посполитої — конфедерації Королівства Польського та Великого князівства Литовського, у вигляді герба обох держав у чотиричастинному щиті, де у першій та четвертій частинах — польський білий орел, а у другій та третій — Литовська «Погоня». У малому щиті розміщено герб Понятовських (*Cirotek*, лат. *Taurus* — «телець») (іл. 4).

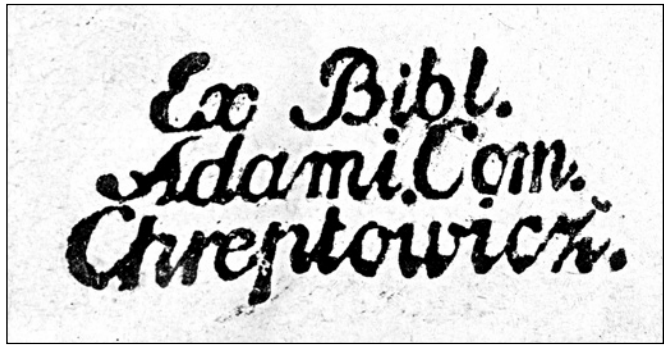
У приватних бібліотеках, що належали середній і дрібній шляхті, теж було поширеною практикою вказувати на екслібрисі родовий герб, поряд вміщували прізвище власника, іноді ініціали. Прикладом є гербовий (геральдичний) екслібрис у вигляді наліпки на книгах одного із зібрань — родової бібліотеки графів Й. та А. Хрептовичів. Ці паперові ярлики, приклеєні на внутрішньому боці палітурки або на титульних сторінках книг, мали текст: *Ex Bibliotheca Joachimi Comitis Chreptowicz Pro Cancellarii M. D. L.* (ймовірно, виготовлені в період 1772—1792 рр., коли Й. Хрептович був підканцлером Великого князівства Литовського) (іл. 5). Також у примірниках з родової бібліотеки графів Йоахима та Адама Хрептовичів виявлено невідомі гербові екслібриси, які за походженням є західноєвропейськими. Через брак фактографічної інформації їх не вдалось атрибутувати. Частина власницьких знаків Йоахима Хрептовича також представлена шрифтовим екслібрисом у вигляді відбитка печатки червоного та чорного кольорів з текстом: *Ex Bibl. Joach. Com. Chreptowicz.* На певній кількості книжок зберігся й автограф Йоахима Хрептовича. На книгах, що увійшли до родової бібліотеки стараннями його сина Адама, є шрифтові екслібриси з написом: *Ex Bibl. Adami Com. Chreptowicz* (іл. 6). На примірниках, що походять із бібліотеки кардинала Імперіалі, крім власницьких знаків Й. Хрептовича, стоїть шрифтовий екслібрис *Ex Bibl. Jos. Ren. Card. Imperialis* (іл. 7). Частина книжок із бібліотеки польського державного і церковного діяча, мецената, бібліофіла Юзефа Анджея Залуського мають його власницькі знаки у вигляді автографа або шрифтового екслібриса-печатки (іл. 8). Загалом у відділі бібліотечних зібрань

Лл. 4. Супереклібрис польського короля Станіслава Августа Понятовського

Лл. 5. Гербовий (геральдичний) екслібрис у вигляді наліпки на книгах з родової бібліотеки графів Й. та А. Хрептовичів

Лл. 6. Шрифтовий екслібрис на книгах, що увійшли до родової бібліотеки стараннями Адама Хрептовича

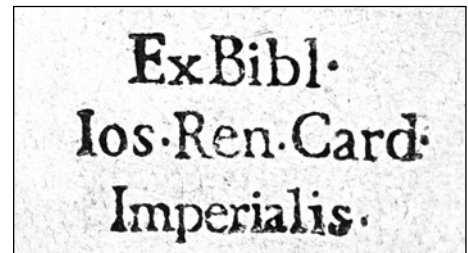
та історичних колекцій зберігається чимала кількість книг із розформованих через різноманітні історичні обставини бібліотек, які увійшли пізніше до складу інших зібрань, що на сьогодні зберегли свою цілісність. Склад фонду родової бібліотеки графів Йоахіма та Адама Хрептовичів — яскравий приклад цього.

Ще один гербовий екслібрис у фонді Відділу знайдено на книгах із приватної бібліотеки Олександра й Аркадія Васильовича Кочубеїв. Книжковий екслібрис виконано в чорно-білому тоні у вигляді дворянського герба, де можна простежити геральдичні традиції Речі Посполитої та козацьких часів: праворуч лев, що тримає щит — європейський геральдичний символ влади; ліворуч — воїн, який тримає в руках козацьку шаблю. У верхній частині екслібриса напис: «Изъ бібліотеки Ал. Вас. Кочубея» (іл. 9). Такий самий екслібрис є і на книжках із бібліотеки Аркадія Кочубея, але напис — «Изъ бібліотеки Аркадія Кочубея» (іл. 10). Власницький знак на книгах із бібліотеки А.В. Кочубея, крім гербового екслібриса у вигляді наліпки, має ще й шрифтовий у прямокутній лінійній рамці синього кольору з текстом «БИБЛИОТЕКА ЗГУРОВСКАЯ А. В. КОЧУБЕЪ».

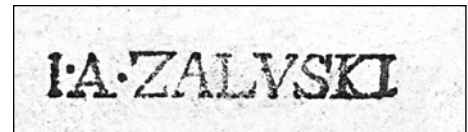
Багаті на екслібриси (шість із семи екслібрисів гербові) книги з родової бібліотеки Шодуарів, а саме: 1) на виданнях другої половини XVIII ст., до надання Шодуарам баронського титулу (1814), поряд із автографом на титульному аркуші містилася наліпка *St. Chaudoir*; 2) екслібрис у вигляді порожнього гербового щита з написом латиною під ним *Ex Bibliotheca St. Chaudoir*; часто такий власницький знак був наклеєний поверх попереднього знака (№ 1); 3) геральдичний екслібрис, 95 × 70 мм; мідьорит, із гербом барона де Шодуар та написом *Ex Bibliotheca Stanislai Lib. Bar. De Chaudoir*; 4) геральдичний екслібрис; 77 × 65; мідьорит овальної форми, із гербом барона де Шодуара і написом, що облямовує овал латиною *Ex Bibliotheca Stanislai L. B. De Chaudoir*; 5) мідьорит, 77 × 66, або 75 × 64, із гербом барона де Шодуара та розташованим знизу у картуші девізом латиною *In te Domine Spero* (На Тебе, Господе, сподіваюся), в обрамуванні пишного лаврового листя у манері бароко; іноді екслібрис наклеєний поверх екслібриса № 3; 6) геральдичний, мідьорит, 70 × 58, із гербом барона де Шодуара, який підтримують двоє коней, і девізом зверху у картуші *In te Domine Spero* і

підписом знизу подвійної рамки: *Ex Bibliotheca L. Bar: Stanislai De Chaudoir*; автор — французький медальєр і гравер П'єр-Хуберт Денуайє, про що свідчить підпис ліворуч під рамкою гравюри: *H. Desnoyers sculp.*; іноді екслібрис наклеєний поверх попереднього знака № 2; 7) ідентичний варіанту № 6, але без напису знизу. Відмінність цього знака від попереднього в тому, що знизу рамки відсутній гравійований напис імені власника; автор П.-Х. Денуайє (з підписом гравера) [9] (іл. 11).

Але найпоширенішим друківаним власницьким знаком, що залишився на книгах з історичних колекцій, є шрифтові екслібриси у вигляді відбитка печаток різної форми. Такі друківані провенієнції овальної форми збереглися на стародруках із бібліотеки ВМХА, з написами *BIBLIOTH. ACADEM. VILNENSIS* та *Ex BIBLIOTH. ACAD. VILN.* (іл. 12). Інша печатка без рамки, з написом *Ex Bibliothec. Universitatis Vilnensis* (іл. 13). Це пізніший варіант власницького книжкового знака. Одним із вагомих надходжень до бібліотеки ВМХА були книги, подаровані астрономом, математиком, професором Віленського університету Іваном (Яном)

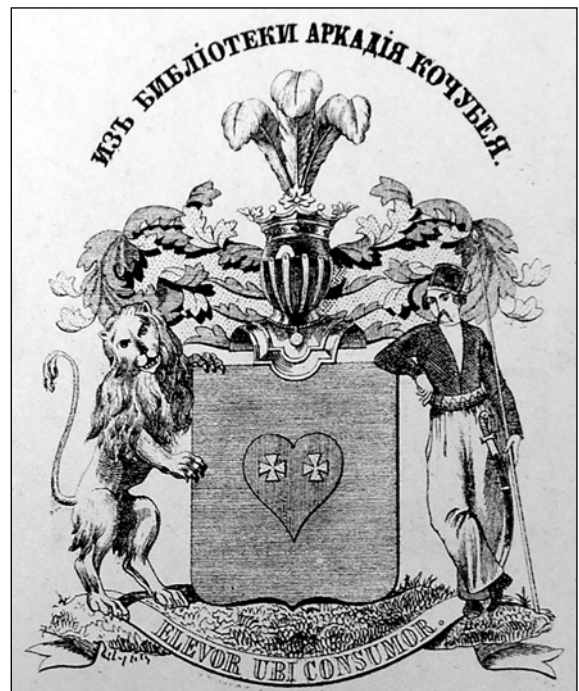
Іл. 7. Шрифтовий екслібрис на книгах, що надійшли до родовой бібліотеки Й. та А. Хрептовичів з книгозбірні кардинала Джузеппе Ренато Імперіалі

Іл. 8. Шрифтовий екслібрис на книгах, що надійшли до родовой бібліотеки Й. та А. Хрептовичів із бібліотеки польського державного і церковного діяча, мецената, бібліофіла Юзефа Анджея Залуського

Іл. 9. Гербовий екслібрис на книгах, що належали Олександрю Васильовичу Кочубею

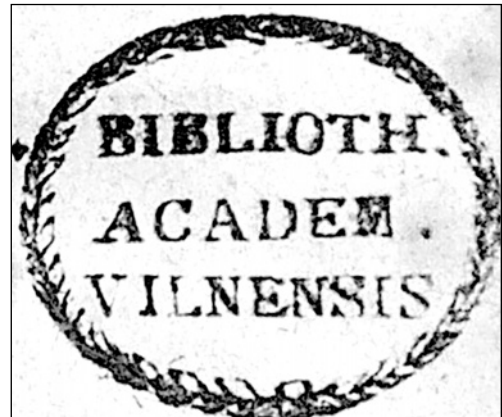

Іл. 10. Гербовий екслібрис на книгах, що належали Аркадію Васильовичу Кочубею

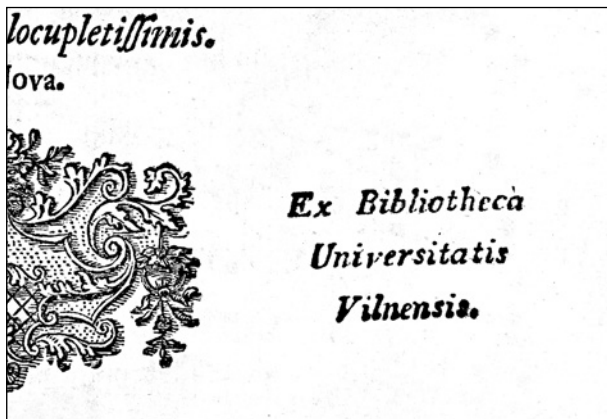

H. Hennegres Sculp.

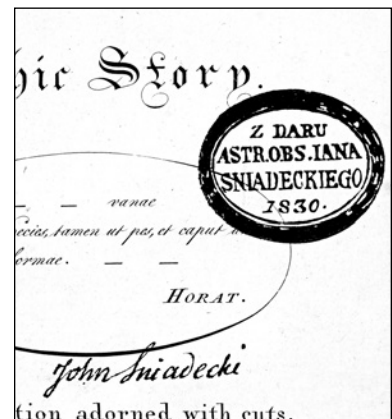

Лл. 12. Шрифтовий екслібрис на книгах із бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії

◀ Лл. 11. Один з гербових екслібрисів на книгах із родової бібліотеки баронів Шодуарів

Лл. 13. Пізніший варіант книжкового знака — шрифтовий екслібрис без рамки у вигляді печатки на книгах з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії

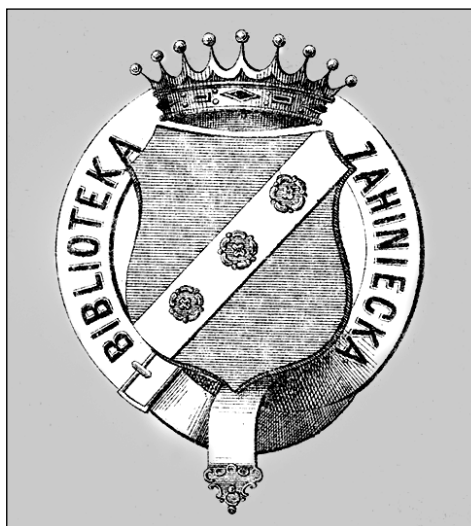
Лл. 14. Власницький знак Івана (Яна) Снядецького на книгах, подарованих бібліотеці

Снядецьким (1756—1830). Вони мають чотири види його власницьких знаків. Найчисленнішим є шрифтовий екслібрис у вигляді овальної печатки з написом *Z DARU ASTR. OBS. IANA SNIADOCKIEGO 1830*, дуже часто доповнений також рукописними написами — автографами дарувальника: *Joannis Sniadecki*, *John Sniadecki*, *Jean Baptiste Sniadecki* (іл. 14). На багатьох примірниках є кілька видів власницьких знаків ученого. На книгах ВМХА знаходимо провенієнції й іншого дослідника — російського медика, професора Віленського університету Вікентія (Владислава) Герберського (1785—1826). Власницькі знаки на книгах нау-

Лл. 15. Власницький знак вченого-медика, професора Віленського університету Вікентія (Владислава) Герберського на книгах, подарованих бібліотеці

Лл. 16. Гербовий гравійований екслібрис-наліпка без рамки із зображенням орла, який тримає картуш із родовим гербом Мнішків Кончиць, маршалківський жезл і три ордени

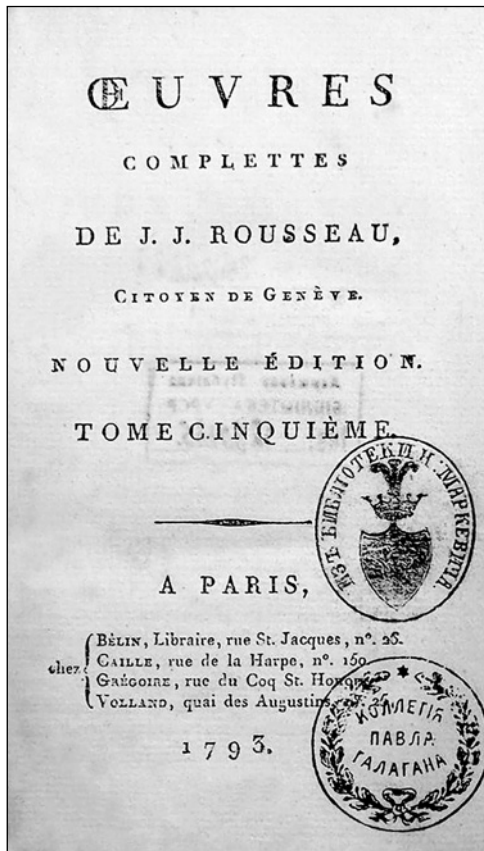
Лл. 17. Гербовий екслібрис на книгах з родової бібліотеки Урбановських-Стажинських

ковця є двох видів: шрифтовий екслібрис у вигляді овальної печатки з написом *Z Daru Herberskiego Professora* і у вигляді вензельного екслібриса *E. H.* (іл. 15).

Гербовий гравійований екслібрис є й на стародруках таких приватних зібрань, що входять до історико-культурних фондів Відділу:

- наліпка без рамки із зображенням орла, який тримає картуш із родовим гербом Мнішків Кончиць, маршалківський жезл і три ордени: св. апостола Андрія Первозванного, Білого Орла, св. Станіслава і текст *Ex Libris Mich. Comitis Vandalini Mniszech* (іл. 16);
- гербовий суперекслібрис та екслібрис у вигляді наліпки, овальне тиснення золотом на корінці оправы, зображення родового герба Стажинських Дольова (*Doliwa*) під графською короною з текстом *BIBLIOTEKA ZAHINECKA* у подвійній лінійній рамці (іл. 17);

Гербовий екслібрис — овальний сажевий штемпель у лінійній рамці чорного кольору із зображенням герба роду Маркевичів з текстом «ІЗЪ БИБЛИОТЕКИ Н. МАРКЕВИЧА» — міститься на книгах із бібліотеки Колегії Павла Галага-

Іл. 19. Шрифтовий літографований екслібрис у вигляді прямокутної наліпки з текстом в орнаментальній рамці

Іл. 18. Гербовий екслібрис із зображенням герба роду Маркевичів з текстом «ИЗЪ БИБЛИОТЕКИ Н. МАРКЕВИЧА» на книгах із бібліотеки Колегії Павла Галагана

на. Треба підкреслити, що гербовий шрифтовий екслібрис, який з'явився у Західній Європі майже одночасно з виникненням книгодрукування і набув найбільшого поширення у XVI—XVIII ст., в Україні розповсюдився трохи пізніше, у XVIII і на початку XIX ст. (іл. 18).

Отже, на книгах із історико-культурних фондів Відділу є гербові суперекслібриси й екслібриси шрифтові у вигляді відбитків штемпелей чи у вигляді наліпок, що використовували колишні фондівласники переважно до середини XIX ст. У подальшому замість герба почали використовувати ініціали власника книги або короткий вислів, що вказував на належність книги певній особі. Тобто на зміну показному і кричущому шику прийшла практичність і простота у вигляді скромних монограм, відтиснутих на нижній частині корінця палітурки. Такий суперекслібрис став найпоширенішим у XIX — на поч. XX ст. Ним у фондах Відділу позначені оправи книжок бібліотеки українського суспільно-політичного, державного і культурного діяча Д.В. Антоновича (1877—1945) — відтиск літер «Д. А.». Паралельно книги з його приватної бібліотеки мають шрифтовий екслібрис: штемпель без рамки фіолетового кольору з текстом «Д. В. АНТОНОВИЧЪ». Такі власницькі знаки широко використовували до перших десятиріч XX ст. не тільки на палітурках книг приватних книжкових зі-

брань, але й бібліотек різних установ. Наприклад, бібліотека Першої київської гімназії позначала свої книги золотим відтиском літер «Ф.Б.К.І.Г.» (Фундаментальна бібліотека Київської 1-ї гімназії); бібліотека Києво-Печерської лаври — «Б.К.П.Л.»; бібліотека Університету св. Володимира — «Б.У.С.В.» або *B.U.S.V.* (для іноземних видань); бібліотека Київської духовної академії мала три варіанти суперекслібрисів — «Б.С.К.Д.А.», «Б.К.Д.А.», «Б.С.» («Бібліотека студентів»). Здебільшого суперекслібриси установ і відомств у вигляді шрифтових книжкових власницьких знаків були відтиснуті золотом на корінцях оправ книг.

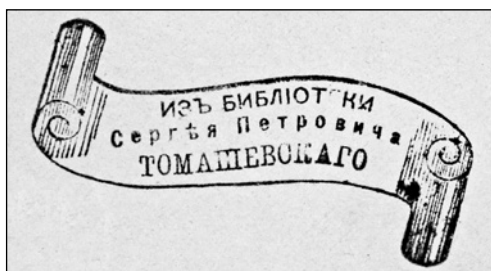
Паралельно книги, особливо з бібліотек навчальних установ, мали декілька видів власницьких знаків. Наприклад, Колегія Павла Галагана мала шрифтовий літографований екслібрис у вигляді прямокутної наліпки з текстом в орнаментальній рамці «БИБЛИОТЕКА КОЛЛЕГИ ПАВЛА ГАЛАГАНА. № по инвент. ___ Шкапъ ___ Полка ___ № книги ___» (іл. 19); овальний штемпель фіолетового кольору в лінійній рамці з текстом «КОЛЛЕГІЯ ПАВЛА ГАЛАГАНА»; штемпель синього кольору круглої форми з текстом «КОЛЛЕГІЯ ПАВЛА ГАЛАГАНА» в обрамленні вінка з лаврового листя, з зірочкою вгорі та овальний штемпель у подвійній рамці з зубцями з текстом «БИБЛИОТЕКА КОЛЛЕГИ ПАВЛА ГАЛАГАНА» (іл. 20). Подібні власницькі знаки мають і інші бібліотеки при вищих і середніх навчальних закладах.

Шрифтові екслібриси у вигляді штампа ставили й на книгах, що належали приватним особам, чия діяльність була пов'язана з Київським університетом св. Володимира. Приклади таких штампів: без рамки, фіолетового кольору, з текстом «Изъ книгъ З.О. професора Университета Св. Владіміра (1856 г. — 1866 г.) Александра Васильевича Романовича-Славатинскаго.* 1832 г. / 3. VII. — 1910 г. / 25. VIII»; синій штамп «Бібл. Дашкевича»; відбиток печатки синього кольору з написом «Изъ библиотеки Сергея Петровича Томашевскаго» (іл. 21).

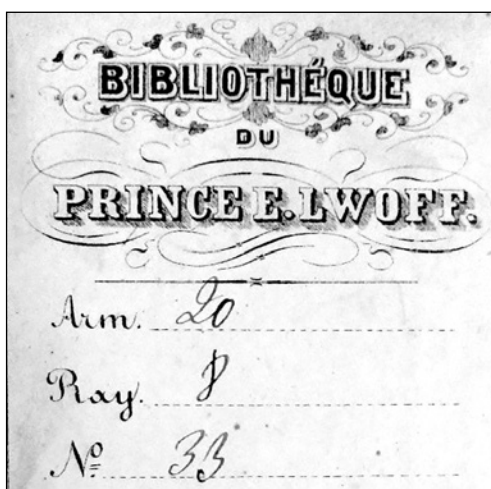
Часто організації замовляли в друкарні книжкові знаки для книг, отриманих у дар. Наприклад, фундаментальна бібліотека Київського університету св. Володимира замовляла дарчі екслібриси у вигляді прямокутної наліпки з текстом у складеній рамці золотистого кольору у власній друкарні. Такі наліпки збереглися до нашого часу на книгах, подарованих університетській бібліотеці визначними особистостями того часу, книгозбірні яких, згідно з заповітом, не підлягали розпорощенню: «Изъ библиотеки Н. Х. БУНГЕ, пожертвованной имъ УНИВЕРСИТЕТУ Св. Владіміра № ___»; «Изъ библиотеки Николая Ивановича Костомарова, пожертвованной УНИВЕРСИТЕТУ Св. Владіміра Алиной Леонтьев-

Іл. 20. Овальний штемпель у подвійній рамці з зубцями з текстом «БИБЛИОТЕКА КОЛЛЕГИ ПАВЛА ГАЛАГАНА» і штемпель синього кольору круглої форми з текстом «КОЛЛЕГІЯ ПАВЛА ГАЛАГАНА» в обрамленні вінка з лаврового листя, з зірочкою вгорі

Лл. 21. Власницький знак на книгах із приватної бібліотеки професора Сергія Петровича Томашевського

Лл. 22. Шрифтові гравійовані наліпки-екслібриси на книгах з бібліотеки Д.Г. Бібікова та його зятя Є.О. Львова

ной Костомаровой № ___»; «Бібліотека Университета Св. Владимира. ОТДЪЛ А. М. Лазаревского. № ___»; київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова та його зятя Є.О. Львова — шрифтовий гравійований наліпка-екслібрис з текстом у подвійній лінійній рамці з декоративними елементами «BIBLIOTHÈQUE DU PRINCE E. LWOFF. Arm. __. Ray. __. № __». Поряд із ним — дарчий екслібрис із написом: «БИБЛИОТЕКА ИМПЕРАТОРСКОГО УНИВЕРСИТЕТА Св. ВЛАДИМИРА. БИБЛИОТЕКА ГЕН.-АДЪЮТАНТА Дмитрія Гавриловича БИБИКОВА, пожертвованная Университету его дочерью, ГРАФИНЕЮ КАССИНИ въ 1898 г. № ___» (іл. 22). Подібні екслібриси збереглися на книгах із розформованих бібліотек Є.П. Вітгенштейн: «Изъ библиотеки КНЯГИНИ Елисаветы Павловны Витгенштейнъ, пожертвованной ею УНИВЕРСИТЕТУ Св. Владимира» (бібліотека поповнила фонд «ВІДДІЛИ» фундаментальної бібліотеки Київського університету св. Володимира); Н.А. Фаворова: «ИЗЪ БИБЛИОТЕКИ настоятеля УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ЦЕРКВИ, протоіерея профессора Назарія Антоновича Фаворова, пожертвованной въ бібліотеку университета Св. Владимира дочерью покойнаго ОЛЬГОЙ НАЗАРЬЕВНОЙ КАРСУНСКОЙ» (книги увійшли до відділу «Богослов'я» фундаментальної університетської бібліотеки) (іл. 23).

Шрифтовий літографований екслібрис у вигляді наліпки прямокутної форми з текстом «Бібліотека барона Ө.Р.ШТЕЙНГЕЛЯ. Отдель № __ Шкапъ __ Полка __» зберігся й на книгах із приватної бібліотеки барона Ө.Р. Штейнгеля. Виготовлений цей екслібрис у друкарні Вільковича в Рівному наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Отже, у складі фондів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій виділено такі типи суперекслібрисів і екслібрисів:

1) гербові (геральдичні), із зображенням герба власника книги;

2) шрифтові, які складаються здебільшого з повного імені або ініціалів власника книги, рідше — з короткого напису;

3) екслібриси у вигляді відбитка штампів різноманітних установ і відомств, зокрема книгозбірень навчальних закладів (університетів, гімназій тощо), релігійних організацій (духовних академій, монастирів).

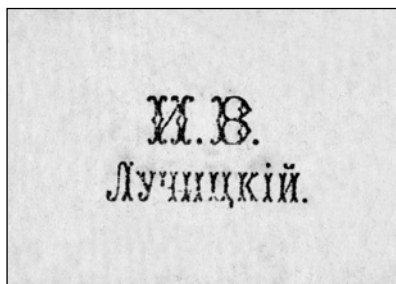
Таким чином, провенієнції надають можливість установити належність книги або бібліотеки тій чи іншій особі чи інституції, що значно допомагає під час реконструкції книжкових зібрань, розпорошених у різних книгосховищах, сприяє визначанню етапів формування приватних книгозбірень, з'ясуванню хронології їх поповнення, бібліофільських зацікавлень власника бібліотеки, еволюції його особистих смаків.

З початку ХХІ ст. дослідники активно займаються вивченням провенієнції як власницьких ознак певних примірників стародруків і рукописних книг, що зберігаються в бібліотеках різного підпорядкування. Триває активне дослідження приватних зібрань, що увійшли до загального фонду бібліотек, зберігаються окремо і відповідно описані в каталогах або бібліографічних покажчиках. Вказівки на колишніх власників окремих книжок, на їхні власницькі знаки часто містяться в бібліографічних покажчиках, у традиційних карткових або друкованих каталогах великих бібліотек. Значно полегшує пошук книг із історичних зібрань і бібліотек приватних осіб упровадження електронних каталогів, за допомогою яких, після адекватного внесення відповідних даних, автоматично встановлюється належність книг із провенієнціями до тієї чи іншої книжкової колекції. Тому під час бібліографічного опису книг, підготовки описових статей чи паспортів на колекції та зібрання, складання різного роду каталогів, покажчиків, іншого виду довідкових видань потрібно обов'язково вказувати всі наявні на книгах чи інших виданнях провенієнції, а також бажано додавати графічне зображення книжкових знаків: суперекслібрисів, екслібрисів, наклеюк зі старими шифрами, печаток, інскриптів, автографів тощо.

Як приклад, наведемо спробу пошуку книг з особистої бібліотеки українського історика та громадського діяча І.В. Лучицького. Ця бібліотека в кількості понад 2 330 томів була свого часу передана до Всенародної бібліотеки України (нині НБУВ) і не залишилась цілісною. Власницькі знаки на книгах з бібліотеки

Ил. 23. Шрифтовий екслібрис у вигляді наклеюк у квадратній рамці на книгах з бібліотеки протоіерея Н.А. Фаворова

Ил. 24. Шрифтовий екслібрис синього кольору з написом «И. В. Лучицькій»

Ил. 25. Суперекслібрис внизу на корінці книги з бібліотеки І.В. Лучицького: тиснення внизу «И. Л.»

Ил. 26. Шифр книги у вигляді прямокутної наліпки із цифрами, що зберігся на книгах з приватної бібліотеки І.В. Лучицького

вченого такі: шрифтовий екслібрис синього кольору з написом «И. В. Лучицькій» (іл. 24), автограф ученого на титульній сторінці книги, суперекслібрис на корінці книги внизу у вигляді тиснення «И. Л.» (іл. 25), та «старий» шифр книги у вигляді прямокутних наліпок із цифрами» (іл. 26). За відсутності одного з власницьких знаків усередині книги, а також заради економії робочого часу саме ця специфічна наліпка дає змогу швидко відокремити книги, які раніше входили до складу бібліотеки вченого, навіть не відкриваючи їх, серед майже 90-тисячного масиву документів, який отримав Відділ з основного та резервного фондів НБУВ в останнє десятиріччя. Цей книжковий знак дає змогу знаходити *de visu* книги з книгозбірні І.В. Лучицького в інших колекціях, наприклад, у фондї світської періодики.

Для ідентифікації документів із колекцій Відділу, безперечно, застосовують історичні облікові документи, зокрема каталоги бібліотек, переважно рукописні, передані свого часу до Всенародної бібліотеки України разом з історично сформованими колекціями та зібраннями. Наприклад, під час ідентифікації книг із особистої бібліотеки засновника української історіографії В.Б. Антоновича використано «Реєстр книжок бібліотеки Антоновича, складений під час продажу її Українській Академії Наук з додатком пізнішого поповнення книжками 1919—1928 рр.» (Інститут рукопису НБУВ. Ф. 1. № 8073. 213 арк.).

Отже, провенієнції в книгознавчому та історико-бібліотечнознавчому вивченні фондів давніх бібліотек надають фактографічний матеріал для подальшого дослідження історії книгозбірень. Саме наявність на книгах бібліотечних реквізитів минулих власників — визначних історичних постатей — допомагає надати їм статус артефактних документів, що мають особливу соціально-культурну цінність, загалом не властиву цій категорії документів (видань). Історично сформований комплекс таких документів надає колекції статус книжкової пам'ятки, що потребує внесення до Державного реєстру національно-культурного надбання (далі ДРНКН) на колекційному рівні. Це означає, що книжкові колекції не повинні бути розформовані, переміщені, передані іншим установам тощо. Наявність на пересічній книжці провенієнції колекції, що внесена до ДРНКН, автоматично виключає можливість її законного вивезення з України,

відповідно до ст. 14 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV.

На порталі НБУВ представлено перелік бібліотечних зібрань та історичних колекцій, які рекомендовано для внесення до ДРНКН³. Але цей список потребує доповнення, оскільки, зокрема, у Відділі сформувались і формуються нові історико-культурні фонди, що також повинні мати статус колективної книжкової пам'ятки держави.

Ще на початку 1990-х рр. у Відділі було здійснено комплекс робіт зі складання довідок і паспортів на колекції та зібрання НБУВ, що дало змогу не лише організувати облік колекцій і зібрань, а й популяризувати історико-культурні фонди, окреслити перспективи роботи з ними. Практичне опрацювання багатьох бібліотечних колекцій і зібрань призвело до появи великого обсягу інформації, яку необхідно ввести до наукового обігу, найкраще у вигляді створення довідника, що розкрив би ретроспективні історико-культурні фонди НБУВ. Для фіксування найважливіших відомостей про історичне зібрання чи колекції, інформаційний ресурс повинен бути наповнений такими описовими рубриками:

1) заголовок (офіційна назва бібліотеки, колекції чи зібрання). У цій рубриці доречно подавати й альтернативну назву. Адже є чимало зібрань, які впродовж свого історичного побутування отримали й неформальні найменування, наприклад, бібліотека польського короля Станіслава Августа Понятовського відома як «Королівська бібліотека» та *Collectio Regia*, родова бібліотека графів Йоахима й Адама Хрептовичів має альтернативну назву «Щорсівська книгозбірня»;

2) фондозасновник: офіційна назва й дати існування установи або прізвище, ім'я та по батькові й дати життя засновника фонду;

3) інформаційна довідка про фондозасновника;

4) дата і місце формування фонду;

5) історична довідка про фонд;

6) характеристика історико-культурного фонду;

7) хронологічні [граничні] межі видань у колекції чи зібранні;

8) кількісний склад фонду;

9) мова видань;

10) зовнішні ознаки колекції;

11) науково-довідковий апарат колекції;

12) використані джерела й література;

13) ім'я та прізвище автора статті.

Особливої уваги потребує розділ «Зовнішні ознаки колекції», оскільки цінності окремим виданням з історичних книжкових зібрань надають саме особливості, набуті книгою унаслідок антропогенного впливу, у вигляді таких власницьких елементів: суперекслібриси, екслібриси, печатки, наклейки зі старими шифрами, вкладні чи власницькі записи, дарчі написи тощо. Це суттєво допоможе під час реконструкції розпорошених раніше книгозбірень,

³ Перелік колекцій-книжкових пам'яток з фондів НБУВ, що пропонуються для внесення до ДРНКН. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/613> (дата звернення: 03.10.2022).

що потрапили до складу фондів Всенародної бібліотеки України в перші десятиріччя її існування. Відшукати книги з цих книгозбірень допоможуть саме власницькі знаки. Наприклад, на виданнях із нещодавно реконструйованої книгозбірні Київського інституту шляхетних дівчат, окрім власницьких знаків цієї установи, а саме штампа «Киевский институт благородных девиц», знаходимо печатки інших установ: «Держкурси Чужоземних мов. Бібліотека. Київ» та «Бібліотека Київського будинку вчених інв. №». Бібліотеки цих установ уже не можна реконструювати фізично, але віртуально цілком можливо.

Одночасно з друкованим довідником має бути створена база даних, яка міститиме науковий опис колекції чи зібрання, для того, щоб у будь-який момент, користуючись пошуком у базі, отримати відомості про його кількісний і тематичний склад, фондовласників і фондозасновників, власницькі знаки, маргіналії, дефектні екземпляри, особливості паперу чи оправи примірника, відповідну бібліографію тощо.

До фахівців, які здійснюють наукові дослідження і складання наукового опису колекцій і зібрань, кваліфікаційні вимоги є надзвичайно високими. Отримані результати можуть бути підґрунтям для нових розробок і студій. Науковий опис сформованих цілісних книжкових фондів, зокрема графічні зображення всіх бібліотечних реквізитів минулих власників, надає можливість пошуку втрачених книжок із цих історичних зібрань не тільки в межах НБУВ, а й в інших установах України та зарубіжжя.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Нелипа Г.П. Артефактна цінність документа. *Українська бібліотечна енциклопедія*. URL: <https://ube.nlu.org.ua/> (дата звернення: 03.10.2022).
2. Хаманн О. Исследование провениенций и перемещённые книжные коллекции: основные направления исследований в Германии. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2012. Вип. 16. С. 223—234.
3. Соколов В.Ю. Изучение провениенций в историко-книговедческих исследованиях на рубеже XX—XXI вв. (на примере Украины). *Библиотековедение*. 2018. № 4. С. 431—442.
4. Матяш І.Б. ПРОВЕНІЄНЦ-принцип (принцип «поваги до фонду»). *Українська архівна енциклопедія*. Київ, 2008. С. 675.
5. Ковальчук Г.І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. Київ, 2004. С. 191—192.
6. Соколов В.Ю. Екслібрис. *Українська бібліотечна енциклопедія*. URL: <https://ube.nlu.org.ua/> (дата звернення: 03.10.2022).
7. Ісаєвич Я.Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. 520 с.
8. Ціборовська-Римарович І.О. Провенієнції стародруків бібліотеки Бердичівського монастиря босих кармелітів як джерело до історії формування бібліотечного фонду. *Бібліотека. Наука. Комунікація: Матеріали Міжнар. наук. конф.* (Київ, 6—8 жовт. 2015 р.). Київ, 2015. Ч. 1. С. 205—207.
9. Булатова С.О. Екслібриси Станіслава Шодуара на книжках родового бібліотечного зібрання Шодуарів у фондах НБУВ. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2009. Вип. 13. С. 184—195.

4.3.

Власницькі написи на книгах із бібліотеки Софійського кафедрального собору як додаткове джерело знань з історії української церкви

Олена Заєць

Бібліотека, про яку йтиме мова в цьому розділі, була закладена в 30—40-х роках XVII ст. київським митрополитом Петром Могилою, який заснував тоді при Софійському соборі в Києві православний чоловічий монастир. До 1786 р. тут жили митрополити, котрі докладали зусиль до зосередження в книгозбірні головних книжкових скарбів: якомога повнішого зібрання Біблій, творів отців церкви, найважливіших зразків проповідництва. Після закриття монастиря в 1786 р. Софія стала кафедральним собором Київської єпархії.

Зміст книги є певним відображенням ціннісних, ідеологічних переконань власника. Звісно, одна книга ще не може свідчити про інтелектуальні вподобання чи світогляд господаря книжок, а от переважна більшість видань із бібліотеки власника вже дає підстави для таких висновків. Проте книжки з кафедральної книгозбірні мають історичну цінність не лише через їхній зміст, але й завдяки екслібрисам, власницьким чи маргінальним написам на сторінках. Іноді написи є додатковим джерелом знань із біографії особи, історії церкви певного часу. Книга з власницькими знаками, записами на берегах сторінок чи на форзацах примірника є іноді повноцінним історичним документом епохи.

З початку XXI ст. дослідники активніше, ніж раніше, займаються вивченням провенієнцій, тобто написів на давніх книгах, екслібрисів і суперекслібрисів, штампів, що свідчать про належність примірника певним особам або монастирям, бібліотекам [1, с. 618]. Унікальність маргіналій у книгах конкретної історичної бібліотеки полягає в тому, що вони передають історичні події через сприйняття безпосередніх тогочасних особистостей, дають можливість сучасникам поглянути очима тих людей на події нам начебто відомі, але не дуже вже зрозумілі, або певною мірою зрозумілі з позицій сучасного бачення то-

дішніх реалій. Не всі написи мають важливий історико-літературний зміст чи містять корисну інформацію. Іноді запис цікавий, але не можна визначити ні його авторства, ні часу написання, тому він втрачає наукову цінність. Варто наголосити, що завдяки атрибуції книжкових знаків можна поєднати в електронному просторі розпорошені в результаті різних катаклізмів історичні бібліотеки (такі, наприклад, як родове зібрання білоруських магнатів Хрептовичів, митрополита Флавіана (Городецького) та ін.). Сформована упродовж кількох століть бібліотека саме завдяки екслібрисам, власницьким й іншим написам на книгах має більшу історичну вагу, стає колекцією — пам'яткою книжкової культури України.

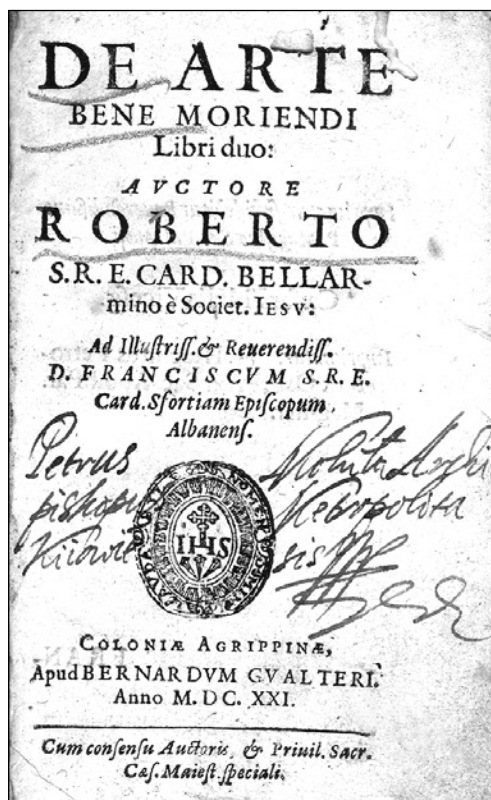
Серед історичних бібліотек відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ слід відзначити цікаву колекцію з власницькими написами на книгах Софійського кафедрального собору, яка складалась переважно з колишніх приватних бібліотек осіб вищого духовенства, а також окремих подарованих примірників. З-поміж відомих особистостей української церкви, що залишили на цих книгах записи, бачимо імена Петра Могили, Варлаама Ясинського, Лазаря Барановича, Тимофія Щербацького, Євгенія Болховітінова та ін.

Насамперед треба сказати про засновника бібліотеки Софійського кафедрального собору — Петра Могилу і книги з його бібліотеки у складі кафедрального книжкового зібрання. Відповідно до духовного заповіту Петра Могили, спадкоємцем усього його майна, зокрема нерухомого, 81 тисячі злотих, коштовностей, митрополичого одягу та бібліотеки був Києво-Братський колегіум. Однак відомо, що Петро Могила відібрав Софійський монастир в унійних ченців, які володіли ним понад 20 років, і відродив його після 1633 р. як православний чернечий осередок.

Шлях надходження деяких книг до бібліотеки Софійського собору на сьогодні не можна пояснити зі стовідсотковою впевненістю. Можна лише припустити, що низка католицьких проповідей, повчань, католицький требник, збірник правил католицької церкви Петро Могила подарував цій бібліотеці за життя, щоб ченці читали, знали сильні сторони католицького вчення, переймали краще в своє життя і використовували в проповідях. У історичній бібліотеці Софійського собору тепер є сім таких книжок:

- [Mohila P.] (1597—1647) *Orthodoxa confessio catholicae atque apostolicae ecclesiae orientalis* (Lipsiae: Apud J. Thomas Fritsch, 1695. 8°, шифр Соф. 429), власницький напис: *A Petro Mobila metropolita Kiovensis adornata*;
- Pasch, Georg (1661—1707). *Scheiasma de curiosis hujus seculi inventis, quorum accuratiori cultui facem praetulit antiquitas Georgii Paschii, philos. mor. In Academia Kiloniensi prof. ord.* (Kiloni: Sumptibus Joh. Sebast. Riechelii Literis Joach. Reumanni, 1700. 8°, шифр Соф. 429, all. 2), напис: *A Petro Mobila metropolita Kiovensis adornata*;
- Bellarmino, Roberto (1542—1621). *De arte bene moriendi: libri duo* (Coloniae Agrippinae: Apud Bernardum Gualteri, 1621. 16°, шифр Соф. 535), екслібрис: *Petrus Mobila Archiepiscopus Metropolitae Kiioviensis*; на верхній кришці оправи тиснення герба єзуїтів (іл. 1);

- Sokołowski, Stanisław (1537—1593). *De verae et falsae ecclesiae discrimine, ad serenissimum Stephanum I Polonię Regem, Stanislai Socolovii* (Cracoviae: In Officina Lazari Sumptu et impensa Regia, 1583. 4°, шифр Соф. 705), екслібрис: *Petrus Mogila Metropolita Archiepiscopus Kijoviensis 1639 Maii 30*;
- Inchino, Gabriele. *Conciones de quatuor Hominis novissimis, nunc primum ex italilico in Latinum idioma conuersa, interprete F. Antonio Dulcken Cartusiae Coloniensis Alumno* (Coloniae Agrippinae: Sumptibus Haredum Ioan Crithij sub signo Galli, 1632. 8°, шифр Соф. 620), екслібрис: *Petrus Mobila Archiepiscopus Metropolita*;
- Skarga, Piotr (1532—1612). *Kazanie na niedziele y swieta Calego roku X. Piotra Skargi Societatis Iesu Teraz znow czwarty raz w druk podane, y odniego przeyrzane: z przydaniem niektorych Kazan o siedmi Sakramentach* (W Krakowie: W Drukarniey Andrzeia Piotrkowczyka, 1609. 2°, шифр Соф. 570), екслібрис: *Petro Mobila Archiepiskopi Metropolita Kiioviensis Piotra Skargi Archimandrita Pechariensis*;
- Pontanus, Georgius Bartholdus (1550—1616). *Aureum Breviarium concionatorum, sive sermones breves in dominicos et festos dies totius anni, quibus infine accedunt conciones sive adhortationes breues Nuptiales autore reverendiss. d. Georgio Bartholdo Pontano a Braitenberg* (Coloniae Agrippinae: Sumptibus Antohij Hierati, 1611. 8°, Соф. 599), екслібрис: *Petrus Mobila Archiepiscopus Metropolita Kiioviensis*.

Ил. 1. Екслібрис митрополита Петра Могили

Як і в інших монастирях, у бібліотеці Софійського собору збирали різні видання Біблії. Примірник одного з найдавніших видань Біблії — *Sacrorum Bibliorum ex Vulgata Editione, & alijs pluribus translationibus: eiusdem Fratris Fortunati Franensis ordinis Erem. S. Augustini* (Venetiis: Apud Antonium Pinellum, 1609. P. 1. 2°, шифр Соф. 4) належав ігумену Пустинно-Микільського монастиря Антонію Радивиловському, про що свідчить напис: «Помяни душу ієромонаха Антонія Радивиловського ігумена Пустинно-Николаевского монастыря и казначея Печерскаго и погребенного в Лавре Печерской, а книгу на спомин просячи принять».

Книга *Biblia sacra: hebraice, chaldaice, graece & latine* (Antverpiae: Christophorus Plantinus, 1569. 8°, шифр Соф. 9) має екслібрис *Hac Biblia sunt evis Augustini Radnianski Ordo Praedicatorum in Provincia Ruski editae in domo Patavii A.D. 1661*.

Напис повторюється кілька разів і свідчить про належність книги Августина Раднянському з ордену домініканців у провінції Руській. На передній кришці оправи є тиснення герба ордену єзуїтів.

У збірці Софійського собору є два примірники Острозької Біблії 1581 р. (Соф. 13а, Соф. 13в). Наталії Бондар вдалось прочитати на першому з них по-аркушний вкладний запис 1628 р. до храму Різдва Богородиці в місті Володаві (зараз повітове місто Володава Люблінського воєводства Польщі). Ім'я вкладника, на жаль, заклеєне. У записі згадано «короля Жигмонда», «воеводу белзкаго» «Рафала Левчинскаго», «єпископа Паісія владыку холмьскаго и белзкаго» та «священника отца Михайла Феодоровича». Інший запис на звороті аркуша 264 II рахунку: *Zesnomu otcu Chworostowa* (с. Хворостів Любомльського р-ну Волинської обл.). Другий примірник Біблії 1581 р. більш дефектний, бракує початкових 51 і останніх 147 аркушів. Цікавий запис, виконаний на нижньому форзаці: «Превосходительный Господиный генераль майоръ Иванъ Столновъ мой бл[а]гоприятный Благодетель» [2].

Біблія 1663 р. (або: Біблія Олексія Михайловича. Москва: Московський друкарський двір, 1663. 2°, шифр Соф. 14) має запис-екслібрис відомого українського гравера кінця XVII — початку XVIII ст. Іларіона Мигури: «Сія Біблія архиєпископа митрополіи Киевской Іларіона Мигури Сія обители братскія киевскія 1701 октября 3 купленная за 8 зол: А понем досталася в библиотеку митрополитам сим св. отцев в которой вечно пребывают должна».

Бібліотека митрополита Варлаама Ясинського виявлена у складі Софійського кафедрального собору саме завдяки власницьким записам. Інші маргінальні написи на тих книгах відображають складну політичну обстановку в Європі у другій половині XVII ст., що позначилось, зокрема, і на православній церкві в Україні. Митрополит Варлаам Ясинський був свідком перепідпорядкування української церкви Московському патріарху 1686 р., однак не залишив писемних свідчень; є лише передмови до книг і віршованих творів релігійного характеру, а також книги у Софійській кафедральній бібліотеці. Книжкова колекція митрополита Варлаама різнопланова, наповнена, як не дивно, протестантськими творами, католицькими трактатами, першодруками відомих європейських видавництв. Є також кілька книг, подарованих Сучавським митрополитом у вигнанні Досифеєм (Баріле): однією з таких книжкових пам'яток є «Мелісса» (Бджола) грецького ченця Антонія, відомого саме завдяки цьому збірнику, написання якого відносять до кінця XI ст. Це збірник повчального характеру, містить уривки зі Святого Письма, святоотецьких і світських творів. «Меліссу» багато разів перевидавали. Першим було видання [*Antonius Melissa*]. *Sententiarum sive capitum, theologorum praecipue, ex sacris et profanis libris, Tomi tres, per Antonium et Maximum monachos olim collecti, Antonij Loci Melissa inscripti... Abbae Maximi, philosophi, confessoris et martyris, Aphorismorum seu capitum de perfecta charitate et aliis virtutibus Christianis ad Elpidium presbyterium centuriae IIII. Theophili sexti Antiochensis episcopi de Deo et side Christianorum contra Gentes Institutionum libri tres ad Autolyicum. Tatiani Assyrii, Iustini martyris discipuli Oratio contra Graecos* (Tiguri: Froshoverus, 1546. 2°, шифр Pall. 1750a). Як потрапив примірник цього

видання до рук Варлаама Ясинського, довідуємось із дарчого напису: «Милостию Божиею Преосвященному и Богоизбранному Архієпископу Господину Варламу Ясенскому Митрополиту Бого Спасаемого Святаго Града Києва и Всея малороссія и святія и всеславныя Великія Церкви Софія Святителю и учителю всеизрядному. И нам отцу всемилостивейшему и преблагому, Сію Святую Книгу въ дар препослах имущими Сицевую Слово од слово Погрецку друкованую оставих себѣ. Сіюже тебе Святеишый наш отче въсприймиже от нас за благославленіе, и благослави нас Святою си десницею, яко да сподобися избавленіе видѣти и славу в землю нашу якоже и прежде вселяющуся и Святого великомученика в сучаву с правдою и миром видѣти аминь... Въвсе послушный раб смиренный Дософей недостойный митрополит колись в сучавѣ, нынѣже в странствѣ поклоняются до лица земли. Достойная и препотребная друку подати. Я то убогыи и недовѣдок хотѣх поруску из грецки преложити но досит и сего латвѣишаго языка знающим его преложити».

Під час польсько-турецьких війн другої половини XVII ст. Сучаву не раз займали польські війська (1673—1676, 1683—1684, 1686, 1691—1699). 1677 року із Сучави до Ясс було офіційно перенесено резиденцію православних митрополитів Молдови. Протягом 1685—1708 рр. Сучава переходила кілька разів то до поляків, то до турків. Коли війська короля Яна Собеського захопили митрополита Сучавського і всієї Молдавської землі Досифея (Димитрія Баріле) у заручники разом із мощами Іоанна Нового і скарбницею митрополії, він потрапив у Галичину. Спершу місцем його перебування був Стрий, а з 1691 р. — Жовква. Тому митрополит Досифей передав цю рідкісну книгу в Київ православному митрополиту Варлааму Ясинському. Свою недолугість митрополит, звісно, перебільшував. 1681 року він відновив книгодрукування у Молдавському князівстві, робив переклади церковної літератури румунською мовою, зокрема здійснив віршований переклад «Псалтиря», упорядкував чотири томи «Житій святих». Прагнучи звільнення Молдови від турецького поневолення, святитель Досифей очолив рух молдавських бояр, що прагнули зближення з православною Московією. За його участі 1674 та 1684 рр. відбувались переговори про перехід Молдавського князівства в російське підданство. Помер він у Жовкві 30 листопада 1693 р., похований у монастирі Різдва Христового¹.

Є в бібліотеці митрополита Варлаама і рукописний збірник кінця XVII ст. (Соф. 161) на 748 аркушах, на якому напис: «Сія книга написана є трудолюбієм преосвященнаго Досифея митрополита Сучавского, и дарована Варлааму митрополиту до престола митрополитанского Свято Софійського Київского». У збірнику на арк. 1—527 вміщено «Блаженнейшаго Архієпископа Фессалоніки Симеона беседа о Христе на вся ереси и о единой самой веры Господа и Бога и Спаса нашего Иисуса Христа и о священны съвершенія и таинства всехъ церкве» та інші твори, писані рукою Сучавського митрополита Досифея в 1691 і

¹ Святитель Досифей (Досифтей), Митрополит Сучавський і всієї Молдавської землі. Львівська єпархія. Українська православна церква. URL: <http://upc.lviv.ua/uncen/326-svyatitel-dosifej-dosiftej-mitropolit-suchavskij-i-vsieji-moldavskoj-zemli>

1692 рр. «У Стрію, у замку». У цьому ж збірнику аркуші 529—587 займає «Святого священномученика Ігнатія архієпископа Божия града Антіохія посланія», з написом: «переписанная митрополитом Досифеем в 1692 году третій раз». Аркуші 588—748 займають переписані різні «Посланія» [3].

Також Сучавський митрополит Досифей подарував Варлааму Ясинському цінну книгу *Hieronymus Stridonensis, Eusebius (ca. 329—430). Opera. T. 1—9*. (Basileae: apud Johannem Frobenium, 1524—1526. Т. 3. 2°, шифр Pall. 1275а), на якій є напис: «Даровах же сию святую книгу Святого Іеронима Великой и славной церкви Свят Софїи Митрополїи Славнаго града Києва в длани Святейшаго отца Варлаама Ясинскаго Божїю Милостїю Архієпископа и Митрополита Киевскаго и всея Малороссїа. Да будет на потребу Святой церкви с иниместими книгами. И молюся простѣ мнѣ грѣшно и недостойному за прегрѣшенїе вышписаное. Лѣт спасителна 1692. И еще при сей книзѣ даровав есму *Syluae allegoriarum ad Militeri u constitutions apostolorum* книгу которую я сам переписав есмо из грецкои друкованой у Венецїи лѣта 1563 як есмо в ознос и бедной тѣснотѣ будучи, рознїи неспособности и случаи грубо и не гладко но и погрѣшаючи часто Молю Святейший отче благослови рабу твоему послушанїе приємлюще и молитви сподоблющи в спасенне. Смеренїи Дософеи іногда бывши Яскїи Митрополит ниѣже невѣм аще не плѣнника мѣсто сѣдержия есмо не и спущен сеуже семоелѣто».

Так на основі написів на книгах можна припустити, що відбулась певна еволюція поглядів митрополита. 1685 року Варлаам Ясинський як архімандрит Києво-Печерської лаври під час висвячення в митрополити Гедеона Святополк-Четвертинського подав протест, щоб не порушувалась традиція і Київська митрополія залишалась у підпорядкуванні Константинопольського патріарха. Його протест записали в протокол, але залишили без уваги [4, с. 178]. Документи Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі, які друкували протягом 1859—1914 рр., також свідчать про небажання православного кліру українських епархій міняти підпорядкування, бо домовленості російський патріарх порушував². Пізніше, спостерігаючи поневіряння через турецько-польські війни Сучавського митрополита Досифея, коли Україна ввійшла до складу Московської держави, Варлаам Ясинський побачив раціональність чи менше зло з гіршого щодо перепідпорядкування церкви Московському патріарху.

Інші книги з бібліотеки митрополита Варлаама Ясинського завдяки екслібрисам, маргіналіям та змісту, також можуть стати додатковим джерелом знань про власника і події історії кінця XVII ст. Книга Полідора Вергілія (1470—1555) *Polydori Vergilii urbi Natis Dereruminventoribuslibri octo. Eiusdem in dominicam precem commentariolum. Item, Dialogorum de prodigiis libri tres* (Basileae: Apud Michaellem Isingrinium, 1540. 8°, шифр Pall. 1338) має рукописний екслібрис: *Ex libris Barlaami Jasinski*, напис: *Gloria tios dne Mo tempore missue est angelus Gabriel aded in ciuitatem galilee cui momen tealeavet ad virginem desponsatum viro cui nomín*

² Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620—1694). Архив Юго-Западной России. Киев, 1872. Ч. 1. Т. 5. XI, 172, 488 с. С. 71—79.

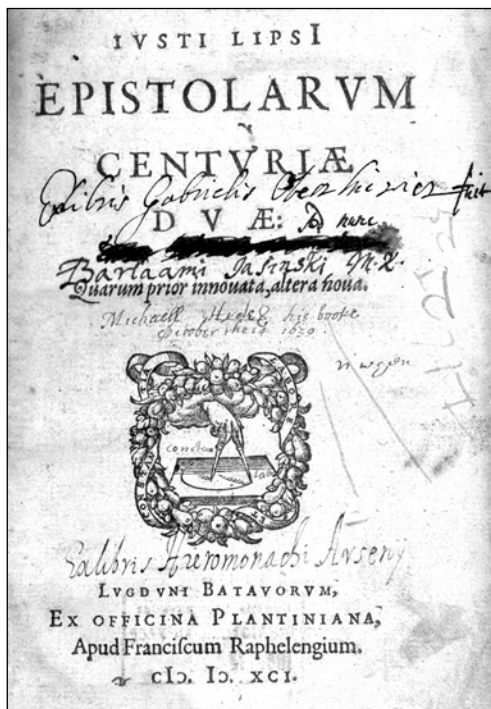
erat Ioseph de domo David et nomem virginis in Maria et in gressus angelus ad cam dixit Aus gratia plena dominus tecunibenedictatu in midie rebus quae cam audieset turbata est in sermoni eius (У час слави твоєї ангел Гавриїл прийшов до міста в Галілеї, до діви, зарученої з чоловіком на ім'я Йосиф із дому Давидового, а ім'я діви Марія. І коли ангел прийшов до нього, він сказав йому: «Слава Тобі, Господи, повний благодаті»). Дещо дивний напис на книзі про винаходи, відкриття, походження культурних і соціальних феноменів та про історію формування ієрархії католицької церкви.

Однією з перших друкованих книг в Європі були тлумачення Біблії Миколая з Ліри *Bibliorum sacrorum cum glossa ordinaria; iam ante quidem a Strabo Fulgensi collecta: nunc autem novis, cum graecorum, tum latinorum patrum expositionibus locupletata: Et Postilla Nicolai Lyrani: Additionibus Pauli Burgensis ad ipsum Liranum: ac ad easdem Maatthiae Toringi Replis: Per fratrem Franciscum Feuarentium Orginis Minorum, Ioannem Dadraum, et Jacobum Cuilly, doctores Teologos Parisienses* (Venetiis: [Publisher not identified], 1603. Т. 3. шифр Соф. 2), яка має екслібриси: *Ex libris Barlaami Jasinski, Collegii Societatis Iesu Podoliae suit*. Ця праця Миколая з Ліри (1270—1349) була передумовою 95 тез про індульгенції та інших творів Мартіна Лютера (1483—1546), на якого книги Миколая з Ліри справили великий вплив. Прислів'я *si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset* (не грала б Ліра, не танцював би Лютер), за переказами, з'явилося ще в часи Лютера, можливо навіть із його слів. У бібліотеці Софійського кафедрального собору ця книга стояла другим номером. Першою була Біблія грецькою мовою.

У зібранні митрополита Варлаама було рідкісне прижиттєве видання *Salomon sive Commentarius in proverbias Salomonis In duas partes diuisus. Auctor R.P. Cornelio Cornelii Lapide ex Societate Iesu, S. Scripturae olim Louanii, postea Romae Professore* (Lutetiae Parisiorum: Sumptibus Sevastiani Cramoisy Typographi Regii ordinarii, & Gabrielis Cramoisy, viâ Iacobaeâ sub Ciconiis, 1635. 2°, шифр Соф. 269). Екслібрис: *Ex libris Barlaami Jasinsky insigni monachi Peczariensis*. Корнелій Лапід (1597—1637) написав коментарі на всі книги католицького канону Письма. Пізніші видання Корнелія Лапіда (посмертні) були відредаговані. Певно, коментарі на псалми Давидові зацікавили молодого Варлаама Ясинського, коли він був ще ченцем Києво-Печерської лаври, що видно з напису. Близькою за змістом була праця Жана де Лорана (Lorin, Jean de (1559—1634) *Commentariorum in librum Psalmorum Ioannis Lorini, Societatis Iesu*. (Coloniae Agrippinae: Sumptibus Antonii Hierati, bibliopolæ sub signo Gryphi, 1619. Т. II. 2°, шифр Соф. 281), екслібрис: *Barlaami Jasinski*. Це також було одним із тлумачень Святого Письма напередодні Реформації.

Був у бібліотеці митрополита Варлаама збірник чотирьох творів Юста Ліпсія (1547—1606), голландського видавця Христофора Плантена. Сам Юст Ліпсіє випереджав свій час і був відомим культурологом-глобалістом (ім'ям Юста Ліпсія називається будівля в Брюсселі, в якій до 2017 р. відбувались засідання Ради Європейського Союзу). Перший із чотирьох алігатів у конволюті — легендарна праця Юста Ліпсія «Політика», присвячена монархії, зокрема розкриттю поняття добродійності і розсудливості, які є основними факторами розквіту держа-

Іл. 2. Екслібрис митрополита Варлаама Ясинського

стільною» книгою для тогочасних політиків, адже з кінця XVI і до середини XVIII ст. її перевидавали 74 рази (іл. 2). Подібного змісту у бібліотеці митрополита Варлаама збережена книжка Альвареса де Паса, іспанського єзуїта, містика *De virtutum adeptione de instrumentis assequendae virtutis libellus R.P. Jacobi Alvarez de Paz* (Coloniae Agrippinae: Sumptibus J. Kinckii, 1615, 4°, шифр Соф. 533), екслібрис: *Ex libris Barlaami Jasinski*. Коментарями латиною рукою митрополита віцент списані форзаці книги.

Ще один конволют із двох алігатів — видання Розарію Алануса де Рупеса, що було надзвичайно поширеним. Автор описував себе як нареченого святої Марії, написав Псалтир Марії, заснував перше братство Розарій. Його члени зобов'язалися молитись молитвою *Ave Maria* з цього Псалтиря. Розарські братства формували духовне життя в містах за контрреформації. Дві книги Коппенштайна: 1) *R. P. F. Io. Andreae Coppenstein Mandalensis Ord. Praedicatorum theologi de fraternitatis SSmi Rosarij B. Virginis Mariae ortu, progressu, statu atque praecellentia libri tres*; 2) *Clavis praedicandi Rosarium et institutum fraternitatis eiusdem. Libri duo concionatoribus et catechistis pro cultu B. Virg. Mariae Zelantibus perutiles / autore R.P.F. Io. Andrea Coppenstein Mandalensi Ord. Praedicatorum Theologo Indicibus adiectis duobus, V no Caputum, Rerum altero* (Coloniae Agrippinae: Ex officina Petri Naack, Sumptibus Petri Henningi, 1613, 8°, шифр 569) — це дослідження Розарію Алануса де Рупеса. Митрополит Варлаам Ясинський певно не тільки читав, але і був прихильником домініканського розарію, оскільки сам був автором «Венец

ви. Другий алігат — Додатки до «Політики», третій — *De Constantia*, четвертий — *Epistolarum* (Lugduni Batavorum: Apud Franciscum Raphelengium, 1590—1591, 8°, шифр Соф. 960), екслібрис: *Barlaami Jasinski M. K.* Юст Ліпсій стверджував, що держава добре захищена, «якщо її громадяни моральні»; навпаки, недоброчинне суспільство не може бути не тільки вартим схвалення, але й міцним. Тому для стабільності держави першочергове значення має моральне здоров'я народу, а «релігія не в винахідливості розуму (*non in subtilitate religio*), але в справах» (*in factis*): «Вся релігія християн в тому, щоб жити без злоби та безчестних вчинків» [5]. Книга досить погано збережена, що свідчить про активне її використання; шкіра палітурки зношена, хоча була доброї якості. Книги Ліпсія були дуже популярними в європейських країнах, зокрема в українських землях. Вона стала, по суті, «на-

молитв седмицных» видання Києво-Печерської друкарні 1694 р., подібного до розарію Богородиці Коппенштайна.

Книга лютеранського професора вітенберзького університету, богослова Якоба Мартіні (Jacob Martini, 1570—1649) також є однією з тих, що визначали духовне життя Європи раннього Нового часу: *Jacobi Martini professoris academici De Tribus Elohim Liber Primus, pbotinianorum novorum et Cum primis Georgii Eniedini Blasphemiiis oppositu* (Wittebergae: Typis Johannis Matthaei, Impensis Zachariae Schûreri Bibliop, 1614—1615, 8°, шифр Соф. 721). Мартіні логічним шляхом дійшов істинності Євангелія та вчення Христа. На книжці, крім екслібриса Варлаама Ясинського, інших власницьких чи дарчих написів немає, шкіряна палітурка дуже потерта.

Видання маловідомого католицького ченця єзуїта Крістіана Маєра (1584—1634) *R. P. Christiani Mayer, e Societate Iesu, Diarium meditationum, de praecipuis vitae Christi mysteriis: Diuinis beneficiis, atributis: B. Virginis, & Sancromfestis: & Virtutibus. In Singulos Annidies Ecclesiastico tempori congтуenter digestatum* (Colonoae Agrippinae: in officina Birekmannica, Sumptibus Hermanni Mylli, 1635, 8°, шифр Соф. 524) є послідовною інструкцією, як досягти міцності віри, як зрозуміти божественне добро і досягти святості.

У бібліотеці митрополита Варлаама Ясинського був маловідомий опис історії католицької церкви та огляд праць церковних письменників Роберто Белларміно (1542—1621): *De scriptoribus ecclesiasticis Liber Unus, Cum Adjunctis indicibus undecim & brevi Chronologia ab Orbe condito usque ad annum M.DC. XII.* (Coloniae: Johannis Christiani Wohlfartii, 1684, 2°, шифр Соф. 380), напис: *Ex libris Barlaami Jasinski M. K.*

Джироламо Менгі (Girolamo Menghi, 1529—1609) був найвідомішим католицьким екзорцистом (тим, хто виганяє злих духів), а найпопулярнішим його твором була *Flagellum daemonum exorcismos terribiles, potentissimos, et efficaces, remediad probatissima, ac doctrinam singularem in malignos spiritus expellendos, facturas & maleficia fuganda de obsessis corporibus complectens, cum suis benedictionibus* [Батіг для змов демонів жахливих, найпотужніший і продуктивний, щоб їх викоренити, і вчення про єдину команду злих духів, які будуть вигнані] (Venetiis: Apud Petrum Milocum, 1630, 8°, шифр Соф. 258). Написи на примірнику: *Ex libris Barlaami Jasinski M.K., Hic liber dictus Flagellum in monasteric Petro Paulo. Es et applicatur Bibliotheca monasterij Cathedralis S. Sophii, Spectat ad Bibliothecum monazkii Catedralis S. Sophia ex 1755 anno.*

З кириличних книг, що належали Варлааму Ясинському, є дві авторства Лазаря Барановича: «Меч духовний» (Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1666. 2°, шифр Кир. 1209); «Труби словес проповідних» (Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1674. 2°, шифр Кир. 1185). Перша з них є коректорським екземпляром з Києво-Печерської друкарні, вцент заповнена на всіх вільних від друку місцях записами автора. Певно, її дбайливо зберіг отець Варлаам із тих часів, коли, постригшись у ченці в Лаврі, «проходив учительские знания» в друкарні між 1660 і 1667 рр.

Отже, книжкова колекція митрополита свідчить, що він зібрав роботи переважно проповідницької тематики представників усіх течій реформації, като-

ликів. Його зацікавленість новими тлумаченнями Святого Письма навіть суперечливих богословів, протестантських проповідників не може бути ознакою ортодоксальності власника, а навпаки свідчить про його віротерпимість і толерантність. Звісно, не можна бути впевненими, що названі тут видання — це всі книги, якими володів митрополит. Але на підставі виявлених примірників можна припустити, що повага до різних напрямів християнства, розважливість і розуміння невідворотності змін були рисами Варлаама Ясинського. Надіслані ж йому молдавським митрополитом у вигнанні Досифеєм із Сучави книги і рукописи додають нам розуміння тодішніх обставин перепідпорядкування української церкви московському патріарху 1686 р.

Бібліотека Софійського монастиря поповнювалась завдяки дарам і з часом стала універсальним зібранням. Цінність приватної книжкової колекції в її складі полягає в тому, що вона відображає культуру певної епохи, несе в собі відбиток інтелектуального й духовного життя власника, і стає таким чином повноцінним джерелом інформації, так само, як і історичні документи. Бібліотека митрополита Тимофія Щербацького (1698—1767), що збереглась у складі книжкового зібрання Софійського кафедрального собору, також містить додаткові відомості про суперечливу, як і будь-якого історичного діяча, постать цього церковного ієрарха. Інколи в літературі негативно оцінюють намагання митрополита відкрити ще одну друкарню для Київської академії, тому що цей конфлікт зі Святейшим Синодом та інші ослабили митрополію [6]. Одним із джерел про нього, що нині актуалізується, є його бібліотека, яка становить зібрання знавця і поціновувача книжкової справи (теж зберігається в складі історичної бібліотеки Софійського кафедрального собору). Тихон Щербацький постригся в ченці й отримав ім'я Тимофій ще до закінчення навчання в Києво-Могилянській академії. Він посів місце кафедрального писаря при Софійському монастирі, був помічником митрополита Рафаїла (Заборовського) в управлінні єпархією, згодом архімандритом Києво-Печерської лаври (1740—1747), митрополитом Київським (1747—1757), митрополитом Московським (1757—1767). Він вів масштабне будівництво в Києво-Печерській лаврі, зокрема завершив зведення дзвіниці. У Київській академії митрополит Тимофій під час ректорства Георгія (Кониського) увів викладання за латинсько-протестантською системою (за підручником Ф.Х. Баумейстера), завів порядок диспутів серед вихованців Київської академії та зобов'язав студентів бути присутніми на диспутах, а вчителів — перепитувати на другий день, хто які аргументи наводив і які твердження довів [7].

У бібліотеці митрополита Тимофія були представлені деякі книжкові раритети того часу, зокрема, Біблія 1756 р., або «Єлизаветинська» (2-ге вид., Москва, шифр Соф. 15), про що свідчить екслібрис на примірнику: «митрополит Київській смиренний Тимофей». Утім, кириличних видань у його книжковому зібранні мало, переважали латинські друки. Митрополит Тимофій Щербацький цінував високу якість паризьких видань бенедиктинців і надавав їм перевагу. Серед таких книжок представлений, зокрема, двотомник Амвросія Медіоланського (340—397) *Opera, ad manuscriptos codices Vaticanos, Gallicanos, Belgicos, & c. nec-non ad editiones veteres emendata, studio et Labore monachorum ordinis*

S. Benedicti, e Congregatione S. Mauri (Parisiis: Typis & Sumtibus Johannis Baptistæ Coignard, Regis Typographi, ac Bibliopolæ ordinarii, viâ S. Jacobi, sub Bibliis aureis, 1686—1690. 2°, шифр Соф. 60). Напис: *C numero Librorum Timothei Szczerbacki Metropolita Kijoviensis Anno dni: 1752 Mense gbris die 17ma*. Паризьке видання бенедиктинців 1686—1690 рр. є одним із повних зібрань Амвросія, яке багато разів перевидавали.

Також митрополит Тимофій Щербацький володів 13-томником творів Іоанна Золотоустого (347—407) у латинському перекладі з грецької — паризьким виданням бенедиктинців: *S. Joannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantino-politani, Opera omnia quæ exstant vel quæ ejus nomine circumferuntur, ad mss. codices Gallicos, Vaticanos, Anglicos, Germanicosque castigata, etc. Opera et studio Montfaucon, monachi ordinis S. Benedicti e congregatione S. Mauri, opem ferentibus aliis ex codem sodalitia, monachis*: 13 vol. (Parisiis: Sumtibus Ludovici Guerin, 1718—1738. 2°, шифр Соф. 62). Напис: *C numero Librorum Timothei Szczerbacki Metropolita Kijoviensis 1752. Anno dni Mense gbris die 17ma. Applicetur Bibliotheca Cathedralis Metropolitanæ Monasterii Kijoviensis S. Sophia*.

Перший повний переклад творів Ієроніма Стридонського (342—420) був уперше виданий у Базелі в 1516—1520 рр., а Тимофій Щербацький володів паризьким дев'ятитомником *Divi Hieronymi Stridoniensis Opera omnia quæ reperiti potuerunt: Ex antiquis exemplaribus diligentia & labore Mariani Victorii Reatini, Episcopi Amerini, emendate atque Argumentis & Scholiis illustrate*: 9 vol. (Parisiis: Apud Sebastianum Niuellium, sub Ciconiis, via Iacobae, 1579—1602. 2°, шифр Соф. 88). Власницький напис: *Post obitum directi Sororides Hieromonachi Georgii Mosquensis academia Præcti Hic liber pretio venit in Bibliothecam Humilis Timothei Szczerbacki Metropolitæ Kijoviensis ac Halicensis Anno Dni 1755 Mense Februrii dna die M*.

У бібліотеці митрополита Тимофія було повне паризьке видання творів Іоанна Дамаскина (676—749): *Joannis Damasceni Opera omnia quæ exstant, et ejus nomine circumferuntur*: 2 vol. (Parisiis: Apud Joannem-Baptistam Delespine, 1712. 2°, шифр Соф. 104). Рукописні екслібриси: *C Numero Librorum Timothei Szczerbacki Metropolita Kijoviensis Etc. Anno D: 1752 dbris 23 die, Hic liber Joannis Damasceni opera, illustrissimi Ac Celessimi Domini Domini Timothei Szczerbacki archiepiscopi Metropolita Kijoviensis Halicensis et Paroh Russia, Tandem Aplicantur Bibliothecæ Kijovo Cathedrali*.

Документи постанов вселенських соборів старогрецькою і латинською мовами, а також послання імператорів та ієрархів I століття у семи томах були видані в Парижі протягом 1678—1716 рр. завдяки перекладу Етьєна Балюза. Примірник видання *Nova collectio conciliorum, sev supplementum ad collectionem Phil Labbei...* (Parisiis: Et Typographia Franc. Muguet, Prostat apud Societatem Bibliopolarum Parisiensium, 1707. 2°, шифр Соф. 123) має такі власницькі написи: *Iste Liber + pretio + Venitin Numerum Librorum Humilis Timothei Szczerbacki metropolitanæ Kijoviensis ac Halicensis, Post obitum dilecti nostril Sokoridis Hieromonachi Giorgii Praefecti Academiae Mosquensis Anno Dni 1755 Mense Februarij 9 die Manipropria Subscriptus*.

Праці Феофілакта Болгарського (1050—1107) вперше були видані 1635 р. в Парижі. У бібліотеці митрополита Тимофія збереглися саме ці оригінальні

тлумачення Святого Письма: *Theophylacti archiepiscopi Bulgariae ind Pauli Commentarii in quatuor Evangelia: opus nunc primum graece et latine editum* (Lutetiae Parisiorum: Apud Carolum Morellum, 1635. 2°, шифр Соф. 106). Напис: *E Numero Librorum Timothei Szczerbacki metropolita Kijoviensis 1752 dni*.

На книзі *Theophylacti Archiepiscopi Bulgariae in D. Pauli Epistolas commentarii: studio & cura Reverendissimi Patris, domini Augustini Lindselli, episcopi Herefordensis, ex antiquis Manuscriptis codicibus descripti, calligati, & nunc primum Graece editi*. (Londini: E Typographeo Regio, 1636. 2°, шифр. Соф. 107) є рукописний екслібрис: *Este liber emptus est Ab illustrissimo ac Reverendissimo Domino Thimotheo Szczerbacki Archimandrita Kijovo Peczariensis Laura, et in numerum librorum eius relatus Anno dni 1748 Mense Januario est ergo hic liber Ex libris Thimothei Szczerbacki Archimandritae Kijovo Peczariensis Laura*.

Як бачимо, митрополит Тимофій зібрав доволі гарну підбірку видань отців церкви французької королівської друкарні в Парижі (Imprimerie royale 1640—1792), для якої робили переклади бенедиктинці французької вченої конгрегації св. Мавра (одного з учнів святого Бенедикта, фр. Congrégation de St. Maur).

Високою якістю друкарської роботи славились у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. німецькі друкарні. У Майнці вперше видали повне зібрання документів соборів під назвою *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, яке складається з 31 тому. У бібліотеці Тимофія Щербацького виявлено тільки перші чотири томи: *Locupletissima Bibliotheca moralis praedicabilis, hoc est discursus varii exquisiti, in quibus per tractatus ordine / P. Josephi Mansi Congregat, oratorii Romani presbyteri* (Moguntiae: Sumptibus Joannis Baptistae Schönwetteri, 1670—1674. 2°, шифр Соф. 544). Напис: *C Numero Librorum Thimothei Szczerbacki metropolita Kijoviensis Anno dni die 17 ma*.

Корнелій Лапід (1597—1637) написав безліч коментарів до всіх книг католицького канону Святого Письма, за винятком Книги Іова і Псалмів, Діянь Пророків, Діянь Апостолів, канонічного послання до Апокаліпсису, Еклезіаста і Книги Притч. Повна серія, в яку були додані Книги Іова і Книги Псалмів із коментарями інших авторів, з'явилась в Антверпені в 1681—1714 рр. У бібліотеці митрополита Тимофія Щербацького було 14 праць у 10 томах цього видання (шифр Соф. 270) з власницьким написом: *C Numero Librorum Timothei Szczerbacky Metropolitae Kijoviensis etc: Anno dni 1752 mense gbris die 17*.

Ієремія Дрексель (1581—1638) є автором близько 20 праць, свого часу дуже популярних. Не дивно, що і в митрополита Тимофія була його праця: *Drexelius, Jeremias. Opera omnia in duos tomos nunc distributa opusculis, nec non singulorum opus opusculorum, praesationibus, antebacnon editis, adaucta, illustrata, indicibus & moralibus locorum S. Scripturae, Capitalium Mysterior Fidei Rerum, et Concionum quouis anni tempor habendarum, Congestis et Compositis Methodoprorsus, alys Auctoribus inusitat sed theologis Parochis, catechistis, Concionatoribus Pietati fouendae, Impietati amouendae, firmandae Fidei extirpandae Haeresimagis accommodata*. 2 t. (Moguntiae: Impensis Io. Godfr. Scionuetteri apud Nicolaum Heiyllium, 1651. 4°, шифр Соф. 728). Напис: *Hac volumen ad numerum librorum Timothei metropolitani Kijoviensis Spectat. Anno dni 1756 mense aprili s stadie sub scriptum*.

Була у складі книжкового зібрання митрополита Тимофія Щербацького і книга грецького історика I ст. до н. е., сучасника Юлія Цезаря — Діонісія Галікарнаського, який написав працю «Римські старожитності», де аналізував римські політичні установи і релігію. Переклав його роботи з грецької Фрідріх Сілбург (1536—1596). А відомий лейпцизький видавець Моріц Георг Вайдман (1686—1743) видав книгу: *Dionysii Halicarnassei Scripta, quae extant, omnia, et historica, et rhetorica. E veterum librorum auctoritate, doctorumque hominum animadversionibus, quamplurimis in locis emendata & interpolata cum Latina versione ad Græci exemplaris sidem denuo siccollata & conformata, ut plerisque in locis fit plane nova. Addita fragmenta quaedam, cum Glareani Chronologia, & duplici appendice* (Lipsiae: impensis Mauritiij Georgij Weidmanni, literis Christophori Guntheri, 1691. 4°, шифр Соф. 794). Екслібрис на цьому примірнику: *Hunc librum numero obtulit illustrissimus ac Reverendissimus Episcopus Wiatcensis et magno Permcensis D: Antonius Heliaszewicz illustrissimo summa eq Reverendi Metropolita Kijoviensi et Paroh Russia D. Dno Archiepiscopo Timotheo 1753. Anno decembri 14 Die. Moscovia.* Видання є витвором перекладного і друкарського мистецтва.

Ще одна книга подібного змісту в бібліотеці Тимофія Щербицького — Іоана Зонари (1074—1130), який написав всесвітню історію від створення світу до 1118 р., вперше видану в латинському перекладі Ієронімом Вольфом 1557 р. у Базелі: *Ioannis Zonarae Monachi, qui olim Byzantij Magnus Drungarius excubiaru seu Biglae, & protosecretarius fuit, compendium Historiarum, in tres Tomos distinctum: quorum / Opus praeclarum, ac diu desideratum: nunc uero demum liberalitate magnisici et generosi uiri D. Antonii Fuggeri, etc. Et labore Hieronymi Wolfii, graece latine, quingz codicibus inter se collatis, quam emendatissime fieri potuit, in lucem editum* (Basileae: Ex Officina Ioannis Oporini, 1557. 2°, шифр Соф. 1011). Екслібрис: *Ad numerum Librorum Timothei Szczerbacki metropolitani Kijoviensis ac Halicensis spectat iste liber: Zui proxia Manus subscripttus Anno mense. Aprilis Sta die.*

Філіпп Бріє (1601—1668) був відомим істориком і картографом XVII ст. Його робота зі всесвітньої історії також була серед книг митрополита Тимофія Щербацького: *Annales Mundi sive Chronicon universale secundum optimas chronologorum epovbas sb orbe condito ad annum christi millesimum sexcentimum sexagesimum perductum. In hac vero editione usque ad pacem badensem MDCCXIV. Sanctam continuatum ab alio quodam Societatis Jesu Sacerdote* (Vienna Austriae: Apud Petr. Conr. Monath., 1727. 2°, шифр Соф. 1080), екслібрис: *Ex libris Timothei Szczerbacki Katedra Kijoviensis Notarii: 1732 Anno dni 7bris 33 Factus Possesser libri hujus super nominalus.* Ця книга є найранішою в бібліотеці митрополита Тимофія, про що довідуємося з екслібриса. Її він придбав ще тоді, коли був кафедральним писарем при Софійському соборі.

Одними з перших книг бібліотеки митрополита Тимофія з того часу, коли він був архімандритом Києво-Печерської лаври, судячи з екслібрисів, були твори Мартіна Лютера і Святого Юстина. Книга Мартіна Лютера про гармонію і вічну згоду в сповіданні віри і вчення обраних, лідерів і самих богословів, норми та правила істини — *Concordia pia etunaniumi consensus u repetita confession fidei et doctrinae. Electorum, principum et ordinum imperii, atoque eorundem theologorum,*

qui Augustanam Confessionem amplectuntur. Cui e sacra Scriptura, unica illa veritatis norma et regula, quorundam Articularum, qui post D. Martini Lutheri (Lipsiae: Sumtibus Bartholomaei Voigtii, 1654. 4°, шифр Соф. 448) має рукописний екслібрис: Exlibris Timothej Szczerbacki Abbatis S. Lavra Kijovo Pieczariensis. Anno dni 1742 novembris die 24.

Святий Юстин (100—165) виклав християнське вчення, звертаючись до грецької філософії, доводячи, що християнство завершує пошук пізнання божественної істини, у книзі *Sancti Justini, philosophi et Martyris, opera. Item athenagorae atheniensis, theophili: antiocheni, Tatiani Assyrii, & Hermiae Philosophi Tractatus* (Coloniae: Apud Jeremiam Schrey, & Henricum Joh. Meyerum, 1686. 2°, шифр Соф. 48). Напис на примірнику: *Hic liber Justini Opera illustrissimi ac Celeberrimo domino Dni Temothey Szczerbacki Archiepiscopi metropolita Kijoviensis Halicensis et Paroch Rusica.*

Під час аналізування написів-екслібрисів на книгах із бібліотеки митрополита Тимофія у хронологічному порядку можна побачити еволюцію читання Тимофія Щербацького — від історичних праць, творів Мартіна Лютера, роздумів про закономірність приходу етичних правил християнства в людському мисленні, до необхідності освіти та просвітительства. Колекцію видань французької королівської друкарні в Парижі і німецьких друкарень владика зібрав, будучи вже митрополитом Київським.

Отже, бібліотека митрополита Тимофія Щербацького в складі книжкової колекції Софійського кафедрального собору виявлена завдяки власницьким написам на книгах. Це зібрання найкращих видань як із погляду якості перекладу, так і поліграфії того часу. Відомо, що Тимофій Щербацький намагався відкрити друкарню з гражданським шрифтом у Києві, звертався до Святійшого Синоду з таким проханням. Він багато приділяв уваги реорганізації навчання в Київській академії і розумів важливість і потребу в гарних перекладах, якісних виданнях, таких, які робила французька королівська друкарня в Парижі. Перекладацьким осередком у часи Тимофія Щербацького була Києво-Печерська лавра, однак часта примусова міграція наукових сил із Києва до Москви та в інші єпархії, зокрема переведення самого Тимофія Щербацького митрополитом у Московську єпархію, не сприяло зміцненню цього осередку. Такої якості видань, з якою друкували паризька королівська чи німецькі типографії, в Російській імперії не було зовсім. Бажання митрополита Тимофія організувати в Києві хорошу друкарню було закономірним.

На основі записів на книгах довідуємось також про нові факти біографії Єремія Стефановича Білецького, київського золотаря, який жив на Подолі. «Ярему Золотаря» 1733 р. згадує в автобіографії канцелярист Генеральної військової канцелярії Стефан Лукомський [8]. Після смерті майстра в 1768 р. його садиба відійшла магістрату. З виробів Білецького збереглися срібний потир (Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник, № 611) з тавром майстра «ІВ»; дерев'яний хрест (Національний музей історії України, № 4571) з підписом: «Сей крестъ господен надалъ рабъ божий Іеремей Стефанович Белецкий злотник кievскій 1720, апр. 1»; срібна з черню оправа Євангелія

(Національний музей історії України, № 4371) з написами на спідній дошці: «Сіє евангеліє делал Іеремей Белецький злотник Киевский», «Року 1722 декабря 2 сооружіся сіє евангеліє до обителі Печерской за благословенієм пречестного отца Іанікія Сенятовича архимандрита Печерского старанієм честнаго ієромонаха Артемія Арешкієвича із Шклова»; оправа Євангелія (Національний художній музей України, № 265) з підписом: «Маістерь сего дела Єремея Белецькі»; Євангеліє, оправлене в 1727 р. (Оружейна палата Московського Кремля, № 15465).

У відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій у складі колекції Софійського кафедрального собору збереглися і книги з бібліотеки І. Білецького: *Biblia Sacra Veteriset Novi Testamenti, secundum vulgatam versionem, ad ebraeam veritatem in veteri; ad Græcam vero in Novo Testamento, a D. Luca Osiandro perpurgata: & ad D.D. Lutheri versionem Germanicam collata; præfationibus deniq; eiusdem, in latinum sermonem transfusis, nec non argumentis ornata, & versibus singillatim distincta* (Lenæ: Excudebat Tobias Steinman, 1599. 4°, шифр Соф. 31), рукописний екслібрис: *Librum hunc sacrum donavit sacerdos Jacobus Irazki Hieromonacho Ieremia Bilecki Anno Donimi 1764 mense*. Його власницькі написи мають також книги:

1) Heidegger, Iohann Henrich (1633—1698). *Enchiridion Biblicum ieromnbnikon, lectioni sacrae analysi generali singulorum v. et n. test. librorum, et delibato capitum argumento; praemissis quinetiam ad notitiam cuiusque libri de auctore, summa, scopo, chronologia, partitione, & c. notis, subnexa libris singulis tabula synoptica, denique expressis interpretibus veteribus, augustanis, reformatis, pontificiis et hebraeis; unice inserviens*: Editio quinta (Prostat Jenae: Apud Io. Felicem Bielckium, 1723. 8°, шифр Соф. 336), екслібрис: *C numero librorum hieromonachi Ieremia Bielecki*;

2) Opitz, Heinrich (1642—1712). *Henrici Opitii D. & P.P. Novum Lexicon Hebraeo-Chaldaeo Biblicum*. (Lipsiae & Francofurti: Apud Haeredes Gottfried Liebezeit. Bibliop. Hamburg, 1705. 8°, шифр Соф. 1115), екслібрис: *C numero librorum hieromonachi Ieremia Bilecki*.

Отже, відомий київський бароковий ювелір Єремія Білецький став ченцем. Це говорить на користь твердження, що світогляд людей у період бароко був своєрідним. Свої твори мистецтва в будь-яких жанрах митці робили во славу Божу, сприймаючи себе як інструмент у руках Творця. Відомі світські джерела про золотаря та написи на зразках золотарства не згадують, що Єремія був ченцем. Те, що після смерті майстра його двір відійшов магістрату, свідчить, що він, певно, не залишив дарчої монастирю чи не узгодив юридично своє чернецтво.

Митрополиту Рафаїлу Заборовському належав примірник книги Кипріяна Карфагенського (?—258) «Єдність Церкви» з бібліотеки Софійського собору: *Cypriani Carthaginensis episcopi, totius africae primatis ac gloriosissimi Martyris opera, iam denuo quam accuratissime recognita, collatione facta editionum Pauli Manutij & Guilielmi Morelij ad exemplaria aliquot manuscripta vetustissima, certoque ordine, habita temporum ratione, in tres Tomos nunc primum distincta* (Parisiis: Apud Sebastianum Nivellium, via Iacobæa, sub Ciconijs, 1603. 2°, шифр Соф. 49), екслібриси: *Colegii Societat Jesu Camenenci Podolia, Ex libris Ecclesus Metropolitanana Cathedralis S. Sophia, Ex libris Rafail metropolitanus Kijoviensis S: Sophiae*. Кипріан Карфагенський стверджував, що оскільки єпископат єдиний і неподільний, то і

церква також має бути єдина. Гілок у дерева багато, але одна сила від його могутнього кореня. Так само і з церквою: наповнена світлом Господа, вона випромінює свої промені по всьому світові. Призначення 1731 р. Рафаїла Заборовського архієпископом Київським і Галицьким відбулось після того, як 1730 р. Варлаам Ванатович був позбавлений архієрейського сану та священства і простим ченцем висланий до Кирило-Білозерського монастиря. Митрополитом Рафаїл Заборовський став іменуватись лише з 1743 р., коли імператриця Єлизавета Петрівна повернула Київській кафедрі статус митрополії.

У складі бібліотеки Софійського кафедрального собору є і багато книг із католицьких монастирів. Після закриття ордену єзуїтів 1773 р. і поділів Речі Посполитої 1772, 1793, 1795 рр., а також переходом Волині до Російської імперії, римо-католицькі священники були активними учасниками польського національно-визвольного руху кінця XVIII—XIX ст., брали участь у збройному виступі Т. Костюшка, військовій кампанії Наполеона проти Росії 1812 р. За це багато католицьких монастирів було закрито, а деякі книги з їхніх бібліотек передали до Софійського кафедрального собору. Серед таких книг примірник краківської Біблії — *Biblia to iest ksiegi starego y nowego testamentu, Wedlug Lacinskiego przekladu starego, w kosciele powszechnym przyietego, na Polski ięzyk z nowu z pilnoscia przelozone, z dokladaniem textu zydowskiego y Greckiego, y z wykladem katolickim, trudniejszych miest, do obrony Wiary swietey powszechney przeciw kacercztwom tych czasow nalezacych: przez d. Iakuba Wuyka z Wagrowca, theologa Societatis Iesu* (W Krakowie: W drukarni Lazarzowey, 1599. 2°, шифр Соф. 18), який має напис: *Ex libris biblioteca ps Trinitatis canonica*, суперекслібрис у вигляді тиснення герба Товариства єзуїтів і вкладний напис братства Тринітаріїв — католицького чернечого ордену Пресвятої Трійці, який існував з 1689 р. у Берестечку, з 1718 р. — у Луцьку.

Любарська Василіянська школа була досить престижним навчальним закладом у Правобережній Україні в складі Речі Посполитої. Певно, польська знать покладала на неї такі ж надії, як на Кременецький ліцей: там виросте нове покоління вихованців, яке виведе Польщу з кризи. Один із лідерів Тарговицької конфедерації магнат Станіслав Ржевуський подарував вітальну оду з нагоди свого одруження на Кароліні Катерині Радзивілл у Любарський Георгіївський монастир чи школу при ньому. У бібліотеці Софійського кафедрального собору є примірник цієї оди: *Illustrissimo exelentissimo domono domino Stanislao Rzewuski. In Olesk, Podborce, Rozdol & Reiowiec & c. Praefecto Chelmensi & Colonello Co Loricato S. R. M. In Exercitu Regni Ac Celsissimae prinsipi Carolinae Catharinae Palatini Vilnensis Exercituumq; Lithuaniae Magni Ducis Michaelis Radziwil, lectissimae filiae auspiciatissimi connubii gratulatio A Devinctissima Magnis Nominibus Provincia Minor: Pol: Societatis JESU* (Leopoli: Typis Sacrae Regiae Majestatis in Collegio Societatis JESU, 1758. 4°, шифр Соф. 1225), екслібриси: *Ex Bibliotheca Basylika*, «Любарського Георгієвського монастиря № 13».

Дві книжки з бібліотеки Софійського кафедрального собору мають суперекслібриси на оправах — тиснення католицького єпископського капелюха з китицями з написом *Pietate religione virtute* (лат. Возвеличую побожність і сумління), *Ioan Prochnicki*:

1) Petrus Aureoli (1280—1322) *Commentariorum in primum librum Sententiarum pars prima [-secunda] auctore Petro Aureolo Verberio ordinis minorum archiepiscopo Aquensi s.p.e. cardinali Ad Clementem VIII pont. opt. max* (Romae: Ex Typographia Vaticana, 1596. 2°, шифр Соф. 452), екслібриси: *Collegii Societatis Iesu Camenenci Podolie, Hic liber minidomo abbatis Ioasapho Krokowski provenienc profecoro Collegii Kijoviensis profesiori Theodoro Woynicz Consule Kijoviensi Anno 1685, Ex bibliotheca Metropolitanano Kijovo Kathedrali;*

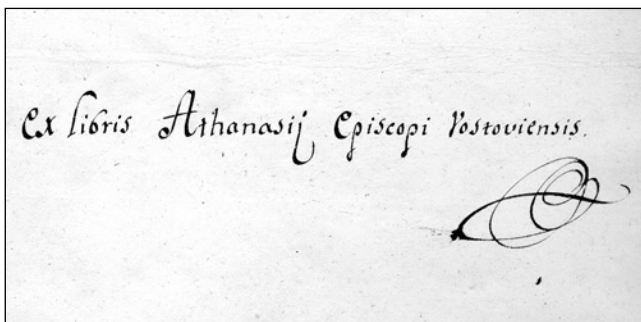
2) Petrus de Aquila (?—1361) *Petri Aquilani cognomento scotelli ex ord. min. In doctrina Ioan. Duns Scoti spectatissimi* (Venetiis: Apud Joannem Zenarium, 1600. 8°, шифр Соф. 457), екслібриси: *Collegii Societate Jesu Cremenensi, Ex libris Theodor..., Ex bibliotheca Metropolitanano Kijovo Kathedrali* (іл. 3).

Власником цих книжок був архієпискуп львівський, до того єпискуп Кам'янець-Подільський Ян Андрій Прохніцький (1553—1633), досить відомий в історії католицьких епархій України своєю прихильністю до єзуїтів. Почав він кар'єру з того, що кілька років був послом Сигізмунда III при іспанському дворі, потім отримав єпископство Кам'янецьке (1607). Заснував єзуїтську колегію в Кам'янці, при ній «значну бібліотеку». 1614 року дістав львівське архієпискупство, був спеціальним членом Львівської єзуїтської колегії. Цікавився історією свого роду, знайшов привілей Ягайла 1406 р., помяник Городищенського монастиря. На думку Михайла Грушевського, збірка архієпискупа Прохніцького цікава тим, що це меморіал історичного кредо одного з типових *gente Rutheni, natione Poloni*, з тих найстарших, що вийшли з найвизначніших руських боярських родів, рано спольщилися і посіли визначне становище серед галицької Польщі. Працю Прохніцького використав Симон Окольський для свого *Orbis Polonus* (1641): він наводив цитати грамоти з 1406 р. зі вставками з Городищенського помяника (*Orbis Polonus* I. 440—1) [9].

Загадкою здається на перший погляд наявність у кафедральній бібліотеці чималої кількості книг із екслібрисами єпископа Ростовського Афанасія (Вольховського Петра, 1712—1776). Він закінчив Київську духовну академію 1740 р. У травні 1745 р. був пострижений у ченці і призначений префектом Троїце-Сергієвої лаври. 1753 року висвячений на архімандрита і призначений ректором Ярославської духовної семінарії, 1758 хіротонісаний на єпископа Тверського, 1763 переведений до Ростова єпископом, де й помер у 1776 р. [10, с. 129]. У колекції Софійського кафедрального собору збереглося п'ять багатотомників з його екслібрисом *Ex libris Athanasii Episcopi Rostoviensis*:

Ил. 3. Суперекслібрис архієпискупа Львівського Яна Андрія Прохніцького

Лл. 4. Екслібрис єпископа Ростовського Афанасія Вольховського

1) Buddeus Joannes Franciscus (1667—1729) *Isagoge historico-theologica ad Theologiam universam singulasque eius partes. Tomus posterior sive libri posterioris, partisque adeo specialis section posterior historiam Ecclesiasticam, theologiam polemicam et exegeticam exhibens* (Lipsiae: Ex Officina Thomae Fritschii, 1730. 4°, шифр Соф. 420);

2) Buddeus Joannes Franciscus (1667—1729) *Institutiones theologiae dogmaticae variis observationibus illustratae cum privilegio sacrae caesareae Maiestatis* (Lipsiae: Ex Officina Thomae Fritschii, 1723. 4°, шифр Соф. 454);

3) Marco Antonio De Dominis (1560—1624). *De republica ecclesiastica libri X. Autore Marco Antonio de Dommis archiepiscopo Spalatensi cum suis Indicibus* (Heidelbergae: Cura Iohannis Lancellotti, 1618—1622. Libri X. 1618. 2°, шифр Соф. 155);

4) Matthaew Poole (1624—1679). *Synopsis criticorum aliorum sacrae scripturae interpretum et commentatorum, summo studio et fide adornata indicibusque necessariis instructa a Matthaewo Polo, londinensi: complectetens libros omnesa Genesi ad Jobum ex recensione Iohannis Leusden* (Ultrajecti: Sumtibus Iohannis Ribbii, Iohannis van de Water & Francisci Halma, 1684—1686. Vol. I—V. 2°, шифр Соф. 268);

5) Erasmus Roterodamus, Desiderius (1466—1536). *Opera omnia emendatiora et auctiora, ad optimas editiones praecipue quas ipse Erasmus postremo curavit summa fide exacta, doctorumque virorum notis illustrate*: 10 t. (Lugduni Batavorum: Curâ impensis Petri Vander Aa, 1703—1706. 2°, шифр Соф. 723) (іл. 4).

З'ясувалось, що ці багатотомники надійшли до бібліотеки Софійського кафедрального собору від митрополита Київського і Галицького Самуїла (Миславського) по його смерті в 1796 р.³ Справа в тому, що Афанасій (Вольховський) був єпископом Ростовським протягом 1763—1776 рр., а Самуїл (Миславський) — його наступником по кафедрі (1776—1783). Певно, якась домовленість про те щоб передати книги на батьківщину, була, тим паче, що вони обидва були членами Синоду, принаймні бачились і знали як земляки.

Є в бібліотеці Софійського кафедрального собору цікавий конволют з 16 алігатів, що становлять хвалебні промови польській знаті — Варлааму Ясинському; Яну Гнинському (1625—1685), римо-католицькому єпископу Каменецькому; Стефану Чарнецькому (1599—1665,) національному герою Речі Посполитої; Августу Олександрові Чорторійському (1697—1782), одному з найбільших земельних власників Речі Посполитої; Станіславу Матеушу Ржевському (1662—1728), воєводі Белзькому; Юзефу Ольшанському (1727—1738), суфра-

³ *Catalogus Samueli, metropolia Kijoviensis et Halicensis*. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 312. № 6. Арк. 385—392. Рукопис.

гану (помічнику) Холмського римо-католицького єпископа; Янушу Олександру Сангушку (1712—1775), польському магнату; Юзефу Потоцькому (1673—1751), одному з найбагатших магнатів Речі Посполитої; Андрію Станіславу Костці Залуському (1695—1758), єпископу Краківському; Афанасію Шептицькому (1686—1746), греко-католицькому єпископу Львівському і Галицькому; Франтішку Антонію Кобельському (1679—1755), римо-католицькому єпископу Каменецькому; Вацлаву Ієроніму Сераковському (1699—1780), римо-католицькому єпископу Каменецькому; Йахиму Мороховському (1576—1631), василіанину, полемісту, греко-католицькому єпископу Луцькому і Берестейському; Фрідріху Августу II (1797—1854), королю Саксонії (шифр Соф. 1226). На першому алігаті є напис: *Ex libris Theodoric Smorzeuski*. Такий самий напис є на книзі [Mohila P., Kozłowski I.T.] *Zebnanie krotkiej nauki o artikulach wiary prawoslawno katolickiej chrzescianskiej... A dla cwiczenia Mlodzi, za rozkazaniem y Blogoslawienstwem Starszych, do Druku podane* (Київ W S: Lawrze Pieczarskiej, 1645. 216 s. 8°, шифр Соф. 441). Також збереглися конспекти лекцій Київської академії 1727—1730 рр. з помітками Тимофія Смаржевського і філософські трактати професора, члена ордену єзуїтів Андрія Куровського 1739—1740 та 1740—1741 рр., записані Теодором Смаржевським [11].

Кроком до впорядкування церковних і монастирських бібліотек було розпорядження митрополита московського Філарета (Дроздова) 1853 р. про удосконалення способів зберігання в церквах, монастирях, ризницях соборних старожитностей і бібліотек. У ньому зазначено, що відомості про все рухоме майно треба було звести в описи. На кожному рукописі чи старовинній книзі під останнім рядком першого листа потрібно зробити напис, наприклад, «належить Великому Успенському собору 1852 р.», що слугував би непорушним захистом церковного майна. Де б не з'явилася книга з таким написом, її необхідно було повернути до церкви, якій вона належала. Опис зібрань мав бути складений за схемою бібліотек навчальних закладів: I. Святе Письмо; II. Твори отців церкви; III. Церковні правила; IV. Богослужбові книги; V. Тлумачення Святого Письма; VI. Церковна історія; VII. Катехізис і догматичне богослов'я; VIII. Повчальне богослов'я; IX. Проповіді; X. Полемічні твори; XI. Суміш богословська; XII. Класичні твори; XIII. Філософія; XIV. Закони громадянські; XV. Література; XVI. Історія загальна; XVII. Літературознавство; XVIII. Природничі науки; XIX. Інше⁴. Але відсутність бібліотекаря в Софійському соборі, коли матеріальну відподальність за бібліотеку було покладено на протоієрея або одного з ієреїв, завадила виконанню розпорядження митрополита Філарета. Лише 290 одиниць книг (без періодичних видань) в історичній бібліотеці собору стоять за такими розділами. Основна ж частина книжкового зібрання має номери по порядку від 1 до 1755. Тобто систематизувати за пропонованими розділами почали лише нові надходження, а стару бібліотеку не чіпали. Можливо, це було свідоме рішення зберегти бібліотеку, закладену ще Петром Могилою, в первинному стані.

⁴ Матеріали по истории Киево-Софийской библиотеки. Институт рукопису НБУВ. Ф. 233. № 6. Арк. 16—17. Рукопис.

Частина книг із основного зібрання перебуває у відділі стародруків та рідкісних видань; відображено в каталогах колекцій інкунабул, палеотипів, кирилических стародруків, громадянського друку, рідкісних видань. У друкованих наукових каталогах цих колекцій вказано екслібриси та інші провенієнції. Деяких книг не було ще під час передання бібліотеки Софійського кафедрального собору Київському губернському комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини в 1921 р.⁵ У відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ бібліотека Софійського кафедрального собору становить 1795 одиниць зберігання.

Таким чином, атрибуція власницьких написів, рукописних екслібрисів на книгах із бібліотеки Софійського кафедрального собору дає додаткову інформацію до архівних документів, слугує основою нових досліджень з історії церкви в Україні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ковальчук Г. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. Київ: НБУВ, 2004. 644 с.
2. Бондар Н.П. Стародруки XVI ст. з монастирських збірок у фондах НБУВ. *Наукові праці НБУВ*. 2013. Вип. 37. С. 333—354.
3. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 3: Библиотека Киево-Софийского Собора. Москва: Университетская тип., 1904. 372 с.
4. Болховітінєв Є. Вибрані праці з історії Києва / упоряд., вст. ст. та додатки Тетяни Ананьєвої. Київ: Либідь-ІСА, 1995. 488 с.
5. Justus Lipsius and the Post-Machiavellian Prince, in: Brooke Ch. *Philosophic Pride: Stoicism and Political Thought from Lipsius to Rousseau*. Princeton University Press, 2012. P. 12—36.
6. Огієнко І. Київська митрополитанська друкарня. Сторінка з історії української культури XVIII в *Літературно-науковий вісник*. 1924. Кн. VII—IX. С. 305—319.
7. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем академиею: в 3 ч. Киев: В Университетской типографии, 1856. Ч. 2. С. 73—74.
8. Лукомский С.В. Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского. Сообщ. О.И. Левицкий. *Киевская старина*. 1890. Т. 30. № 9. С. 477—485.
9. Грушевський М.С. Причинки до історії роду Бибельських, зібрані арцибіскупом львівським Яном Прохніцьким. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1902. Кн. 4. Т. 48. С. 1—12.
10. Павловский И.Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. Издание Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава: Товарищество печатного дела, 1914. XVI, 294 с.
11. Рукописи Иркутской духовной семинарии. *Труды Киевской духовной академии*. 1892. Т. 3. С. 305—312.

⁵ Доповідна записка про обслідування бібліотеки Софійської філії та акти про передачу бібліотеки до Всенародної бібліотеки України 1931—1932. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 33. № 2979. Рукопис.

5

РОЗДІЛ

ТЕКСТОЛОГІЧНА,
ІСТОРИКО-
КУЛЬТУРОЛОГІЧНА
І МУЗИКОЗНАВЧА
АТРИБУЦІЯ

5.1.

Текстологічна атрибуція джерел
у проповідях Антонія Радивиловського

5.2.

Проблема авторської атрибуції
у дослідженні нотної бібліотеки

5.3.

«Реквієм» Вацлава Жевуського:
історія твору і атрибуція джерела

5.1. Текстологічна атрибуція західноєвропейських джерел у проповідях Антонія Радивиловського

Ольга Максимчук

Антоній Радивиловський (бл. 1620—1688) належить до плеяди найталановитіших українських авторів другої половини XVII ст., які формували так званий киево-чернігівський культурно-інтелектуальний осередок. На сьогодні Радивиловський знаний передовсім своїм чималим за обсягом і багатим за змістом проповідницьким доробком. Здобувши орієнтовано у 1640-х рр. освіту в Могилянському колегіумі, Радивиловський, як припускають, деякий час обіймав посаду архідиякона Чернігівської кафедри, хоча достеменно це не підтверджено [1, с. 83—84]. У першій половині 1650-х рр. він проповідував у Загорівському монастирі на Волині [2, с. 210; 3, с. 45], а 1656 р., повернувшись до Києва, став постійним проповідником у Києво-Печерській лаврі, згодом — її намісником. Наприкінці 1683 р. Антонія обрано настоятелем Пустинно-Микільського монастиря, в якому він перебував до своєї кончини.

Радивиловський є автором двох гомілетичних збірників «Огородок Марії Богородиці» (1676) та «Вънец Христов» (1688), що були надруковані в київській лаврській друкарні. Утім, до сьогодні збереглись також рукописні книжки його казань під майже ідентичними до друкованих назвами: два томи збірки «Огородок Пресвятой Богородици», датовані 1671 р., і один том пам'ятки «Вънец Христов» (укладений у період між 1676 і 1683 рр.) [4, с. 10 (I)¹]. Пам'ятки зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського під шифрами Ф. 308 (фонд Пустинно-Микільського монастиря), од. зб. П 560, I/1—2 та од. зб. П 560, II відповідно. Ці рукописні книги були відомі вітчизняним дослідникам уже в XIX ст.: нумерацію одиниць зберігання у фонді

¹ Тут і далі латинська цифра в круглих дужках після номеру сторінки вказує на порядок рахунку сторінок у випадку, коли книжка має роздільну пагінацію її частин.

подаємо за каталогом Миколи Петрова «Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве» (1869, вип. 2) [5, с. 253].

Більшу частину своїх проповідей із рукописних збірників Антоній Радивилівський вмістив, із деякими доповненнями і змінами, до друкованих книжок. Окрім того, десять із його неопублікованих казань вийшли друком наприкінці XIX ст. стараннями київського філолога М. Марковського [4, с. 1—70 (II)]; вони належать до «оказіональної» літератури, тобто були створені з конкретної нагоди чи присвячені певній події: на роковини з дня смерті Петра Могили, на обрання Інокентія Гізеля архімандритом Києво-Печерської лаври, на погреб (поховання) ігумена Видубицького монастиря Климентія Старушича й ігумена Межигірського монастиря Варнави Лебедевича, а також слова (тобто проповіді) часу російсько-турецької війни 1676—1681 рр., у якій брали участь козацькі загони. По одному з цих рукописних слів «часу войны» увійшли до хрестоматійного збірника «Українська література XVII ст.», укладеного В. Кречетом [6], та видання «Радивилівський Антоній. Барокові проповіді XVII століття», упорядкованого О. Нікою та Ю. Олешко (Київ, 2019) [7].

Гомілетичні тексти Антонія Радивилівського належать до барокового типу казань, що сформувався на українських землях у XVII ст. під впливом західного проповідництва, прийшовши на зміну «традиційній» середньовічній гомілії візантійського взірця. «Джерелами традиційних проповідей... були слова отців церкви, твори давніх київських ораторів та греко-слов'янські зразки. Традиційна проповідь мала на меті повчання, напучення православних; тлумачення понять і приписів християнства; екзегези біблійного тексту» [8, с. 30]. Вона створювалася без зайвих «риторичних хитрощів», суворих норм до форми викладу не існувало [9, с. 25]. Натомість написання барокових казань сприймали вже як літературну творчість, до них «висувалася вимога публіцистичності» [9, с. 22]. Відповідно, до побудови казання «нового типу» почали ставитися мов до риторичної вправи; воно мало бути укладене за чітко визначеною трискладовою схемою (ексордин, тобто вступ, де формулюється тема проповіді, нарація, тобто розвиток теми, і конклюдія, чи підсумок). Тематика барокового казання, порівняно із «традиційною» проповіддю, розширилась, у ній відбито як історичні й політичні реалії того часу, так і панегіризм ранньомодерної культури [8, с. 31—32]. Виклад проповіді мав супроводжуватися незвичними метафорами, порівняннями й іншими яскравими ораторськими тропами, бути експресивним, повнитись цікавими прикладами, що їх проповідники активно черпали зі «світських» джерел.

Подібним чином проповідницький доробок Антонія Радивилівського характеризується численними інтертекстуальними зв'язками: у своїх казаннях він покликається не лише на святоотецьку спадщину, а й згадує імена новочасних європейських письменників і теологів, не оминає увагою давньогрецьких і давньоримських авторів. Окрім суто біблійної образності, Антоній використовує численні приклади (*exempla*) зі сфери природознавства, історії, суспільно-політичного устрою, а також літератури й античної міфології, що покликані були урізноманітнити виклад і зацікавити реципієнта. Частину з них він запозичує із західноєвропейських за походженням збірок оповідань і притч, таких,

наприклад, як «Римські діяння» та «Велике зеркало» [4, с. 95—110 (I)], цитує байки Езопа, використовує оповідний матеріал із тематичних збірок прикладів для проповідей Йогана Герольта [4, с. 110 (I)] тощо.

Антоній Радивиловський належав до епохи, в якій визначальним був традиціоналістський, або нормативний, тип художньої свідомості (див. класифікацію типів художнього мислення у колективній праці С. Аверинцева, М. Андреева, М. Гаспарова та ін. [10]). Тож не дивно, що слідування авторитетним взірцям і запозичення в них ідей, образів і мотивів є характерною рисою творчості Радивиловського й інших ранньомодерних українських авторів як представників періоду традиціоналістської поезики. Завдання дослідників — виявити й атрибутувати ці запозичення.

Серед прикладів, що наводить у своїх казаннях Антоній, часто трапляються описи певного зображення, візуальної композиції, наприклад, емблеми чи герба, до символічного змісту яких апелює проповідник. Такі образи, безумовно, потребують виявлення й аналізу, що дасть змогу доповнити і деталізувати перелік літератури, якою послуговувався під час створення своїх казань український автор. Відповідно мета цього нариса полягає в тому, щоб виокремити подібні візуальні компоненти у творчості Радивиловського, насамперед образи, пов'язані із західноєвропейською емблематичною традицією, і спробувати здійснити атрибуцію першоджерел, звідки вони були запозичені.

Варто зазначити, що текстологічна атрибуція полягає не лише в установленні чи доведенні авторства усього твору, а й у визначенні генези його фрагментів, тобто ідентифікації претекстів, якими міг користуватись автор. Виявлення джерел твору вписує його у ширший контекст — національної чи регіональної літератури того часу, а також дає змогу встановити художні смаки автора, його читацькі преференції, визначити, до якої стильової чи естетичної парадигми він себе зараховував, кого уважав за приклади для наслідування тощо. Пошук і виявлення текстологічних зв'язків демонструють залученість українських авторів до загальноєвропейського інтелектуального простору. Тому атрибутування образних запозичень у текстах Антонія Радивиловського допомагає представити його творчість як ланку, що поєднує літературні процеси в Україні другої половини XVII ст. і ранньомодерній Європі.

Своєрідний емблематизм візуальних образів у творчості Антонія Радивиловського свідчить, очевидно, про використання проповідником західної емблематичної літератури. Варто зазначити, що від часів Ренесансу в європейській культурі поняття «емблема» означає єдність віршованого тексту і відповідного йому графічного зображення [11, с. 162]. Характеристику емблеми як жанру зображальної поезії можна знайти у різних ранньомодерних студіях зі словесних мистецтв, наприклад, у популярному в новочасній Європі підручнику з поезики *Institutiones poeticae* єзуїта Якоба Понтана. У ній закріплено класичну трискладову структуру емблеми, яка повинна мати інскрипцію — девіз, або напис (епіграф, мотто, лемму), власне графічний образ і субскрипцію (віршоване пояснення, епіграму, зрідка — елегію)². Пізніше до цієї схеми міг

² Pontanus J. *Poeticarum institutionum libri tres*. Ed. 2. Ingolstadii: Excudebat Adam Sartorius, 1597. P. 189.

бути доданий ще один складник — прозовий коментар, що поглиблював тему, заявлену в інскрипції.

Чи не найпоширенішою формою побутування ранньомодерної емблеми були емблематичні збірники, що поєднували графічне зображення з віршованими й прозовими текстами. Їхня поява й активне функціонування припадає на XVI—XVIII ст., до початку XIX ст. вони майже виходять з ужитку [12, с. 4]. За підрахунками дослідників, існує близько двох тисяч назв книг, написаних європейськими мовами і пов'язаних із емблематичною традицією [13, с. 190].

Зважаючи на функціонування порівняно невеликої кількості оригінальних українських емблем, Олександр Солецький вважає, що в українській літературі XVII—XVIII ст. поширений не стільки європейський жанр класичної трискладової емблеми, скільки емблематичний принцип письма, який полягає у використанні емблеми як смислотворної чи мнемонічної моделі, своєрідного способу представлення візуального образу засобами художньої мови [13, с. 193]. Зокрема, творчу манеру Антонія Радивиловського характеризує використання зредукованої до суто словесної форми емблематичної образності. Про особливий «емблематизм» його проповідей згадує М. Марковський у монографії «Антоний Радивилівський, южно-руський проповідник XVII в.». Серед джерел образності українського казнодія дослідник називає *Hieroglyphica* Пієрїя Валеріано (Пієрїуса) і *Polybistor symbolicus* Ніколя Коссена (Кавзинуса) [4, с. 67 (Г)]; вказівки на ці імена і праці залишив у своїх проповідях сам автор³.

Серед інших пов'язаних із емблематичною традицією видань, що їх використовує як «скарбницю» прикладів Антоній Радивиловський, дослідники називають книги єзуїта Гайнріха Енгельграве *Lux evangelica* і *Coeleste pantheon sive Caelum novum*, а також, ймовірно, *Symbolorum et emblematum* Йоахіма Камерарія [14, с. 34, 50].

Варто додати, що Антоній Радивиловський, скоріш за все, розпочав своє ознайомлення з емблематичною традицією ще за навчання в Могилянському колегіумі, а саме з курсів словесного мистецтва. Адже апелювання до емблематичних зображень пов'язане не в останню чергу зі своєрідною освітньою системою, званою як *Ratio studiorum*, що була запроваджена в латиномовних єзуїтських колегіумах того часу. Студенти там мали вміти витлумачувати різноманітні «ієрогліфіки», візуальні символи й емблеми, а також могли створювати емблеми на задану тему [15, с. 12]. У колегіумах, керованих приписами *Ratio studiorum*, практикували щорічні виголошення емблематичних «орацій» і інших поетичних творів, серед яких обирали найліпші [16, с. 12, 201]. Очевидно, взоруючись на приклад єзуїтських навчальних закладів, різні вправи зі створення емблематичної поезії виконували і спудеї Могилянського колегіуму: кілька емблематичних віршів польською і церковнослов'янською мовами, а також виклад теорії емблематики вміщено в могилянському рукописному під-

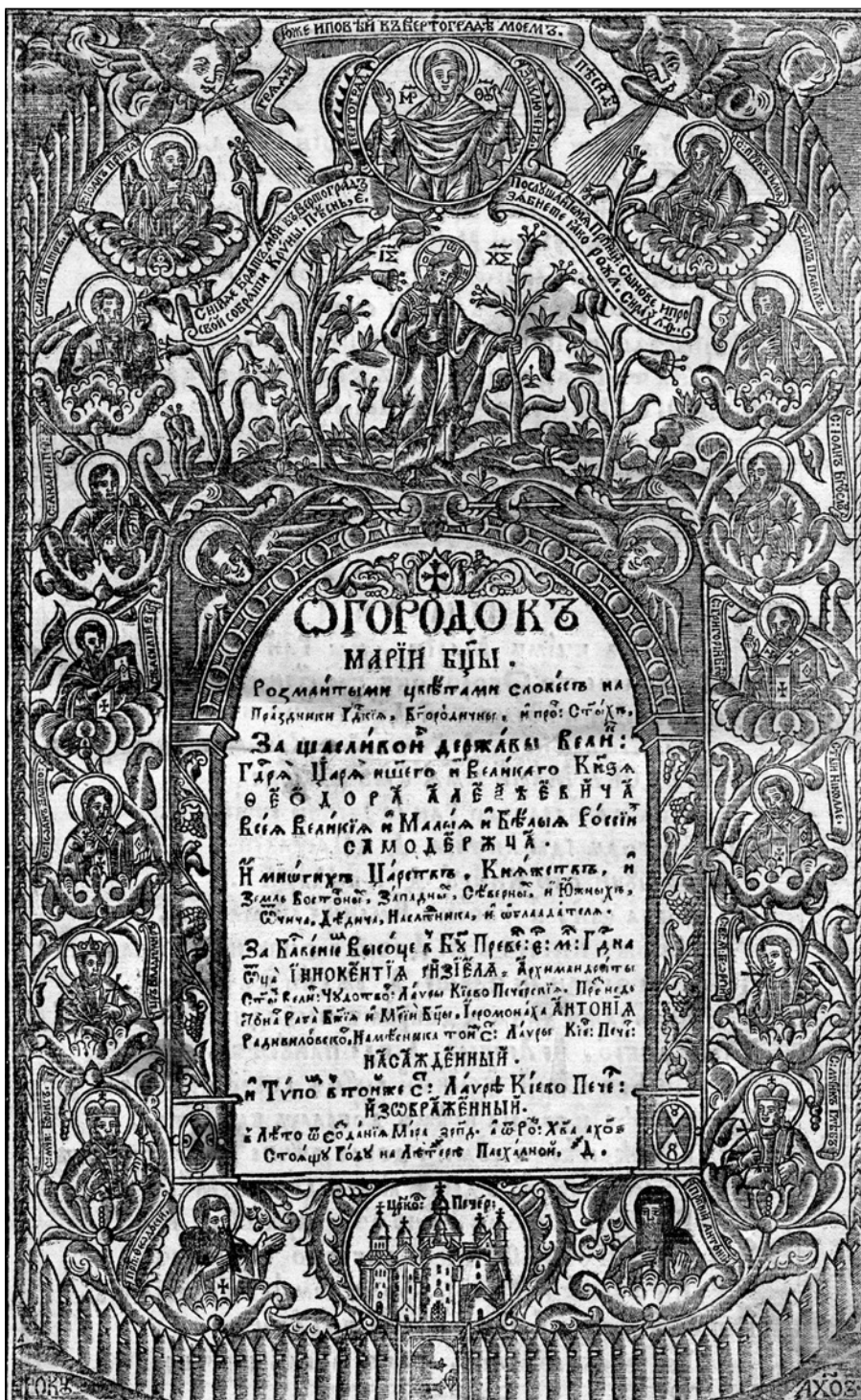
³ Радивиловський Антоній. Огородок Марїи Богородици. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1676. С. 188, 863.

ручнику з риторики 1693 р. [17, с. 206—207; 18]. Опис емблеми як поетичного жанру трапляється і в інших підручниках, присвячених мистецтву слова, у середовищі Київської академії. Наприклад, розділ щодо емблеми як різновиду епіграми можна знайти вже у конспекті курсу поезики 1637 р. [19, с. 137—139], що його читали, як вважає В. Крекотень слідом за В. Аскоченським, М. Петровим і іншими дослідниками, у Могилянському колегіумі [19, с. 122]. О. Циганок висловила припущення, що цей рукопис походить не з Могилянки, а був створений у котромусь із єзуїтських навчальних закладів [20, с. 58—59]. Утім, те, що він опинився у складі конволюту, який зберігався у бібліотеці Київського Софійського собору, засвідчує: православне вчене середовище у Києві було добре обізнане з теорією емблеми. В одній із найвідоміших на сьогодні могилянських поетик XVIII ст. — «Саду поетичному» (*Hortus poeticus*, 1736—1737) Митрофана Довгалевського — емблему, разом із епітафією, символом та ієрогліфом, виокремлено у восьмий садовий «плід», що зростає з «квітки» поезії. Довгалевський наводить таке визначення емблеми: це «фігурне зображення, яке одним своїм виглядом ясно передає характер і життя речі, яка мислить, ґрунтуючись на природних властивостях інших речей, які мислять» [21, с. 236]. Також Довгалевський згадує про тричастинну структуру емблеми; на думку автора поетичного курсу, вона дуже подібна до символу, а відрізняється від нього передовсім тим, що містить, окрім короткого підпису, ще й віршоване пояснення. Звідси стає зрозуміло, чому Антоній Радивиловський часто використовує на позначення емблематичного зображення термін «символ», або «символюм». Натомість ієрогліф, за словами Довгалевського, — це просто малюнок без жодного пояснювального тексту.

Вальтер Кролл зауважує, що визначення емблеми, символу, ієрогліфа, а також епітафії, які наводить Довгалевський, майже дослівно узяті з праці німецького єзуїта Якоба Масена *Speculum imaginum veritatis occultae* (1650); його виклад про *imagines figuratae* ліг в основу теорії емблеми і в інших українських підручниках епохи Бароко [16, с. 237—238]. На думку дослідника, тогочасні українські автори керувались поетичними принципами, викладеними у книжці Масена, згідно з якими емблема та інші подібні до неї жанри, як-от символ та ієрогліф, споріднені належністю до ширшого поняття «фігуративної» образності [16, с. 196, 238]. Функція емблеми, за Масеном, полягала у відчитуванні смислу *imagines figuratae* — як власне образу, так і підпису, що його супроводжує [16, с. 238]. Можемо припустити, що для Радивиловського терміни емблема, символ, ієрогліф, подібно до фігуративної образності в Масена, також були тісно пов'язаними, а часом навіть взаємозамінними, український автор позначав ними візуальний образ та його вербальне доповнення чи пояснення, покликані представити певний прихований сенс.

Список видань, якими володів і користувався Антоній Радивиловський, не зберігся. Установити його читацькі переваги на підставі вказівок самого автора досить складно, оскільки, наприклад, апелюючи у своєму тексті до конкретного зображення, Радивиловський переважно не деталізує, де саме воно вміщене, яким виданням він користується тощо. Утім, відшукати згадані ним

Лл. 1. Титульний аркуш видання проповідей «Огородок Маріи Богородицы» (1676) Антонія Радивиловського

емблеми можна на підставі словесного опису в проповіді та наведеної лемми (найчастіше проповідник наводить її у перекладі з латини). Це і буде тим методологічним прийомом, який допоможе виконати текстологічну атрибуцію джерел, до яких звертався Антоній Радивилівський. Однак ватро пам'ятати, що інколи подібні між собою емблематичні зображення стараннями різних укладачів «переходили» зі збірника в збірник. Тому стверджувати, що Антоній послуговувався доробком конкретного автора, слід із певним застереженням, зважаючи на те, чи є ця емблема або її опис у інших виданнях.

Матеріалом для дослідження слугують проповіді Антонія Радивилівського із видання «Огородок Марії Богородиці» (1676) (іл. 1), та деякі його казання з рукописного «Огородока Пресвятої Богородиці» (1671), які не увійшли до друкованої книжки. Сам Антоній не завжди використовує слово емблема на позначення тих зображень, до яких він апелює. Також проповідник звертається до таких понять як «символюм» чи «символум», знаменіє, герб, «клейнот» (коли йдеться про зображення, що лягали в основу гербів світських і духовних осіб), подобенство. Для нього всі ці поняття, що їх, за Якобом Масеном, можна було б назвати фігуративною образністю, тісно пов'язані між собою через залежність від візуальної компоненти, що їм передує і яку вони описують. Інколи проповідник уникає спеціального поняття і просто переповідає те, що можна побачити на відповідному малюнку.

Виявлені приклади використання Антонієм Радивилівським візуальної образності емблематичного характеру наведено у табл. 1. Літера «Р» після заголовків деяких проповідей вказує, що казання узято з рукописного збірника Радивилівського, оскільки воно не увійшло до друкованого «Огородка». В правому стовпчику таблиці вказані ймовірні джерела запозичення, де наведено чи згадано подібні емблеми. Оскільки деякі з них трапляються не в одному, а в кількох збірниках, то є ймовірність того, що існують й інші, не виявлені джерела, які містять схожі графічні зображення чи їхні описи. Позаяк достеменної інформації про те, яким саме виданням того чи іншого автора міг користуватись Антоній, ми не маємо, то посилаємося на видання доступних нам років (адже та сама збірка могла виходити друком неодноразово).

Таблиця 1

Ймовірні джерела запозичень у творчості Антонія Радивилівського

№	Цитата	Можливе джерело образності
1	Єдин з княжат взял себѣ в знаменіє Святой Тройцы на чтоденную память три струсевы пера, бѣлое, зеленое, червоное, и подписал: <i>Завше</i> (Слово 3 на Святу Трійцю) ¹	Лемма: <i>Semper Symbola heroica</i> Сильвестра П'етрасанти ² <i>Symbola divina et humana</i> Якоба Типотія, кн. 3 ³
2	Єдин з монархов взял был себѣ за клейнот два круги, еден небесный, другій земный, и подписал: <i>Боронити Божей чести и отчизны желаю</i> (Слово 3 на Святу Трійцю) ⁴	Лемма: <i>Et Patri, et patriae Selectorum Symbolorum Heroicorum</i> Соломона Нейгебауера ⁵ <i>Symbola divina et humana</i> Якоба Типотія, кн. 1 ⁶

№	Цитата	Можливе джерело образності
3	Звѣря ѣж, маючи для оборони своєї на себѣ скурку остистую, таким ся хлюбит написом: <i>Оздоба и живот мой в оружию</i> (Слово 1 на Воздвиження) ⁷	Лемма: <i>Decus et tutamen in armis Electorum symbolorum (Polybistor symbolicus)</i> Ніколя Коссена ⁸ <i>Symbola heroica</i> Сильвестра П'етрасанти ⁹ <i>Symbola divina et humana</i> Якоба Типотія, кн. 3 ¹⁰
4	Исабелля кролюва Арагонская мѣла симболом такое пару квѣтов, еден звано соліенітропус мѣсячник, а другій гелѣотропус солнечник, з таким написом: <i>Гряду и на вѣчнаго взираю</i> (Слово 1 на рочини Петра Могили — Р) ¹¹ Изабелля царица Арагонская мѣла симболом такое пару квѣтов, еден звано мѣсячник, другій солонечник, з написом таким: <i>Гряду и вѣчноє утатрую</i> (Слово 3 на Іоанна Богослова — Р) ¹² У друкованому «Огородку» цей приклад зі слова на Іоанна Богослова розширено таким чином: «Єдина з цариц Арагонских мѣла символом albo знаменіе такое, пара цвѣтов, еден звано геліотропус albo солнечник, другій селенітропус albo місячник, з написом таким: <i>Гряду и вѣчноє усмотрую</i> » (Слово 3 на Іоанна Богослова; на берегах сторінки зазначено ім'я цариці — Ісавелля; як можна помітити, у друкованій проповіді на Іоанна Богослова опис подано більш повно, із зазначенням латинських назв квітів) ¹³	Лемма: <i>Sequor et aeternum specto</i> Латиномовний <i>Mundus Symbolicus</i> Філіппо Пічинеллі (перше видання вийшло італійською мовою у 1653 р., але згадка про герб королеви Ізабелли з'являється тільки у пізнішому латиномовному виданні 1681 р., а оскільки проповідь Антонія була створена набагато раніше, він, очевидно, запозичив опис емблеми не з цього видання) ¹⁴ Підручник з риторики <i>Orator extemporaneus</i> Міхала Радау (у першому виданні вказане ім'я Георга Бекхера) ¹⁵ : <i>Isabella Aragoniae regina in symbolo habuit duos flosculos, unus vocabatur Scelenitropos, id est, Flos Lunae: alter Heliotropos, id est, Flos Solis: cum lemmate: Sequor & aeternum specto</i> (Ізабелла, королева Арагонії, як символ мала дві квіточки, одна називалась Селенітропос, тобто Квітка Місяця; інша — Геліотропос, тобто Квітка Сонця; із заголовком: «Слідую і вічне споглядаю») ¹⁶
5	Старожитность, хотячи челоуѣка доброго сердца выразити, маліовала орла, а он з одной стороны на небо непогодное и блискающее волно и без жадного ображеня смотрит, з другой зась стороны на гору идет, с таким написом: <i>Ани мене забити, ани устрашити может</i> (Слово 1 на Іоанна Златоуста) ¹⁷	Лемма: <i>Nec occidere me, nec terrere Symbolorum et emblematum</i> Йоахима Камеарія, кн. 3, емблема 4 ¹⁸ Лемма, наведена у збірнику до цієї емблеми — <i>Per tela, per ignes</i> . Однак Радивилівський, очевидно, використовує як лемму іншу фразу зі супровідного тексту, що пояснює емблему: <i>...Aquilam (referente hoc Hieronymo Ruscello) Symboli loco usurpavit, magno impetu contendente suo volatu adversus montem, circa quem coelum existit admodum turbidum, plenum pluviis, grandine, fulminibus & aliis faevis tempestatibus, contra quae universa Aquila nihilominus illis omnibus spretis alacriter contendit, aciem oculorum ad Solem supra montem apparentem semper dirigem, atque eo tandem per tot pericula pertingens, cui inventioni Hispanicum dictum adjunxit: Ni Matarmi, Ni Spanrarmi, id est nec occidere me, nec terrere,</i>

Продовження табл. 1

№	Цитата	Можливе джерело образності
		<p><i>scilicet, potest</i> (Він, покликаючись тут на Джироламо Рушеллі, використав у якості символу Орла, котрий з великим натиском свого польоту лине назустріч скелі, навколо якої небо показується вельми неспокійним, з дощем, градом, блискавками та іншими негодами, проти яких, тим не менш, Орел, нехтуючи ними усіма, бадьоро скеровує усі свої зусилля, гостроту зору до Сонця над горою, що показується, завжди направляючи, а також досягаючи її через такі небезпеки; цій винахідливості [він] вклав сказане іспанською: <i>Ni Matarmi, Ni Spanrarmi</i>, — що означає: «Це, звісно, не може мене ані вбити, ані налякати»)¹⁹</p> <p>Дослівно такий самий фрагмент знаходимо у збірці <i>Hieroglyphica</i> Пієрія Валеріано²⁰</p> <p><i>Le imprese illustri</i> Джироламо Рушеллі²¹</p> <p>Рушеллі наводить лемму лише іспанською та італійською мовами: <i>Ni matarme, ni span-tarme, Ne ucciderm, ne spaventarmi</i>²²</p>
6	<p>Єдин з премудрых, хотячи подобенством выразити, яко пієнкная и душеспасенная реч ест наслѣдовати Христа Спасителя в добродѣтелях, намаліовал огорожок, полный rozmaityх цвѣтов, а межи ними цвѣт солнечник названный, который завше рушает главу свою за солнцем, и хочай бы солнце зашло в мурь, оный пред ся главу свою оборочает за рушеніем солнца, и на похвалу его подписал: <i>Не за нижшими речами иду</i> (Слово 1 на Андрія Первозванного)²³</p>	<p>Лемма: <i>Non inferiora secutus</i></p> <p><i>Symbolorum et emblematum</i> Йоахима Каме-рарія, кн. 1, емблема 49²⁴</p> <p><i>Symbola heroica</i> Клода Парадена²⁵</p> <p><i>Mondo simbolico</i> Філіппо Пічінеллі²⁶</p> <p><i>Selectorum emblematum</i> Габрієля Ролленга-гена²⁷</p> <p><i>Emblemata partim ethica</i> Ніколауса Ройснера, емблема № 29²⁸ (не містить малюнка чи згадок про соняшник, отже, Радивилівський користувався іншим джерелом)</p>
7	<p>Анна царица Венгѣрская, Фердинанда першого цесаря жена, руцѣ злученія мѣла з рожею за символом албо подобенство любви Божіей, при таком написѣ: <i>Так на вѣки</i> (Слово 1 на Саву Освяченого)²⁹.</p>	<p>Лемма: <i>Sic in perpetuum</i></p> <p><i>Symbola divina & humana</i> Якоба Типотія, кн. 1³⁰</p> <p><i>Orator extemporaneus</i> Міхала Радау: <i>Anna Regina Ungariae et Bobemiae Ferdinandi I Imperatoris Uxor manus connexas cum rosa pro Symbolo amoris habuit.</i></p> <p>Лемма: <i>Sic in perpetuum</i> («Анна, царица Угорщини і Богемії, дружина імператора Фердинанда I, мала з'єднані руки з трояндою як символ любові. Заголовок: «Так навічно»)³¹</p>
8	<p>Єдин з премудрых хотячи выразити прикладный живот пастира, намаліовати казал зеркало, с таким написом: <i>Всѣм вся</i> (Слово 2 на Миколая)³².</p>	<p>Лемма: <i>Omnibus omnia</i></p> <p><i>Speculum imaginum veritatis occultae</i> Якоба Масена (подібним до роз'яснення лемми в Антонія є фрагмент з цього твору Масена: <i>Speculo v. g. inscribere licebit, omnibus omnia,</i></p>

Продовження табл. 1

№	Цитата	Можливе джерело образності
9	<p>Князь Арімену Жыгмунт Мальятеста, освѣдчаючи великую ку своим подданым любовь, же для их здоровья готов был не тылко руку до огня, яко Муцїус Сцеволя подати; але и всего себе на смерть предает. За символом албо знаменіе казал себѣ намалювати олттар полен огня, а на нем руку, пуйнал держачую, з таким написом: <i>Надто тяжиіе</i> (Слово на втечу Христову до Єгипту)³⁵</p>	<p><i>quod viris Apostolicis repraesentandis serviet</i> («На дзеркалі, наприклад, слід було б написати “Усім усе”, що послугувало б тому, як належить уявляти мужів апостольських»)³³. <i>Symbola heroica</i> Сильвестра П’етрасанти³⁴.</p> <p>Лемма: <i>His graviora Speculum imaginum veritatis occultae</i> Якоба Масена³⁶</p> <p><i>Symbola heroica</i> Сильвестра П’етрасанти³⁷</p> <p><i>Mondo simbolico</i> Філіппо Пічінеллі³⁸</p> <p><i>Symbola heroica</i> Клода Парадена³⁹ (вказано іншу лемму)</p> <p><i>Symbola divina et humana</i> Якоба Типотія, кн. 3⁴⁰</p> <p>Хоча на емблемі зі збірника П’етрасанти зображено не сама лише рука, але всього воїна, що тримає руку з мечем на вогні, однак, здається, опис емблеми в Радивилловського дуже подібний до того, який уміщений у <i>Symbola heroica</i> П’етрасанти: <i>Sigismundus Malatesta, Princeps Arimini, aram cum igne, et in ea Mutij dexteram cum sica figuravit adiecta Epigraphe: His graviora. Paratus videlicet flammis et ferro non manum dumtaxat, instar Mutij, sed corpus totum & vitam exponere instar Codri, pro subditorum defensione</i> («Сигізмунд Мала-теста, князь Аріміну, вівтар з вогнем і на ньому правицю Муція з кинджалом розмістив, долучивши епіграф: “Тяжче за це”. Очевидно, що він приготував для полум’я і заліза не лише руку, як Муцій, але й усе тіло і життя надав, як Кодр, задля захисту підлеглих»)⁴¹</p> <p>У Типотія читаємо: <i>Mysta ut se gratissimum erga patriam ostenderet, non solum dexteram, sed vitam offert, qua nihil neque gravius, neque majus dare possumus</i> («Посвячений, щоб показати себе вдячним батьківщині, не лише правицю, але й життя приносить у жертву, за яке нічого вагомішого, ані більшого дати не можемо»)⁴²</p> <p>У Масена про цей символ згадано дуже побіжно: <i>Unde cum Sigismundus Malatesta Princeps Arimini Mutium Scaeuolam foco ardenti manum ingerentem proponit, iuncta inscriptione; His graviora, symbolum non exhibit</i></p>

Продовження табл. 1

№	Цитата	Можливе джерело образності
10	<p>Єдин з премудрых хотячи през символом албо знаменіє архієрея и ієрея при олтарѣ литургію отпрауюючого в залечене потоному вѣку подати, цвѣт пахнучий на грядцѣ в огородку выставил, з таким написом: <i>Негде индеѣ лѣпшеѣѣ</i> (Слово 1 на Антонія Великого)⁴⁴</p> <p>У рукописному варіанті проповіді цей приклад представлено так: «Єден з мудрых хотячи єдного ієрея при олтару службу Божію отпрауюючого выхвалити, квѣт на грядце, в огородку выставил з таким написом: <i>Негде индеѣ лѣпшеѣѣ</i>» (Слово 7 на Антонія Печерського — Р)⁴⁵</p>	<p>(«Відтак Сигізмунд Малатеста, князь Аріміні, запропонував [символ]: Муцій Сцевола поклав руку у палаюче вогнище, — долучивши напис “Тяжче за це”»)⁴³</p> <p>Лемма: <i>Non alibi melius</i> <i>Symbola heroica</i> Сильвестра П’етрасанти⁴⁶</p> <p>У збірці П’етрасанти додано пояснення до емблеми, що нагадує текст Антонія Радивилівського: <i>Canonicus in ara, est flos in area: alibi neuter melius floreat, aut melius vigeat</i> («Каноник у вітварі — це квітка на грядці: в іншому місці нічого краще не може квітнути, ані бути сповненим сил»)⁴⁷ (іл. 3)</p> <p><i>Mondo simbolico</i> Філіппо Пічінеллі⁴⁸ (із посиланням на збірник П’етрасанти)</p>
11	<p>Едвардус цар вторый Ангелскій, хотячи подобенством челоуѣка побожного статеchnость выразити, казал отмаліовати паука, паучину свою робячого, на которого дух бурен повѣвает, над чим такіѣ дал напис: <i>Горячишим пойдѣ</i> (Слово 2 на Стрітення)⁴⁹</p>	<p>Лемма: <i>Ardentior ibo</i> <i>Electorum symbolorum (Polybistor symbolicus)</i> Ніколя Коссена⁵⁰. <i>Selectorum symbolorum heroicorum</i> Соломона Нейгебауєра⁵¹ <i>Symbola heroica</i> Сильвестра П’етрасанти⁵² <i>Mondo simbolico</i> Філіппо Пічінеллі⁵³ <i>Symbola divina et humana</i> Якоба Типотія, кн. 1⁵⁴</p> <p>Опис емблеми в Антонія Радивилівського близький до тексту П’етрасанти⁵⁵: <i>Edoardus II Rex Britanniae, pro schemate suo araneam pinxit, quae flante vento, adhuc telam suam orditur, ac nititur contra, cum Epigraphe: Ardentior ibo</i> («Едуард II, король Британії, як образ себе намалював павука, котрий при поривах вітру павутину свою плете, чинячи опір, з епіграфом: “Палкіший піду”»)⁵⁶; та Коссена: <i>Eduardus secundus Angliae Rex pingebat in symbolo araneam in tela sua laborantem, quam vebemens ventus perflat cum leimate: Ardentior ibo</i> («Едуард Другий, король Англії, символічно малював павука, що плете свою павутину, і якого сильний вітер обдуває, із заголовком: “Палкіший піду”»)⁵⁷</p> <p>З огляду на те, що в Радивилівського короля Едварда II названо англійським, як у Коссена, а не Британським, як у П’етрасанти, припускаємо, що український автор послуговувався як претекстом книжкою Н. Коссена</p>

№	Цитата	Можливе джерело образності
12	Єден з символістів отмаліювавши Гименеуша бога веселя з походнею з тернія уробленою, дал над тым такое лемма: <i>Калет и горит</i> (Слово 5 на Різдва Іоанна Предтечі — Р) ⁵⁸	Лемма: <i>Pungit et ardet</i> Mondo simbolico Філіппо Пічінеллі ⁵⁹ . Teatro d'impreso Джованні Ферро (1623) ⁶⁰
13	Геркулес прибывши морем океаном до мѣста Гадес при двох своих столпах такой был казал вырйти напис: <i>He болѣй над то</i> . Даючи знати, же над оное мѣсце далѣй кораблями ѣхати неможна была, Кароль зась пятый император, хотячи подобенством показати иж заслугом предков своих кождый чловѣк заслуги свои придавати повинен, посрѣдку моря казал отрисовати два столпы подѣймуючыє корону царскую и подписати: <i>Болѣе над то</i> (Слово 3 на Петра і Павла — Р) ⁶¹	Лемма: <i>Plus ultra</i> <i>Lux Evangelica</i> Гайнріха Енгельграве, ч. 3 ⁶² <i>Selectorum Symbolorum Heroicorum</i> Соломона Нейгебауера ⁶³ <i>Le imprese illustri</i> Джироламо Руселлі ⁶⁴ Mondo simbolico Філіппо Пічінеллі ⁶⁵ <i>Symbola heroica</i> Клода Парадена ⁶⁶ <i>Symbola heroica</i> Сильвестра П'етрасанти ⁶⁷ На зображенні емблеми в останніх двох збірниках (Парадена та П'етрасанти) немає корони згори над Геркулесовими стовпами, тому, скоріш за все Радивилівський апелює не до них
14	Хотячи подобенством мудрії ошукане свѣта выразити, малюют коло, в посродку его тигра з кругом шклянним образ его выражающим, над чим такой дают напис: <i>Ошукивает образ</i> , бо яко пишет Амвросій святый: же мысливец порвавши дитя тигрисуво иначей не уходит перед ним гды за ним гонит, ено так, кидает галку шклянную которая в себѣ образ тигрисов репрезентует, тигрис розумѣючи же то его дитя власное, прикладається до галки хотячи дитя накормити, ано гды познает же ошукивает образ, знову в тропы за мысливцем (Слово 4 на Антонія Печерського — Р) ⁶⁸	Лемма: <i>Fallimur imagine</i> або <i>Fallit imago sui</i> (залежно від видання) <i>Symbolorum et emblematum</i> Йоахима Камерарія, кн. 2, емблема 36 ⁶⁹ <i>Electorum symbolorum (Polybistor symbolicus)</i> Ніколя Коссена ⁷⁰ . Автор, поміж іншим, посилається на збірку Камерарія. <i>Speculum imaginum veritatis occultae</i> Якоба Масена; утім, у Радивилівського значно більше інформації, ніж у Масена, тому український автор, очевидно, у цьому випадку користувався іншим джерелом) ⁷¹ <i>Hieroglyphica</i> Піерія Валеріано ⁷² Mondo simbolico Філіппо Пічінеллі ⁷³
15	Старожитност хотячи выразити през подобенство, что доказует побожный живот старшого: намаліовала голубицу, запахами розных зелій обляную, за которой вонностю иншіє летят голубици, с таким отзываютчи написом: <i>На запах</i> (Слово 5 на Антонія Печерського — Р) ⁷⁴	Лемма: <i>In odorem</i> <i>Symbola heroica</i> Сильвестра П'етрасанти ⁷⁵ Mondo simbolico Філіппо Пічінеллі ⁷⁶
16	Єдин символіста хотячи подобенством чловѣка побожного выразити, который для боязни хвалы свою власную таил дноту, намаліовал едwabницю а она в своим курничку занурившись едwab робит, над которое дал такое лемма: <i>Замыкается гды робит</i> . Той же позробеню едwabю, выходячой такой знову приписал напис: <i>И учинилам и зламалам</i> (Слово 7 Антонія Печерського — Р ⁷⁷ ; воно увійшло до друкованого «Огородка» як слово 1 на Антонія Великого, але цей	Лемма: <i>Et feci, et fregi</i> <i>Symbola heroica</i> Сильвестра П'етрасанти ⁷⁸ Mondo simbolico Філіппо Пічінеллі ⁷⁹ Лемма: <i>Operitur, dum opertur</i> <i>Symbola heroica</i> Сильвестра П'етрасанти ⁸⁰ Mondo simbolico Філіппо Пічінеллі ⁸¹ <i>Hieroglyphica</i> Піерія Валеріано ⁸² У праці Валеріано знаходимо згадку лише про другу з наведених емблем із шовкопрядом, натомість Радивилівський послуговувався джерелом, де були наведені обидві ем-

Продовження табл. 1

№	Цитата	Можливе джерело образності
17	<p>приклад у друкованому варіанті проповіді було випущено)</p> <p>Вѣршописцы, хотячи през подобенство показати вѣру, малюют гонор, покрытый шарлатною сукнею, которого правой рукой дотикается правда, впосродку любов чистая, над которой скронями рожа з написом: <i>Діонес тіенкнѣйшая над Купѣдина</i> (Слово на святого князя Володимира — Р)⁸³</p>	<p>блеми з шовкопрядом. Тож, ймовірно, він користувався не італомовним збірником Пічінеллі, а <i>Symbola heroica</i> П'єтрасанти</p> <p>Лемма: <i>Diones pulchrior Cupidine Emblemata</i> Андреа Альчато, емблема № 9⁸⁴ (іл. 4)</p> <p>Фраза <i>Diones pulchrior Cupidine</i> — не лемма, але міститься у віршованому коментарі до емблеми в збірнику Альчато. Очевидно, була не точно перекладена українським проповідником.</p> <p><i>Hieroglyphica</i> Пієрія Валеріано⁸⁵</p> <p><i>Emblemata partim etbica</i> Ніколауса Ройснера, емблема № 9⁸⁶</p> <p>Утім, ані в Ройснера, ані у Валеріано фрази про Купідона, сина Діони, немає, отже, Антоній користувався іншим джерелом, тобто, найімовірніше, збірником Альчато</p>
18	<p>И для того Николай вторый Арагонский цар казал отмалювати ланю крылатую з золотыми рогами и подписати: <i>Золотом и прудкостью</i>. През что давал знати, же царіє быти маюг щодрыми и гойними в даню, а прудкими в чиненю (Слово б на перенесення мощів Феодосія Печерського — Р)⁸⁷</p>	<p><i>Symbola divina et humana</i> Якоба Типотія, кн. 1⁸⁸</p> <p><i>Selectorum Symbolorum Heroicorum</i> Соломона Нейгебауера⁸⁹</p> <p>Очевидно, Антоній помилився, назвавши арагонського короля Миколою, а не Яковом.</p> <p>Лемма, зазначена в обох збірниках: <i>Con estas</i>. Утім, Радивиловський використовує не її, а інше словосполучення з прозового пояснення під емблемою: <i>Auro et celeritate</i></p>
19	<p>Старожитност хотячи през подобенство показати, през что бы церкви добрыє пастырове розширити могли? Такое выналѣзла емблема: маліовала циркель едною ногою стоячій, а другою коло описуючій, з таким написом: <i>Працею и статечностью</i> (Слово 1 на рочини Петра Могили — Р)⁹⁰</p>	<p>Лемма: <i>Labore et constantia</i></p> <p>Друкарська марка антверпенського книговидавця Кристофа Плантагена.</p> <p>Згадку про цю її видавничу марку можна знайти і в <i>Mondo simbolico</i> Філіппо Пічінеллі⁹¹</p> <p><i>Symbola heroica</i> Сильвестра П'єтрасанти⁹²</p> <p><i>Selectorum emblematum</i> Габрієля Ролленгагена⁹³</p>
20	<p>Еден гетман войска Родыйчиков хотячи свой выразити статок взял за герб слонце з таким написом: <i>Всюда подобен</i> (Слово 1 на рочини Петра Могили — Р)⁹⁴</p>	<p>Лемма: <i>Ubique similis</i></p> <p><i>Symbola heroica</i> Сильвестра П'єтрасанти⁹⁵</p> <p><i>Mondo simbolico</i> Філіппо Пічінеллі⁹⁶</p> <p><i>Symbola diuina & humana</i> Якоба Типотія, кн. 2⁹⁷</p>
21	<p>Еден Дунский, Новерский Готский кроль, такий клейнот себѣ дал о побожности рисовати, слон вежу двигаєт з многими кирисни-</p>	<p>Лемма: <i>Regna firmat pietas</i></p> <p><i>Selectorum symbolorum heroicorum</i> Соломона Нейгебауера⁹⁹</p>

№	Цитата	Можливе джерело образності
22	<p>ки, а з окна вивішено хурогов з таким написом: <i>Царствія змоцняет побожность</i> (Слово 1 на рочини Петра Могили — Р)⁹⁸</p> <p>Єден кардинал хотячи през подобенство показати побожность, казал маліювати еленя, который ядом заражоный бѣжит до жродла, з таким написом: <i>Єдино здрове</i> (Слово 2 на рочини Петра Могили — Р)¹⁰⁰</p>	<p>Лемма: <i>Una salus Symbolorum et emblematum</i> Йоахима Каме-рарія, кн. 2, емблема 42¹⁰¹</p> <p><i>Symbola heroica</i> Сильвестра П'етрасанти¹⁰²</p> <p><i>Mondo simbolico</i> Філіппо Пічінеллі¹⁰³</p> <p><i>Le imprese illustri</i> Джироламо Руселлі¹⁰⁴</p> <p><i>Symbola divina et humana</i> Якоба Типотія, кн. 2¹⁰⁵</p> <p>Фрагмент з проповіді Антонія Радивилівського нагадує опис емблеми зі збірника <i>Symbola heroica</i> Сильвестра П'етрасанти: <i>...Cervo usus est, qui adversus anguivum venena fontem quaerit, cum hac Epigraphe: Una salus</i>¹⁰⁶ («Використано [символ] оленя, котрий, незважаючи на зміну отруту, шукає джерело, з таким епіграфом: Здоров'я одне»)¹⁰⁷</p>
23	<p>Намаліювал ктось дельфина з написом: <i>Людскость</i>. А то для того же дельфин волный до себе дает приступ человѣку, з ним ся бавит и на хрибтѣ своем по мору носит (Слово 2 на рочини Петра Могили — Р)¹⁰⁸</p>	<p>Лемма, ймовірно: <i>Humanitas</i></p> <p><i>Pectus Delphinum cum lemmate: Humanitas — Orator extemporaneus</i> Міхала Радау¹⁰⁹</p> <p>Графічне зображення емблеми з дельфіном і достоту такою ж леммою виявити не вдалося. Однак зображення дельфіна з людиною на спині трапляється, наприклад, у деяких виданнях <i>Iconologia</i> Чезаре Ріпі. Прикметно, що заголовок описової статті в «<i>Iconologia</i>», присвяченої алегоричному образу дельфіна, підкреслює дружелюбність та приязну вдачу цієї тварини (<i>Animo piacevole, trattabile, amorevole</i>)¹¹⁰</p>
24	<p>Єден з премудрых побожного человѣка выражаючи богомыслность, маліювал пламен з написом: <i>Николи наниз</i> (Слово 7 на перенесення мощів Феодосія Печерського — Р)¹¹¹</p>	<p>Лемма: <i>Nunquam deorsum</i> або <i>Deorsum nunquam</i></p> <p><i>Symbola heroica</i> Сильвестра П'етрасанти¹¹²</p> <p><i>Mondo simbolico</i> Філіппо Пічінеллі¹¹³</p> <p><i>Le imprese illustri</i> Джироламо Руселлі¹¹⁴</p> <p><i>Symbola divina et humana</i> Якоба Типотія, кн. 3¹¹⁵</p> <p>У книзі Типотія разом із полум'ям зображено дві руки, що потискають одна одну; також вказано, що ця емблема є гербом маркізи Олімпії, тоді як у Радивилівського ці деталі не згадуються, отже, ймовірно, він у цьому випадку користувався іншим джерелом</p>

¹ Радивилівський Антоній. Огородок Маріи Богородицы. С. 151.

² Pietrasanta S. *Symbola heroica*. Amstelædami: Apud Janssonio Waesbergios et Henr. Wetsteinium, 1682. P. 311—312.

³ Typot J. *Symbola divina & humana...*: [3 t.]. Pragae: Sadeler, 1603. Т. 3. P. 87, 89.

- ⁴ Радивилівський Антоній. Огородок Маріи Богородици. С. 155.
- ⁵ Neugebauer S. *Selectorum symbolorum heroicorum centuria gemina*. Francofurti: Apud Lucam Iennis, 1619. P. 137.
- ⁶ Typot J. *Symbola divina & humana*. 1601. Т. 1. P. 73—74.
- ⁷ Радивилівський Антоній. Огородок Маріи Богородици. С. 452.
- ⁸ Caussin N. *Polyhistor symbolicus. Electorum symbolorum et paraboliarum historicarum stromata*. Parisiis: Sumptibus Romani de Beauvais, 1618. P. 389.
- ⁹ Pietrasanta S. *Symbola heroica*. P. 38.
- ¹⁰ Typot J. *Symbola divina & humana*. 1603. Т. 3. P. 95—96.
- ¹¹ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятой Богородици: рукопис. Кн. 2. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 308. Од. зб. П 560, I/2. Арк. 866 зв.
- ¹² Там само. Арк. 483.
- ¹³ Радивилівський Антоній. Огородок Маріи Богородици. С. 519.
- ¹⁴ Picinelli F. *Mundus symbolicus: 2 t. Coloniae Agrippinae: Sumptibus Hermanni Demen*, 1687. Т. 1. P. 652.
- ¹⁵ За переклад латиномовних цитат щира вдячність канд. філол. наук Г. Малуновій. Будь-який недогляд і неточність є відповідальністю автора.
- ¹⁶ [Radau M.]. *Orator extemporaneus seu Artis Oratoriae*. Amstelodami: Apud Ludovicum Elzevirium, 1650. P. 326.
- ¹⁷ Радивилівський Антоній. Огородок Маріи Богородици. С. 590.
- ¹⁸ Camerarius J. *Symbolorum et emblematum, centuriae quatuor: [4 t.] Moguntiae: Sumpt. Ludovici Bovrgeat, typ. Christophori Kuchleri*, 1668. P. 8—9 (IV).
- ¹⁹ Там само. P. 9 (IV).
- ²⁰ Valeriano P. *Hieroglyphica, seu De sacris Aegyptiorum aliarumque gentium literis commentarii*. Lugduni: Sumptibus Pauli Frelon, 1610. P. 31—32 (V).
- ²¹ Ruscelli G. *Le imprese illustri*. Venetia: Appresso Francesco de Franceschi Seseni, 1584 P. 472.
- ²² Там само. P. 475.
- ²³ Радивилівський А. Огородок Маріи Богородици. С. 643.
- ²⁴ Camerarius J. *Symbolorum et emblematum, centuriae quatuor*. P. 98 (II).
- ²⁵ Paradin C. *Symbola heroica*. Antverpiae: Ex officina Christophori Plantini, 1583. P. 43.
- ²⁶ Picinelli F. *Mondo symbolico*. Milano: Per lo Stampatore Archiepiscopale, ad istanza di Francesco Mognagha, 1653. P. 342.
- ²⁷ Rollenhagen G. *Selectorum emblematum centuria secunda*. Ultraieci: Ex officina Crispiani Passaci, 1613. II. 51.
- ²⁸ Reusner N. *Emblemata*. Francoforti: [Feyerabend], 1581. P. 23.
- ²⁹ Радивилівський А. Огородок Маріи Богородици. С. 687.
- ³⁰ Typot J. *Symbola divina & humana*. 1601. Т. 1. P. 48—49.
- ³¹ [Radau M.]. *Orator extemporaneus seu Artis Oratoriae*. P. 267.
- ³² Радивилівський А. Огородок Маріи Богородици. С. 703.
- ³³ Masen J. *Speculum imaginum veritatis occultae*. Coloniae Ubiorum: Sumptibus Ioannis Antonii Kinchii, 1650. P. 658.
- ³⁴ Pietrasanta S. *Symbola heroica*. P. 8.
- ³⁵ Радивилівський А. Огородок Маріи Богородици. С. 790.
- ³⁶ Masen J. *Speculum imaginum veritatis occultae*. P. 449—450.
- ³⁷ Pietrasanta S. *Symbola heroica*. P. 235.
- ³⁸ Picinelli F. *Mondo symbolico*. P. 85.
- ³⁹ Paradin C. *Symbola heroica*. P. 129.
- ⁴⁰ Typot J. *Symbola divina & humana*. 1603. Т. 3. P. 193, 196.
- ⁴¹ Pietrasanta S. *Symbola heroica*. P. 235.
- ⁴² Typot J. *Symbola divina & humana*. 1603. Т. 3. P. 196.
- ⁴³ Masen J. *Speculum imaginum veritatis occultae*. P. 449—450.
- ⁴⁴ Радивилівський А. Огородок Маріи Богородици. С. 853.

- ⁴⁵ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятой Богородици: рукопис. Кн. 2. Арк. 189 зв.
- ⁴⁶ Pietrasanta S. *Symbola heroica*. P. 54.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Picinelli F. *Mondo symbolico*. P. 334.
- ⁴⁹ Радивилівський А. Огородок Маріи Богородици. С. 900.
- ⁵⁰ Caussin N. *Polyhistor symbolicus. Electorum symbolorum et parabolarum historicarum stromata*. P. 616—617.
- ⁵¹ Neugebauer S. *Selectorum symbolorum heroicorum centuria gemina*. P. 179.
- ⁵² Pietrasanta S. *Symbola heroica*. P. 264.
- ⁵³ Picinelli F. *Mondo symbolico*. P. 271.
- ⁵⁴ Typot J. *Symbola divina & humana*. 1601. Т. 1. P. 97—98.
- ⁵⁵ На схожість цього фрагмента з проповіді Радивилівського до тексту Сильвестра П'єтрасанти звернула увагу автора д-р Марія Грація Бартоліні, за що їй щира вдячність.
- ⁵⁶ Pietrasanta S. *Symbola heroica*. P. 264.
- ⁵⁷ Caussin N. *Polyhistor symbolicus. Electorum symbolorum et parabolarum historicarum stromata*. P. 616—617.
- ⁵⁸ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятой Богородици: рукопис. Кн. 2. Арк. 31 зв.
- ⁵⁹ Picinelli F. *Mondo symbolico*. P. 40.
- ⁶⁰ Ferro G. *Teatro d'imprese*. Venetia: Appresso Giacomo Sarzina, 1623. Parte prima/seconda. P. 318 (IV).
- ⁶¹ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятой Богородици: рукопис. Кн. 2. Арк. 101 зв.
- ⁶² Engelgrave H. *Lux Evangelica sub velum Sacrorum Emblematum recondita. Pars tertia. Coloniae: Meurs, 1659*. P. 458.
- ⁶³ Neugebauer S. *Selectorum symbolorum heroicorum centuria gemina*. P. 31.
- ⁶⁴ Ruscelli G. *Le imprese illustri*. P. 103.
- ⁶⁵ Picinelli F. *Mondo symbolico*. P. 415.
- ⁶⁶ Paradin C. *Symbola heroica*. P. 31.
- ⁶⁷ Pietrasanta S. *Symbola heroica*. P. 343.
- ⁶⁸ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятой Богородици: рукопис. Кн. 2. Арк. 167—167 зв.
- ⁶⁹ Camerarius J. *Symbolorum et emblematum, centuriae quatuor*. P. 72 (III).
- ⁷⁰ Caussin N. *Polyhistor symbolicus. Electorum symbolorum et parabolarum historicarum stromata*. P. 421.
- ⁷¹ Masen J. *Speculum imaginum veritatis occultae*. P. 505.
- ⁷² Valeriano P. *Hieroglyphica, seu De sacris Aegyptiorum aliarumque gentium literis commentarii*. P. 134 (V).
- ⁷³ Picinelli F. *Mondo symbolico*. P. 202.
- ⁷⁴ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятой Богородици: рукопис. Кн. 2. Арк. 174 зв.
- ⁷⁵ Pietrasanta S. *Symbola heroica*. P. 402.
- ⁷⁶ Picinelli F. *Mondo symbolico*. P. 111.
- ⁷⁷ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятой Богородици: рукопис. Арк. 188 зв.—189.
- ⁷⁸ Pietrasanta S. *Symbola heroica*. P. 53.
- ⁷⁹ Picinelli F. *Mondo symbolico*. P. 261.
- ⁸⁰ Pietrasanta S. *Symbola heroica*. P. 52.
- ⁸¹ Picinelli F. *Mondo symbolico*. P. 260.
- ⁸² Valeriano P. *Hieroglyphica, seu De sacris Aegyptiorum aliarumque gentium literis commentarii*. P. 210 (V).
- ⁸³ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятой Богородици: рукопис. Кн. 2. Арк. 205.
- ⁸⁴ Alciatus A. *Emblematum... libri II. Antverpiae: Ex officina Christophori Plantini, 1566*. P. 174—175.
- ⁸⁵ Valeriano P. *Hieroglyphica, seu De sacris Aegyptiorum aliarumque gentium literis commentarii*. P. 628 (II).
- ⁸⁶ Reusner N. *Emblemata*. P. 23.
- ⁸⁷ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятой Богородици: рукопис. Кн. 2. Арк. 306 зв.

- ⁸⁸ Typot J. *Symbola divina & humana*. 1601. Т. 1. Р. 62, 63.
⁸⁹ Neugebauer S. *Selectorum symbolorum heroicorum centuria gemina*. Р. 113.
⁹⁰ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятої Богородици: рукопис. Кн. 2. Арк. 865.
⁹¹ Picinelli F. *Mondo simbolico*. Р. 489.
⁹² Pietrasanta S. *Symbola heroica*. Р. 382.
⁹³ Rollenhagen G. *Selectorum emblematum centuria secunda*. II. 9.
⁹⁴ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятої Богородици: рукопис. Кн. 2. Арк. 865 зв.
⁹⁵ Pietrasanta S. *Symbola heroica*. Р. 192.
⁹⁶ Picinelli F. *Mondo simbolico*. Р. 9.
⁹⁷ Typot J. *Symbola divina & humana*. 1602. Т. 2. Р. 74.
⁹⁸ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятої Богородици: рукопис. Кн. 2. Арк. 867 зв.
⁹⁹ Neugebauer S. *Selectorum symbolorum heroicorum centuria gemina*. Р. 211.
¹⁰⁰ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятої Богородици: рукопис. Кн. 2. Арк. 871.
¹⁰¹ Camerarius J. *Symbolorum et emblematum, centuriae quatuor*. Р. 84 (III).
¹⁰² Pietrasanta S. *Symbola heroica*. Р. 11.
¹⁰³ Picinelli F. *Mondo simbolico*. Р. 165.
¹⁰⁴ Ruscelli G. *Le imprese illustri*. Р. 90.
¹⁰⁵ Typot J. *Symbola divina & humana*. 1602. Т. 2. Р. 49.
¹⁰⁶ Увагу автора на подібність опису емблеми в Петрасанти та Радивилівського звернула д-р Марія Грація Бартоліні, за що їй щира вдячність.
¹⁰⁷ Pietrasanta S. *De symbolis heroicis libri IX*. Р. 11.
¹⁰⁸ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятої Богородици: рукопис. Кн. 2. Арк. 873 зв.
¹⁰⁹ [Radau M.]. *Orator extemporaneus seu Artis Oratoriae*. Р. 336.
¹¹⁰ Ripa C. *Iconologia*. Venetia: Presso Cristoforo Tomasini, 1645. Р. 37.
¹¹¹ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятої Богородици: рукопис. Кн. 2. Арк. 915.
¹¹² Pietrasanta S. *Symbola heroica*. Р. 67.
¹¹³ Picinelli F. *Mondo simbolico*. Р. 38.
¹¹⁴ Ruscelli G. *Le imprese illustri*. Р. 111.
¹¹⁵ Typot J. *Symbola divina & humana*. 1603. Т. 3. Р. 198—199.

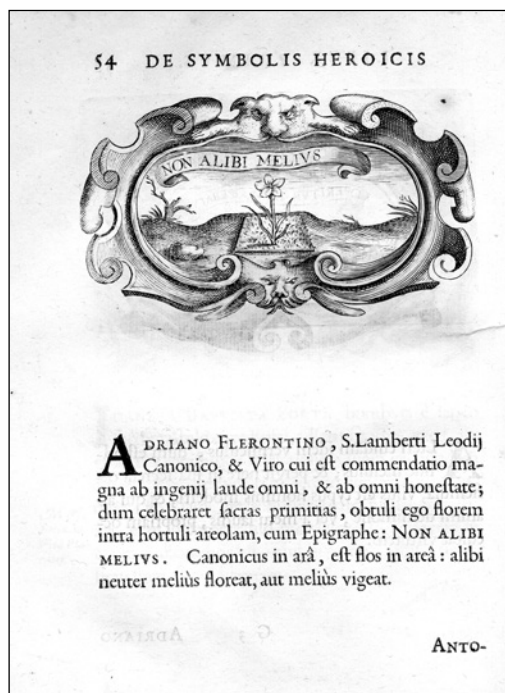
З табл. 1 можна помітити, що книга *Mondo simbolico* Філіппо Пічінеллі, уперше видана італійською у 1653 р., містить описи деяких використаних Антонієм емблем та їхніх лемм, але оскільки її латиномовний переклад вийшов друком лише в 1681 р., тобто тоді, коли Антоній Радивилівський уже видав свій «Огородок», а свідчень того, що він читав книжки італійською мовою, немає, то стверджувати, що український проповідник послуговувався твором Пічінеллі, ми не можемо. Пічінеллі, укладаючи *Mondo simbolico*, сам використовує різні емблематичні збірники попередників (зокрема, він згадує імена Камерарія та Петрасанти). Ця книга, будучи своєрідною енциклопедією ранньомодерних європейських символів та емблем, пізніше все ж увійшла в культуру українського Бароко: наприклад, її латиномовне видання 1687 р. мав у своїй бібліотеці Феофілакт Лопатинський [22, с. 225], інше видання — 1695 р., теж латиною — зберігалося у книгозбірні Крехівського монастиря [23, с. 300].

Так само викликає сумніви те, що Антоній Радивилівський міг користуватись іншими італомовними збірниками, на кшталт *Le imprese illustri* Джироламо Руселлі чи *Teatro d'imprese* Джованні Ферро. Випадки, коли вдалося знайти лише італомовне джерело образності у проповідях Антонія (приклад № 12 — Гіменей із факелом), можуть бути пояснені тим, що існують інші джерела, яки-

Лл. 2. Сторінка 235 з емблематичного збірника *Symbola heroica* (1682) С. П'етрасанти

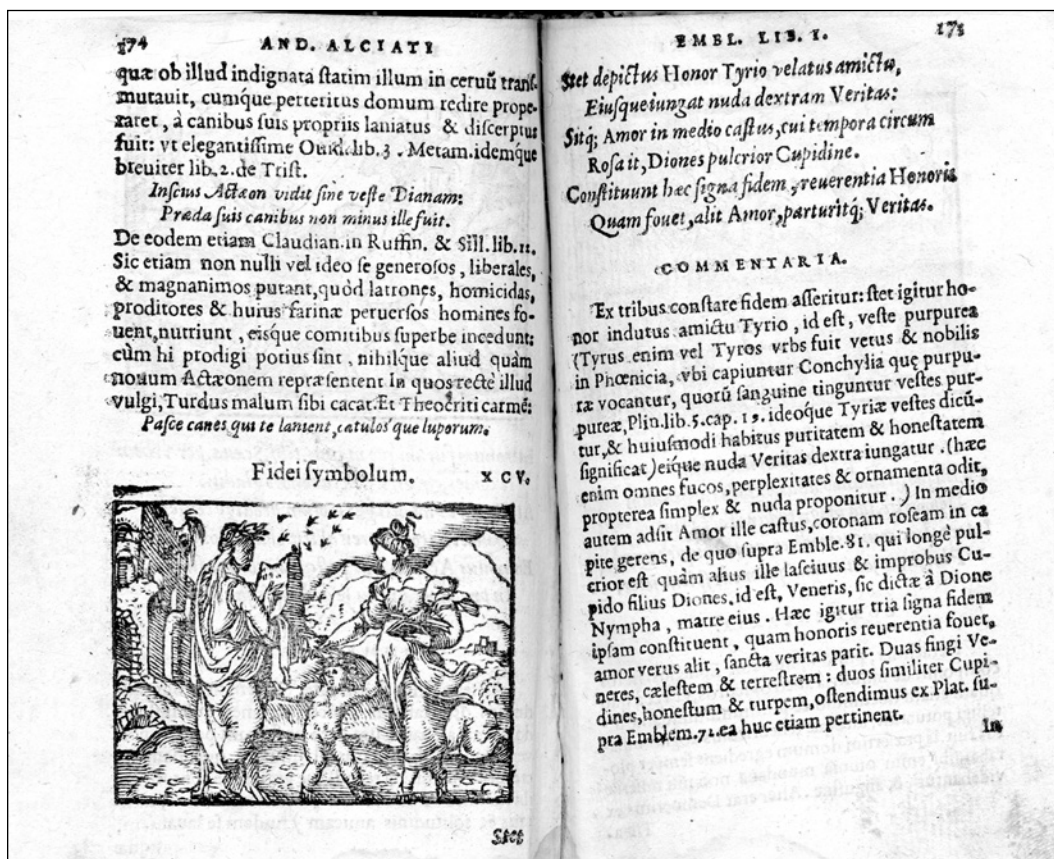

Лл. 3. Сторінка 54 з емблематичного збірника *Symbola heroica* (1682) С. П'етрасанти

ми користувався Радивилівський, імовірно латинські, утім, поки що їх не вдалось установити.

Тож відкинувши як малоімовірні італомовні джерела, на основі табл. 1 можна зробити висновок, що Антоній користувався такими емблематичними книжками як *Emblemata* Андреа Альчато (приклад № 17 — алегорія віри), *Symbola heroica* Сильвестра П'етрасанти (ймовірно, приклади № 9 — рука на олтарі, № 10 — квітка у саду, № 15 — зграя голубів, № 16 — шовкопряд, № 22 — отруєний олень, № 24 — полум'я), а також *Selectorum symbolorum heroicorum* Соломона Нейгебауера (приклад № 21 — слон із вежею).

Про те, що в Україні в другій половині XVII ст. була знана і належним чином поцінована праця С. П'етрасанти, свідчить, наприклад, виразне взорування гравера Олександра Тарасевича на одну з її емблем під час композиціонування форти для панегірика *Arctos et antarctos caeli Rossiaci* (1690), що його створив Стефан Яворський з нагоди обрання Варлаама Ясинського на митрополичу кафедру [16, с. 220—221]. Ще більше прикладів використання емблематичних зображень із книги С. П'етрасанти знаходимо в іншому творі Яворського, також присвяченому Ясинському: мова йде про панегірик *Pelnia nieubuwającej chwaly* (1691) [16, с. 231]. Його так само проілюстрував Олександр Тарасевич [24, с. 78—79], якого дослідник Вальтер Кролл, мабуть, помилково називає Леонтієм Тарасевичем [16, с. 221, 223].

Лл. 4. Розгорт з емблематичного збірника *Emblematum... libri II* Андреа Альчато (1566)

Існує ймовірність того, що Антоній Радивиловський був ознайомлений зі збіркою Якоба Масена *Speculum imaginum veritatis occultae*, яка містила зокрема й описи різних емблем; про це може свідчити приклад № 8 (образ дзеркала, тлумачення у Масена подібне до інтерпретації Радивиловського), хоча схожу емблему знаходимо також у Сильвестра П'етрасанти.

Вірогідно, що одне з джерел наведених прикладів емблематичних образів — творчість Ніколя Коссена; у своїх проповідях Радивиловський сам засвідчує, що користується працями «Кавзинуса». Вірогідно, приклад № 11 (павук) може бути запозичений саме з *Electorum symbolorum* Ніколя Коссена.

Водночас приклади з проповідей Радивиловського, які могли бути запозичені зі збірника Йоахима Камерарія *Symbolorum et emblematum*, трапляються також в інших емблематичних виданнях. Знайти в аналізованих проповідях унікальний приклад, який би наводився лише у Камерарія, а тому міг засвідчувати те, що український автор користався працею саме цього емблематиста, не вдалося. Наприклад, емблема з прикладу № 5 (орел, що злітає у грозове небо) трапляється в *Symbolorum et emblematum* Камерарія, однак дослівно такий самий фрагмент, що і в цього емблематиста, бачимо в збірці Піерія Валеріано

Hieroglyphica, котрою, як достеменно відомо, послуговувався Антоній Радивилівський, тож напевно встановити шлях походження образу з проповіді Радивилівського неможливо. Утім, як стверджує Юрій Миненко (хоч і не наводячи на підтвердження своєї думки прикладів чи посилань), видання Йоахима Камерарія справило значний вплив на українську ранньомодерну літературу [25, с. 206]. Тож цілком ймовірно, що Антоній Радивилівський був ознайомлений із його емблематичним доробком.

Деякі з використаних Антонієм Радивилівським візуальних образів подібні до емблем та символів, що представлені у збірках *Lux evangelica* Гайнріха Енгельграве (приклад № 13 — стовпи з короною), *Symbola heroica* Клода Парадена (приклад № 6 — соняшник, приклад № 9 — рука у вогні на жертovníку, приклад № 13 — стовпи з короною), *Emblemata partim ethica* Ніколауса Ройснера (приклад № 6 — соняшник, приклад № 17 — алегорії віри), *Iconologia* Чезаре Ріпі (приклад № 23 — дельфін), *Selectorum emblematum* Габріеля Ролленгагена (приклад № 6 — соняшник, приклад № 19 — циркуль), *Symbola diuina & humana* Якоба Типотія (приклад № 1 — три пера, приклад № 2 — дві сфери, приклад № 3 — їжак, приклад № 7 — руки з трояндою, приклад № 9 — рука у вогні на жертovníку, приклад № 11 — павук, приклад № 18 — лань із крилами, приклад № 22 — отруєний олень, приклад № 24 — полум'я), однак оскільки прототипи цих образів траплялись у різних джерелах, то достеменно визначити, чим саме користувався Антоній Радивилівський, зараз неможливо.

Не всі емблематичні та інші візуальні приклади в проповідях Антонія Радивилівського походять зі збірників емблем. Цікавим є опис гербового символу Ізабелли Арагонської з двома квітками («соняшником» та «місячником» — приклад № 4). Антоній наводить цей опис щонайменше у двох своїх казаннях: до одного й того ж візуального образу проповідник міг звертатися неодноразово. Лідія Сазонова у студіях над поезією Симеона Полоцького зауважує, що він також відсилає у своїх текстах до схожих образів «геліотропа» та «селентропа» [26, с. 279]. Спираючись на попередній аналіз творчості Полоцького у роботах Ентоні Гіпслі, дослідниця наводить кілька можливих джерел, якими міг послуговуватися Симеон; серед них увагу привертає підручник з риторики *Orator extemporaneus* (1650) Міхала Радау, один із примірників якого належав поету [26, с. 280]. Ця книга і справді містить згадку про «місячник» та соняшник як символи королеви Арагону⁴, тож робимо припущення, що сучасник Полоцького Антоній Радивилівський також міг користуватися підручником Радау.

На користь цієї тези можуть свідчити й інші приклади з проповідей Радивилівського, крім, ймовірно, запозичених із *Orator extemporaneus* образів соняшника та «місячника», сполучених рук із трояндою (приклад № 7), а також «людинолюбного» дельфіна (приклад № 23). Приміром, у «Слов'ї 1 на Преображення Господне» автор наводить такий опис імператорського скі-

⁴ [Radau M.]. *Orator extemporaneus seu Artis Oratoriae*. P. 326.

петра (на берегах сторінки зазначено його власника — «Карол п'ятий цесар Римській»): «На скипетру єдинаго монархи стояла мужчизна держачи в руках своїх табличку з написом: стою. По ним зась мыши подгызают подошвы его з написом: лежатимеш»⁵. Цьому символічному образу, схоже, відповідає наступний фрагмент з підручника Радау: *In Caroli V sceptro stabat masculus manu tabellam tenens, cum lemmate: Sto: infra vero mures ejus plantas arrodebant cum inscriptione: Iacebis* (На скипетрі Карла V стояв чоловік, тримаючи у руці табличку із заголовком: «Стою». Знизу ж миші обгризали його підшви, з написом: «Лежатимеш»)»⁶.

Таким чином, опис скипетра Карла V та інші наведені приклади, що вказують на ймовірне використання Радивилівським підручника з риторики *Orator extemporaneus* під час створення казань, засвідчують: джерелом для візуальних образів у його творчості могли слугували не лише збірники, які містять графічні зображення, зокрема емблеми, а й інші, неілюстровані видання різних жанрів. Варто зазначити, що апелювання у тексті до так званої вербальної картинки, тобто певного зорового образу, який насправді не має реального графічного відповідника, а є від початку суто літературним «продуктом», трапляється і в інших текстах української літератури того часу [27].

Отже, тут використано та згрупувано ряд образно-мотивних комплексів, що їх використовує у своїх проповідницьких збірниках Антоній Радивилівський. Очевидно, вони були запозичені українським автором із західних, як правило, латиномовних джерел. Об'єктом дослідження слугували казання Радивилівського зі збірки «Огородок Марії Богородиці» (1676) та деякі його ж проповіді з другого тому рукописного «Огородка Пресвятої Богородиці» (1671). Виокремлені образи, представлені у вигляді таблиці, відсилають реципієнтів (читачів і слухачів казань Радивилівського) до певного зображення або предмета, тож їх можна назвати візуальними, чи, користуючись риторичною термінологією Якоба Масена, *imago figurata*. Ці образи можна також охарактеризувати як емблематичні, адже найімовірніше, що більшість із них були взяті українським автором з емблематичних збірників західноєвропейського походження. Сам проповідник зазвичай не вказує назв і упорядників емблематичних видань, якими він послуговується, отже, завдання дослідників полягає в тому, щоб атрибутувати джерела таких запозичень. Часто образи з проповідей Радивилівського відсилають до емблем, які трапляються не в одному, а в кількох різних збірках, що ускладнює процес ідентифікації претексту. Утім, виконана текстологічна атрибуція дає змогу стверджувати з достатньою долею вірогідності, що Антоній Радивилівський користувався такими працями як *Emblemata* Андреа Альчато, *Symbola heroica* Сильвестра П'етрасанти, *Selectorum symbolorum heroicorum* Соломона Нейгебауера, а також *Orator extemporaneus* Міхала Радау. Остання книжка є підручником з риторики, тож напрошується висновок, що частину візуальних образів для своїх

⁵ Радивилівський Антоній. Огородок Марії Богородиці. С. 281.

⁶ [Radau M.]. *Orator extemporaneus seu Artis Oratoriae*. P. 327.

казань український проповідник віднайшов не в емблематичних чи геральдичних збірниках, а в текстах іншого жанру, зокрема підручниковій літературі. Чи користувався Радивилівський доробком інших емблематистів, наприклад працею Йоахима Камерарія *Symbolorum et emblematum*, належить більш детально дослідити у майбутньому. Подальше вивчення гомілетичної спадщини Антонія Радивилівського дасть змогу верифікувати цей перелік джерел та доповнити його новими прикладами, а також розширити наші уявлення про те, твори яких авторів складали лектуру українських церковних інтелектуалів того часу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Левченко-Комісаренко Т. Життєвий шлях і творчий доробок Антонія Радивилівського. *Слово і час*. 2016. № 9. С. 79—91.
2. Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоанікія Галятовського. Київ: Лаврус; Критика, 2017. 704 с.
3. Співак В. Філософські погляди Антонія Радивилівського в контексті української духовної культури XVII ст. Чернігів: Scriptorium, 2018. 326 с.
4. Марковский М. Антоний Радивилевский, южно-русский проповедник XVII в. Неизданные проповеди Антония Радивилевского. Киев: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1894. 187, 86 с.
5. Петров Н. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Москва: Университетская типография, 1896. Вып. 2. [4], 294 с.
6. Українська література XVII ст. Синтетична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / вступ. ст., упоряд. і прим. В.І. Кречотня. Київ: Наук. думка, 1987. 606 с.
7. Радивилівський Антоній. Барокові проповіді XVII століття / КНУ ім. Тараса Шевченка; упоряд. О. Ніка, Ю. Олешко. Київ: Освіта України, 2019. XIV, 380 с.
8. Зелінська О. Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки. Київ: Видвничий дім Дмитра Бураго, 2013. 421 с.
9. Кречотень В. Оповідання Антонія Радивилівського. З історії української новелістики XVII ст. Київ: Наук. думка, 1983. 407 с.
10. Аверинцев С.С., Андреев М.Л., Гаспаров М.Л., Гринцер П.А., Михайлов А.В. Категории поэтики в смене литературных эпох. *Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания: сб. ст.* Москва: Наследие, 1994. С. 3—38.
11. Słownik Literatury Staropolskiej: średniowiecze, renesans, barok / pod red. Teresy Michałowskiej. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990. 976 s.
12. Межевікіна О.С. Особливості використання емблематичних образів у текстах Григорія Сковороди. Актеон. *Наукові записки НАУКМА*. 2009. Т. 88: Теорія та історія культури. С. 4—8.
13. Солецький О. Література українського Бароко в контексті європейської емблематичної традиції. *Українознавчі студії*. № 19. Івано-Франківськ: Плай, 2018. С. 188—200.
14. Bartolini M.G. Judging a book by its cover: Meditation, memory, and invention in seventeenth-century Ukrainian title pages. *Canadian Slavonic Papers*. 2017. № 59. P. 21—55.
15. Grześkowiak R., Niedźwiedzki J. Wstęp. In: Mieczysko M. *Emblematy*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010. S. 7—70.
16. Kroll W. Poeta laureatus Stefan Jaworski i emblematyka. *Terminus*. 2018, Vol. 20, № 2. S. 195—253.
17. Чижевський Д. Українське літературне бароко: вибрані праці з давньої літератури. Київ: Обереги, 2003. 576 с.

18. Перетц В. К истории Киево-Могилянской коллегии. Панегирики и стихи Б. Хмельницкому, И. Подкове и арх. Лазарю Барановичу. *Чтения в Историческом обществе Несторалетотисца*. Киев: Тип. Т.Г. Мейнандер, 1900. Кн. 14, вып. 1. С. 7—25 (III).
19. Кречотень В. Київська поетика 1637 р. *Літературна спадщина Київської Русі і українська література 16—18 ст.* Київ: Наук. думка, 1981. С. 118—154.
20. Циганок О. «Liber artis poeticae» [Книга про поетичне мистецтво] (1637): матеріали для опису та перипетії дослідження. *Мандрівець*. 2014. № 4. С. 56—59.
21. Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний) / пер., прим. В.П. Маслока. Київ: Мистецтво, 1973. 434 с.
22. Морозов А. Эмблематика барокко в литературе и искусстве петровского времени. *Проблемы литературного развития в России первой трети XVIII века*. Ленинград: Наука, 1974. С. 184—226.
23. Альмес І. Книгозбірні у соціокультурному просторі чернечих спільнот Львівської єпархії XVII—XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. акад. наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. Львів, 2018. 318 с.
24. Степовик Д. Іван Щирський: поетичний образ в українській бароковій гравюрі. Київ: Мистецтво, 1988. 156, [3] с.
25. Миненко Ю. Емблематичний та панегиричний струмені української геральдичної поезії. *Вісник Житомирського державного університету*. 2010. Вип. 51: філологічні науки. С. 206—209.
26. Сазонова Л. Литературная культура России. Раннее Новое время / РАН, Ин-т мировой литературы им. А.М. Горького. Москва: Языки славянских культур, 2006. 896 с.
27. Корзо М. Вербальные картинки в православной проповеди XVII века. «Предмова Священническая при шлюбе Малженскомъ» во львовских Требниках 1644 и 1645 гг. *Studi Slavistici*. 2021. Т. 18. № 1. С. 19—33.

5.2.

Проблема авторської атрибуції у дослідженні нотної бібліотеки хору Київської духовної академії

Людмила Руденко

Серед аспектів, досліджуваних сучасними музикознавцями і джерелознавцями в питаннях історії української музики, найскладнішою й найвідповідальнішою проблемою видається авторська атрибуція. Водночас це і надзвичайно актуальний напрям з погляду на його практичне значення, адже він безпосередньо пов'язаний із виданням і виконанням творів.

Проблема авторської атрибуції особливо стосується доробку видатних українських композиторів XVII—XVIII ст. — «золотого» періоду розвитку української музики, зокрема духовної. Кінець XVII — перша половина XVIII ст. ознаменована розквітом партесного духовного концерту, барокові риси якого найяскравіше проявились у творчості Миколи Дилецького, Івана Домарацького, Германа Левицького, Семена Пекалицького та інших.

Друга половина XVIII ст. — легендарний період розвитку духовного концерту класичного стилю. Неперевершеність і красу жанру втілили у своїй творчості українські композитори Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Артемій Ведель, Степан Дегтярьов (Дегтяревський), Степан Давидов. Музичні твори цих митців були дуже популярними. Вони звучали не лише під час церковних богослужінь, а й у садибах знатних осіб і престижних концертних залах як України, так і країн Європи. Їх переписували безліч копіїстів, котрі могли не знати музичної грамоти, або ж просто не знали, кому з композиторів належить твір, оскільки в багатьох випадках автори музики самі залишали партитури без зазначення свого прізвища, або лише вказували перші його літери чи ініціали. З огляду на це, велика частина спадщини композиторів XVII—XVIII ст. потребувала згодом ґрунтовних досліджень з боку музикознавчої науки й джерелознавства. І найскладнішою проблемою в цих дослідженнях виявилась авторська атрибуція.

Незгладимий внесок у вирішенні цього питання зробили українські дослідники: Ніна Герасимова-Персидська, Тетяна Гусарчук, Олена Шевчук, Юрій Ясіновський, Лідія Корній, Євгенія Ігнатенко, Лариса Івченко, Андрій Кутасевич, Мстислав Юрченко, Марина Рицарева, Антоніна Лебедева-Ємеліна, Ольга Шуміліна та багато інших. Наукові розвідки учених репрезентують не лише проаналізований і атрибутований творчий спадок митців, а надають глибокі дослідження щодо життя і творчості композиторів, розкривають їхні особистісні якості і, звісно, особливості епох, де вони формувались як видатні майстри музичного мистецтва.

Не зважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених вирішенню проблеми авторської атрибуції як в Україні, так і за кордоном, залишається ще багато музичних колекцій і бібліотек, де зберігаються твори, переписані чи надруковані без зазначення автора музики, або ж із не зовсім точним установленням авторства тієї чи іншої композиції. А це ставить перед науковцями багато нових завдань, які потребують спеціальних досліджень.

Однією з колекцій, у якій міститься велика кількість анонімних музичних композицій, є нотна бібліотека хору Київської духовної академії (далі КДА), що знаходиться у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі ВБЗІК). Це одна з небагатьох нотниць духовної музики, що, попри різні перешкоди, спричинені суспільно-політичними обставинами ХХ ст., дійшла до нашого часу. Вона налічує понад 1500 духовних творів, різних за жанрами і формою, що належать перу видатних, призабутих і зовсім забутих композиторів. Шляхом ретельного аналізу та дослідження нотної бібліотеки хору КДА встановлено, що поміж музично-релігійного доробку композиторів у ній є багато творів, які потребують авторської атрибуції. У більшості випадків це стосується творчості митців ХVIII ст.: Максима Березовського, Дмитра Бортнянського, Артемія Веделя, Степана Давидова, Степана Дегтярьова (Дегтяревського).

Максим Созонтович Березовський (1745—1777) належить до найяскравіших постатей в історії української музики ХVIII ст. Разом із А. Веделем і Д. Бортнянським він змінив напрям зв'язків української музики з європейською культурою. Отримавши великий досвід, навчаючись за кордоном, Березовський відкрив українське музичне мистецтво Європі, показавши його красу та багатство. Він удосконалив фундамент нового хорового концерту, що заклав його попередник і, як вважають науковці, учитель — Андрій Рачинський. У своїй творчості М. Березовський поєднав українські традиції партесного концерту, петербурзького обіходу й італійського концерту, створивши неповторний індивідуальний стиль, який став вершиною художньої досконалості [1, с. 108]. Музична спадщина композитора стала яскравим прикладом для його попередників і досі є актуальним матеріалом для музикознавчих і джерелознавчих досліджень.

На превеликий жаль, сучасні дослідники життя та творчості композитора Мстислав Юрченко, Ольга Шуміліна, Марина Рицарева, Лариса Івченко та інші не можуть дійти згоди щодо точної дати його народження і місця здобуття освіти. Гарячі дискусії не припиняються навколо питання, чи ж навчався Максим

Березовський у Києво-Могилянській академії. Проведена дослідницька робота щодо його вирішення не дала бажаних результатів. Не вдалось біографістам М. Березовського, а саме О. Шуміліній та М. Юрченку, віднайти жодних матеріалів, які давали б на це чітку відповідь. Водночас вони вперто заперечують думку вчених XIX ст. Віктора Аскоченського, Євгенія Болховітінова, Павла Воротнікова, Василя Витвицького, сучасної дослідниці Лариси Івченко, котрі все ж припускають, що композитор міг навчатись у Києво-Могилянській академії і саме там отримати ази музичної освіти, що базувались на українських традиціях. Однак чи навчався митець в Академії, чи ні, незаперечним є факт, що його творчість позначилась на музичному житті інституції та діяльності її хору.

Упродовж XIX ст. композиції М. Березовського входили до репертуару академічного хору, про що свідчать записи регентів, збережені на сторінках примірників нотної бібліотеки, проспекти серій нотних видань, а саме «Духовно-музыкальные сочинения Бортиянского, Березовского, Галуппи и др.», «Духовно-музыкальные сочинения разных авторов. Серия 4-я», «Духовно-музыкальные сочинения разных авторов. Серия 3-я». Ці видання були здійснені Петром Юргенсоном наприкінці XIX ст. і містили твори М. Березовського, зокрема «Творяй ангели», «Чашу спасенія приїму», «В память вічную», «Во всю землю ізидя». Про наявність духовних композицій митця в репертуарі академічного хору свідчить опис рукописних і друкованих нот, що входили до його бібліотеки, створений на початку XX ст. регентами Парфеном Ковернинським, Пилипом Козицьким та Сергієм Гросулом [2, с. 39—40; 3].

На жаль, сьогодні у нотниці залишилось тільки два твори видатного українського композитора — концерт «Не отверзи мене во время старости» — партитура твору зберіглась у рукописному збірнику під шифром Ее 1547 П. № 5, а поголосники — в друкованому вигляді у комплекті під шифром КДА П. № 16 (дискант, альт, тенор, бас) [2, с. 95, 160—161]. Концерт переписано з давнішого джерела 13 лютого 1890 року, на що вказує запис під нотним текстом: «13 февраля 1890 г. 11 ч. вечера после Великого Канонавъ ... Мон(астыре) ... .. Партитуру ... .. оригинального концерта ... Текстовать 14 февр. Но ... .. Такъ что последнее (підкреслено) стало горше (підкреслено) первого. И. М»¹. Ще одна композиція митця — частина «Вірую» — зберіглась у друкованому вигляді і вміщена поряд з творами Б. Галуппі і С. Грибовича в збірнику «Партитурное собрание духовных песней разных сочинителей с переложением для фортепиано». У збірнику не вказано ані року, ані місця видання. За його зовнішніми ознаками (друк нот, папір, обкладинка) можна припустити, що це перша половина XIX ст. Така незначна кількість творів М. Березовського в нотній бібліотеці хору КДА пояснюється тим, що їх просто вилучали з нотозбірні регенти хору або інші особи, оскільки це був досить рідкісний матеріал і його, як відомо, виконували анонімно, оскільки він підпадав під імперську цензуру. Про вилучення духовних піснеспівів композитора з нотної бібліотеки свідчить як відсутність аркушів

¹ Запис під нотним текстом переважно написаний нерозбірливо, замість нерозбірливих слів тут поставлені трикрапки.

твору «Вірую», що знаходиться у згаданому вище збірнику «Партитурное собрание...», так і відсутність творів у інших виданнях і конволютах (вони просто акуратно вирізані).

Щоб чітко визначити авторство піснеспіву «Вірую», частина якого знаходиться у збірнику «Партитурное собрание...», ми виконали порівняльний аналіз нотного тексту з іншими творами М. Березовського, оскільки в деяких джерелах цей твір приписують італійському композитору Бальдассарре Галуппі [4, с. 314]. На те, що частина твору «Вірую» належить саме М. Березовському, вказує індивідуальний стиль композиторського письма, притаманний йому — мелодика, гармонія та інші засоби музичної виразності. Звісно, й український колорит, який відчувається у кожного митця-українця XVIII ст., котрих несправедливо забирали для служіння культурі іншої держави.

Славетний вихованець Києво-Могилянської академії Артемій Лук'янович Ведель (1767—1808) — видатний український композитор, співак, диригент, скрипаль, педагог. Його хорова творчість є яскравою сторінкою в історії української музичної культури. Найбільший внесок у дослідження творчої спадщини А. Веделя й авторської атрибуції його творчого доробку зробила доктор мистецтвознавства, професор кафедри історії української музики НМАУ імені П.І. Чайковського Тетяна Гусарчук. Завдяки її величезній і натхненній науковій праці, що продовжується і сьогодні, Ведель постав як визначна особистість в історії музичної культури України. Як вважає дослідниця, з його ім'ям пов'язана кристалізація виконавської манери в київській хоровій школі [5, с. 6—15]. Під час навчання у Києво-Могилянській академії та роботи в академічному хорі А. Ведель отримав глибокі знання в галузі хорового виконавства, його професіоналізм і музично-естетичні ідеали сформувались на традиціях українського хорового співу. Серед загальних рис хорової творчості А. Веделя музикознавці передусім підкреслюють надзвичайно чутливе ставлення до слова, органічну єдність музики з літературним текстом. Артемія Веделя називають геніальним композитором-мелодистом, своєрідний інтонаційний стрій творів якого генетично пов'язаний із українською пісенністю й елементами західноєвропейського інтонаційного фонду [6]. Монографія Т. Гусарчук «Артемій Ведель. Постать митця у контексті епох» (Київ, 2019) відкриває дослідникам не лише всю велич і красу творчості композитора, а і його оточення та особливості епохи, в якій він жив.

У 1990-х роках, розшукуючи музичні композиції А. Веделя, Т. Гусарчук не оминула й нотну бібліотеку хору КДА. На той час для нотниці існував лише картковий каталог, де було зафіксовано дев'ять партитур і один поголосник, що належали перу митця. Окрім цього матеріалу, працюючи з нотними джерелами бібліотеки хору КДА, Т. Гусарчук оприлюднила ще 67 рукописних списків композитора. Провівши ґрунтовний джерелознавчий аналіз нотниці, ми виявили ще 22 твори А. Веделя, які знаходяться у різних джерелах і більшість з них були переписані як анонімні. Це хорові концерти: «Боже, законоприступниці воста-ша на мя», «Помилуй мя, Господи», «Приклони, Господи, ухо Твоє», «Слиши, дщи»; окремі релігійні піснеспіви: «Взбранной Воеводі», «Да ісполнятся уста наша», «Ірмоси Рождеству Христову», «Кто есть Сей Цар Слави?», «Множество содіян-

них мною лютих» (3-тя частина із «Покаянія отверзи мі двері»), «Нині отпущаєши», «Отче наш», «Херувимская піснь», «Покаянія отверзи мі двері» та інші, що є у рукописних партитурних збірниках і комплектах поголосників під різними шифрами [2, с. 112—129]. Авторська атрибуція цих творів виконана на підставі аналізу стильових рис композиторського письма А. Веделя, а також із залученням різних відомих джерел, зокрема таких: «Анотований покажчик творів Артема Веделя» (упоряд. Т.В. Гусарчук, ревізія музичних текстів та мовна редакція А.В. Кутасевича. Київ, 1997), «Ведель А.Л. Духовні твори» (упоряд. М.М. Гобдич, Т.В. Гусарчук. Київ, 2007), Лебедева-Емелина А.В. «Русская духовная музыка эпохи классицизма: 1765—1825: Каталог произведений» (Москва, 2004) та ін.

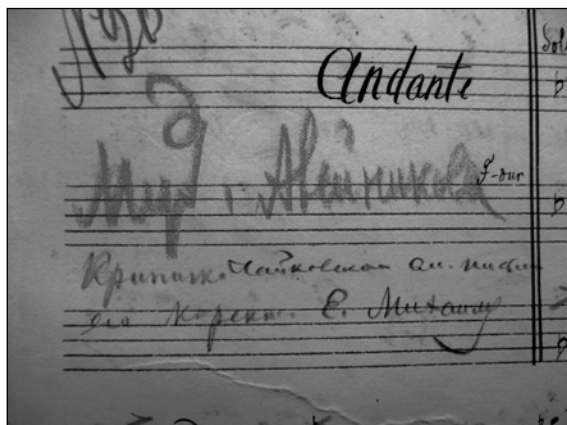
Музична спадщина українського композитора Степана Дегтярьова (1766—1813) займає вагоме місце в історії української культури. Упродовж XIX—XX ст. твори митця входили до програм хорових і вокально-інструментальних концертів, його талант високо цінували в колах інтелігенції, про нього писали у своїх працях дослідники музичного мистецтва минулих століть і сучасності: Дмитро Розумовський, Степан Смоленський, Юрій Горяйнов, Тетяна Гусарчук, Василь Кук, Ганна Куземська, Андрій Кутасевич, Людмила Руденко та ін. Хорові фрагменти з ораторії «Мінін і Пожарський» стали традиційним репертуарним матеріалом аматорських, навчальних і професійних хорів радянського періоду. Проте найбільшої уваги заслуговує доробок композитора в галузі церковно-хорового мистецтва, який насправді є основою його творчості. Значна частина духовно-музичної спадщини митця донині перебуває в рукописних копіях і зберігається в архівах Москви та Петербурга, і це зумовлює її розповсюдження передусім у російському середовищі, яке чомусь вважає С. Дегтярьова «русским композитором». Однак талант митця високо цінували й на його етнічній батьківщині — в Україні, де хорове виконавство впродовж віків посідало провідне місце в розвитку музичного мистецтва.

З українських хорів, до репертуару яких входили церковні композиції Степана Дегтярьова, найбільшої уваги заслуговує хор Київської духовної академії, який завдяки професіоналізму регентів протягом століть зберігав вікові традиції українського церковного співу. На сторінках рукописів і нотодруків, що наповнюють нотну бібліотеку хору, залишено маргінальні записи, тексти яких афішують, що духовну музику С. Дегтярьова хор співав під орудою регентів Івана Макаревича, Андрія Лелявського, Парфена Ковернинського та інших. Твори Степана Дегтярьова могли виконувати й у період регентства Василя Петрушевського, оскільки В. Петрушевський — один із перших, хто почав видавати церковні пісенспіви композитора. Зокрема В. Петрушевським уперше було надруковано твір С. Дегтярьова «Хваліте ім'я Господне» [2, с. 45—68].

Через горезвісний указ Павла I, що забороняв духовні концерти, прирікаючи на смерть церковну творчість С. Дегтярьова, С. Давидова, А. Веделя, М. Березовського та інших талановитих митців, рукописні списки духовних композицій С. Дегтярьова, що збереглись у нотній бібліотеці КДА, здебільшого переписані як анонімні, або ж із невірно вказаним авторством. До таких творів належать концерти «Благо есть», «Блажені всі», «Помилуй мя Боже», «Преславная днесь»,

Ил. 1. Маргінальний запис І. Макаревича перед нотним текстом концерту «Гласом моїм»

Ил. 2. Маргінальний запис перед нотним текстом концерту С. Дегтярьова «Благо есть»

піснеспів «С нами Бог». Це зумовлено ще й тим, що до імперської заборони долучилася безправність кріпака, якому невільно було ані продати, ані подарувати свій твір без панського дозволу. Через ці трагічні утиски нині важко визначити, які твори належать тому чи іншому композиторові. Так, наприклад, у рукописному партитурному збірнику під шифром Ее 1547 П. № 5 є концерт «Гласом моїм», який приписують А. Веделеві. Вірогідно, що у попередніх копіях цей концерт був під авторством Артемія Веделя. За стильовими ознаками він належить Степану Дегтярьову, талановитому українському композитору, якому судилося жити й працювати в Росії. Це першим зазначив у записі перед нотним текстом твору регент хору КДА у 1878—1880-х рр. Іван Макаревич: «Концерт Гласом моим Дехтерева. Хотя благ. бывший регент ак. хора К[...] переписывал его с Веделя, но я с ним не согласен. В [вказ..] нотах «Дехтерева» замарано, но надпись есть, [...] [не может быть совсем возражения, что концерт Дехтерева]» [2, с. 114] (ил. 1).

Імовірно, що помилковий запис у нотах КДА спричинив публікацію твору під прізвищем А. Веделя на початку ХХ століття. На сьогодні відомо три видання, в яких надруковано концерт «Гласом моїм», а саме: випуск VIII «Исторической хрестоматии церковного пения» (ред. М. Гольгисона, вид. журналу «Музыка и пение». СПб, вид. знак М. 481 П., [1900-ті роки]); вип. № 27 видання Олександроневської Лаври «Сборник концертов соч. А. Веделя и С. Дегтярьова для смешанного хора». СПб, видавець П.М. Киреев, ред. І.В.С. и К.І.К., [1917]); видання «Артемій Ведель. Духовні твори» (ред.-упоряд. Гобдич М.М. і Гусарчук Т.В. Київ, 2007).

Оскільки у перших двох виданнях концерт «Гласом моїм» опубліковано під прізвищем А. Веделя, для сучасних дослідників творчості композитора й укладачів третього видання не стояла проблема авторства твору, позаяк на час укладання збірника ще не було відомо про існування копії композиції в рукописі під шифром Ее 1547 П. № 5, що знаходиться в нотній бібліотеці хору КДА. Як твір, що має проблемне авторство, концерт зацікавив дослідника Андрія Кутасевича, котрий ґрунтовно проаналізував стильові риси творчості і А. Веделя, і С. Дегтя-

р'ова, і схильний вважати, що концерт «Гласом моїм» із рукопису Ее 1547 П. № 5 все ж таки належить С. Дегтярьову [7, с. 13]. Тетяна Гусарчук вважає, що в цьому питанні крапку ставити ще зарано, оскільки немає доступу до всіх відомих на сьогодні нотних джерел [8].

Ще один приклад — концерт «Благо есть», що міститься у цьому ж рукописі, який належить С. Дегтярьову, однак переписаний під авторством (?) Алеїнікова (іл. 2). Російська дослідниця А. Лебедева-Ємеліна вважає, що цей концерт збережено лише в Росії, та ще й у єдиному примірнику: «Единственный рукописный вариант нотного текста концерта содержится в собрании духовных песнопений конца XIX века, который хранится в ГЦММК им. М.И. Глинки...» [4, с. 185]. Насправді в нотній колекції КДА є два варіанти нотного тексту цього концерту: один — у рукописному партитурному збірнику під шифром Ее 1435 П. № 1, другий, як зазначено вище, у рукописі під шифром Ее 1547 П. № 5, обидві копії переписані без зазначення автора музики.

Серед творів С. Дегтярьова, список яких подає у своєму дослідженні О. Левашова, не значиться концерт «Блажені всі» [9, с. 186—197]. А. Лебедева-Ємеліна, посилаючись на праці Ю. Горяйнова та О. Левашової, а також на видання XIX ст., зазначає, що у С. Дегтярьова є концерт на такий текст. Аналізуючи рукописний архів М. Мормиля, вона зазначає, що анонімний концерт «Блажені всі», найвірогідніше, належить саме С. Дегтярьову. Зауважимо, що майже всі твори С. Дегтярьова, що містяться в архіві М. Мормиля, збереглися як анонімні [4, с. 363]. Сучасні дослідники, котрі займаються вивченням питання авторства творів духовної музики композиторів XVIII ст., поки що не здійснили атрибуцію цього твору. Однак за стильовими особливостями перших двох частин, які збережені в нотній бібліотеці хору КДА, дозволимо собі припустити, що концерт дійсно належить С. Дегтярьову².

Постать С. Дегтярьова і його церковні композиції лише нещодавно почали цікавити українських науковців і диригентів. Найбільшої уваги щодо популяризації релігійної творчості композитора заслуговує камерний хор «Київ» під орудою народного артиста України Миколи Гобдича, який на сьогодні виконав понад сорок його духовних концертів. Отже, сподіваємось, що в найближчому майбутньому вся донині збережена церковно-хорова спадщина С. Дегтярьова буде повернута в Україну й виконана у концертних програмах і в рамках музичних фестивалів, оскільки вона є вагомою складовою української музичної культури.

Окрім збірника з двохорними концертами Дмитра Бортнянського, який видав Петро Резеліус у Петербурзі 1835 р., і «Повного зібрання чотириголосних духовних концертів» за редакцією Петра Чайковського, опублікованих у видавництві Петра Юргенсона в Москві 1881 р. (партитура і комплект поголошників), у нотній бібліотеці хору КДА є понад п'ятдесят духовних творів Бортнянського, що збереглися у нотодруках і рукописних списках. Серед них: «Со-

² У нотній бібліотеці хору КДА цей твір переписано як анонімний і в ньому втрачено нотний текст третьої частини, що, очевидно, мала би починатися словами «Слава Тебі, Боже наш».

брание четырех голосных духовно-музыкальных сочинений Д. С. Бортнянского та «Трехголосная Литургия», видані Андрієм Єршовим на початку XIX ст., «Восемь духовних трио», видавництво Придворної співацької капели (1850), партитури духовних концертів та окремих піснеспівів, а також твори, що збережено лише в комплектах з поголосниками.

Дмитро Степанович Бортнянський (1751—1825) — композитор, хоровий диригент, педагог, реформатор духовної музики, від 1796 р. — директор Придворної співацької капели. Його творчість мала великий вплив на розвиток української і російської хорової культури. Він започаткував новий напрям у розвитку духовної музики, що полягав у гармонізації старовинних духовних наспівів, який продовжили й удосконалили у своїй творчості Петро Турчанинов, Олександр Кастальський, Василь Петрушевський та ін. Творчість Д. Бортнянського не була настільки забороненою, як М. Березовського, А. Веделя та С. Дегтярьова. Однак у нотниці хору КДА є його твори, які потребували авторської атрибуції, зокрема концерт № 35 «Господи, хто обітаєт», концерт № 34 «Да воскреснет Бог», «Коль славен наш Господь в Сіоні» (гімн), концерт № 6 «Слава во вишніх Богу», «Тебе Бога хвалим» (хвалебна пісня № 2). Також у колекції зберігається перше видання гармонізацій старовинних піснеспівів Д. Бортнянського за редакцією П. Турчанинова «Простое пение Божественной литургии Златоустаго: [для четырехголосного хора (ДАТБ)] / Издревле по единому преданию употребляемое при Высочайшем Дворе» (СПб., 1815), яке опубліковано без зазначення автора й аранжувальника. Для встановлення авторства цих творів використано як музикознавчі, так і джерелознавчі методи дослідження. Здійснено музично-стильовий аналіз (гармонія, мелодика, ритміка, тональність), проаналізовано початкові такти, кінцівки твору, поліфонічні прийоми тощо, до роботи залучено різні джерела, зокрема опубліковані твори композитора і каталоги церковної музики.

У нотниці хору КДА є комплект з поголосниками під шифром Ее 1561. У ньому знаходиться п'ять духовних творів, що переписані без зазначення автора музики. Партії збереглися для всіх голосів (дискант, альт, тенор, бас). Завдяки використанню джерелознавчих та музикознавчих методів дослідження було встановлено авторство чотирьох творів: концерту А. Веделя «Слишидши» та піснеспіву «Отче наш», чотириголосного концерту Д. Бортнянського «Воспойте Господеві» та двохорного «Утвердися сердце мое». Авторство останнього твору, що міститься у комплекті «Крест начертав» [*a moll*]: (ірмоси на Воздвиження Чесного Хреста), встановити не вдалось.

У процесі джерелознавчого аналізу нотної бібліотеки хору КДА було виявлено духовні твори українського композитора, вихованця Придворної співацької капели, учня Марка Полторацького — Степана Давидова (1777—1825), котрому теж судилося творити в російському середовищі [10]. На сьогодні це єдина в Україні нотна колекція, в якій є духовні твори композитора. На щастя, доля С. Давидова виявилася не такою трагічною, як А. Веделя, М. Березовського та С. Дегтярьова, тому творів митця, що потребували авторської атрибуції, виявилось значно менше. Це духовний концерт «Обновляйся новый Иерусалиме»,

С
А

Днесь днесь ад ри да ет ри да ет

Т
Б

Лл. 3. Днесь ад ридает

Д
А

До - ко - лі, до - ко - лі, до - ко - лі, — Гос - по ди, за - бу - деши мя

Т
Б

Лл. 4. Доколі Господи

Т.1
Т.2

Вол - но - ю мор - ско - ю - скрив - ша - го - дре -

Б

Лл. 5. Волною морскою

Д
А

Бла - жен муж, і - же не і - де на со - віт не - чес - ти - вих

Т
Б

Лл. 6. Блажен муж

Д
А

Ни - ні от - пу - ща - е - ши ра - ба Тво - е - го, ра

Т
Б

Лл. 7. Нині отпущаєши

Д
А

Бла - го - сло - вен грядий во і - мя Гос - под - не

Т
Б

Лл. 8. Благословен грядий

який знаходиться в рукописі під шифром Ее 1775 П. № 2. Твір не зберігся в повному обсязі: втрачено третю частину. Ім'я копіїста залишається невідомим. Усі інші твори С. Давидова, що збереглися у нотній колекції КДА, опубліковані в різних виданнях або переписані із зазначенням автора музики [2, с. 150–154].

Окрім духовних творів видатних українських композиторів Максима Березовського, Дмитра Бортнянського, Артемія Веделя, Степана Дегтярьова (Дегтяревського), Степана Давидова, у нотній бібліотеці хору КДА є релігійні композиції, переписані без зазначення автора музики й інших митців, наприклад, учня А. Веделя, російського духовного діяча та композитора Петра Турчанінова, видатного російського композитора Олександра Архангельського, композитора-аматора, свого часу бібліотекаря бібліотеки Київської духовної академії Петра Гдешинського, українського композитора-видавця Василя Петрушевського та інших. Вони є у рукописних партитурних збірниках і комплектах з поголосниками, а також у друкованих збірниках. Усі їхні твори на даний час автор нарисувала з використанням описаних вище методів, різноманітних музикознавчих джерел і каталогів церковної музики [2, с. 77–328].

Однак у нотниці хору КДА залишилось ще багато церковних творів, які потребують авторської атрибуції. Це композиції різних жанрів і форм, духовні концерти «Днесь ад ридаєт» (двохорний, збережено всі партії окремо для восьми голосів) (іл. 3), «Доколі Господи» (іл. 4), «Волною морскою» (іл. 5). Деякі духовні піснеспіви «Блажен муж» (іл. 6), «Нині отпущаєши» (іл. 7), «Благословен

Д
А

По - ми - луй - мя, Бо - же, по - ми - луй мя

Т
Б

Лл. 9. Помилуй, мя, Боже

Д
А

При - і - ді - те пок-ло - нім - ся і при-па - дімко - Хрис - ту

Т
Б

Лл. 10. Прийдіте, поклонімся

Д
А

От - че наш, і - же є - си на не - бе - сах

Т
Б

Лл. 11. Отче наш

Д
А

І - же і - же Хе - ру - ви - ми - Тай - но

Т
Б

Лл. 12. Херувимська піснь (Харківська)

грядий» (іл. 8), «Помилуй мя, Боже» (іл. 9), «Прийдіте, поклонімся» (іл. 10), «Отче наш» (іл. 11), «Херувимська піснь харківська» (іл. 12) і багато інших, що знаходяться в рукописних партитурних збірниках під різними шифрами [2, с. 130, 136, 150, 157—158].

Багато духовних композицій із невизначеним авторством вміщено у комплектах із поголосниками. Наприклад, у комплекті поголосників під шифром Ее 1437 П. № 2 (дискант, альт, тенор, бас), під номером 11 зберігається твір «Іже херувими», переписаний дуже охайно розбірливим почерком. Цей твір за стильовими ознаками композиторського письма належить до XVIII ст. Переписувач вважав його автором Б. Галуппі. Прізвище композитора написано чітко і каліграфічно у всіх чотирьох хоровах партій. За свідченнями історичних джерел, у Б. Галуппі є «Херувимська пісня», яка не входить до літургії, однак її вважають втраченою, невідома також і тональність твору [4, с. 326].

Піснеспів «Іже херувими», який знаходиться у комплекті під № 11, переписано в тональності Мі-бемоль мажор. За відомостями, які подають у своїх працях В. Аскоченський, І. Соневицький і Т. Гусарчук, у А. Веделя теж є Херувимська, що написана в тональності Мі-бемоль мажор, однак ученим не пощастило знайти ані рукописної копії, ані друкованого видання цього твору. Зважаючи на недоведене авторство твору, в бібліографічному описі подано в квадратних дужках прізвища обох митців — А. Веделя і Б. Галуппі [2, с. 237]. Ім'я копіїста саме цього твору невідомо, але відомо, що комплектом поголосників, у якому вміщено піснеспів, користувались визначні регенти Олександр Кошиць і Михайло Лисицин, котрі добре знали на творчості композиторів XVIII ст. Отже, питання стосовно авторства твору «Іже херувими» із комплекту поголосників під шифром Ее 1437 П. № 2 залишається відкритим.

Як бачимо, нотна бібліотека хору Київської духовної академії є великим джерельним і музикознавчим масивом для майбутніх дослідників, яких цікавить вирішення проблеми авторської атрибуції. Оскільки вона є репрезентантом діяльності одного з кращих хорів України, що упродовж свого існування чітко дотримувався традицій українського церковного співу. Неатрибутовані духовні твори, які залишились у нотниці, можуть представляти творчість саме українських композиторів, а встановлення їхнього авторства значно збагатить українське хорове мистецтво, яке займає одне з провідних місць у музичній культурі світу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Рыцарева М.Г. Духовный концерт в России второй половины XVIII века. СПб.: Композитор, 2006. 244 с.
2. Руденко Л.Г. Нотна бібліотека хору Київської духовної академії / НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського; наук. ред. Л.В. Івченко; комп'ютерно-програмна підтримка К.В. Лобузіної. Київ, 2013. 416 с.
3. Дениско Л.М. У бібліотеці хору Київської духовної академії. *Українська музична газета*. 2001. № 4 (42). С. 8.
4. Лебедева-Емелина А.В. Русская духовная музыка эпохи классицизма: 1765—1825: каталог произведений. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 655 с.
5. Ведель А.Л. Духовні твори [передм. М. Гобдича; вступ. стат. Т. Гусарчук; муз. та заг. ред. М. Гобдича; упоряд. М.М. Гобдич, Т.В. Гусарчук]. Київ, 2007. 452 с. (Хорова бібліотека камерного хору «Київ»).
6. Гусарчук Т.В. Хорова спадщина Артемія Веделя: проблеми вивчення нотних джерел. *Українське музикознавство*. 1998. Вип. 28. С. 118—126.
7. Кутасевич А.В. Стильова диференціація духовно-музичних спадщин Степана Дегтярьова та Артема Веделя: питання авторства творів суперечливої атрибуції: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. 17.00.03. Музичне мистецтво / Нац. муз. акад. України ім. П.І. Чайковського. Київ, 2015. 18 с.
8. Гусарчук Т., Руденко Л. Розмісли навколо авторства духовного концерту «Гласом моїм». *Бібліотека. Наука. Комунікація. Від управління ресурсами — до управління знаннями: матеріали Міжнар. наук. конф.* (Київ, 5—7 жовт. 2021 р.). Київ, 2021. С. 559—563.
9. Левашева О., Келдыш Ю., Кандинский А. История русской музыки. Т. 1: От древнейших времен до середины XIX века. Изд. 3-е. доп. / общ ред. А. Кандинского. Москва: Музыка, 1980. 623 с.
10. Федоровская Л. Композитор Степан Давыдов. Москва, 1977. 174 с.

5.3.

«Реквієм» Вацлава Ржевуського: історія твору і атрибуція джерела

Лариса Івченко, Оксана Шкурган

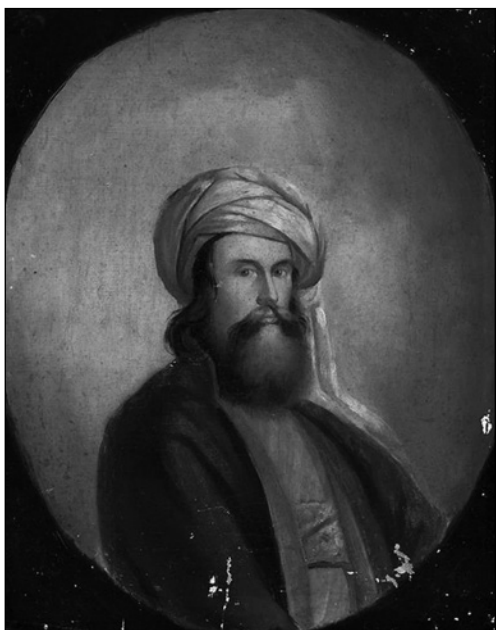
Вацлав Северин Ржевуський¹ (1784—1831) — представник видатного роду польської шляхти гербу Кривда [1], українофіл, герой польського романтизму XIX ст., оспіваний у піснях Тимка Падури, письменник і композитор, член багатьох академій, мандрівник-сходознавець, прекрасний верхівець і знавець коней, відомий серед арабів-бедуїнів як емір Тадж аль-Фахр, Абд ан-Нішан (іл. 1) [2]. В українських народних піснях Вацлав Ржевуський закарбувався як «отаман Ревуха»² [3], «Емір Золота Борода» [4]. Про нього писали Адам Міцкевич, Юліуш Словацький, Вінцентій Поль, Віктор Домонтович (Віктор Петров) та ін.

У сучасній музикознавчій та історичній науковій літературі про музичне обдарування і композиторський доробок Вацлава Ржевуського відомостей обмаль, а про «Реквієм» є лише короткі згадки³. Відомо, що спеціально привезений симфонічний оркестр у супроводі хору виконав цей твір у костелі при Кременецькій (Волинській) гімназії під час урочистої служби «14 липня 1813 р.», присвяченої перенесенню серця видатного польського ученого, економіста, освітянина, нумізмата Тадеуша Чацького (1765—1813) [5—7], передчасно померлого незадовго перед тим (08.02.1813) у м. Дубно (іл. 2). У повідомленні бракує

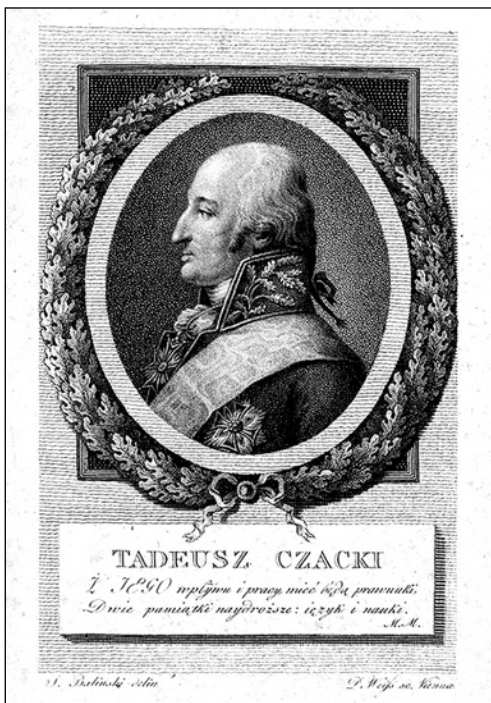
¹ Інколи прізвище транслітерується як Жевуський.

² Ревуха — прізвисько Вацлава Ржевуського, що сягає корінням легендарного запорізького козака Петра Ревухи з коша Петра Конашевича-Сагайдачного (записаного у реєстрі 1619 р.). До нащадків цього роду так само належать видатні представники української культури — композитор Левко Ревуцький і музикознавець та фольклорист Дмитро Ревуцький. Ряд знаних представників роду полонізувались і отримали в Польщі прізвище Rzewuski.

³ Kucera F. *Wacław «Emir» Rzewuski (1784—1831): podróżnik i żołnierz*. [Неопубл. докт. дис.]. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. 2016. S. 113, 330—331.

Лл. 1. Вацлав Ржевуський. Невідомий художник. Перша половина XIX ст. Олія, полотно. Національний музей у Варшаві (Muzeum Narodowe w Warszawie)

Лл. 2. Тадеуш Чацький (гравюра Д. Вайса)

інформації про місцезнаходження оригіналу чи копій похоронної композиції, немає відомостей про музикантів і співаків, причетних до виконання твору. «Реквієм» Ржевуського не зазначений у базі даних Міжнародного каталогу музичних джерел (*RISM: Répertoire International des Sources Musicales*). Уперше про рукописну копію «Реквієму» В. Ржевуського, що зберігається в нотному зібранні Розумовських у фонді НБУВ, було повідомлено авторами цієї розвідки на «Другому симпозиумі істориків музики XIX сторіччя» (*II Sympozjum historyków muzyki XIX wieku*) у Варшаві в Інституті Мистецтв Польської академії наук (*Instytut Sztuki PAN*) 11.03.2020. До цього часу джерело твору вважали втраченим.

Історія написання «Реквієму» В. Ржевуським тісно пов'язана з церемонією вшанування пам'яті Тадеуша Чацького, співзасновника Волинської гімназії (від 1819 р. ліцею), так званих Волинських Афін [6, с. 280—325; 8—10] (іл. 3). Вацлав Ржевуський товаришував із Т. Чацьким, у 1812—1813 роках перебував у Кременці, фінансово допомагав місцевій гімназії, брав участь в іспитах студентів [1, с. 181]. Вацлав Ржевуський склав «Реквієм», присвячений Тадеушу Чацькому, як свідчення їхньої дружби і вияв великої пошани до засновника та благодійника Кременецької гімназії.

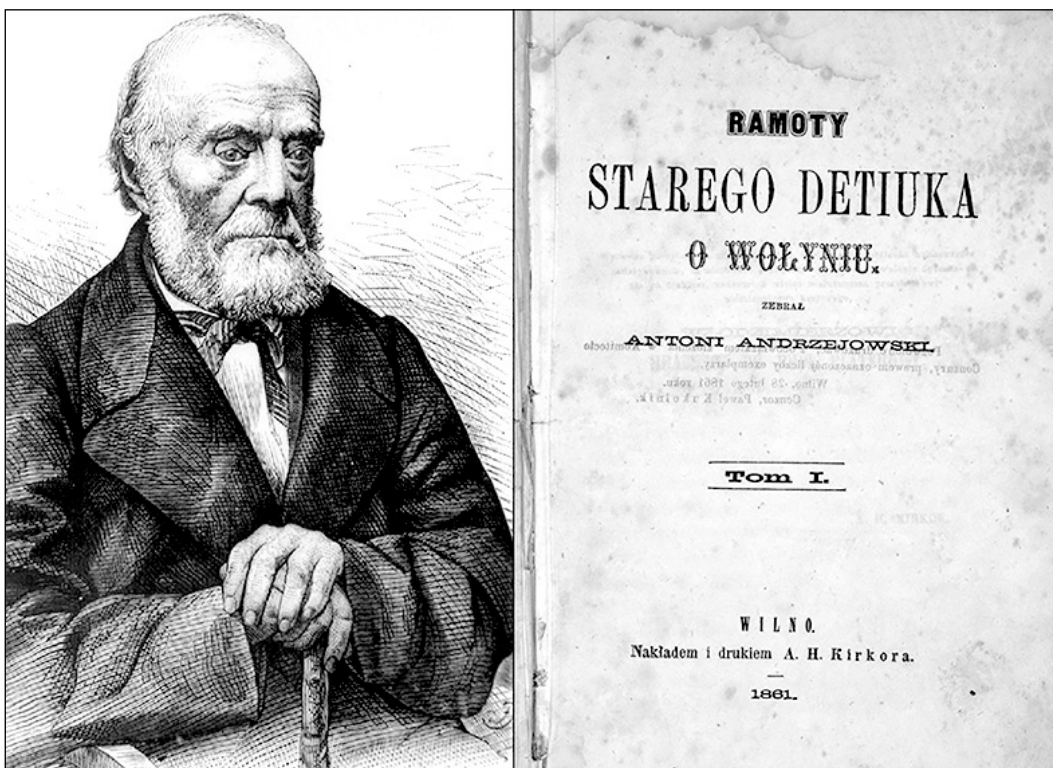
На честь перенесення серця Тадеуша Чацького керівництво гімназії оприлюднило в 1813 р. у друкованому вигляді порядок жалобних церемоній *Obwieszczenie Gimnazjum Wołyńskiego na obchód pamiatki Tad[eusza] Czackiego* [11, с. 409—414]. З оголошення відомо, що відповідальним за музичне оформлення урочистого богослужіння, що відправлятиметься у гімназійному костелі, був призначений Джованні Ленці (*Giovanni Len-*

Ил. 3. Краєвид на Кременецький ліцей. Поштова картка початку ХХ ст.

зі) (1764—1832) [11, с. 414], як згадували сучасники — «відомий своїм талантом» [11, с. 352], на той час учитель інструментальної музики в гімназії. У повідомленні про заплановані церемонії не згадано назву чи жанр твору, як і його автора; вказано тільки відповідального — Дж. Ленці, і теоретично італієць міг бути і композитором, і диригентом.

Звістка про композицію і виконання «Реквієму» Вацлава Ржевуського залишилась у пам'яті польського натураліста і ботаніка Антонія Анджейовського (Antoni Andrzejowski, 1785—1868), відомого під псевдонімом Старого Детюка, який перебував у Кременці з 1806 р. [12, с. 76, 85] (іл. 4). У своїх спогадах під назвою *Ramoty Starego Detiuka o Wołyniu* [13], опублікованих 1861 р., Анджейовський подав історичний нарис Кременецького ліцею, зокрема опублікував подробиці урочистостей на честь покійного Тадеуша Чацького. Свідчення Анджейовського дають змогу дізнатись, що у першій репетиції «Реквієму» разом із автором твору брали участь згаданий вчитель музики Джованні Ленці та співаки Sztejn, Dobrowolski, Taborowski, Stefański. Відомо, що під час урочистого виконання співаків супроводжував привезений до Кременця Межирицький оркестр. Як повідомив Анджейовський, 14 липня 1813 р. із Францисканського костелу в Кременці без супроводу співів і музики, але з дзвонами місцевих церков, зокрема православних, серце Тадеуша Чацького було перенесено до храму гімназії. Наступного дня в костелі Кременецької гімназії відбулось пишне богослужіння за душу засновника й опікуна школи. Після служби виголошено промови у пам'ять покійного Тадеуша Чацького, а потім прозвучала музика — «Реквієм», в якому Ржевуський так красномовно висловив загальний сум і свої

Лл. 4. Антоній Анджейовський (Antoni Andrzejowski, 1785—1868) та його спогади *Ramoty Starego Detiuka o Wołyniu*

почуття. Зі спогадів Анджейовського відомо також, що Ржевуський мав ноти цієї композиції й опублікував їх через кілька років у Відні [13, с. 151, 152, 155—157].

Пощастило зібрати інформацію про музикантів і співаків, які брали участь у першому публічному виконанні «Реквієму» Вацлава Ржевуського. Отже, панахиду пам'яті Тадеуша Чацького в гімназійному костелі 15 липня 1813 р. провів учитель інструментальної музики Джованні [Ян] Ленці. Відомо, що він походив з Пізи, був учнем італійського скрипаля, композитора і педагога П'єтро Нардіні (1722—1793) з Флоренції, потім п'ять років навчався в музичній консерваторії в Неаполі, працював музикантом у найбільших італійських містах. Протягом 1802—1805 рр. Джованні Ленці був першим скрипалем італійської музичної трупи і диригентом оркестру при імператорському дворі в Санкт-Петербурзі. Після того і до кінця життя він діяв на Волині: відомий як Ян Ленці — спочатку три роки був скрипалем-віртуозом оркестру польського магната, маршалка шляхти Волинського намісництва графа Юзефа Августа Ільїнського (1766—1844) у Романові, потому на запрошення Тадеуша Чацького з 15 липня 1808 р. працював викладачем інструментальної музики в Кременецькій гімназії та лицейі. Він був шанованим педагогом і залишався на цій посаді більше двох десятиліть, поки 1831 р. російський уряд не заклав заклад.

№ 8. Warszawa, d. 11to Lutego 1859. Rok 3^{ci}.

RUCH MUZYCZNY.

POD REDAKCYĄ
Józefa Sikorskiego
ZE WSPÓDZIAŁANIEM ARTYSTÓW I MIŁOŚNIKÓW MUZYKI.

W WARSZAWIE: Kwartalne nr. 1 kop. 50; Półroczne nr. 2, Koronnie nr. 4. Pojedynczy Nr. 1, 7 i 12, po 1 kop. 20.

NA PRÓWINCY W KRAJOWI: Kwartalne nr. 1 kop. 50; Półroczne nr. 2 kop. 75; Koronnie nr. 4 kop. 45.

W CZESKIM, W PRAGACH: Kwartalne nr. 1 kop. 50; Półroczne nr. 2 kop. 75; Koronnie nr. 4 kop. 45.

Do niniejszego Nrn dołączony dodatek muzyczny, zawiera Walec na fortepian p. Wł. Wotowskiego.

Treść: Wpływ kształcący śpiewu.—Listy z Tulczyńska (II. ciąg dalszy) p. Telephona Melomanińskiego.—Nowości krajowe i zagraniczne.

WPŁYW KSZTAŁCĄCY ŚPIEWU.

Jeśli muzyce w ogóle nie można odmówić wpływu na człowieka, to ze wszelkich jej rodzajów, śpiew podobno najwięcej go wywiera. Dlategoto prawodawcy dawni i nowi zalecając muzykę jako środek kształcenia umysłu i uczucia młodzieży, głównie myśleli i mówili o śpiewie, który dawniej

wa. Przytaczamy w tym przedmiocie pełne wagi słowa jednego z autorów nowszych W. Schwartza, w jego «System der Gesangkunst» zawarte.

«Jak wszelkie władze umysłowe i przymioty fizyczne człowieka stopniowo rozwijane być muszą, tak i głos ludzki wymaga stopniowego a gruntownego wykształcenia. Gdy w używaniu głosu, dzieci złych nabiorą nałogów, mogą to przypłacić przedwczesną jego utratą. Błędy tego rodzaju wpływają nawet na mowę samą, zamiast co by nauka śpiewu na dobre wymawianie wpłynąć miała. Zachowywanie pilne i uwydatnianie wszelkich języka akcentów, czy to one do pojedynczych wyrazów się odnoszą czy całemu frazesowi mają nadać znaczenie, przykłada się bardzo do zrozumienia mowy; zaniedbanie, inne musi spowodować skutki, mowę uczynić śpiącą i monotonną. W życiu praktycznym zwykle wszystko się przykłada do wykształcenia władz umysłowych, uczucia martwią, poetyczność z młodej nawet istoty przed-

Лл. 5. Журнал *Ruch Muzyczny* (1859, № 8, s. 71)

Ленці проводив репетиції перед виконанням «Реквієму», а також диригував цією вокально-інструментальною композицією, публічна прем'єра якої відбулась у Кременці. Як встановлено, співаками партій дисканта, альтя, тенора і баса були учні молодших класів хору, сольні партії виконували: Каспер Штейн (дискант), Міхал Стефанський (альт), Йозафат Таборовський (тенор), Адольф Добровольський (бас). Реквієм виконав відомий на Волині оркестр у складі переважно німецьких музикантів, що діяв у Межиричі Корецькому в палаці

Re - qui - em ae - te - nam Dona e - i
do - mi - ne Requi - em ae - te - nam do - na
e - i Domine

Drugi frazes jest początkiem sopranowego solo, powtórnego później w tenorze.

Soprano Solo Flauto
Violini Bassi e Fag.

№ 29. Warszawa, d. 20 Lipca 1859. Rok 3^{ty}

RUCH MUZYCZNY.

POD REDAKCYĄ
Józefa Sikorskiego
ZE WSPÓŁDZIAŁANIEM ARTYSTÓW I MIŁOSNIKÓW MUZYKI.

W Warszawie, w drukarni...
Kwartalnik nr. 1 kwp. 20, Półrocznik nr. 2, Rozdział nr. 4, Papieżowy Nr. 2, 7 i 8, paryżski nr. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100.

WACŁAW HRABIA RZEWUSKI
jako kompozytor.

Gdybyśmy chcieli pamiętać imiona Polaków, którzy żyli w najświetniejszych Replach czasach, czy podług chętności się jii do spodka zajmowali się sztuką, najwięcej znalazlibyśmy takich, które świecą w historii politycznej i wojennej narodu. Zamieszanie w pięknoć zwykło bywać udziałem tych, których głównym zadaniem, specjalnością bywa uganianie się za wielkimi, znacznymi, obywatelskimi.

Muzyka najwięcej podobno ze wszystkich sztuk pięknych, pociągała przodków naszych ku sobie, a przynajmniej w estetycznym ich miłośnictwie drogę zajmowała niżej, pierwszego poezji odstępnie. Wynika to z natury wrażeń jakie muzyka daje i z możliwości promienności ich większego. Nie mamy zamiaru w tej chwili wdawać się w dowodzenie tego, w rzeczy się bowiem myśli do jednych z najświetniejszych epok w dziejach Polski, do czasów, w których polscy panowie, mając niezmiernie

many-półnoży Michała Ogińskiego tak do dziś ulubione, by już nie mówić o innych piśmiennach kłórc w domach naszych wzięły na zwożać. Do tej takież epoki należy Wacław hr. Rzewuski którego awanturnicze życie i wielkie jak się zdaje zdolności, zgładły w 1831.

Dotyczących go szczegółów biograficznych nie podajemy tutaj, bo nie tu najważniejsza na nie miejsce. Nasza rzecz jest zwrócić naszą uwagę jako na muzyka, któremu podobnych wielu było zaiste, choć o nich mało dziś jeszcze wiemy, i choć nie wywarł takiego jak Ogiński wpływu dosyć się muzykę zajmował i dowody tego po sobie zostawił.

Dowody któreśdź mamy przed sobą, wliczamy tu wszystkie, pobieżnie zstrzymując się nad niemi.

1. *Requiem* czyli *msza żałobna*, ułożona na cztery głosy (sopran, alt, tenor i bas) z zowarszeniem orkiestry, złożonej z dwóch setów, tyluż klarinetów, walterni i fagotów, oraz z kwartetu smyczkowego; w ogóle więc na 16 głosów. Requiem to wykonane być miało w 1813 w Krzemieńcu, na obchodzie żałobnym za Tadeusza Czackiego. Mamy przed sobą tylko jego początek, cały pierwszy numer na wyrazy: *Requiem aeternam dona ei Domine, et lux perpetua luceat ei*. Obieżerność jego wynosi dwadzieścia i kilka taktów na $\frac{3}{4}$, więc dosyć, by

Іл. 6. Стаття Юзефа Сікорського *Wacław hrabia Rzewuski jako kompozytor*. (Журнал *Ruch Muzyczny*, 1859, № 29, s. 249) і два нотних уривки з твору Ржевуського (там само, s. 250)

польського магната, старости овруцького Яна Казимежа Стецького (помер у 1820 р.). Не можна виключити, що до згаданого складу виконавців приєдналися і викладачі інструментальної та вокальної музики, які працювали тоді в Кременці, наприклад, німецький музикант Ян Ролле або інші місцеві інструменталисти чи співаки [14].

У газеті *Kurjer Warszawski* від 18.02.1859 згадано відомий «всім волинянам» факт, що 1813 р. графом Вацлавом Ржевуським і під його керівництвом виконано «Реквієм» «за душу Тадеуша Чацького». Крім того, було зауважено, що «Реквієм» є доступним «в Селецькій бібліотеці Волинської губернії у графа Фелікса Чацького»⁴. Проте не зазначено, яке саме джерело цього твору (рукописне чи друковане) маєтсья на увазі. За кілька днів після новини у «Кур'єрі Варшавському» цю інформацію було передруковано на сторінках журналу *Ruch Muzyczny* у розділі внутрішніх вітчизняних новин⁵ (іл. 5). Того самого 1859 р. тодішній редактор журналу, польський музикант і музичний критик Юзеф Сікорський опублікував статтю, присвячену Вацлаву Ржевуському як композитору, і представив відомий йому на той час композиторський доробок графа, зокрема пана-

⁴ Kurjer Warszawski. 1859. Nr 46, piątek, 6 (18) lutego. S. 234.

⁵ Ruch Muzyczny. 1859. Nr 8, dnia 11 (23) lutego. S. 71.

хиду [15] (іл. 6). Сікорський повідомив, що «Реквієм» написаний для чотирьох голосів (сопрано, альт, тенор, бас) у супроводі оркестру, що складається зі струнного квартету, двох флейт, двох кларнетів, двох валторн і двох фаготів; загалом твір написано для 16 вокальних та інструментальних голосів. Сікорський зазначив літературний текст частини траурної меси: *Requiem aeternam dona ei Domine, et lux perpetua luceat ei*; повідомив, що твір складається з «двох сот і кількох тактів», а також опублікував два коротких уривки. Очевидно, він мав у розпорядженні копію нот «Реквієму» Ржевуського. Крім того, він зазначив, що «оригінал рукопису повинен бути у володінні графа Фелікса Чацького в його бібліотеці в Сільце на Волині» (*rękopis oryginalny ma być w posiadaniu hr. Felixa Czackiego i w jego bibliotece w Sielcach na Wołyniu*) [15, с. 249—250]. Однак музичний критик напевне використав тоді інший, невідомий нам примірник «Реквієму»⁶. Як він сам вказав, знайомством із творчістю Ржевуського завдячує «панові камергеру Скібіцькому у Варшаві», який, за словами Сікорського, «мають, не відмовить у допомозі тим, хто хоче з ними [нотами] ознайомитися» [15, с. 252]. Зі сказаного випливає, що наприкінці 1850-х рр. у літературі згадуються два наявні на той час рукописні записи «Реквієму» Вацлава Ржевуського — невідомий рукопис, ймовірно автограф цієї композиції, з бібліотеки в Сільце на Волині, і варшавський примірник цього твору, доступний Сікорському від Скібіцького. Однак на сьогодні не знаходимо підтверджень, що хтось із дослідників згодом знайшов ці джерела і коли-небудь їх аналізував.

Пізніше, у 1870—1880-х рр., у літературі згадується лише виконання «чудового» «Реквієму» графа Вацлава Ржевуського під час церемонії, присвяченої покійному Тадеушу Чацькому [16, с. 206; 17, с. 192]. 1879 року есеїст Пьотр Якса-Биковський навіть повідомив про декілька видань «Реквієму» Ржевуського у Відні, але, на жаль, романіст не вказав років цих видань та імені видавця [16, с. 206]. Через п'ять років публікація композицій стала недоступною для тогочасних дослідників, про це свідчить твердження лікаря та історика-аматора Антоні Юзефа Ролле, що «навіть найвправніший бібліограф сьогодні не зміг би знайти цю роботу» [17, с. 165]. Проте пізніше в «Словнику польських музикантів ХХ століття» за редакцією Юзефа Хомінського в анонімному записі, присвяченому Вацлавові Ржевуському, у списку його творів зазначено «Реквієм для 4 голосого хору у супроводі оркестру» (без уточнення місця зберігання), виконаний у 1813 р. у костелі Кременецької гімназії [18, с. 171].

Рукопис «Реквієму» В. Ржевуського (шифр Rozum 121532) зберігається у відділі музичних фондів НБУВ у нотному зібранні родини Розумовських, що складається з близько 1700 примірників, частина з них рукописи. За наявними власницькими ознаками більшість нот зібрання належала графові Олексію Кириловичу Розумовському (1748—1822)⁷, активне комплектування нотниці здій-

⁶ Про це свідчить хоча би той факт, що у нашому джерелі маємо не 16, а 17 голосів (йдеться про не зазначену Сікорським партію литавр).

⁷ Олексій Кирилович Розумовський (1748—1822) — найстарший син гетьмана України Кирила Розумовського, чиновник Російської імперії, сенатор, дійсний таємний радник, куратор Московського університету, міністр народної освіти (1810—1816), кавалер орденів св. Олек-

Лл. 7. Титульний аркуш «Реквієму» В. Ржевуського

згадуваний сучасник Ржевуського Антоній Анджейовський у спогадах писав, що «граф партитури нікому дати не хотів» (тут мабуть йдеться про автографічний примірник партитури, а можливо й про комплект партій, переписаний із авторської партитури). За кілька років після першого виконання, що відомо за спогадами того ж таки Анджейовського, Ржевуський видав «Реквієм» у Відні і «один екземпляр прислав до бібліотеки гімназії. Були ті ноти в руках Ленці і що

снувалося до 90-х рр. XVIII ст. Друга частина, значно менша за обсягом, належала княгині Варварі Репніній-Волконській (1778—1864, уродженій Графині Розумовській), доньці Олексія Кириловича. Певна кількість нот без власницьких ознак гіпотетично могла належати як Олексію, так й іншим членам родини; умовно вони вважаються нотами з родинного зібрання, поки не буде доведено інше. Але є нотні документи, що маємо визнати помилково приєднаними. Так, до родинного зібрання Розумовських у 1950—1960-х рр. потрапили із півсотні нот інших власників (І.І. Гаврушкевича, К. Дуди, Київського міського оркестру та ін.) [19, с. 61—62].

Рукопис «Реквієму» Ржевуського не містить явних власницьких ознак представників родини Розумовських чи Репніних, на його сторінках є лише печатки НБУВ з інвентарним номером (інв. 121532н), на титульній сторінці є пізніший за час створення рукопису запис олівцем «№ 186» (лл. 7). Виникає питання, чи належав нотний рукопис «Реквієму» до колекції нот родини Розумовських, а якщо ні, то яка історія його походження.

Сьогодні неможливо визначити, коли ноти «Реквієму» потрапили до фондів НБУВ. Найімовірнішим видається, що документ міг належати до колекції колишньої бібліотеки Кременецького лицю. Вже

сандра Невського та св. Володимира. Батько Варвари Репніної-Волконської, дід Варвари Репніної (друга Тараса Шевченка). Родоначальник роду Перовських — батько письменника Олексія Перовського (літ. псевдонім Антоній Погорельський), дід поета, письменника, драматурга Олексія Толстого, одного з наймузичніших російських поетів, майже на 200 віршів якого написано музику, зокрема й Ференцом Лістом; дід братів Жемчужникових — Володимира, Льва, Миколи, Михайла, Олексія і Олександра (серед них поети, письменники, художники, автори талановитої літературної містифікації — персонажа Козьми Пруткова); прадід Софії Перовської.

з ними стало пізніше невідомо». Після закриття Кременецького ліцею 1833 р. багаті бібліотечні фонди, зокрема і найцінніша колекція «Королівська бібліотека» (*Collectio Regia*) польського короля Станіслава Августа Понятовського, були перевезені до Києва. Вже 1834 р. вони перебували у фондах бібліотеки Київського імператорського університету св. Володимира [20, 21]. Майже через сто років, 1927 р., бібліотеку Кременецького ліцею, як і більшу частину фондів бібліотеки Київського університету, офіційно передали до Всенародної бібліотеки України в Києві (ВБУ, зараз НБУВ). Рукописи, стародруки, гравюри, нотні видання, що належали колишній бібліотеці Кременецького ліцею, були розподілені частково по спеціалізованих відділах ВБУ. Нині у відділі музичних фондів НБУВ виявлено одну книгу з провенієнційним написом *Regia* [22]. Припустимо, що серед бібліотечних фондів, привезених 1834 р. із Кременця до Києва, був і рукопис з нотами «Реквієму» Ржевуського. Проте його пошук у фонді і каталогах бібліотеки Кременецького ліцею, на жаль, не приніс результатів, не знайдено жодних відомостей і про друкований «Реквієм»⁸ [23].

Рукопис «Реквієму» Ржевуського, що зберігається у зібранні Розумовських, написано на папері *verge* ручного відливу синьо-сірого кольору, який подекуди збліднів і має сіро-жовтуватий відтінок (іл. 8). Папір жорсткий, ламкий, нерівний за товщиною, грубий на дотик. Формат аркуша 2°. На контрамарці кириличні літери «ГЕЯБ» з віньетками під короною між двома гілками з листям. З правого боку використано філігрань *Pro Patria* [За Батьківщину], що була поширеною в продукції паперових мануфактур іноземного, а пізніше і російського виробництва з середини XVIII ст. до 1830-х рр. В оригіналі цей водяний знак зображав Мінерву (покровительку письменства, мистецтва й ремесла) в туніці й шоломі, яка сидить у човні й тримає в руці довгий спис із щитом, поруч — коронований лев із мечем і стрілами у лапах (герб Амстердама) з літерним супроводженням *Pro Patria*. У даному рукописі жінка в шоломі з протазаном (різновид списа) у руці сидить за парканом у фортеці, що одночасно нагадує човен; під човном-парканом розташовано три смужки хвиль, ліворуч — коронований лев з мечем у лапах⁹, але без літерного супроводження, без девізу *Pro Patria*. Це підтверджує російське походження паперу, оскільки від 1800 р. у Росії існувала заборона на використання іноземних клейм і написів. Використовуючи цей знак, власник мануфактури намагався довести найвищий, «голландський» гатунок паперу, а відсутність девізу була поступкою цензурі [24]. Нагорі у середині аркуша «біла дата» — рік його виготовлення: «1814», нижче літери «ГФСУ», але на кожний піваркуш випадало тільки по дві перші або останні цифри, або літери з чотирьох. Подібні знаки описані у С. Клепікова та З. Участкіної [25—27], але

⁸ Каталог книг библиотеки Императорского Университета Св. Владимира. Киев, 1854—1858. Т. 1—5; Алфавитный указатель книг, поступивших в библиотеку университета Св. Владимира в 1854—1872 гг. Киев, 1862—1874; Каталог систематический библиотеки Кременецкого лицея, 1830 г. IP НБУВ. Ф. 1. № 6418-а. 204 арк.; Рукописный каталог библиотеки Университета Св. Владимира: XV відділів у 34 томах. IP НБУВ. Ф. 8. С. 3572—3586.

⁹ Філіграні описано за цілим аркушем, тобто на деяких партіях є тільки контрамарка, на інших — емблема.

Іл. 8. Філіграні рукопису

місце та власник мануфактури не зазначені, і досі не розшифровано літерну частину¹⁰. Описана схема зображена на іл. 9.

Рукопис не був оправлений, що узгоджується з можливістю його практичного використання для виконання оркестром / ансамблем. Зараз зберігається

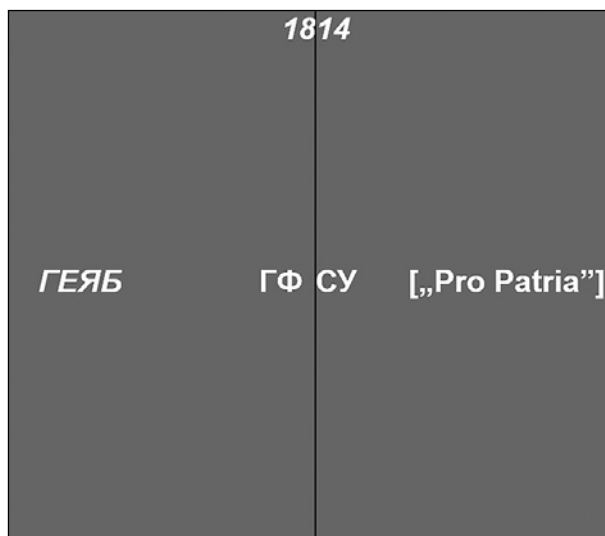
¹⁰ Судячи з описів різних рукописів, доступних у мережі Інтернет, такий самий папір траплявся не часто; був у використанні обмежений час — 1810—1813 рр.

в сучасній паперовій папці і складається з 20 аркушів з оригінальною безперервною пагінацією від сторінки 1 до 39. Джерело перебуває в достатньо хорошому фізичному стані й виглядає повним, що також підтверджується безперервною оригінальною пагінацією. Текст і музику твору написано чорним чорнилом одним переписувачем. Кожна сторінка має по 12 намальованих растром нотоносців.

На збереженій титульній сторінці, розташованій на партії першої скрипки, напис: *Requiem | pour | 4 voix | et l'orchestre | composée | par | Monsieur le Comte | V. Rzewusky* і нижче *Violino I*. Загалом у комплекті 17 інструментальних і вокальних партій. Кожна партія композиції написана на одному окремому аркуші або на двох первісно з'єднаних між собою аркушах. Маємо партії для струнного квартету (скрипки I і II, альт, бас), двох фаготів, двох флейт, двох кларнетів, двох валторн, чотирьох хороших голосів (*Canto, Alto, Tenore, Basso*) і литавр. На сторінці партії литавр унизу напис: *NB. Kontrabas brakuje*, а на зворотному боці партії: *Tympany solo Sz. Sz. Zamoyski*.

Наявна композиція Ржевуського містить текст *introitus* — першої частини класичного багаточастинного циклу жалобної меси: *Requiem aeternam dona ei Domine, et lux perpetua luceat ei*. Весь твір має 204 такти. Написи *Fine* [=Кінець] наприкінці партій і голосів вказують на те, що Ржевуський, вірогідно, не мав наміру писати повну месу-реквієм, а тільки одночастинну композицію. Твір був складений у тональності До-мінор у темпі *larghetto*. Зауважуємо, що наприкінці 1850-х рр. Юзеф Сікорський також користувався рукописом лише першої частини «Реквієму» Ржевуського, але, як уже зазначено, невідомого нам примірника, так званого Варшавського. Нині, зіставляючи мелодійний матеріал партитури двох фрагментів із траурної композиції Ржевуського, опублікованої Сікорським у *Ruch Muzyczny*, з партитурами голосів «Реквієму» із зібрання Розумовських, знайдених у відділі музичних фондів НБУВ, можна з упевненістю стверджувати, що мелодійні рядки вокальних партій та інструментальні голоси ідентичні, і це той самий твір.

Окрім того, що на титульному аркуші вказано ім'я та прізвище композитора, на всіх інструментальних партіях (крім литавр і другої скрипки) та вокальних партіях також було продубльовано його авторство, наприклад *par Mr le C. Rzewusky* та подібні позначення (включаючи *p R*, що означало *par Rzewusky*). Встановлено, що київський рукопис «Реквієму» не є автографом Ржевуського. Звичайно, вся композиція написана рукою вправного музиканта, але його імені, прізвища або криптоніма на сторінках джерела немає.

Лл. 9. Схема розташування філіграней на аркуші

Larghetto

Іл. 10. Початковий фрагмент партитури «Реквієму» (реконструкція)

На основі філіграней можна зробити висновок, що рукописні голоси київського примірника «Реквієму» Вацлава Ржевуського були написані не раніше 1814 р. Рукопис зберігся до наших днів у дуже хорошому фізичному стані, однак на його сторінках видно бруд у містах перегортання сторінок, який, схоже, вказує на те, що нотами активно користувалися хористи та інструменталісти. Відомо, що після похоронних церемоній 1813 р. у зв'язку з перенесенням серця Тадеуша Чацького до костелу при Кременецькій гімназії, кожного літа після закінчення занять у подальші роки відбувались панахиди пам'яті засновника Кременецької гімназії і лицюю. Не можна виключати, що рукописні голоси «Реквієму» Вацлава Ржевуського, які збереглися до наших днів у відділі музичних фондів НБУВ, використовували оркестранти і співаки під час панахиди пам'яті Тадеуша Чацького у храмі гімназії 30 червня 1816 р., коли, як зафіксовано в джерелах, відбулась «за упокійна меса». З огляду на викладене, є підстави стверджувати, що композицію, про яку йдеться, виконували декілька разів уже після прем'єри 15 липня 1813 р. [14].

Унікальний рукопис «Реквієму» Вацлава Ржевуського, що зберігся у ВМФ НБУВ, є цінним джерелом української і польської музичної культури початку другого десятиліття XIX ст. Колись Юзеф Сікорський висловив бажання, щоб «щось із композицій Ржевуського також було виконано», «багато з яких сподобалися б» [15, с. 252]. Безумовно, до таких творів можна віднести щасливо вцілілий «Реквієм». Завдяки тому, що твір є повним, збережено всі інструментальні та вокальні партії, є можливість підготувати видання знайденої композиції (іл. 10). Сподіваємось, що ця пам'ятка, пов'язана з Кременецькою гімназією, пізніше ліцеєм, важливим центром наукового та культурного життя Волині, сприятиме пізнанню ролі, яку відіграли Вацлав Ржевуський і Тадеуш Чацький — найвидатніші освітні діячі доби польського та українського просвітництва.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kieniewicz, S. Rzewuski Waclaw Seweryn. *Polski Słownik Biograficzny*. Markiewicz, H. (Ed.). Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992. T. 34. S. 180—183.
2. Матвіїшин Я., Якубова Т. Життєвий шлях та різнобічна діяльність Вацлава Северина Жевуського (1785—1831). URL: <https://www.academia.edu/36544452/> (дата звернення: 09.11.2021).
3. Козацькі пісні [Ноти]: [для співу з фп.]. Вип. 2 / ред., ст. й прим. Д.М. Ревуцького. [Київ, Харків, Одеса]: Книгоспілка, 1927 (Трест «Київ-Друк»). 15 + IV + [4] с: іл. (Музична бібліотека; 7). С. 14—15, III—IV.
4. Кузик В. Ревуцькі — Ржевуські: біографічні паралелі та трансформації. *Україно-польські культурні взаємини*. Київ, 2008. Вип. 2. С. 105—114.
5. Knot A. Czacki Tadeusz. *Polski Słownik Biograficzny*. Konopczyński W. (Ed.). Kraków, 1938. T. 4. S. 144—146.
6. Danowska E. Tadeusz Czacki: 1765—1813: na pograniczu epok i ziem. *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego*. Kraków, 2006, № 106. 379 s.
7. Даниляк П. Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні. *Український історичний журнал*. 2009. № 2 (485). С. 51—66.
8. Rolle M. Ateny Wołyńskie: szkic z dziejów oświaty w Polsce. Lwów, 1898. 309 s.
9. Szmyt A. Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1805—1833. Olsztyn, 2009. 417 + [32] s.
10. Danowska E. Życie codzienne w Gimnazjum Wołyńskim w Krzemieńcu (1805—1831). *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis*. 2003. Folia 17, Studia Historica Nr 2. S. 145—156.
11. Osiński A. О życiu i pismach Tadeusza Czackiego [...] rzecz czytana na zebraniu Gimnazjum Wołyńskiego i licznych obywatelów, w imieniu rzeczonoego Gimnazjum i Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk 30 lipca 1813 roku. Krzemieniec, 1816. [6], 414 s.
12. Danowska E. Po upadku Liceum Krzemienieckiego (1805—1831). Polemiki i wspomnienia. *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis*. 2008. Fol. 57. Studia Historica. Nr 7. S. 76—91.
13. Andrzejowski A. Ramoty Starego Detiuka o Wołyniu. T. 3. Wilno, 1861. 338 s.
14. Ivchenko L., Shkurgan O. Rękopis «Requiem» hr. Waclawa Rzewuskiego: historia ocalałego utworu i jego pierwsi wykonawcy. *Długi wiek XIX w muzyce. Pytania — problemy — interpretacje*, t. 2, red. Grzegorz Zieziula. Warszawa, Narodowy Instytut Fryderyka Chopina, Instytut Sztuki PAN, 2023.
15. Sikorski J. Waclaw hrabia Rzewuski jako kompozytor. *Ruch Muzyczny*, 1859. Nr 29, dnia 8 (20) lipca. S. 249—252.

**Розділ 5. Текстологічна, історико-культурологічна
і музикознавча атрибуція**

16. Jaxa-Bykowski P. Trzyepizody z dawnego życia szlacheckiego, epizod III: Mirza Tadż-El-Faher. Warszawa, 1879. 309 s.
17. [Rolle, Antoni Józef] Dr. Antoni J. [pseud.]. Opowiadania. Ser. 4, T. 1. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1884 (Kraków: Wł. L. Anczyc i Sp.). [4], 417 s.
18. Słownik muzyków polskich / red. Józef Chomiński. T. II, Kraków, 1967. S. 171.
19. Івченко Л.В. Реконструкція нотної колекції графа О.К. Розумовського за каталогами XVIII сторіччя. Київ, 2004. 644 s.
20. Деменко Л.М. «Supplementum»: Додаткові відділи бібліотек польського короля Станіслава Августа Понятовського «Collectio Regia» та Волинського ліцею в Кременці: каталог. Київ, 2021. 380 с.
21. Колесник Е.А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. Киев, 1988. С. 5—35.
22. Holland Jan Dawid. Traktat akademicki o prawdziwej sztuce muzyki oraz dodatek o użyciu harmonii. Wrocław 1806, wyd. u Grassa. [4], 67, 26 s.
23. Мяскова Т.Є. Бібліотека Імператорського університету Св. Володимира: з історії комплектування (1834—1927 рр.). Київ, 2005. 184 с.
24. Стародубцева А.Н. Водяные знаки как важный фактор датировки документа. *Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета*. 2014. № 4. С. 279—287.
25. Клепиков С.А. Филиграния и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII — начала XX в. Москва, 1959. № 169 (1812 г.).
26. Клепиков С.А. Филиграния на бумаге русского производства XVIII — начала XX в. Москва: Всесоюз. Книж. палата, 1978. № 192 (1811, 1813 г.).
27. Uchastkina Z.V. History of Russian paper mills and their Watermarks. Holland: The Paper Publications Society, 1962. № 748 (1813 г.).

ПІСЛЯМОВА

Коллективна монографія «Атрибуція та експертиза книжкових пам'яток» представляє певний, далеко не повний досвід, набутий співробітниками Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського з цієї проблематики. Головний висновок, який зробили виконавці в результаті дослідження, — атрибуція книжкових пам'яток минулого та інших видів пам'яток, що зберігаються у фондах великих бібліотек (давніх гравірованих портретів, нот, грамофонних платівок), є важливим, складним і часто необхідним елементом *книгознавчих досліджень* ретроспективних бібліотечних фондів, частиною того комплексу, який ми називаємо книжковим пам'яткознавством. Цей комплекс ґрунтується на конкретних джерелах — історико-культурних фондах бібліотек, яких в Україні немало, зокрема і в Національній бібліотеці імені В.І. Вернадського. Таким чином, це реальний актуальний напрям книгознавства, що, на наше переконання, не може бути схоластичною наукою, відірваною від основного предмета своїх досліджень — книг.

Водночас атрибуція книжкових та інших пам'яток є безумовно одним із видів наукової роботи, багатогранної, з різних галузей знань, що передбачає високу професійну підготовку дослідника, яка часто проростає з практичної діяльності з такими джерелами. Отже, книгознавство і книжкове пам'яткознавство як його галузь, є не лише теоретичними дисциплінами, але й науково-практичними напрямками діяльності.

Проте сама по собі атрибуція здебільшого не вирішує всіх завдань наукового дослідження книжкової пам'ятки чи масиву книжкових або інших бібліотечних пам'яток. Справжнє дослідження цих джерел відбувається під час експертизи цінності таких пам'яток, і атрибуція, тобто встановлення автора, назви, часу й місця створення, є лише першим, безперечно дуже важливим, але не єдиним етапом визначення історико-культурної цінності та, що теж дуже важливо, прогнозно грошової вартості книги.

Експертиза передбачає також виконання історико-книгознавчого дослідження певної книги чи іншої пам'ятки, усвідомлення її цінності в суспільстві в час її створення й активного побутування, її впливу на розвиток науки, культури, мови чи літератури, суспільних відносин, і визначення на підставі цього її історико-культурної цінності. Крім того, не забуваймо, що цінність книжкової

пам'ятки визначається не лише її змістом, мовною культурою тексту, наявністю коментарів, загалом культури видання в розумінні належного довідкового апарату тощо, але й способом утілення цього змісту, тобто характеристиками матеріального його відтворення в конкретному виданні: якістю й своєрідністю поліграфії, художнього оформлення, їх відповідності формату книги, шрифтам і загальному дизайну, технічному оформленню книги.

Дуже важливими є характеристики конкретного примірника, набуті ним у процесі його використання: наявність на ньому екслібриса, особливо виконаного визначним художником, або присвяченого видатній особі; печатки історичної бібліотеки; дарчого напису відомій особі чи автографа відомого діяча науки, культури тощо; цікавих маргінальних записів на форзацах, титулі, берегах книги. Це все потребує вивчення в процесі експертування і може суттєво вплинути на визначення історико-культурної цінності та грошової вартості саме цього примірника, при тому, що інший примірник цього ж видання, без таких додаткових особливостей, які роблять його артефактом культури, може бути визнаний пересічним виданням, що не становить особливої історико-культурної цінності.

Важливим для історичної книжкової пам'ятки є стан її збереження у як можна більш наближеному до первинного вигляді, тобто з автентичною обкладинкою, з повним комплектом аркушів, ілюстрацій, навіть чистих аркушів, що в цілому передає образ книги певного часу. Це все має бути також відзначене в експертному висновку.

Отже, експерт по книжкових пам'ятках повинен уміти ідентифікувати книгу з певним виданням, скласти бібліографічний опис видання і звірити його з авторитетними бібліографічними джерелами; визначити формат стародруку і реальний обсяг книги в аркушах чи сторінках, вказавши можливі помилки в нумерації тощо. Як показує досвід, зокрема авторського колективу монографії, що відбилось у тексті цієї книги, експерт-книгознавець має вміти, знати механізм розпізнавання видавничих фальсифікатів, варіантів видань стародруків, бібліографічні джерела, де можна перевірити таку інформацію. Саме тому до основних тематичних розділів монографії додано рекомендований список літератури на тему експертизи та атрибуції книжкових пам'яток, а також своєрідний словник основних термінів, які використовують фахівці під час атрибуції та експертизи таких книжок. Полегшує пошук інформації, як прийнято в наукових працях такого жанру і обсягу, покажчик імен, згаданих у монографії.

Авторський колектив сподівається, що представлені узагальнення різних тематичних блоків проблеми атрибутування й експертизи книжкових, аркушевих і музичних пам'яток будуть корисні колегам зі спеціалізованих відділів бібліотек, музеїв, архівів, які працюють із ретроспективними фондами, а також стануть у пригоді бібліофілам і всім, хто цікавиться нашою історико-культурною спадщиною.

Джерела з атрибуції та експертизи книжкових, образотворчих та музичних пам'яток¹

Адарюков В.Я. Добавления и исправления к «Подробному словарю русских гравированных портретов Д.А. Ровинского». Москва, 1911. 89 с., 14 л. ил.

Адарюков В.Я. Редкие русские книжные знаки. Материалы по истории русского книжного знака. Москва, 1923. 65 с.

Алфавитный каталог изданиям на русском языке, запрещенным к обращению и перепечатыванию в России. Составлен по 1-е июня 1889 года. СПб., 1888. 82 с.; по 1 января 1894 г. СПб., 1894. 78 с.; по 1 июня 1888 г. СПб., 1888. 82 с.

Алфавитный каталог книг на польском и жмудском языках, запрещенным вполне и дозволенным с исключениями с 1830 по июнь месяц 1869 года включительно. Б. м. и г. 180 с.

Алфавитный список книг на польском языке, запрещенным иностранною цензурою безусловно и для публики с 1830 по декабрь месяц 1852 г. включительно. СПб., 1853. 33 с.

Алфавитный список произведений печати, запрещенных к обращению в публичных библиотеках и общественных читальнях. Составлен в Главном управлении по делам печати по 1 октября 1903 г. СПб., 1903. 27 с.

Алфавитный указатель книг и брошюрам, арест на которые утвержден судебными установлениями по 1 января 1909 г. СПб., 1909. 104 с.; по 1 января 1910 г. Москва, 1910. 134 с.; по 1 января 1911 г. СПб., 1911. 155 с.

Алфавитный указатель книг и брошюрам, а также номерам повременных изданий, арест на которые утвержден судебными установлениями по 1-е января 1912 г. СПб., 1912. 223 с.

Андронникова М.И. Портрет. От наскальных рисунков до звукового фильма. Москва: Искусство, 1980. 423 с.; ил.

Антонюк Т.Д., Антонова В.Д. Видавничі фальсифікати з фонду відділу зарубіжної україніки як об'єкт атрибуції. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5259> (дата звернення: 15.08.2022).

Антонюк Т.Д. Атрибуція замаскованих видань українського зарубіжжя. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні тенденції у цифрову епоху*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 138—143.

Антонюк Т.Д. Замасковані видання фонду відділу зарубіжної україніки НБУВ: характеристика, зміст та особливості бібліографічного опису. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3—5 жовт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 100—102.

Антонюк Т.Д. Мініатюрні видання з фонду відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як об'єкт атрибуції. *Архіви України*. 2021. № 4 (329). С. 77—98.

¹ Список джерел не претендує на вичерпну повноту, має рекомендаційний характер.

Аркадьев Е.И. Запрещенная литература: Книги, брошюры, газеты, журналы, арестованные в 1911 г. Б. м., 1912. 38 с.

Афанасьева З.Б. Провенієнції книжкових фондів навчально-допоміжних підрозділів Київського університету Св. Володимира (на матеріалах фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. Вип. 25. С. 112—123.

Беляева Л.В., Войченко І.Д. «Кобзар»: історія книги. *«Кобзар» Т.Г. Шевченка у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*: книгознавче та бібліографічне дослідження. Київ, 2015. С. 8—12.

Бердичевский Я.И. Книжные знаки мастеров графики. Киев; Берлин, 2003—2013. Вып. 1—8.

Бердичевский Я.И. Книжные знаки современников Т.Г. Шевченко. Киев; Берлин: Изд-во Сергея Бродовича, 2005. 83 с.: ил.

Бердичевський Я.І. Книжкові знаки сучасників Т.Г. Шевченка. Пер. з рос.: В. Богуславська. Київ: Дух і літера, 2007. 82 с.: іл.

Боленко К.Г. Кто такой «Prince Michel Galitzin»? К вопросу о датировке книжных знаков. *Про книги: журнал библиофилов*. 2007. № 2. С. 139—141.

Бондар Н.П. Варианты набора и печати виленского издания Евангелия 1575 г. *Здабытки: Дакументальныя помнікі на Беларусі*. 2015. Вип. 18. С. 22—35.

Бондар Н.П. Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: дослідження, попримірниковий опис. Київ, 2012. 312 с.: іл.

Бондар Н.П. Видання Києво-Печерського патерика XVII—XIX ст.: трансформація складу, тексту та художнього оформлення. *В орбіті християнської культури*: наук. зб. Львів: Видавництво УКУ, 2020. С. 229—237 (Серія «Київське християнство», т. 21).

Бондар Н.П. Вільнюські Євангелія 1575—1644 рр. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: дослідження, попримірниковий опис, альбом ілюстрацій. Київ, 2021. 483 с.

Бондар Н.П. Деякі зауваження до бібліографії українських кирилических стародруків XVIII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2013. Вип. 17. С. 472—479.

Бондар Н.П. До атрибуції стародруків: псевдоунікальний київський примірник видання «Символу віри» Афанасія Александрійського 1717 р. друкарні Києво-Печерської лаври. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2012. Вип. 16. С. 3—8.

Бондар Н.П. До історії побутування книжкових ілюстрацій у якості самостійних естампних гравюр наприкінці XVI—XVII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2005. Вип. 10. С. 212—231.

Бондар Н.П. З досвіду атрибуції кирилических видань НБУВ: міфічне львівське Євангеліє 1683 р. друкарні Львівського братства. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2002. Вип. 7. С. 42—51.

Бондар Н.П. К истории двух кириллических изданий вильнюсских Служебников 1617 г. *Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании*: материалы XXVII междунар. научн. конф. (Москва, 9—11 апреля 2015 г.). Москва, 2015. С. 142—144.

Бондар Н.П. Куцеїнскія і магілеўскія кірылічнныя выданні XVII—XVIII стст. са збораў Нацыянальнай бібліятэкі Украіны імя У. І. Вярнадскага. *Спірыдон Собаль і вытокі магілеўскага кнігадруку*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. С. 233—237.

Бондар Н.П. Методика філігранологічного дослідження для встановлення підроблених аркушів у складі примірника краківського видання «Гербарія польського» Мартіна з Ужендова 1595 р. *Бібліотека. Наука. Комунікація*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 6—8 жовтня 2015 р.): в 2-х ч. Київ, 2015. Ч. 1. С. 143—146.

Бондар Н.П. Невідомий мідерит визначного українського гравера Григорія Левицького. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2006. Вип. 16. С. 354—364.

Бондар Н.П. Невідомі аркуші віленського друку у складі примірника віленського видання Євангелія з сигнатурами 1600 р. зі збірки Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2007. Вип. 11. С. 35—47.

Бондар Н.П. Новые сведения об изданиях и экземплярах супрасльской типографии (по материалам Фонда Национальной библиотеки Украины им. Владимира И. Вернадского). *Latopisy Akademii Supraskiej*. 7: Dawna curylicka księga drukowana: twórcy i czytelnicy. Białystok, 2016. S. 195—200.

Бондар Н.П. Орнаментика оправ Острозького єзуїтського колегіуму і загадки її міграції. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2019. Вип. 51. С. 19—42.

Бондар Н.П. Особливості паперу примірників краківського видання «Гербарія польського» Мартіна Ужендова 1595 р. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2016. Вип. 44. С. 274—285.

Бондар Н.П. Острозькі оправи кириличних стародруків. *Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині*: наук. зб. Держ. іст.-культ. заповідник м. Острога. Острог, 2011. Вип. 3. С. 440—447.

Бондар Н.П. Папір «Апокрисису» Христофора Філалета як джерело дослідження історії друкування пам'яток. *Острозька давнина*: наук. зб. Нац. ун-т «Острозька академія». Остріг, 2015. Вип. 4. С. 61—72: іл.

Бондар Н.П. Папір видань Острозької друкарні. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2012. Вип. 34. С. 337—351.

Бондар Н.П., Рудакова Ю.К. Праця Йоганна Гербінія 1675 р. з історії киево-печерських святинь: особливості видання, варіанти друку, побутування примірників. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2019. Вип. XXI. С. 449—465.

Бондар Н.П. Про час друку третього видання Апостола друкарні Мамоничів (філігранологічна атрибуція примірників). *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні тенденції у цифрову епоху*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 143—147.

Бондар Н.П., Бургомістренко Т.А. Рідкісний примірник «Життя святого Володимира» (Київ, 1670) у складі рукописного збірника життій святих як джерело вивчення київської агіографії XVII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2017. Вип. 21. С. 3—19.

Бондар Н.П. Стрятинська друкарня Балабанів: редакційна робота з текстами за примірником Службеника 1604 р. Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2019. Вип. XXI. С. 411—418.

Бондар Н.П. Универсальная атрибутивная методика А.А. Гусевой и ее «Свод русских книг кирилловской печати XVIII века типографий Москвы и Санкт-Петербурга...». *Книга. Исследования и материалы*. 2012. Сб. 95. С. 169—174.

Бондар Н.П. Унікальні варіанти друку Євангелія учительного (Єв'є, 1616). *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2017. Вип. 47. С. 99—117.

Бондар Н.П. Уточнення атрибуції власницьких та вкладних записів Йоаникія Галятовського. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*. Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 3—5 жовтня 2017 р.). Київ, 2017. С. 109—113.

Бондар Н.П. Філіграні примірників «Гербарія» М. Сенніка 1568 р. як джерело дослідження краківського паперу кінця 60-х рр. XVI ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2015. Вип. 19. С. 283—298.

Бондар Н.П. Філіграні острозької Біблії 1581 р. як унікальне джерело дослідження паперового ринку Краківського воєводства. *Nibil sine litteris scripta in honorem Professoris Venceslai Walecki*. Pod redakcją T. Nactulczika i S. Siess-Krzyszczkowskiego. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017. S. 85—108.

Бондар Н.П. Філіграні ранніх видань Києво-Печерської друкарні і продукція Радомишльської папірні. *Записки товариства імені Т. Шевченка. ССLXXI*: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2018. С. 358—365.

Бондар Н.П. Фрагменти київських кирилических видань як джерело доповнення та уточнення бібліографії стародруків. *Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного інформаційного простору*: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 4—6 жовтня 2016 р.). Київ, 2016. С. 89—94.

Бочковська В.Г., Хауха Л.В., Адамович В.А. Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII—XX ст. із колекції Музею книги і друкарства України. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. 359 с.: іл.

Бочковська В.Г. Раритетні знахідки в оправах та на форзацах стародруків з колекції Музею книги і друкарства України. *Українська писемність та мова в манускриптах і друкарстві*: статті 10-ї, 11-ї наук.-практ. конф., 8 листопада 2019 р., 10 листопада 2020 р. Київ, 2021. С. 6—16.

Варбург А. Искусство портрета и флорентийское общество. Доменико Гирландайо в церкви Санта-Тринита и портреты Лоренцо Медичи и его окружения (1902). *Варбург А. Великое переселение образов: Исследование по истории и психологии возрождения античности* / пер. с нем. Е. Козиной. СПб: Издательский Дом «Азбука-классика», 2008. С. 51—104.

Виппер Б.Р. Проблема сходства в портрете. *Виппер Б. Р. Введение в историческое изучение искусства*. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Изобразит. иск-во, 1985. С. 206—214.

Вишнякова Ю.И. Сорта бумаги в книжном деле первой трети XIX в. *Румянцевские чтения*: материалы междунар. конф. (10—12 апреля 2007). Москва: Пашков дом, 2007. С. 58—62.

Вишнякова Ю.И. «Труды Вольного экономического общества» как источник по изучению бумаги XIX в. Каменная бумага. *Румянцевские чтения*: материалы междунар. конф. (11—13 апреля 2006). Москва: Пашков дом, 2006. С. 50—55.

Вознесенский А.В. Издания тайных старообрядческих типографий конца XVIII—первых двух десятилетий XIX в. в фондах ГПБ. *Коллекции. Книги. Автографы*: сб. науч. трудов. Ленинград, 1989. Вып. 1. С. 16—30.

Вознесенский А.В. Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII — начала XIX века: каталог. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1991. 160 с.

Вознесенский А.В. Предварительный список старообрядческих кириллических изданий XVIII века. СПб., 1994. 78 с.

В'юник А. Український екслібрис. *Бібліотечний вісник*. 1995. № 1. С. 12—13.

Гальченко О.М. Атрибуція та визначення первинності оправи при описуванні кирилических рукописних книг XVI ст.: спостереження кодиколога. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2013. Вип. 17. С. 332—355.

Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. Київ, 2005. 375 с.: іл.

Гальченко Е.М. Переплет украинских рукописных и старопечатных книг: современное состояние изучения и дальнейшие перспективы. *Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития*. 2007. Вып. 4. С. 81—108.

Гальченко О. Давня оправа: історичний огляд. *Бібліотечний вісник*. 1995. № 3. С. 32—36.

Герасимов А.А. Филигранные XVII в. на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. Москва, 1963. 259 с.

Гнатенко Л.А. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII — початку XVII ст. Київ, 2016. 476 с.

Гусарчук Т., Руденко Л. Розмисли навколо авторства духовного концерту «Гласом моїм». *Бібліотека. Наука. Комунікація. Від управління ресурсами — до управління знаннями*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 5—7 жовт. 2021 р.). Київ, 2021. С. 559—563.

Гусарчук Т.В., Руденко Л.Г. Духовний концерт «Гласом моїм» у контексті проблеми авторської атрибуції. *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*. 2022. № 1 (54). С. 7—27.

Гусева А.А. Взаимосвязи украинских типографий конца XVI — первой половины XVII вв.: Проблема миграции типографских материалов. *Федоровские чтения 1973*. Москва, 1976. С. 78—100.

Гусева А.А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI—XVIII вв.: Метод. рекоменд. Москва: РГБ, 1997. 140 с.

Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог: В 2 кн. Москва, 2003. 648 с.; 708 с.

Гусева А.А. Работа с редкими и ценными изданиями: Идентификация экземпляров московских изданий кирилловского шрифта 2-й половины XVI—XVIII вв.: метод. рекоменд. ГБЛ; сост. А.А. Гусева. Москва, 1990. 96 с.

Гусева А.А. Свод русских книг кирилловской печати XVIII века типографий Москвы и Санкт-Петербурга и универсальная методика их идентификации. Москва: Индрик, 2010. 1251 с.

Гусева А.А. Украинский переплет XVII—XVIII вв. *Книга. Исследования и материалы*. 1997. Сб. 74. С. 143—154.

Гутник Л.М., Галькевич Т.А. Українська видова пошта листівка кінця XIX — першої третини XX ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: атрибуція та науковий опис. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні тенденції у цифрову епоху*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 152—156.

Деркач Н.Г. Гербовый русский книжный знак. Геральдика. Опыт описания. *Про книги: журнал библиофила*. 2007. № 1. С. 111—125.

Деркач Н.Г. Гербовый русский книжный знак. Геральдика. Проблемы атрибуции. Щит и щитодержатели. *Про книги: журнал библиофила*. 2007. № 2. С. 125—137.

Дианова Т.В. Методы изучения филиграней в печатных и рукописных книгах XVII в. *Проблемы палеографии и кодикологии в СССР*. Москва, 1974. С. 190—193.

Дианова Т.В. О взаимосвязи формата книги и сортов бумаги: По материалам московских изданий XVII в. в собрании ГИМ. *История и палеография*: сб. ст. Москва, 1993. С. 445—468.

Дианова Т.В. Филигранные XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы: каталог Гос. ист. музей. Москва, 1993. 192 с., 1044 ил.

Дмитриев В. Замаскированная литература. Москва, 1973. 128 с.

Добрянська Т.А. Дослідження титульних аркушів кирилических рукописних книг XVII ст. (за фондами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні тенденції у цифрову епоху*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 156—161.

Дружинин П.А. Западноевропейский суперэкслибрис XVI—XIX веков в собрании ВГБИЛ. *Книга. Исследования и материалы*. 1997. Сб. 74. С. 218—268.

Дубровіна Л., Калініна-Симончук Ю. Наукова атрибуція, опис та експертиза цінності рукописної та книжкової спадщини у законодавстві України та практичній діяльності наукових бібліотек. *Наукова атрибуція творів мистецтва, експертиза та оцінка культурних цінностей*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24—25 жовт. 2019 р.). Київ: НАКККІМ, Асоц. мистецтвознавців, експертів, оцінювачів та реставраторів, 2019. С. 26—32.

Евреин Н.Н. Оригинал о портретистах (к проблеме субъективизма в искусстве). Москва: Госиздат, 1922. 113 с.: ил.

Жбанова К.Ю. Особливості атрибуції аркушевих видань Української революційної доби 1917 року з колекції листівок НБУВ. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3—5 жовтня 2017 р.). Київ, 2017. С. 130—133.

Жуковская Л.П. О значении исследования понтюзо и некоторых других вопросах филиграноведения. *Археографический ежегодник за 1981 г.* Москва, 1982. С. 64—76.

Жуковская Л.П. Рекомендации для выявления водяных знаков (филиграней) в рукописях формата 4 и датировки рукописей по филиграням. *Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг*. Москва, 1976. Вып. 2. Ч. 1. С. 33—50.

Заболотна Н.В. Невідоме унівське видання требника у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. *Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: історія і сучасність*: доповіді та повідомлення Міжнар. наук. конф., Львів, 28—30 жовтня 2010 р. Львів, 2010. С. 180—184.

Заболотна Н.В. Особливості атрибуції окремих кириличних видань без титульних аркушів. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 3—5 жовтня 2017 р.). Київ, 2017. С. 134—137.

Заболотна Н.В. Специфіка наукового опису аркушевих видань почаївського друку. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Київ, 2017. Вып. 47. С. 136—145.

Заболотна Н.В. Унівські службовники 1740 р.: варіанти друку. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні тенденції у цифрову епоху*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 165—169.

Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Т. 1—3. Львів, 1981—1984. Кн. I. 135 с.; Кн. 2. 131 с.; Кн. 2, ч. 2. 127 с.

Зданевич Б.І. Каталог інкунабул. ЦНБ АН УРСР; уклад. Б.І. Зданевич; упоряд. П. Ломонос-Рівна. Київ, 1974. 250 с.: іл.

Зернова А.С. Методика описания старопечатных книг кирилловской печати. *Труды Гос. б-ки СССР им. В.И. Ленина*. Москва, 1960. Т. 4. С. 204—255.

Зернова А.С. Орнаментика книг московской печати кирилловского шрифта. 1677—1750 (Атлас). Москва, 1963. 166 с.

Зернова А.С. Методика описания старопечатных книг кирилловской печати. *Работа с редкими и ценными изданиями*. Москва, 1973. С. 17—96.

Зернова А.С. Типография Мамоничей в Вильне (XVII век). *Книга: Исследования и материалы*. 1959. Вып. 1. С. 167—223: ил.

Зими́на Л.В. Маргинальное комментирование и маргиналии. *Книга. Исследования и материалы*. 1991. Сб. 63. С. 113—116.

Зінченко С.В. Унікальний вид інтролігаторства (іконопис на українських книжкових оправах). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 1998. Вып. 4. С. 113—118.

Золотова М.Б. Русские мозаичные переплеты XIX — начала XX в. в собрании Российской государственной библиотеки. *Книга. Исследования и материалы*. 2004. Сб. 82. С. 182—187.

Иваск У.Г. Описание русских книжных знаков (Ex-Libris). Москва, 1905—1918. Вып. 1—3.

Іванова О.А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: історико-кодікологічне дослідження. Альбом філіграней. Київ, 2016. 226 с., іл.

Іванова О.А. Папір кириличних рукописів XVI ст.: аналіз походження та динаміка використання. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2004. Вып. 9. С. 161—173.

Іванова О.А., Іваннікова М. К. Рукописна кирилична книга XVI—XVIII ст.: основні принципи атрибуції. *Архіви України*. 2002. № 4—6. С. 169—177.

Івченко Л.В., Кожушко Є.В. Встановлення авторства музичних творів «безіменного» Векслера. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2019. Вып. 23. С. 36—55

Індутний В.В. Оцінка культурних цінностей. Київ: СПД Моляр С. В., 2016. 880 с.

Індутний В., Мережко Н., Мельник С. Товарознавча оцінка букіністичних пам'яток. *Товарознавчий вісник*. 2020. № 1(15). С. 62—78.

Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів: Вища школа, 1989. 192 с.: іл.

Ісаєвич Я.Д. Львівські видання XVI—XVIII ст.: каталог. Львів, 1970. 50 с.

Ісаєвич Я.Д. Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. 520 с.: іл.

Калашникова О.Л. Основы мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей. Київ, 2006. 479 с., 48 с. іл.

Каменева Т.Н. О некоторых особенностях описания старопечатных кирилловских книг. *Книга. Исследования и материалы*. 1983. Сб. 47. С. 184—186.

Каменева Т.Н. Орнаментика и иллюстрации черниговских изданий XVII—XVIII веков. *Книга. Исследования и материалы*. 1974. Сб. 29. С. 171—181.

Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания. *Труды Государственной библиотеки СССР им. В.И. Ленина*. Москва, 1959. Т. 3. С. 224—384.

Каталог видань кириличного друку в установах Волині (1600—1825). Луцьк, 2001. 132 с.

Качур І.Б. Методологія дослідження. В: Діяльність родини Шліхтенів (1755—1785) у контексті приватного книговидавання Львова XVIII століття: монографія-каталог. Львів, 2021. С. 19—23.

Качур І.Б. Проблема і сучасні методи ідентифікації стародрукованих контрафактних видань. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2015. Вип. 20. С. 13—26.

Качур І.Б. Фальшиві адреси стародрукованих видань: проблема ідентифікації. *Książka, biblioteka, informacja: między podziałami a wspólnotą*. Pod red. J. Dzięniakowskiej. Kielce: wyd-wo Akad. Świętokrzyskiej, 2007. S. 23—31.

Кириличні стародруки 15—17 ст. у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського: каталог. Уклад. Н.П. Бондар, Р.Є. Кисельов, за уч. Т.М. Росовецької. Київ, 2008. 232 с.

Киселев Р.Е. Издания Почаевского Успенского монастыря в отделе старопечатных и редких книг Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского. *Федоровские чтения*. Москва: Наука, 2005. С. 380—387.

Клепиков С.А. Гравированные книги. *400 лет русского книгопечатания*. Москва, 1964. Т. 1. С. 157—160.

Клепиков С.А. Из истории русского художественного переплета. *Книга. Исследования и материалы*. 1959. Вып. 1. С. 98—166.

Клепиков С.А. Из истории украинского переплета XVII—XVIII вв. *История книги и издательского дела*. Ленинград, 1977. С. 53—61.

Клепиков С.А. Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674—1679 годов. *Книга. Исследования и материалы*. 1963. Сб. 8. С. 255—278.

Клепиков С.А. Использование филиграней в работе с недатированными рукописными и печатными книгами XV—XVI веков. *Советские архивы*. 1968. № 6. С. 50—57.

Клепиков С.А. Оформление книг, изданных новгород-северской типографией Барановича в 1674—1679 гг. *Книга и графика*. Москва, 1972. С. 146—151.

Клепиков С.А. Русские гравированные книги XVII—XVIII веков. *Книга. Исследования и материалы*. 1964. Сб. 9. С. 141—177.

Клепиков С.А. Филигранные на бумаге русского производства XVIII — нач. XX в. Москва: Всесоюз. Книж. палата, 1978. 239 с., ил.

Клепиков С.А., Кукушкина М.В. Филигрань «Pro Patria» на бумаге русского и иностранного происхождения (материалы для датировки рукописных и печатных документов). *Сборник статей и материалов по книговедению*. Ленинград, 1965. С. 83—192; Ч. III. 1973. С. 319—383.

Клепиков С.О. До методології описування славянських стародруків XVI—XVII ст. *Бібліологічні вісті*. 1928. № 1(18). С. 21—32.

Клименко П. Українські ритодруки. *Бібліологічні вісті*. 1924. С. 114—124.

Кніга Беларусі, 1517—1917: Зводны каталог. Г.Я. Голенченко і др. Мінск, 1986. 616 с.

Книговедческое аннотирование и систематизация книжных памятников. Москва, 1997. 84 с.

Книжные и библиотечные гербы (ex libris). СПб., 1903. 95 с., ил.

Ковальчук Г.И. Атрибуция и экспертиза редких книг как актуальное направление книговедческих исследований. *Берковские чтения — 2019. Книжная культура в контексте*

сте міжнародних контактів: матеріали V Міжнарод. науч. конф. (Пинск, 29—30 мая 2019 г.). Минск: ЦНБ НАН Беларусі; Москва: ФГБУН НИЦ «Наука» РАН, 2019. С. 195—200.

Ковальчук Г.І. Атрибуція та експертиза книжкових пам'яток та історичних бібліотечних зібрань як напрям книгознавчих досліджень Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Бібліотечний вісник*. 2022. № 1. С. 29—40.

Ковальчук Г.І. Атрибуція й експертиза як напрями роботи в бібліотеках з ретроспективними рідкісними та цінними виданнями. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2021. Вип. 27. С. 156—165.

Ковальчук Г. Деякі питання оцінки книжкових пам'яток. *Бібліотечна планета*. 2004. № 2. С. 6—11.

Ковальчук Г.І. До проблеми підготовки фахівців з експертизи рідкісних книг. *Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики*: Матеріали III Міжнарод. наук.-практ. конф. (Київ, 16—18 травня 2006 р.). Київ, 2006. С. 176—177.

Ковальчук Г.І. Дослідження стародруків та рідкісних видань: з історії атрибуції книжкових пам'яток. *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 148—156.

Ковальчук Г.І. Експертиза книг: уніфіковані підходи та дискусійні питання. *Короленківські читання 2019. «Бібліотеки, архіви, музеї: конвергентна цифрова комунікація, крос-медійність, клієнтоорієнтованість»*: матеріали та тези доп. і повідомлень XXII Всеукр. (з міжнарод. участю) наук.-практ. конф., Харків, 24—25 жовт. 2019 р. Харків, 2020. С. 221—229.

Ковальчук Г.І. Експертиза книжкових пам'яток у бібліотеках: українознавчий аспект. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. С. 403—416.

Ковальчук Г.І. Експертиза книжкових пам'яток у бібліотечних фондах: презентація науково-методичного ресурсу. *Адаптація завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів*: матеріали Міжнарод. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт., 2013 р.). Київ: НБУВ, 2013. С. 273—274.

Ковальчук Г.І. Експертиза рідкісних книг: робоча програма навчальної дисципліни. Київ: КНУКіМ, 2019. 27 с.

Ковальчук Г.І. З досвіду атрибуції книжкових пам'яток у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2020. № 60. С. 9—30.

Ковальчук Г.І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. Київ: НБУВ, 2004. 688 с.

Ковальчук Г.І. Книгознавчі дослідження як основа експертизи книжкових пам'яток. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2021. Вип. 62. С. 396—406.

Ковальчук Г.І. Основні підходи до експертизи книжкових пам'яток у бібліотеках. *Libri Descripti: Materiały międzynarodowej konferencji naukowej «Opis edycji rzadkich i unikatowych»* (Charków, 16—19 września 2013 roku) = Матеріали міжнародного науково-практичного семінару «Експертиза рідкісних і цінних видань» (Харків, 16—19 вересня 2013 року). Kraków: Collegium Columbinum, 2016. S. 25—77 (Biblioteka Tradycji № CXLVI = Бібліотека Традиції № CXLVI).

Ковальчук Г.І. Основні складові експертизи книжкових пам'яток. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали міжнарод. наук. конф. (Київ, 3—5 жовт. 2017 р.). Київ: НБУВ, 2017. С. 137—140.

Ковальчук Г.І. Проблеми викладання курсу «Експертиза рідкісних книг». *Четверта Міжнародна наукова конференція «Інформація, комунікація та управління знаннями в глобалізованому світі»*. Київ: КНУКіМ, 2021. С. 260—262.

Ковальчук Г.І. Професійні вимоги до кваліфікації експертів книжкових пам'яток. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні тенденції у цифрову епоху*: матеріали Міжнарод.

наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2019 р.) НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2019. Т. 1. С. 170—174.

Ковальчук Г.І. Специфіка атрибуції та експертизи рідкісних книг. *Наукова атрибуція творів мистецтва, експертиза та оцінка культурних цінностей*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 жовт. 2019 р.). Київ: НАКККіМ, 2019. С. 67—71.

Ковальчук Г.І., Мяскова Т.Є. Атрибуція й опис книжкових та інших документних пам'яток як складова наукових досліджень. *Бібліотечний вісник*. 2019. № 6. С. 56—57.

Ковальчук Г.І., Мяскова Т.Є. Атрибуція та експертиза рукописної та книжкової спадщини. *Бібліотечний вісник*. 2017. № 6. С. 44—45.

Кожушко Є.В. Нотовидавництво Індржиха Індржишека і питання датування його нотних видань. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали міжнар. наук. конф. (3—5 жовт. 2017, м. Київ). Київ, 2017. С. 140—143.

Козлов В. Тайны фальсификации. Москва, 1996. 272 с.

Колосовська О.М. Маргінальні записи на кириличних стародруках — джерело до вивчення історії культури України. *Археографія. Архівознавство. Джерелознавство*: міжвідомчий зб. наук. праць. Київ, 2001. Вип. 3. С. 312—326.

Кузнецова И. Барочные тенденции и просветительские идеалы в портретах XVIII века. *Из истории классического искусства Запада*: сб. статей. Москва: Искусство, 1980. С. 153—163.

Кукушкина М.В. Филигранные на бумаге русских фабрик XVIII — нач. XIX в. *Обзор фондов Рукописного отдела Библиотеки Академии наук*. Москва; Ленинград, 1958. Вып. II. С. 285—371.

Курганова О.Ю. Варіанти друкарської марки Етьєнів у колекції Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації*: матеріали Міжнар. наук. конф. (6—8 жовт. 2020 р.) Київ, 2020. С. 301—304.

Курганова О.Ю. Перспективність застосування ідентифікатора фінгерпринт при атрибуції ланиношрифтових стародруків. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали Міжнар. наук. конф. (3—5 жовт. 2017, м. Київ). Київ, 2017. С. 144—147.

Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV—XVII веках. Вильнюс: Моклас, 1979. 188 с.: ил.

Левина С.С. Изучение и описание русских нелегальных книг XIX века: некоторые вопросы методики. *Работа с редкими и ценными изданиями*. Москва, 1973. С. 97—152.

Літвінова С.А. Атрибуція літературних текстів у колекції «Музичний фонд України» Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні тенденції у цифрову епоху*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 178—182.

Логвин Г.Н. 3 глибин. Гравюри українських стародруків XVI—XVIII ст. Київ, 1990. 408 с.

Лосиевский И.Я. Первопечатные отечественные издания в Харьковских коллекциях: сводный каталог. Ч. 1: Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца. Харьков, 1987. 53 с.: ил.

Лосиевский И.Я. Экспертиза ценности документарных памятников в научной библиотеке, архиве, музее: актуальные вопросы теории и практики = Appraisal of documentary heritage objects value in scientific library, archives, museum: topical problems of theory and practice. *Научные и технические библиотеки = Scientific and Technical Libraries*. 2021. № 4. С. 93—116.

Лосієвський І.Я. Актуальні питання експертизи цінності та відбору книжкових пам'яток до Держреєстру. *Питання вдосконалення діяльності відділів рідкісних книг бібліотек в інформаційному забезпеченні науково-освітнього процесу*: матеріали виступів учасників «круглого столу» (Харків, 29 берез. 2012 р.). Харків, 2012. С. 36—40.

Лосієвський І.Я. Державна експертиза культурних цінностей: актуальні проблеми регламентування та практики. *Вісник Харківської державної академії культури*: зб. наук. праць. Харків: ХДАК, 2009. Вип. 25. С. 26—31.

Лосієвський І.Я. Експертиза пам'яткових документних комплексів. *Збірник наукових праць*. Харків, 2021. Вип. 9. С. 5—25.

Лосієвський І.Я. Експертиза цінності документних пам'яток: прогр. та навч.-метод. матеріали до курсу для студентів з напрямку «Книгознавство, бібліотекознавство і бібліографія». Харків: САГА, 2013. 312 с.

Лосієвський І.Я. Експертиза цінності документних пам'яток: програма та навч.-метод. матеріали до курсу, освітньо-проф. прогр. «Інформ.-бібл. менеджмент», спец. 029 «Інформ., бібл. та архів. справа», галузь знань 02 «Культура і мистецтво», рівень вищ. освіти перший (бакалавр). Харків: ХДАК, 2021. 64 с.

Лосієвський І.Я. Експертиза цінності документних пам'яток у сучасній Україні. *Libri Descripti: materiały międzynarodowej konferencji naukowej «Opis edycji rzadkich i unikatowych»*, Charków, 16—19 września 2013 roku = матеріали міжнар. наук.-практ. семінару «Експертиза рідкісних і цінних видань», Харків, 16—19 верес. 2013 р. Kraków, 2016. S. 183—204 (Biblioteka Tradycji, № CXLVI).

Лосієвський І.Я. Етичні та психологічні особливості документознавчої експертної діяльності. *Короленківські читання 2015. «Бібліотеки, архіви, музеї: інноваційні моделі розвитку»*: матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 8 жовт. 2015 р.): у 2 ч. Харків, 2016. Ч. 2. С. 87—100.

Лосієвський І.Я. Новознайдені пам'ятки: «внутрішні ресурси» фондів ХДНБ ім. В.Г. Короленка та надходження з приватних зібрань. *Короленківські читання 2020. «Бібліотеки, архіви, музеї: історичний досвід та актуальні тенденції розвитку»*: матеріали XXIII Всеукр. (з міжнар. участю) дистанційної наук.-практ. конф., присвяч. 190-річчю від часу заснування ХДНБ ім. В.Г. Короленка (Харків, 22—23 жовт. 2020 р.). Харків, 2021. С. 179—198.

Лосієвський І.Я. Почеркознавча експертиза рукописних пам'яток у науковій бібліотеці (за матеріалами експертних досліджень Харківської державної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Вип. 28. С. 219—254.

Лукомский В.К. Фальсификат в экслибрисе. Москва, 1929. 11 с.

Лукияненко В.И. Издания кириллической печати XV—XVI вв.: 1491—1600: каталог книг из собрания ГПБ. Санкт-Петербург, 1993. 346 с.

Лукияненко В.И. Определение формата издания при описании старопечатных книг. *Исследования памятников письменной культуры в собраниях и архивах отдела рукописей и редких книг*: сб. науч. трудов. Ленинград, 1985. С. 140—153.

Мальцева Н.Л. Французский карандашный портрет XVI в. Москва: Искусство, 1978. 239 с., ил.

Маслов С.І. Визначення дублетів в ділянці стародруків. Київ, 1936. 13 с.

Маслов С.І. Етюди з історії українських стародруків (I—VIII). *Українська книга XVI—XVII—XVIII ст.* Київ, 1926. С. 77—154.

Маслов С.І. Етюди з історії стародруків (IX—X). *Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія*. Київ, 1927. С. 698—719.

Маслов С.І. Етюди з історії стародруків (XI—XII). *Записки історично-філологічного відділення ВУАН*. 1929. № 21—22. С. 45—93.

Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). Київ, 1974. 295 с.

Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України: кириличні рукописні книги та стародруки. Бондар Н.П., Гнатенко Л.А., Дубровіна Л.А. та ін. Київ, 2007. 136 с.

Мякишев В.П. Бумажные секреты Мамоничей. *Федоровские чтения. 2005*. Москва: Наука, 2005. С. 199—215.

Мякишев В.П. Кириллические издания Литовского статута 1588 г. Kraków: Lexis, 2014. 390 с.

Мяскова Т.Є. Особливості атрибуції документів з історично сформованих зібрань та колекцій. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3—5 жовт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 150—153.

Мяскова Т.Є. Провенієнції на книгах з історико-культурного фонду «Віленська медико-хірургічна академія» Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерело з вивчення історії формування фонду наукової бібліотеки академії. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2016. Вип. 20. С. 175—190.

Немировский Е.Л. К вопросу о достоверности сведений о кирилловских изданиях, сообщаемых В.С. Сопиковым. *Книга. Исследования и материалы*. 2002. Сб. 80. С. 300—302.

Немировский Е.Л. Неатрибутированное виленское издание, вышедшее до июля 1572 г. *Румянцевские чтения*. Москва, 1996. Ч. 2. С. 225—227.

Немировский Е.Л. Некоторые проблемы филологического исследования старопечатных изданий. *Филологические исследования: Теория, методика, практика*: сб. науч. тр. Ленинград, 1990. С. 113—116.

Немировский Е.Л. Первые славянские миниатюрные книги. *Книга. Исследования и материалы*. 1993. Сб. 65. С. 67—82.

Немировский Е.Л. Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта: 1491—2000: Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы: Т. 1: 1491—1550. Москва: Знак, 2009. 584 с.: ил.; Т. 2. Кн. 1: 1551—1592. Москва: Знак, 2011. 572, [2] с., ил.; Т. 2. Кн. 2: 1593—1600. Москва: АЯК, Рукописные памятники Древней Руси, 2012. 238 с.: ил.

Оцінка культурних цінностей / Індутний В.В., Чернявська Е.В., Шкляр С.М., Платонов С. М. та ін. Вид. 2-ге. Київ: АЯКС ПРІНТ, 2006. 608 с., іл.

Пановский Э. Этюды по иконологии: Гуманистические темы в искусстве Возрождения; пер. с англ. Н.Г. Лебедевой, Н.А. Осминской. СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2009. 432 с. + вклейка (96 с.)

Петров С.І. Книги громадянського друку, видані на Україні: XVIII — перша половина XIX століття: Каталог. Харків, 1971. 298 с.

Петров С.О. Книги громадянської печаті XVIII століття: каталог книг, зберіганих в Гос. публ. б-ке УРСР. Київ, 1956. 302 с.

Петров С.О. Книги першої чверті XIX століття: каталог книг, зберіганих в Гос. публ. б-ке УРСР. Київ, 1961. 400 с.

Петров С.О., Бірюк Я.Д., Золотарь Т.П. Славянські книги кирилловської печаті XV—XVIII вв.: описання книг, зберіганих в Гос. публ. б-ке УРСР. Київ, 1958. 266 с.

Поздеева И.В. Методика описания экземпляров старопечатных изданий кирилловского шрифта. *Проблемы рукописной и печатной книги*. Москва, 1976. С. 125—132.

Поздеева И.В. Современные методы описания старопечатных изданий. Москва, 1990. 55 с. (Новые информационные технологии в образовании: Вып. 3).

Полонская И.М. К истории русских замаскированных изданий XVIII века. *2-я Всесоюзная науч. конф. по проблемам книговедения*. Секция истории книги. Москва, 1974. С. 60—65.

Полонская И.М. Русская издательская обложка и переплет XVIII века. *Книга. Исследования и материалы*. 1979. Сб. 38. С. 152—161.

Попов П.М. Ксилографічні дошки Лаврського музею: Вип. I. Київ, 1927. 26 с. + 32 арк. іл.
Правила составления библиографического описания старопечатных изданий. Москва: ГБЛ, 1989. 302 с.

Правила составления библиографического описания старопечатных изданий. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: РГБ, 2003. 400 с.

Работа с редкими и ценными изданиями: метод. рекомендации: Идентификация экземпляров московских изданий кирилловского шрифта 2-й половины XVI—XVIII вв. Сост. А.А. Гусева. Москва, 1990. 95 с.

Репертуар русского типографского гражданского шрифта XVIII века: каталог шрифтов и их описание. Ч. 1. Гражданский шрифт первой четверти XVIII века. 1708—1725. Сост. А. Г. Шицгал. Москва, 1981. 32 с.

Ровинский Д.А. Подробный словарь русских граверов XVI—XIX вв. Санкт-Петербург, 1895. Т. 1—2. 344, 806 стб., ил.

Росовецька Т.М. Примірник видання «Ключа розумення» 1665 року Михайла Сльозки в рукописних коментарях (до реконструкції образу українського читача другої половини XVII — першої половини XVIII ст.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2003. Вип. 7. С. 91—103.

Рошчына Т.І. Да праблемы вызначэння пераплётаў беларускага паходання. *Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі*. Мінск, 2014. Вип. 17. С. 71—77.

Рудакова Ю.К. Видання без вихідних даних друкарні Львівського єзуїтського колегіуму XVIII ст. у фонді Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. 2017. Вип. 47. С. 177—193.

Рудакова Ю.К. Використання ресурсів Internet для атрибуції стародруків (на прикладі атрибуції палеотипу). *Адаптація завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2013 р.). Київ, 2013. С. 289—291.

Рудакова Ю.К. Встановлення вихідних відомостей видання за художнім оформленням як один із шляхів атрибуції (на прикладі палеотипа). *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні тенденції у цифрову епоху*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 209—213.

Рудакова Ю.К. Дослідження твору І. Орновського «Bogaty Wirydarz»: атрибуція джерел цитування із використанням сучасних електронних технологій. *Бібліотека. Наука. Комунікація: розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 6—8 жовтня 2020 р.). Київ, 2020. С. 298—301.

Рудакова Ю.К. Каталог українських стародруків Я. Запасака і Я. Ісаевича як джерело атрибуції дефектних примірників латиношрифтих стародруків. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3—5 жовт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 156—160.

Рудакова Ю.К. Макулатурні аркуші почаївських друків як джерело доповнення латиношрифтного репертуару почаївської друкарні. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2021. Вип. 62. С. 464—478.

Рудакова Ю.К. Методика атрибуції дефектних видань, надрукованих латинським шрифтом. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2017. Вип. 21. С. 107—117.

Рудакова Ю.К. Нові невідомі у бібліографії видання з фонду Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2019. Вип. 11. С. 266—271.

Рудакова Ю.К. Поліграфічні особливості почаївських видань латинського шрифту. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2021. Вип. 13. С. 314—331.

Рудакова Ю.К., Ціборовська-Римарович І.О. Латиношрифтих видання XVI — першої половини XIX ст., не зареєстровані у «Bibliografii polskiej» К. Естрайхера. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Київ, 2016. Вип. 44. С. 239—263.

Руденко Л.Г. Рукописні списки творів Степана Дегтярьова у нотній бібліотеці хору Київської духовної академії. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні тенденції у цифрову епоху*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 214—218.

Рудь Н.П. Украинские альманахи и сборники первой половины XIX века. *Книга в России до середины XIX в.* Ленинград, 1978. С. 131—142.

Ружицький Е.Й. Львівське палітурництво XV — першої половини XVII ст. *Середні віки на Україні*. Київ, 1973. Вип. 2. С. 138—149.

Рукавіцина Є.В. До історії питання книжкових зібрань України (за матеріалами анкетування, проведеного Ю. Меженком у 20—30-х рр. ХХ ст.). *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Київ, 1999. Вип. 2. С. 187—226.

Рукавіцина-Гордзівська Є.В. Колекція громадянського друку відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ. *Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Вип. 1. Київ, 1998. С. 97—105.

Савченко І.В. Особливості атрибуції нотних видань, надрукованих фотомеханічним способом у 20-х роках ХХ ст. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3—5 жовт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 163—166.

Сводный каталог русских книг гражданской печати XVIII века. 1725—1800: в 6 т. Москва, 1962—1975. Т. 1: А—И. 1962. 434 с.; Т. 2: К—П. 1964. 515 с.; Т. 3: Р—Я. 1966. 514 с.; Т. 4: Период, и продолж. изд. 1966. 288 с.; Т. 5: Указатели. 1967. 300 с.; Т. 6: Дополнения, разыскиваемые изд., уточнения. 1975. 189 с.

Сводный каталог русской книги. 1801—1825. Москва, 2001. Т. 1: А—Д. 584 с.

Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века: Книги и периодические издания: в 9 ч. Сост. С.С. Левина и др. Москва, 1971. 1260 с.; То же, 2-е изд., доп. и перераб.: Москва, 1981—1982. Ч. 1. 199 с.; Ч. 2. 232 с.; Ч. 3. 243 с.

Сергеева И.А., Горшихина О.Ю. Книжкові знаки як джерело вивчення історії комплексних бібліотечних фондів. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 1994. Вип. 2. С. 106—115.

Сеславинский М.В. Книжные фальшивки и подделки. *Про книги: журнал библиофила*. 2010. № 2. С. 25—32.

Сиесс-Кжишковский С. Гражданский шрифт для польского языка. Эпизод из истории просвещения в Королевстве Польском. *Про книги: журнал библиофила*. 2007. № 1. С. 101—109.

Словник книгознавчих термінів / В.Я. Буран, В.М. Медведева, Г.І. Ковальчук, М.І. Сенченко. Київ, 2003. 160 с.

Соболев Н.А. Что такое издательская подделка. *Новости полиграфии*. 1998. № 17. С. 7.

Солонська Н.Г. Атрибуція видань української діаспори за способами поліграфічної технології: проблеми дефініції та бібліографічного опису. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3—5 жовт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 173—176.

Солонська Н.Г. Атрибуція історичних бібліотек української спільноти Канади як фактор національної ідентичності. *Бібліотека, наука, комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 226—230.

Столова Е. Збірка екслібрисів наукової бібліотеки ЛДУ: проблеми зберігання та опису. *Збірник наукових праць відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф.П. Максименка*. Львів, 1997. С. 93—106.

Сынкова И.А. Кожанный переплет: проблема определения материала. *Здабытки: документальныя помнікі на Беларусі*. Мінск, 2007. Вип. 9. С. 263—284.

Тараканова О.Л. Материалы к словарю исторических терминов, употребляемых в русском переплетном деле. *Букинистическая торговля и история книги*. 1992. Вип. 2. С. 29—39.

Тараканова О.Л. Псевдоиздания. *Антикварная книга*. Москва, 1996. С. 224—233.

Украинские книги кирилловской печати XVI—XVIII вв.: каталог изданий, хранящихся в Гос. б-ке им. В.И. Ленина. Москва, 1976—1990. Вип. 1: 1574 г. — 1-я пол. XVII в. Сост. Т.Н. Каменева, А.А. Гусева. 1976. 448 с.; Вип. 2, ч. 1: Киевские издания 2-й пол. XVII в. Сост. А.А. Гусева и др. 1981. 312 с.; Вип. 2, ч. 2: Львовские, Новгород-Северские, Черниговские, Уневские издания 1-й пол. XVII в. Сост. А.А. Гусева, И.М. Полонская. Москва, 1990. 318 с.

Українська графіка XI — початку XX ст.: альбом. Автор-упоряд. А.О. В'юнник. Київ, 1994. 328 с.

Фоменко Д.Д., Цинковська І.І., Юхимець Г.М. Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII—XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: каталог. Київ: Академперіодика, 2014. 359 с.

Фоменко І.Ю. Титульные издания в книгоиздательской практике первой четверти XIX века. *Вивлиофика: История книги и изучение книжных памятников*. Москва: Пашков дом, 2009. Вып. 1. С. 121—134.

Фрис В.Я. Про незнані в бібліографії та маловідомі видання, друквані в Україні в XVII—XVIII ст. (за матеріалами збірок Республіки Польща). *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Львів, 1998. Вып. 6. С. 126—131.

Цибульська О.А. Композитори-однофамільці: з практики музичної бібліографії та атрибуції творів Штраусів. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні тенденції у цифрову епоху*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 239—242.

Цинковська І.І., Юхимець Г.М. Опис аркушевих образотворчих документів. Київ: НБУВ, 2000. 71 с.

Ціборовська-Римарович І.О. Видання роману Ж. Ф. Мармонтеля «Інки, або знищення держави Перу» з фальшивими вихідними даними: факти, гіпотези, аналіз друкарських особливостей примірників. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2017. Вып. 47. С. 231—244.

Ціборовська-Римарович І.О. Книжкові знаки книгозбірень католицьких монастирів Правобережної України XVII—XVIII ст. як інструмент історико-бібліотекознавчих досліджень: види, особливості, інформативність (на примірниках з фондів НБУВ). *Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації*: матеріали Міжнар. наук. конф. (6—8 жовт. 2020 р.). Київ, 2020. С. 326—329.

Ціборовська-Римарович І.О. Контрафактні видання і видання без вихідних даних Луцької домініканської друкарні. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2018. Вып. 10. С. 220—232.

Ціборовська-Римарович І.О. Контрафактні політичні видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787—1836): друкарське виконання, атрибуція, суспільна потреба. *Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти*: доп. і повідомл. Міжнар. наук. конф. (Львів, 24—25 жовт. 2019 р.). Львів, 2019. С. 33—35.

Ціборовська-Римарович І.О. Контрафактне видання Луцької домініканської друкарні «Mysli polityczne dla Polski» (1790): історико-книгознавчий та друкарський аналіз. *Бібліотека. Наука. Комунікація: 100-річчя Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 6—8 листоп. 2018 р.). Київ, 2018. С. 227—230.

Ціборовська-Римарович І.О. Невідоме в бібліографії бердичівське видання оперидрами В.І. Маревича «Polusia»: історико-книгознавчий та друкарський аналіз. *Бібліотека. Наука. Комунікація: Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3—5 жовтня 2017 р.). Київ, 2017. С. 180—183.

Ціборовська-Римарович І.О. Рідкісне видання XVIII століття друкарні Луцького домініканського монастиря у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2003. Вып. 10. С. 149—156.

Чичерина С. Школа начинающего коллекционера. Основы атрибуции изданий кирилловской печати. Статьи 1—4. *Про книги. Журнал библиофила*. 2007. № 1. С. 43—52; № 2. С. 21—28; 2007. № 3. С. 21—26; 2008. № 1. С. 29—33.

Шамрай М.А. Альдини в бібліотеках України. Київ: Академперіодика, 2008. 144 с.: іл.

Шамрай М.А. Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины. Сост. М.А. Шамрай, при участии Б.В. Грановского, И.Б. Торбакова. Киев, 1995. 550 с.: ил.

Шамрай М. Невідомі записи Лазаря Барановича. *Бібліотечний вісник*. 2001. № 3. С. 29—32.

Швец Н.П. О некоторых аспектах атрибуции изданий львовских иезуитов (по материалам каталога типографии Львовского иезуитского коллегіума. 1615—1773). *Книга. Исследования и материалы*. 2012. Сб. 95. С. 63—84.

Шекера І.С. Рукопис намісника Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря Іринія Фальковського — ідентифікація документа. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3—5 жовт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 469—470.

Шемета Ю.М. Суперекслібрис Анни-Алоїзи Острозької у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2003. Вип. 10. С. 157—171.

Шорсткіна О.Ф. Аркушеві видання доби Директорії УНР кам'янець-подільського періоду з колекції листівок Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: атрибуція та дослідження. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3—5 жовт. 2017 р.). Київ: НБУВ, 2017. С. 186—189.

Шпаргало А.В. Книги з бібліотеки Павла Білецького-Носенка у фондах Відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та їх ідентифікація. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3—5 жовт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 189—192.

Шульц Ю. Типографская марка (сигнет) XV—XVIII вв. *Книжное дело*. 1993. № 4. С. 91—94.

Щапов Я.Н. К истории русского книжного знака конца XV—XVII вв. *Рукописная и печатная книга*. Москва, 1975. С. 85—93.

Щеколдіна Н.О. Атрибуція гравюр Джованні Баттіста Галеструцці з колекції «Кужбушків». *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні тенденції у цифрову епоху*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 253—256.

Щербаківський Д. Золотарська оправа книжки в XVI—XIX століттях на Україні. *Бібліологічні вісті*. 1924. Ч. 1—3. С. 101—113.

Щербаківський Д. Оправа книжок київських золотарів XVII—XVIII ст. Київ, 1926. 52 с. (відбиток з «Трудів УНІК»).

Юхимець Г.М., Цинковська І.І. Гетьмани України на гравірованих портретах початку XIX ст. (іконографічний аспект дослідження). *Українська біографістика — Biodrastica Ukrainica*. 2018. Вип. 16. С. 162—176.

Юхимець Г.М., Цинковська І.І. Гравіровані портрети маршалів Франції першої половини XIX ст. зібрання Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (іконографічне дослідження). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. Вип. 26. С. 116—138.

Юхимець Г.М., Цинковська І.І. Іконографічні дослідження як інструмент атрибуції гравірованих портретів XVI—XVIII ст. зібрання Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні тенденції у цифрову епоху*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8—10 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 257—261.

Якубова Т.А. Провенієнції видань із бібліотек Південної України — книгознавча складова фондів НБУВ. *Вісник Книжкової палати*. 2016. № 11. С.44—48.

Якубова Т.А. Провенієнції на книгах фонду англійської літератури НБУВ: до постановки проблеми вивчення та атрибуції. *Вісник Книжкової палати*. 2020. № 4. С. 37—42.

Якубова Т.А. Провенієнції як джерелознавчий матеріал у вивченні та дослідженні приватних бібліотек (за матеріалами відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ). *Архасівські читання: гуманітарні дослідження в Європі на сучасному етапі розвитку науки*: матеріали X Міжнар. наук. конф. (28—30 трав. 2020 р.). Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомилинського, 2020. С. 111—113.

Якубова Т.А. Провенієнції — елементи атрибуції колекції «Бібліотека Луцько-Житомирської семінарії». *Вісник Книжкової палати*. 2019. № 3. С. 47—52.

Adams H.M. Catalogue of books printed on the Continent of Europe, 1501—1600 in Cambridge libraries. Cambridge, 1967. V. 1 — VIII. 768 p.; V. 2. 796 p.

Annual bibliography of the history of the printed book and libraries. Vol. 1—28. The Hague, 1973—2000.

Barbier A.-A. Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes... T. 1—4. Paris. 1806—1808; 1822—1827.

Brunet J.-Ch. Manuel du libraire et de l'amateur des livres. T. I—V. Paris, 1842—1844; T. I—VI. 1860—1865.

Bulhak H. Analiza typograficzna jako metoda księgoznawcza w badaniach nad książką. *Prace działu zbiorów specjalnych Biblioteki Narodowej*. T. 2: Prace badawcze i bibliograficzne nad zbiorami rzadkich i cennych książek i dokumentów. Warszawa. 1991. S. 40—48.

Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale: Auteurs. T. 1—200. Paris, 1924—1981.

Debure G.F. Bibliographie instructive, ou Traité de la connaissance des livres rares et singuliers, contenant un catalogue raisonné de la plus grande partie de ces livres précieux... T. 1—7. Paris, 1763—1768; T. 8—9. 1769.

Debure G. Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. le duc de la Vallière, pt 1, t. 1—3; suppl., pt 2, t. 1—6. 1783—1788.

Ebert F.A. Allgemeines bibliographisches Lexicon. Bd. 1—2. 1821—1830.

Estreicher K. Bibliografia polska. Kraków, 1872—1934. T. I—XXX.

Franczyk-Cegła A. Problemy metodologiczne w identyfikacji anonimów typograficznych na podstawie druków krakowskich z lat 1601—1620. *Terminus*. 2019. T. 21. Z. 4 (53). S. 437—457.

Grasse J.G. Th. Trésor de Livres Rares et Précieux ou Nouveau Dictionnaire Bibliographique. T. I—VII. Dresde, Genève, Londres, Paris, 1859—1869.

ISBD (A): International standard bibliographic description for older monographic publications (Antiquarian). London: IFLA office for UBC, 1980. 59 p.

Jocher A. Obraz bibliograficzno historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie. Wilno, 1840. T. I—III.

Kažuro I. XVIII a. Antrosios puses Vilniaus spaustuvininkų ornamentai kaip knygos istorijs šaltines. *Knygotyra*. 2019. Vol. 73. P. 26—61.

Laucevicius E. Popierus Lietuvoje XV—XVIII a. = Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV—XVIII в. Vilnius: Mitnis, 1967. 288 p.: il.; Laucevicius E. Popierus Lietuvoje XV—XVIII a.: atlasas = Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV—XVIII в.: атлас. Vilnius: Mitnis, 1967. 577 p.: il.

Reignot E.G. Dictionnaire raisonné de bibliologie... T. 1—2, suppl. Paris, 1802—1804.

Weller E. Die falschen und fingirten Druckorte. Repertorium der seit Erfindung der Buchdruckerkunst unter falscher Firma erschienenen deutschen, lateinischen und französischen Schriften. Leipzig, 1864. Bd. 1—2.

Weller E. Index pseudonymorum, Wörterbuch der Pseudonymen oder Verzeichniss aller Autoren, die sich falscher Namen bedienten. Leipzig, 1856. 282 S.; 1867. 180 S.

Weller E. Nachtraege zum Index pseudonymorum. Leipzig, 1857. 36 S.

Weller E. Neue Nachtraege zum Index pseudonymorum und zu den Falschen und fingirten Druckorten. Leipzig, 1862. 72 S.

Словник основних термінів, які застосовуються під час експертизи рідкісних і цінних книг

АВАНТИТУЛ — перша сторінка книжкового блока, яка передує титульному аркушу. Створюється автоматично, коли титульний аркуш роблять розгорнутим на розворот, або коли на сторінці ліворуч від титулу (на розвороті) розміщують фронтиспіс. Може містити частину вихідних відомостей: видавничу марку чи назву видавництва, назву серії, епіграф, надзаголовкові дані, присвяту, гасло. Вводиться з метою розвантажити титул і зробити вхід до книги поступальним і урочистішим.

АВТЕНТИЧНИЙ ТЕКСТ — справжній текст оригіналу.

АВТОГРАВЮРА — гравюра, в якій друкарську форму на дереві, металі, лінолеумі виконує сам художник — автор композиції.

АВТОГРАФ на книзі — власноручний, звичайно пам'ятний, напис або підпис.

АВТОРСЬКИЙ ПРИМІРНИК у бібліотечній чи музейній справі, в бібліофілії — примірник твору друку, який належав авторові твору й має якісь речові докази: іменний примірник, примірник з автографом, з власноручними помітками автора, його екслібрисом.

АПОГРАФІЧНА ЛІТЕРАТУРА — література, що містить описи життя церковних діячів, аскетів, святих.

АГРАФ — коштовна застібка на книжкових палітурках у вигляді гачка або пряжки.

АКАФІСНИК — церковно-богослужбова книга, збірка акафістів — похвальних пісень на честь Ісуса Христа, Богородиці чи святого.

АЛІГАТ — самостійне видання чи рукопис, оправлений в один том (конвюлот) разом з іншими виданнями. Алігати підбирають власники бібліотек за ознакою єдності тематики, авторства, часу виходу або формату через небажання тримати на полицях тонкі без оправ книжки чи брошури.

АЛОНІМ — псевдонім, який є справжнім ім'ям іншої особи.

АЛЬБЕРТИНОВА ОПРАВА — палітурка з тонкого оклееного глазурованого кольорового картону.

АЛЬБОМ — книжкове видання, основним в якому є зображення картин, малюнків, креслень, фотознімків та ін., з пояснювальним текстом.

АЛЬБОМНИЙ ФОРМАТ — формат, у якому ширина книги більша за висоту.

АЛЬДИНИ — видання венеціанських друкарів XV—XVI ст. Альда Пія Мануція, його сина Паоло, внука Альда молодшого, а також тестя Альда старшого Андрея Торрезанського, який керував друкарнею після смерті Альда і до повноліття сина. Переважно видання класиків античної літератури та твори гуманістів епохи Відродження. Типова А. невеликого формату у видавничій шкіряній оправі, з видавничою маркою у вигляді дельфіна навколо якоря, без ілюстрацій. В А. вперше був застосований курсивний шриффт.

АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ЗАГОЛОВОК — друга частина основного заголовка твору (видання), яка з'єднана з першою союзом «або» у значенні «тобто». У бібліографічному описі стародруків і пізніших видань розглядається як обов'язковий елемент і не опускається.

АМАТОРСЬКА ОПРАВА — індивідуальна оправа з особливо коштовного матеріалу, як правило, високохудожня за оформленням.

АНОНІМНЕ ВИДАННЯ — видання, випущене в світ без імені автора, без визначення видавництва, місця, року видання. Причини приховування вихідних відомостей могли бути різними, найчастіше — прагнення уникнути переслідувань з боку влади. Своєрідним різновидом анонімних видань є підробки — містифікаторські видання, що мають фальшиві вихідні дані. Фактично анонімним є видання під псевдонімом, доки він не розкритий.

АНОНІМНИЙ КЛАСИЧНИЙ ТВІР — твір народного епосу, що видається під різними назвами, але найвідоміший за однією, яка стала класичною.

АНТИКВАРНА КНИГА (від лат. *Antiquus* — давній) — термін застосовують переважно в книжковій торгівлі та бібліофілії для позначення давніх книг — від початку друкарства і до 1850 р. Є тенденція підняття верхньої межі до середини ХХ ст.

АНФОЛОПОН, АНТОЛОПОН, АНФОЛОГІЙ — див. МІНЕЯ СВЯТКОВА.

АПОКАЛІПСИС — остання частина Нового Завіту Біблії — Одкровення св. Іоанна Богослова, що містить пророцтва про долю (кінець) світу.

АПОКРИФИ (від грец. *apokryphos* — таємний) — юдейські та ранні християнські твори, з різних причин відкинуті панівною церквою, не канонічні.

АПОСТОЛ (від грец. *apóstolos* — посланник) — богослужбова книга православної церкви, частина Нового Завіту. Включає діяння апостолів, написані євангелістом Лукою, що розповідають про ранню історію християнства від воскресіння Христа до 62 р. н. е., соборні послання апостолів Якова, Петра, Іоанна, Іуди, 14 послань апостола Павла, а також Апокаліпсис.

АПРАКОСИ (від грец. *apraktéō* — не дію, не роблю) — службові збірники євангельських читань, виписок, зроблених із чотирьох канонічних Євангелій (від Матфея, Марка, Луки, Іоанна) у порядку викладення земного життя Христа.

АРАБСЬКІ ЦИФРИ — сучасні знаки для визначення чисел, номерів. Були винайдені в Індії, перенесені до Європи арабами у ХІІІ ст.

АРКУШЕВА ФОРМУЛА — позначення складу стародрукованого видання у вигляді рівняння, в якому вказано сигнатури і рахунок аркушів чи сторінок у зшитках блоку книги.

АРКУШЕВЕ ВИДАННЯ — видання на окремих аркушах.

АРТЕФАКТНА ЦІННІСТЬ КНИГИ (ДОКУМЕНТА) — цінність книги, досягнута штучно зробленими, як правило, власницькими елементами (провенієнціями), що свідчать про історію побутування примірника: бібліотечними помітками, штампами, екслібрисами, автографами, дарчими написами, маргінальними записами, коментарями, вкладними аркушами, клейками, ілюстраціями.

АТЛАС — 1) зібрання карт в одній книзі. Назву ввів фламандський картограф Меркатор, який дав його своєму зібранню карт (1595) на честь Атласа, міфічного короля Лівії; 2) картографічне або образотворче книжкове видання, основним матеріалом якого є карти (географічні, астрономічні) або зображення, що використовуються як засіб начального навчання чи засвоєння різних дисциплін (анатомічний, ботанічний, зоологічний, медичний, технічний атлас).

АТРИБУЦІЯ КНИЖКОВОЇ ПАМ'ЯТКИ — установлення автора, назви, місця і часу створення книги — дефектного примірника або видання, що має неправдиві вихідні відомості.

БЕЗШОВНЕ СКРІПЛЕННЯ — скріплення зошитів чи аркушів видання у книжковий блок за допомогою еластичного клею.

БЕРЕГИ (ПОЛЯ) КНИГИ — вільні, не задруковані ділянки сторінок навколо набірних шпальт. Розрізняють корінцевий, верхній, зовнішній і нижній береги.

БІНТИ ОПРАВИ — товсті шнури або ремінці, за допомогою яких зшивали старі книги і які створювали потовщення (ребра) упоперек корінця оправи.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ — пошук у масиві бібліографічної інформації джерел, які відповідають певному запиту.

БІБЛІОГРАФІЧНА РІДКІСТЬ — видання, що зберіглося у малій кількості примірників; у цьому сенсі вужчий за змістом синонім поняття РІДКІСНА КНИГА.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ЗАПИС — розгорнута бібліографічна характеристика примірника, в якій бібліографічний опис доповнено тими чи іншими елементами: заголовком, анотацією, рефератом, індексами класифікації, предметними рубриками, бібліотечним шифром та ін.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС — основна частина бібліографічного запису, що складається з набору представлених за стандартними правилами бібліографічних відомостей (елементів), які дають змогу ідентифікувати будь-яке видання.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ — основні відомості про видання, які коротко його характеризують (автор, назва, ким і коли видано, обсяг).

БІБЛІОКЛЕПТОМАН — викрадач книжок; людина з патологічним прагненням красти книги.

БІБЛІОПЕГІСТ — 1) спеціаліст, знавець книжкових оправ і палітурного мистецтва; 2) колекціонер оправ; 3) застаріле — палітурник.

БІБЛІОТЕЧНА КОЛЕКЦІЯ — штучно організований за певним принципом або ознакою культурологічно цінний фонд: за видами документів, способом їх відтворення, форматом, предметно-тематичними, хронологічними, власницькими, шрифтологічними, видавничими чи іншими ознаками.

БІБЛІОТЕЧНА ОПРАВА (ПАЛІТУРКА) — вид практичної палітурки, розроблений наприкінці XIX — на початку XX ст., коли набули поширення громадські бібліотеки. Конструкція містить елементи, що забезпечують підвищену міцність і довговічність книги. Складається з картонних кришок, вкритих т. зв. мармуровим папером, і тканинного корінця (варіант корінця — шкіряний або з заміника шкіри).

БІБЛІОТЕЧНИЙ ПОЧЕРК — рукописний стандартизований почерк, що нагадує друковані літери; відрізняється чіткістю, простотою сприйняття.

БІБЛІОТЕЧНИЙ ШИФР — умовне позначення місця розташування книги (документа) у сховищі.

БІБЛІОТЕЧНІ ЗІБРАННЯ — фонди, організовані фондоутворювачем. Поділяються на особові (іменні, родові, сімейні, утворені на основі приватних зібрань) і зібрання культурологічних та просвітніх установ.

БІБЛІОФІЛ, БІБЛІОФІЛИ — елітний прошарок книголюбів; бібліофіли добре знаються на історії книги, вміють оцінити її історико-культурну та художню цінність; володіють власною бібліотекою, зібраною за певними критеріями.

БІБЛІОФІЛЬСЬКЕ ВИДАННЯ — видання, що відрізняється від масової книжкової продукції обмеженим тиражем (примірники якого, як правило, нумеровані, іменні) і зовнішніми та внутрішніми якостями: художнім оформленням, дбайливим поліграфічним виконанням, папером найкращих сортів, відповідною тематикою.

БІБЛІОХРОМ — книга, різні частини якої надруковані на папері різних кольорів.

БІБЛІЯ (від грец. *biblion* — книги) — зібрання давніх текстів, канонізоване релігійною традицією як Святе Письмо юдаїстів і християн. Складається з Вітхого (Старого) Завіту, визнаного обома релігіями, та Нового Завіту, визнаного лише християнами.

БІОДЕСТРУКЦІЯ — руйнування (пошкодження) матеріальної основи книги під впливом біологічних факторів — грибів, плісняви, комах.

БЛІНТОВЕ ТИСНЕННЯ (від нім. *blind* — сліпий) — безбарвне плоско-поглиблене зображення, одержане на палітурній кришці шляхом вдавлювання в неї нагрітого до 90—120 °С металевого штампа.

БОГОСЛУЖБОВІ КНИГИ — див. ЛІТУРГІЙНІ КНИГИ.

БРОШУРА — вид книжкового видання обсягом від 4 до 48 сторінок. На відміну від журналу, виходить одноразово.

БУКВИЦЯ — див. ІНІЦІАЛ.

БУКІНІСТИЧНА КНИГА — книга, що потрапила повторно до торгового обігу. У радянській книжковій торгівлі означала також книгу, видану впродовж 1851—1960 рр. включно.

БУКЛЕТ — аркушеве видання у вигляді одного аркуша друку, сфальцьованого будь-яким способом у два чи більше згинів.

ВАЛОВА НУМЕРАЦІЯ — єдина порядкова нумерація випусків серійного видання. Синонім — наскрізна нумерація.

ВАРІАНТ ВИДАННЯ — примірник видання, що має відмінності від інших примірників того ж видання.

ВЕЛЕНЕВИЙ ПАПІР — щільний глясовий папір найвищого гатунку, схожий на пергамен, сировиною для якого в давнину слугувало ганчір'я.

ВЕНЗЕЛЬ — художньо написані ініціали, що утворюють узор.

ВЕРЖЕ (від фр. *vergeure*) — 1) у виробництві паперу вручну — нитки тонкого дроту, які паралельно й щільно прилягають одна до одної і покривають дно форми, що створює наче полотно для утримання паперової маси; 2) видиме на просвіт на папері ручного виробництва зображення щільно й паралельно розташованих горизонтальних смуг.

ВЕТХИЙ ПРИМІРНИК — примірник книги, матеріальна основа якого частково чи повністю зношена, пошкоджена чи зруйнована.

ВИДАВНИЧА МАРКА — знак фірми, емблема видавця або видавництва, що, як правило, символізує його специфіку або відтворює ініціали, прізвище видавця та вказує на приналежність йому видання. Розміщується на авантитулі, титулі, обкладинці чи оправі книги.

ВИДАВНИЧА ОПРАВА — оправа, виготовлена на кошти видавця для всіх чи більшості примірників накладу (на відміну від власницької чи аматорської оправы).

ВИДАВНИЧИЙ КОНВОЛЮТ — книга, що складається із самостійних видань, об'єднаних видавцем або друкарем в один том, зі спільним титульним аркушем. У видавничі конволюти в XVI—XIX ст. включали нерозпродані примірники видань, надруковані в різні роки різними або одним друкарем.

ВИДАННЯ З НУМЕРОВАНИМ ТИРАЖЕМ — видання, в якому кожному примірнику надають порядковий номер, який проставляють друкарським способом, нумератором або від руки. Використовують переважно в бібліофільських виданнях чи виданнях для службового використання.

ВИДАННЯ З ПАРАЛЕЛЬНИМ ТЕКСТОМ — видання, в якому розміщено однаковий текст двома чи більше мовами, або основний текст і його варіант. Тексти друкуються паралельно, сторінка в сторінку, або стовпчиками.

ВИЛИВНІ ПРИКРАСИ — дрібні елементи у вигляді стилізованих квітів, абстрактних, геометризованих форм, які не гравіювали, а відливали за тією ж технологією, що і шрифтові літери. Виливними прикрасами звичайно оздоблювали колонтитули, але часто з них було складено рамки навколо сторінок та інші композиції.

ВИНОСКА — примітки або бібліографічні посилання, розміщені під основним текстом на сторінці чи в кінці тексту твору. За знаками виносок, що могли бути позначені буквами різних алфавітів чи іншими знаками (+, # тощо), у стародруках можна іноді визначити друкарню.

ВИПУСКНІ ДАНІ — частина вихідних відомостей, що містить інформацію про формат і сорт паперу, обсяг, наклад, гарнітуру шрифту, строки передання до друку, назву та адресу видавництва і друкарні. Друкуються на кінцевій сторінці або в нижній частині звороту титульного аркуша.

ВИХІДНІ ВІДОМОСТІ — відомості, розміщені на титульному аркуші, обкладинці чи палітурці, корінці видання, кінцевій сторінці. Містять надзаголовкові дані, ім'я, прізвище автора, назву, підзаголовкові дані, вихідні дані (місце видання, назву видавництва та рік), випускні дані, індекси, шифри, макет каталожної картки, анотацію, знак охорони авторського права, міжнародний стандартний номер.

ВІДБИТОК — 1) зображення на папері або іншій основі, одержане унаслідок контакту з друкарською формою, вкритою фарбою; 2) окремий відбиток статті, виготовлення якого потребувало якихось змін чи доповнень: переверстки, нової пагінації, додавання титульного аркуша чи обкладинки, вказівки, що брошура є відбитком з певного видання.

ВІНЬЄТКА (франц. *vignette*, від *vigne* — виноград) — графічна прикраса в книжках, журналах та ін. друкованих виданнях.

ВКЛАДКА — 1) 4-сторінкова ілюстрація, що друкується окремо від тексту і вкладається у видання; 2) сфальцований аркуш, що містить карту, схему та ін., який вкладається у видання, конверт або кишеньку, прикріплені до палітурної кришки.

ВКЛАДНИЙ ЗАПИС — запис на книзі (найчастіше літургійного чи богословського змісту) про те, що вона передана в дар конкретній церкві чи монастирю від певної особи.

ВКЛЕЙКА — окремий відбиток ілюстративного матеріалу або тексту, що вклеюється між певними сторінками видання.

ВЛАСНИЦЬКА ОПРАВА — оправа, виконана на замовлення власника книги.

ВЛАСНИЦЬКИЙ ЗАПИС — напис на книзі (на форзаці, титулі, берегах сторінок та ін.), що свідчить про її приналежність, зроблений власником книги.

ВОДЯНИЙ ЗНАК (ФІЛІГРАНЬ) — внутрішнє, видиме на просвіт зображення на папері переважно ручного виробництва, яке одержують у процесі його відливання. Вивчає водяні знаки спеціальна історична дисципліна філігранологія. Філіграні використовують для датування рукописів і безвихідних або дефектних стародруків.

В'ЯЗЬ — декоративне письмо, букви якого зв'язуються в безперервний орнамент. Застосовували для написання заголовків у рукописах і стародруках.

ГАРНІТУРА ШРИФТУ — комплект друкарських шрифтів одного малюнка. Шрифти однієї гарнітури можуть різнитися за розміром — кеглем; за насиченістю (світлий, напівжирний, жирний); за шириною букв і знаків (нормальний, вузький, широкий); за нахилом по вертикалі (прямий, курсив).

ГЕКТОГРАФІЯ — спосіб друку: оригінал, написаний від руки гектографічним чорнилом або надрукований на машинці, стрічка якої просякнута таким чорнилом, притискається до еластичної желатино-гліцеринової маси. Відбиток отримують, притискаючи аркуш паперу до поверхні маси. Винайдена 1869 р., забезпечувала отримання до 100 копій переважно нелегальних революційних друків у Російській імперії.

ГЕРБ — знак держави, міста чи роду.

ГЕРБОВИЙ ЕКСЛІБРИС — книжковий знак у вигляді герба, витиснений на палітурці або корінці книги.

ГЕРБОВНИК — книга, що містить зображення та описи гербів.

ГЛАЗЕТ — парча з кольоровою шовковою чи паперовою основою й витканими на ній золотими і срібними узорами.

ГЛАЗУРОВАНИЙ ПАПІР — папір, пропущений через суперкаландр для одержання рівної гладкої поверхні. Застосовували для високоякісних видань.

ГЛИБОКИЙ ДРУК — вид друку, за якого зображення передається на папір чи інший матеріал заглибленими друкувальними елементами форми, а пробільною є відполірована металева поверхня. Найдавніший відбиток зроблено в середині XV ст.

ГЛОСА (грец. *glōssa* — мова) — тлумачення або переклад незрозумілого, застарілого, діалектного слова чи виразу на берегах чи між рядками рукописної або стародрукованої книги. Рукописні глоси належать, звичайно, читачам книжки. Відомі стародруки (Ф. Скорини, В. Тяпінського та ін.) з друкарським відтворенням глос.

ГЛОСАРІЙ — зібрання глос, тобто тлумачень або перекладів незрозумілих чи іноземних слів і словосполучень. Як тип видання глосарій є попередником словника.

ГЛУХИЙ КОРИНЕЦЬ — корінець палітурки, який дуже близько, впритул приклеєний до книжкового блоку.

ГОТИЧНЕ ПИСЬМО, ГОТИЧНИЙ ШРИФТ — від поняття ГОТИКИ — художнього стилю XII—XVI ст., який завершив епоху європейського середньовіччя. Букви звужені, витягну-

ті по вертикалі, мають кутасті заломи, літери тісно наближені, інколи зливаються, створюючи лігатури. У Німеччині готичний шрифт продовжували застосовувати і в ХХ ст.

ГРАВЕР — майстер гравюри, різьбяр по металу, дереву, каменю та ін.

ГРАВІРОВАНА КНИГА — ксилографічна книга, надрукована із цільних, гравірованих по дереву друкарських форм. Розрізняють анопістографічні книги, аркуші яких віддруковані з одного боку і надалі склеєні чистими сторінками, і опістографічні — з аркушами, задрукованими з обох боків.

ГРАВІРОВАНІЙ ТИТУЛЬНИЙ АРКУШ — титул, надрукований із гравірованої друкарської форми без набору.

ГРАВІРУВАННЯ — вирізування зображення на поверхні твердих матеріалів (дерево, метал та ін.). Одержаний малюнок може бути випуклим або заглибленим.

ГРАВЮРА — 1) відбиток (на папері чи ін. матеріалі) з пластини (дошки), на якій вирізано малюнок; 2) вид графічного мистецтва, що передбачає численні способи ручної обробки дощок (гравірування) і друкування з них відбитків. Може бути авторська чи репродуційна; прикладна (зокрема, книжкова) чи станкова (естамп); висока, глибока чи плоска, що теж мають свої різновиди.

ГРАВЮРА НА ДЕРЕВІ — див. КСИЛОГРАФІЯ.

ГРАВЮРА НА МЕТАЛІ — вид поглибленої гравюри, виконаної на металевій пластині, в якій малюнок заглиблюється за допомогою механічних або хімічних засобів (протравлювання кислотою).

ГРАЖДАНСЬКИЙ ШРИФТ — шрифт, уведений у Росії для друкування світських видань унаслідок реформи азбуки та друку, здійсненої Петром I у 1708—1710 рр. Основа сучасної кириличної графіки.

ДАРЧИЙ ПРИМІРНИК — книга з зовнішніми ознаками її дару — власноручним написом дарувальника.

ДАТИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЛІТОЧИСЛЕННЯ — дати, що відрізняються від сучасного літочислення приблизно на 5508 років.

ДАТИ ПОЧАТКУ НОВОГО РОКУ В РІЗНІ ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ — до 1492 р. — 1 березня, з 1492 до 1699 включно — з 1 вересня, з 1700 — з 1 січня.

ДАТОВАНЕ ВИДАННЯ — видання, в якому вказана дата випуску його в світ, на противагу виданню, дата випуску якого в самому виданні не зазначена.

ДАТУВАННЯ ДЖЕРЕЛА — установлення часу створення джерела. Якщо точне датування не вдається, визначають крайні хронологічні межі (*terminus post quem* і *terminus ante quem*). Джерелами датування є прямі й опосередковані дані зі змісту та стилю книги, включаючи мову, орфографію, оформлення, а також матеріал книги, характер друку, почерку, водяні знаки на папері тощо.

ДЕРЖАВНА ЕКСПЕРТИЗА КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ — усебічний аналіз і вивчення культурних цінностей, зокрема книжкових пам'яток, заявлених до вивезення, тимчасового вивезення, повернутих в Україну після тимчасового вивезення; вилучених митними органами, конфіскованих за рішеннями суддів і обернених відповідно до закону в дохід держави, за результатами чого складається офіційний експертний висновок.

ДЕРЕВОРИТ — ксилогравюра, гравюра на дереві.

ДЕРЕВ'ЯНА ОПРАВА — оправа, кришки якої виготовлені з дерева і вкриті тканиною, шкірою чи іншим матеріалом.

ДЕРЕСТАВРАЦІЯ ДОКУМЕНТА — видалення матеріалів попередньої реставрації.

ДЕРЖАВНИЙ РЕЄСТР КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК — юридично оформлений перелік рукописних книг, стародруків, рідкісних і цінних видань ХІХ—ХХ ст., що мають видатну історико-культурну значимість і охороняються державою; складова частина Державного реєстру національного культурного надбання.

ДЕФЕКТНИЙ ПРИМІРНИК — примірник, у якому відсутні, неправильно зброшуровані або не задруковані певні аркуші.

ДРУКАРСЬКА МАРКА — графічне зображення, інколи доповнене ініціалами, іменем власника або назвою підприємства; монограма чи емблема, взяті друкарнею або друкарем як знак фірми; проставляється на випущених ними виданнях.

ДУБЛЮРА — вишукане оздоблення оправ стародруків, що складається зі шкіряних орнаментальних бордюрів по краях внутрішнього боку кришки оправи, прикрашених зазвичай золотим тисненням, та затягнутої коштовною тканиною чи різнобарвним високо сортним папером середньої частини форзацу.

ЕКСЛІБРИС (лат. *ex libris*, букв. — з книг) — книжковий знак, який наклеюють на зворотній бік обкладинки; художньо виконана етикетка з позначенням імені власника книг або з символічним малюнком.

ЕКСПЕРТИЗА КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК — різновид наукової діяльності, що полягає в дослідженні книжкової пам'ятки (книжкових пам'яток) з метою дати кваліфікований висновок щодо її вихідних відомостей, історико-культурної цінності та грошової вартості. Експертиза вимагає спеціальних знань у експерта і передбачає укладання ним аргументованого експертного висновку.

ЕКСПЛІЦИТ — у середньовічних західноєвропейських рукописних книгах і стародруках початкові слова заключного абзацу тексту книги (або частини, розділу), що містять ім'я автора та назву твору. Зараз використовується для ідентифікації пам'яток.

ЕЛІТАРНЕ ВИДАННЯ — видання, призначене для вузького кола поціновувачів.

ЕЛЬЗЕВІРИ — книги, випущені з 1581 до 1712 р. у Лейдені та Амстердамі родиною голландських друкарів і видавців Ельзевірів (*Elzevier, Elsevier*), створений ними малюнок шрифту і витягнутий формат видань невеликого розміру (малоформатних видань).

ЕРАТА — список друкарських помилок і виправлень у старих виданнях.

ЕТЬЄНИ (*Etienne, Estienne*, лат. *Stephanus*) — родина видатних французьких друкарів і видавців-гуманістів, що працювали в Ліоні, Парижі та Женеві з 1502 до 1660 р. Їхні видання також називають етьєнами.

ЄВАНГЕЛІЯ (від грец. *euangelion* — блага вість, звістка) — ранньохристиянські твори, в яких розповідається про промови та діяння Ісуса Христа. Поділяються на чотири канонічні (від Марка, Матфея, Луки та Іоана), тобто включені церквою до складу Нового Завіту, і апокрифічні. До «четьєго» типу належить т. зв. Четвероевангеліє, або Євангеліє-тетр, у якому послідовно викладаються новозавітні події. До службового типу відносять Євангеліє-апракос, або тижневе, з уривками, розміщеними у послідовності церковних служб. Існують т. зв. тлумачні Євангелія, де текст супроводжено тлумаченнями. В Учительському Євангелії зібрано витяги з бесід Іоана Златоуста, Кирила Александрійського та ін. церковних письменників.

ЄВХОЛОПОН, ЕВХОЛОПОН — див. ТРЕБНИК.

ЖУКОВИНА, ЖУКИ — візерункові металеві бляшки, набиті на нижню дошку окладу давньої книги з метою захисту її від тертя й псування.

ЗАБОРОНЕНЕ ВИДАННЯ — видання, не допущене органами влади до розповсюдження, заборонене цензурою.

ЗАМАСКОВАНЕ ВИДАННЯ — твір, котрий із якихось причин, звичайно політичних, було випущено в світ зі свідомо неправдивими відомостями про автора, видавця, місце чи дату видання. Може бути вшиті в інше дозволене цензурою видання такого ж формату, тобто початок і закінчення книги становить частина легального видання, а середину — нелегального.

ЗАМОВНИК (ЗАЯВНИК) експертизи — фізична чи юридична особа, яка подає спеціалізованій установі заяву на проведення експертизи культурної цінності, зокрема, книжкової пам'ятки чи книжкових пам'яток.

ЗАСТАВКА — орнаментальна або сюжетна композиція невеликого розміру, що виділяє й прикрашає початок розділу книги.

ЗАСТІБКИ КНИЖКОВІ — елемент оправи стародруків. Виготовлялись зі шкіри, металу тощо. Див. АГРАФ.

ЗГАСАННЯ ТЕКСТУ — зміна кольору шрифту, зображення, матеріальної основи (книги), що веде до зменшення контрастності.

ЗНАК ПАЛІТУРНИКА — графічне зображення, іноді доповнене ініціалами або ім'ям, монограма чи емблема, обрані палітурником для зазначення на оправах, ним виконаних.

ЗОЛОТАРСТВО — один із видів декоративно-ужиткового мистецтва: в книжковій справі — виготовлення оправ із дорогоцінних матеріалів (золота, срібла), нерідко оздоблених коштовним камінням. До найпоширеніших технічних прийомів золотарства належать гравірування, карбування, прикрашання фініфтевими медальйонами.

ЗОЛОТИЙ ОБРІЗ — обріз книги, найчастіше верхній, пофарбований сухозліткою (рідким золотом).

ЗОШИТ (ЗШИТОК) — частина видання, одержана шляхом фальцювання (складання) друкарського аркуша за форматом книги. Сукупність зшитків становить блок книги.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ КНИЖКОВОЇ ПАМ'ЯТКИ — ототожнення примірника видання, зокрема дефектного, представленого на експертизу, з відомим за бібліографією виданням.

ІКОНОГРАФІЧНИЙ ДОКУМЕНТ — документ (книга), що містить переважно зображення творів живопису або фотографії, насамперед — портрети.

ІЛЮСТРАЦІЯ (від лат. *illustratio* — висвітлюю, наочно зображую) — зображення, яке наочно пояснює або доповнює будь-який друкований текст.

ІЛЮСТРОВАНЕ ВИДАННЯ — видання, до складу якого включено ілюстрації.

ІМЕННИЙ ПРИМІРНИК — примірник видання, на якому зазначено ім'я його власника.

ІНВЕНТАРНИЙ НОМЕР — номер, що проставляється на примірнику в ході інвентаризації (обліку книги), як правило — в спеціальному інвентарному штампі бібліотеки, на певних, прийнятих у цій бібліотеці сторінках, звичайно на звороті титулу і на с. 17, 33 чи ін., а також на звороті гравюр на вклейках.

ІНДЕКС ЗАБОРОНЕНИХ КНИГ (*Index librorum prohibitorum*) — перелік книжок, за судження католицькою церквою і повністю заборонених до видання, продажу й читання. Перший зведений папський індекс було видано в Римі 1559 р., постійно перевидався з додатками. Останнє видання 1948 р.

ІНІЦІАЛ (від лат. *initialis* — початковий) — збільшена заголовна літера будь-якого розділу в тексті рукописної чи стародрукованої книги, оздоблена орнаментом, ілюстративним малюнком, наприклад, зображенням людських фігур чи тварин, жанровими сценками.

ІН-КВАРТО (від лат. *in quarto*) — формат видання в четверту частку паперового аркуша, який одержують фальцюванням (складанням) у два згини.

ІНКУНАБУЛІ — книги раннього періоду книгодрукування, починаючи з 40-х рр. XV ст. до 1 січня 1501 р.

ІН-ОКТАВО (від лат. *in octavo*) — формат видання у восьму частку паперового аркуша, одержаний фальцюванням у три згини. Уперше цей розмір з'явився 1501 р. у виданнях Альда Мануція; як найзручніший для збереження й перенесення, набув значного поширення.

ІНТРОЛІГАТОР — палітурник. Термін був поширений в Україні до кінця XVIII ст.

ІН-ФОЛІО (від лат. *in folio* — буквально — в лист) — формат видання в половину паперового аркуша, що одержують фальцюванням в один згин. Широко використовуваний в епоху Відродження. Див. також ФОЛІАНТ.

ІНЦИПІТ — початкові слова тексту в рукописних книгах і стародруках, які у випадку відсутності титула слугують для ідентифікації книги чи видання.

ІРМОЛОЙ, ІРМОЛОГІЙ, ІРМОЛОГОН — богослужбова книга, збірник, звичайно з нотами, що містить вибрані з різних канонів піснеспіви, названі ірмосами.

КАНОНИК — богослужбова книга, яка містить канони (церковні піснеспіви) Богородиці, Ісусу Христу, ангелові-хранителю та ін.

КАНТИ — краї палітурки чи обкладинки, що виступають за обрізи блока.

КАПТАЛ — бавовняна, шовкова або напівшовкова стрічка з білим або кольоровим потовщеним краєм, приклеєна до верхнього та нижнього країв корінця книжкового блока для його зміцнення.

КАРТОГРАФІЧНЕ ВИДАННЯ — видання, більшу частину обсягу якого займають карти.

КАРТУШ (фр. *cartouche* — згорток) — графічна прикраса в стародруках у вигляді декоративно обрамленого щита чи напіврозгорнутого сувою, на яких розміщували написи, герби, емблеми.

КАТЕХІЗИС — церковно-богослужбова книга, в якій у формі запитань і відповідей подається короткий виклад християнського віровчення.

КИРИЛИЦЯ (кирилівський, кириличний алфавіт) — одна з двох слов'янських азбук, назва якої походить від імені проповідника християнства у слов'ян просвітителя Кирила. Поширена у багатьох слов'янських народів.

КИРИЛИЧНЕ КНИГОДРУКУВАННЯ — друкування книг з текстом, набраним кирилицею. Перший кириличний друкарський шрифт створений 1491 р. для краківської друкарні Швайпольга Фіоля. Розповсюджено було в багатьох слов'янських країнах з кінця XV до кінця XVIII ст.

КІНЦІВКА — графічна композиція, орнаментальна чи зображувальна, що завершує та прикрашає книгу або її розділ. Іноді роль кінцівки виконують рядки тексту, яким надано форму геометричної фігури, чаші тощо.

КНИЖКОВІ ЗНАКИ — 1) власницькі знаки на книгах у вигляді екслібрисів, суперекслібрисів, наліпок, бібліотечних печаток, штампів і штемпелів, аналогічних за способом виробництва знаків книгопродавця; 2) книжкові знаки палітурника.

КНИЖКОВІ ПАМ'ЯТКИ — рукописні книги, стародруки, рідкісні й цінні видання XIX—XXI ст. чи окремі особливі примірники (з автографами видатних особистостей, мистецькими екслібрисами чи суперекслібрисами, цікавими маргінальними записами, додатковими вклейками, ілюстраціями чи іншими відмінностями від основного накладу, в оригінальних цінних оправах).

КОДЕКС — найрозповсюдженіша форма книги, що становить прямокутний блок сфальцьованих аркушів паперу, пергамену чи іншого матеріалу, скріплених у корінці і зшитих в оправу або обкладинку.

КОЛЕКЦІЙНА ЦІННІСТЬ ДОКУМЕНТА (КНИГИ) — цінність документа (примірника книги) завдяки приналежності його до цінної колекції — відомого бібліофіла, науковця, письменника, видатної історичної особи тощо, бібліотеки історичної установи.

КОЛЕКЦІЯ — КНИЖКОВА ПАМ'ЯТКА — організоване зібрання одиничних книжкових пам'яток або книжок, які окремо можуть і не становити цінності, але сукупно мають властивості історико-культурного об'єкта.

КОЛЕНКОРОВА ОПРАВА — палітурка, виготовлена з оправного коленкору — фарбованої бавовняної тканини полотняного переплетіння.

КОЛОНТИТУЛ — елемент апарату видання, розміщений на сторінці вище тексту, що містить деякі відомості про видання (прізвище автора, коротку назву книги чи розділу і т. п.).

КОЛОНЦИФРА — порядковий номер сторінки або стовпчика тексту видання, розміщуваний, як правило, вгорі або знизу сторінки. Елемент апарату видання. Сукупність колонцифр утворює пагінацію видання.

КОЛОФОН (грец. *kolophon* — вершина, кінець) — заключні слова тексту (іноді супроводжуються видавничою чи друкарською маркою), що містять всі чи деякі відомості про книгу в рукописах або стародруках. У рукописах, інкунабулах і деяких палеотипах колофон заміняв відсутній титульний аркуш. Він містив імена авторів та інших осіб, відповідальних за зміст (перекладача, коментатора, редактора і т. п.), заголовок, місце і дату видання, ім'я переписувача, видавця чи друкаря тощо.

КОНВОЛЮТ — штучний власницький збірник, який об'єднує в одній оправі кілька самостійних видань чи рукописів — алігатів, як правило, чимось пов'язаних (темою, автором, хронологією, форматом тощо).

КОНГРЕВНЕ ТИСНЕННЯ — рельєфне тиснення, одержання опуклого зображення на палітурній кришці нагрітим металевим штампом. Може бути кольоровим, якщо під час відтискування покласти під штамп поліграфічну фольгу.

КОНТРАФАКТНЕ ВИДАННЯ — видання, опубліковане без згоди автора (незаконний передрук), з порушенням авторського права, з метою, переважно, одержання прибутку.

КОНТРТИТУЛ — ліва частина розгорнутого титульного аркуша, що містить відомості, які доповнюють дані, розміщені на основному титульному аркуші.

КОНФІСКОВАНЕ ВИДАННЯ — видання, знищене цензурою або за постановою суду.

КОРІНЕЦЬ — закрита шкірою, тканиною або іншим матеріалом торцева частина книжкового блока, в якій скріплені його зшитки чи аркуші.

КРАПЧАСТИЙ ОБРІЗ — обріз давніх книг, пофарбований шляхом набризкування фарбою.

КРЕЙДОВАНИЙ ПАПІР — папір, на основу якого нанесено шар крейди, що надає йому високої гладкості та білини. Використовується головним чином для друкування багатобарвних ілюстрованих видань високої якості.

КРИПТОНІМ — псевдонім, у якому ім'я автора замінено ініціалами, скороченим прізвищем або якимось знаком.

КРИШКА ПАЛІТУРНА — тверде покриття різної конструкції (суцільне чи складене), основна частина оправи, що захищає книгу від зовнішніх впливів і є елементом зовнішнього оформлення. З'єднується з книжковим блоком за допомогою форзаців.

КСИЛОГРАФІЧНА КНИГА — книга, текст та ілюстрації якої виконані в техніці гравюри на дереві.

КСИЛОГРАФІЯ (від грец. *xύlon* — зрубане дерево і *gráphō* — пишу, малюю) — гравюра на дереві, дереворит, один із видів випуклої гравюри. Друкарська форма (кліше) виготовляється ручним способом. Зображення відбивається з поверхні дерев'яної дошки, вкритої фарбою, від якої вільні поглиблення, вирізані між елементами зображення.

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ — об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають суспільне, наукове, історико-культурне, художнє значення і підлягають збереженню, відновленню та охороні відповідно до законодавства.

КУРСИВ (нім. *Kursiv*) — один із видів написання друкарського шрифту з нахилом основних штрихів літер праворуч; нагадує рукописний почерк (скоропис). Використовується для виділення певних частин набору. Вперше був застосований у виданнях Альда Мануція.

КУСТОДА (від лат. *custos*, род. відм. *custodis* — сторож) — 1) у рукописних книгах — визначення порядкового номера зошита римськими або арабськими цифрами, кирилицею чи ін. знаками (у стародруках замінена сигнатурою); 2) у стародруках — перше слово або його частина, розміщене у нижньому правому кутку сторінки, з якого починається текст наступної сторінки (в рукописних книгах називалось рекламат).

КЪЯРОСКУРО (від італ. *chiaroscuro* — світлотінь) — вид кольорової ксилографії; друкується з декількох дощок, вкритих фарбами близьких відтінків; зображення створюється градаціями світлотіні. Винайдений в XVI ст. в Італії.

ЛАТИНСЬКИЙ ШРИФТ — друкарський шрифт на латинській графічній основі.

ЛЕДЕРИНОВА ОПРАВА — палітурка, обтягнута ледерином — бавовняною тканиною зі спеціальним лаковим покриттям.

ЛІГАТУРА (лат. *ligatura* — зв'язок) — 1) злитне написання двох або декількох літер; 2) у давній в'язі — поєднання в один основний штрих суміжних частин двох сусідніх літер; 3) у друкарському наборі — подвійна літера, відлита в одну.

ЛІТЕРАТУРНА МІСТИФІКАЦІЯ — літературний твір, авторство котрого зумисно приписують якійсь особі (реальній або вигаданій), чи який видається за народну творчість.

ЛІТЕРНА ПАГНАЦІЯ — позначення сторінок рядковими або заголовними літерами.

ЛІТОГРАФОВАНЕ ВИДАННЯ — видання, текст та ілюстрації якого надруковані способом літографії — різновидом плаского друку, за яким для виготовлення друкарської форми використовують літографський камінь: дрібнозернистий вапняк із пласкою відшліфованою поверхнею.

ЛІТУРГАРІОН, ЛІТУРГІОН, ЛЕЙТУРГАРІОН — див. СЛУЖЕБНИК.

ЛІТУРГІЙНІ (БОГОСЛУЖБОВІ) КНИГИ — призначені для здійснення щоденного богослужіння згідно з Церковним Уставом. Основні типи: Службеник (Літургіаріон), Часовник (Часослов), Октоїх (Осьмогласник), Шестоднев, Мінеї, Каноник, Пролог, Тріюді Пісна та Цвітна, Псалтир, Євангелія і Апостол апракоси (містять тексти у порядку їх читання, починаючи з Пасхи), Требник.

ЛОКАЛІЗАЦІЯ (лат. *localis* — місцевий) — одна з проблем текстології, визначення місця створення твору або його переписування, копіювання чи видання. Використовується також для атрибутування вкладних чи дарчих написів на стародруках.

ЛОМБАРДИ — однокольорові, прості за малюнком, сильно витягнуті ініціали в стародруках; майже завжди надруковані чи вписані червоною фарбою.

ЛУБОЧНА КНИГА, ЛУБОК — специфічна форма книговидавничої продукції XV — початку XX ст., дешеве масове видання, що складається з відбитків з гравірованої на дереві (лубі) або металі картинки і супроводжувального невеликого пояснювального тексту.

ЛЯСЕ — стрічка-закладка в книзі, приклеєна одним кінцем під верхнім капталом до корінця книжкового блоку.

МАКУЛАТУРНІ АРКУШІ В СТАРОДРУКАХ — у друкарській практиці XV—XVIII ст. браковані, зіпсовані аркуші паперу, погано віддруковані чи забруднені. Друкарі використовували їх замість дошок або картону в м'яких шкіряних палітурках, замість форзаців, а також для укріплення корінців. Інколи атрибуція таких аркушів виявляє невідомі в бібліографії видання, варіанти видань, зразки коректорської та редакторської діяльності давніх друкарень.

МАЛОФОРМАТНЕ ВИДАННЯ — видання, формат якого більше 100 × 100 мм (див. МІНІАТЮРНЕ ВИДАННЯ), але не перевищує стандартного середнього формату 128 × 200 мм.

МАНУСКРИПТ (від лат. *manus* — рука і *scribo* — пишу) — термін, застосовний до відносно давніх рукописних книг.

МАРГАРИТ — збірник творів отців церкви.

МАРГІНАЛІЇ (лат. *marginalis* — той, що на краю) — 1) замітки на полях стародруків або рукописів, що тлумачать незрозумілі слова або текст; рукописні помітки на берегах сторінок, зроблені читачами; 2) записи на берегах сторінок, незаповнених аркушах, форзацах, обкладинках і оправах.

МАРМУРОВИЙ ПАПІР — декоративний папір з «мармуровим» візерунком, який отримують зануренням паперу в посудину з водою, на поверхні якої плавають олійні фарби.

МАРОКЕНОВА ОПРАВА — оправа, вкрита тисненим сап'яном або папером, що імітує сап'ян.

МЕМОРІАЛЬНА БІБЛІОТЕКА — приватна бібліотека видатної особи, що надійшла після смерті власника до громадської бібліотеки і зберігається там у цілісному складі.

МЕМОРІАЛЬНЕ ВИДАННЯ — збірник статей, присвячених пам'яті видатного діяча науки, культури та ін., що готується найчастіше до річниці його народження або смерті.

МІКОЛОГІЧНЕ УРАЖЕННЯ КНИГИ — ураження матеріалів книги мікроскопічними грибами та їхніми спорами, що призводить до деструкції матеріалів.

МІМЕОГРАФІЧНЕ ВИДАННЯ — малотиражне видання, надруковане на друкарському пристрої, в якому використовується трафаретна друкарська форма.

«МІНЕЇ ЧЕТЬІ» (від грец. *mēnaios* — місячний і давньорус. «четій» — призначений для читання) — середньовічні церковно-літературні збірники. Містять життя святих, «слова» і повчання, розташовані по місяцях відповідно до днів пам'яті кожного святого. Призначені для щоденного читання.

МІНЕЯ СВЯТКОВА (ЦВІТНА) — церковно-богослужбова книга, що містить тексти змінних частин богослужіння Господніх, Богородичних церковних свят і свят особливо шанованих святих. Синоніми: Анфологій, Трефологій, Цвітослов, Цвітна Мінея.

МІНІАТЮРА книжкова (фр. *miniature*, іт. *miniatura*, від лат. *minium* — кіновар, сурик) — зроблені від руки малюнки, багатокольорові ілюстрації фарбами в рукописних книгах.

МІНІАТЮРНЕ ВИДАННЯ, МІНІВИДАННЯ (синонім — книжка-малютка) — видання невеликих розмірів (у різних країнах максимальні розміри різні). Найприйнятнішими

для видань XV—XIX ст. є 1/32 і 1/64, для сучасних видань — 75 × 75 мм, у пострадянських країнах — до 100 × 100 мм.

МІСТИФІКАЦІЯ ЛІТЕРАТУРНА — див. ЛІТЕРАТУРНА МІСТИФІКАЦІЯ.

МІСЦЕ ВИДАННЯ — в бібліографічному описі стародруків назву місця видання наводять у називному відмінку, вказуючи також сучасну назву міста. За відсутності вказівки про місце видання зазначають «Б. м.» або «S. l.».

МІСЯЦЕСЛОВ — давня назва календарів із різними відомостями, виданих у вигляді книги.

МІФІЧНЕ ВИДАННЯ — видання, зафіксоване в бібліографічних джерелах, каталогах бібліотек, якого насправді не існувало. Причиною появи міфічних видань є помилки в атрибуції, що можуть бути викликані різними причинами.

МОДЕРН — напрям у мистецтві на рубежі XIX—XX ст.; в мистецтві книги відбився в експресивній орнаменталі, в малюнку шрифтів, ілюстраціях, у характерній асиметрії титульних аркушів та інших декоративно-шрифтових композицій.

МОЗАЇЧНА ОПРАВА — шкіряна оправа з прикрасами, зробленими шляхом вставок шматочків шкіри іншого кольору чи сорту.

МОЛЕСКІНОВА ОПРАВА — оправа, вкрита молескіном — товстою тканиною з великим начосом.

МОЛИТВОСЛОВ — церковно-богослужбова книга, що містить витяги з інших церковно-богослужбових книг: тексти деяких богослужінь добового кола, акафісти, Місяцеслов, пасхалію тощо.

МОЛИТОВНИК (МОЛИТВЕНИК) — книга, яка містить тексти молитов, а також церковно-релігійні пісні, пасхалію, церковний календар тощо. Призначений головним чином для мирян.

МОНОГРАМА — умовне зображення, складене зі сплетіння ініціалів власного імені та прізвища.

М'ЯКА ОПРАВА — вид палітурки зі збільшеними кантами, що перекривають кромки аркушів і повністю їх закривають. Як правило, така палітурка має заокруглені кутки і застосовується для релігійних книжок.

НАБІРНА ОБКЛАДИНКА — композиційна обкладинка, виконана із застосуванням лише набірних елементів — шрифтів чи виливних прикрас, лінійок.

НАПВШКІРЯНА ОПРАВА — оправа, в якій кути кришок і корінець обтягнуті шкірою, а самі картонні кришки обклеєні, як правило, строкатим папером.

НАРДЖНИКИ — властиві оправам стародавніх книг накладні елементи зі шкіри, металу чи іншого матеріалу, що кріпили на кутках оправи для її збереження.

НАУКОВА ЦІННІСТЬ КНИГИ — інформаційна значущість книги для науки, наукової комунікації; різновид соціальної цінності книги.

НАЦІОНАЛЬНЕ КУЛЬТУРНЕ НАДБАННЯ — вид державної власності, до якого належать пам'ятки культури, зокрема книжкові пам'ятки, незалежно від місця їх створення.

НАШАРУВАННЯ РЕСТАВРАЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ — зміцнення матеріальної основи документа (книги) шляхом з'єднання з реставраційним матеріалом.

НЕДАТОВАНЕ ВИДАННЯ — видання без вихідної дати.

НЕЛЕГАЛЬНЕ ВИДАННЯ — твір друку, опозиційний у ставленні до влади, в основному пропагандистського чи агітаційного характеру, що вийшов у світ без відома владних структур, цензури, віддрукований у нелегальних (підпільних) друкарнях або розмножений способом оперативної поліграфії; розповсюджується таємно чи підпільно.

НЕНУМЕРОВАНА СТОРІНКА — сторінка, що не входить до загальної пагінації видання; сторінка з текстом, що не має колонцифри.

НЕОБРІЗАНИЙ ПРИМІРНИК — примірник із не вирівняними краями паперу ручного виробництва.

НЕПОПРАВНІ ПОШКОДЖЕННЯ КНИГИ — пошкодження матеріальної основи документа, що не можуть бути виправлені в процесі його реставрації.

НЕСАМОСТІЙНЕ ВИДАННЯ — видання, що слугує доповненням, продовженням або додатком до іншого.

НОВИЙ ЗАВІТ, НОВИЙ ЗАПОВІТ — священна книга християнства, друга частина Біблії.

НОМІНАЛ ВИДАННЯ — роздрібна ціна видання, зазначена на книзі.

НОМОКАНОН — збірник церковних і цивільних приписів щодо внутрішнього устрою церкви.

НОРМА В ПОЛІГРАФІЇ — коротка назва видання чи прізвище автора, або номер друкарського замовлення, що розміщується у лівому нижньому кутку першої сторінки кожного друкарського аркуша.

НОТНЕ ВИДАННЯ — видання, більшу частину обсягу якого займає нотний запис музичних творів з текстом чи без нього.

НУМЕРОВАНЕ ВИДАННЯ — видання, кожен примірник якого має свій порядковий номер, надрукований чи відштампований на титульному аркуші, його звороті чи обкладинці.

ОБКЛАДИНКА — зовнішнє покриття книжково-журнальних видань, звичайно з цупкого паперу, що скріплюється з книжковим блоком без форзаців. Містить, як правило, низку вихідних відомостей і є елементом зовнішнього оформлення видання.

ОБРАЗОТВОРЧЕ ВИДАННЯ — вид видання, що передає інформацію, виражену переважно засобами зображувального ряду, інколи з коротким пояснювальним текстом. За формою видання та технікою друку розрізняють аркушеві видання (зображувальні плакати, художні репродукції, естампи, листівки, прикладну графіку) та альбомні видання (зброшуровані та не зброшуровані).

ОБРІЗ — три зовнішні боки блоку книги. Для прикрашання могли бути золоченими, пофарбованими в червоний, жовтий або зелений колір, розписані під мрамур тощо.

ОБРІЗНА ОПРАВА — оправа без кантів, краї якої збігаються з обрізами книжкового блоку.

ОБСЯГ ВИДАННЯ — вимірюється в сторінках, аркушах (для стародруків), а також у фізичних та умовних друкарських аркушах, обліково-видавничих чи авторських аркушах.

ОКЛАД — декоративне покриття палітурної кришки старовинної книги, виконане з жорстких матеріалів: слонової кістки, золота, срібла, олова із застосуванням карбування, лиття, тиснення, кування, воронування тощо.

ОКТОЇХ (грец. *oktōēchos*, *oktō* — вісім і *ēchos* — звук, голос), **ОСМОГЛАСНИК** — літургійна книга, що містить піснеспіви добових служб для всіх днів седмиці богослужіння православної церкви. Октоїхом також називають книги співів.

ОПРАВА в рукописних книгах та стародруках — переважно обтягнуті шкірою чи тканиною дерев'яні дошки, в які вправляли книжковий блок.

ОРИГІНАЛЬНЕ ВИДАННЯ — 1) видання, що вийшло в світ мовою оригіналу, не перекладне; 2) видання, що відзначається своєрідністю, несхоже на інші.

ОРНАМЕНТ (від лат. *ornamentum* — прикраса) — візерунок, що складається з ритмічно упорядкованих елементів і використовується для прикрашання книги.

ОСОБОВІ БІБЛІОТЕКИ — бібліотеки, які колись належали приватній особі, а згодом передані та зберігаються в державних книгосховищах.

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ — перше повне друковане видання Біблії церковнослов'янською мовою. Випущено в Острозі Іваном Федоровим 1581 р.

ПАГНАЦІЯ — 1) послідовна нумерація сторінок видання за допомогою колонцифр; 2) число сторінок, аркушів, стовпчиків.

ПАЛВОТИП (від грец. *palaiós* — давній і *týpos* — відбиток) — друковані видання першої половини XVI ст., до 1550 р. включно.

ПАЛІМПСЕСТ (грец. *palimpsestos*, від *pálin* — знов і *psaiō* — стирати, зішкрябувати) — матеріал для письма, використаний двічі, тричі чи більше за умови, що раніше написаний текст змивається чи стирається перед нанесенням нового. Найпоширенішими є палімпсести на пергамені.

ПАЛІТУРКА — сукупність твердої палітурної кришки і всіх елементів скріплення книжкового блоку з кришки оправи.

ПАМ'ЯТКА ДРУКУ — вид книжкової пам'ятки, що є наслідком і свідченням діяльності перших або кращих друкарень свого часу, видавництва, стану і розвитку друкарства в конкретну історичну епоху.

ПАМ'ЯТКИ ГРАЖДАНСЬКОГО ДРУКУ — видання, надруковані гражданським шрифтом, введеним у Росії в 1708—1710 рр., до 1830 р.

ПАНЕГІРИК — промова, в якій когось із захопленням ушляблюють.

ПАПІР — багатоконпонентний матеріал, який складається в основному зі спеціально оброблених дрібних рослинних або штучних волокон, тісно переплетених між собою і пов'язаних силами зчеплення, що створює тонкий аркуш.

ПАПРОСНИЙ ПАПІР — тонкий прозорий папір, що застосовували в книжках для запобіжного покриття розміщених у них гравюр і високоякісних ілюстрацій.

ПАРАЛЕЛЬНА НАЗВА — основний заголовок книги іншою мовою чи в іншій графіці.

ПАТЕРИК (грец. *paterikōn biblion*, від *patēr* — батько) — загальна назва середньовічних збірників повчальних оповідань про життя християнських самітників і монахів, що прославилися благочестям і аскетизмом.

ПЕРГАМЕН, ПЕРГАМЕНТ (нім. *Pergament* від грец. *Pergamos* — Пергам, місто в Малій Азії) — спеціально оброблена шкіра тварин, яку використовували для письма до винаходу паперу і в палітурній справі.

ПЕРШОДРУК — 1) інкунабули; 2) книги, випущені в тій чи іншій країні впродовж деякого періоду після виникнення в ній друкарства. Найчастіше так називають книжки, що вийшли з першої друкарні певної країни.

ПІГМЕНТАЦІЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ОСНОВИ ДОКУМЕНТА — біопшкодження, що помітне за зміною кольору паперу сторінок чи обкладинки книги, виникненням плям на папері.

ПІДНОСНИЙ ПРИМІРНИК — у XVIII—XIX ст. примірники тиражу, які призначались для вручення імператору, членам його родини, впливовим особам. Відрізнялись оправою, ілюстраціями-вклейками, папером кращого ґатунку.

ПІРАТСЬКЕ ВИДАННЯ — синонім, певною мірою, поняття КОНТРАФАКТНЕ ВИДАННЯ.

ПЛЮР — прозорий папір, що застосовують в літографії для виготовлення абрису, а в художніх виданнях — для запобіжного покриття особливо цінних високоякісних ілюстрацій.

ПОАРКУШНА НУМЕРАЦІЯ — див. ФОЛІАЦІЯ.

ПОАРКУШНИЙ ЗАПИС — вкладний або власницький запис, який продовжується послідовно на кількох аркушах; має на меті, як правило, зафіксувати походження та приналежність примірника.

ПОВТОРНА, ДОДАТКОВА ЕКСПЕРТИЗА — призначається, якщо висновок первинної експертизи є недостатньо обґрунтованим, або первинна експертиза відбулась давно, об'єкт набув певних змін, чи змінилась система оцінювання.

ПОДАРУНКОВЕ ВИДАННЯ — поліпшене видання, призначене для подарунка.

ПОЛОСНА ІЛЮСТРАЦІЯ — ілюстрація, що займає всю сторінку.

ПОНТЮЗО (фр. *pontuseaux* від лат. *pontuculus* — місток) — 1) у виробництві паперу вручну паралельні потовщені нитки дроту, розташовані через значні інтервали, що фіксують на дні паперової форми щільно прилеглі одна до одної нитки дроту (вержери); 2) видиме на просвіті на папері ручного виробництва зображення розташованих одна від одної на певній відстані паралельних потовщених смуг.

ПОЧЕРКОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА — експертиза почерку видатної історичної особи на книжковій пам'ятці; проводиться за необхідності під час виконання основної експертизи цінності книжкової пам'ятки.

ПРИВІЛЕЙ (лат. *privilegium* — постанова, видана на користь однієї особи) — в стародруках та інших виданнях надрукований на початку або на останній сторінці указ носія верховної влади (короля, князя та ін.) про надання видавцеві, друкареві, розповсюдженню вачу (книгопродавцю) виключного права на друкування й розповсюдження видання.

ПРИСВЯТА — 1) елемент твору чи видання у вигляді одного чи кількох рядків, що вказує, якій особі або події автор присвячує свій твір чи збірник і висловлює авторські почуття; 2) відносно самостійна частина твору у вигляді своєрідного розгорнутого звернення письменника до впливової особи, заступництва якої потребував письменник XVI—XVIII ст., з вдячністю та похвалою; іноді форма авторської передмови.

ПРОВЕНІЄНЦІЇ — власницькі знаки на книгах: написи, екслібриси та суперекслібриси, штампи, що свідчать про приналежність примірника певній особі, монастирю, бібліотеці.

ПРОЛОГ — прийнята назва книг, що містять короткі тексти житій, настанов і моральних оповідань, розташованих у календарному порядку на кожен день року.

ПРОТОГРАФ — початковий рукопис, що лежить в основі пізніших списків (копій, редакцій тощо).

ПСАЛТИР — одна з книг Старого Завіту, збірник, що включає 150 піснеспівів-псалмів.

ПСЕВДОВИДАННЯ, ПСЕВДОДРУКИ (від грец. *pseudos* — неправда, брехня): твір друку, титульні та вихідні відомості якого не відповідають фактичному змісту книги, сфальсифіковані ім'я автора, місце чи рік видання (див. також ФАЛЬСИФІКАТ). Умовно поділяються на *книжкові містифікації* (створюються з метою посміятись над легковір'ям читачів, особливо читачів-бібліофілів) і *контрафакції* (створюються з метою наживи), а також *реставровані видання*, коли з різних фрагментів одного видання чи навіть різних видань одного твору збирається більш-менш повний примірник, а відсутні аркуші можуть бути відтворені способами сучасної малої поліграфії (скановані й роздруковані на принтері, ксерокопійовані).

ПСЕВДОІМ — вигадане ім'я чи прізвище, що використовується для заміни справжнього з різною метою. Атрибуція книги передбачає, за можливості, розкриття псевдонімів, установлення і зазначення справжнього імені та прізвища автора.

ПСЕВДОТИПИ — видавничі підробки. За ознакою мети випуску поділяють на видання політичного характеру (*ряджені книги*); видання культурно-освітнього характеру (*літературні містифікації*); комерційні фальсифікати (*контрафакції, реставровані видання*). У двох перших випадках творці таких видань не переслідують мету збагачення, у третьому випадку метою є нажива.

РАРИТЕТ — цінна, рідкісна книга. Термін вживається переважно в літературі, присвяченій бібліофільським проблемам, а також в антикварній торгівлі.

РЕАЛІЇ В СТАРОДРУКАХ — згадки на титулі, в передмові чи післямові стародруків історичних осіб (переважно монархів чи церковних ієрархів), які допомагають установити час видання.

РЕКОНСТРУЙОВАНА ОПРАВА — нова оправа стародруку з відтворенням стилю й конструкції первинної оправи.

РЕПРИНТНЕ ВИДАННЯ — перевидання, виконане, як правило, фотомеханічним способом. На відміну від факсимільного, є копією видання, а не примірника.

РЕСТАВРАЦІЯ КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК — відновлення форми і зовнішнього вигляду книги, що виконується шляхом очищення, відтворення, доповнення, зміцнення оригіналів з обов'язковим збереженням ознак їхньої автентичності.

РИТИНА — гравюра (застаріле).

РІДКІСНА КНИГА — 1) видання, що має певну цінність (суспільну, естетичну, наукову, художню, друкарську, історичну, мемуарну, краєзнавчу, бібліографічну) і збереглося у відносно малій кількості примірників; 2) примірник видання, що має неповторні прикмети, які відрізняють його від решти тиражу видання — підносний, іменний, розфарбований, із автографом письменника, читацькими помітками, цікавим екслібрисом, в особливій оправі, з додатковими вкладками тощо.

РОЗВОРОТ — дві суміжні сторінки книги.

РОЗДІЛЬНА ПАГНАЦІЯ — наявність у виданні декількох самостійних посторінкових нумерацій.

САМВИДАВ — книжки, брошури, листівки, видані поза цензурою в СРСР, вияв Руху опору.

САГ'ЯНОВА ОПРАВА — оправа, вкрита тонкою м'якою пофарбованою козячою, телячою, баранячою шкірою.

СЕРЕДНИК — орнаментальне чи сюжетне зображення посередині кришки старовинної оправи із золота, срібла, позолоченої бронзи чи міді з різьбленням, емаллю та ін.

СИГНАТУРА (лат. *signare* — позначати, вказувати) — у стародруках позначення літерами або цифрами зошитів, у які склали віддруковані аркуші. Іноді в кінці книги наводили покажчик (*registrum*) сигнатур зошитів.

СИГНЕТ — видавнича марка.

СИНОПСИС — загальний огляд, зведення, збірник відомостей, матеріалів, статей із одного питання, найчастіше розташованих хронологічно.

СЛОВ'ЯНСЬКІ ЦИФРИ — кириличні літери з надрядковим знаком — титлом, які мали числове значення.

СЛОНОВИЙ ПАПІР — високоякісний папір, колір якого нагадує колір слонової кістки. Застосовували для друкування бібліофільських, художніх видань.

СЛУЖЕБНИК — книга для священника та диякона; містить порядок проведення ранкового, вечірнього богослужіння та літургії, а також список святих, які щоденно згадуються церквою.

СТАРОДРУК — умовна назва книг та інших творів друку, випущених у тій чи іншій країні протягом деякого періоду після виникнення в ній друкарства. Хронологічні межі застосування терміна в різних країнах не співпадають. Найчастіше — друковані книги XV—XVIII ст., книги періоду ручного друку (*hand press druck*); останнім часом верхню межу розширено до 1830 р., оскільки саме в цей час на зміну ручному пресу прийшли друкарські машини, змінилась технологія виробництва паперу.

СТАРООБРЯДНИЦЬКІ книги — книги, створені старообрядницьким рухом: тексти, написані старовірами, передруки й списки християнської дониконівської (до реформи патріарха Никона в середині XVII ст.) православної книги.

СУПЕРЕКСЛІБРИС (лат. *super* — зверху, *ex libris* — з книг) — книжковий знак, відтиснутий на оправі книги для позначення її власника.

ТИРАЖ, синонім наклад — загальна кількість примірників друкованого видання однієї назви.

ТИТЛО (грец. *titlos*, лат. *titulos* — напис) — надрядковий знак, який вказував на скорочення в написанні слів, що часто використовували. Ставили також над буквою в значенні цифри.

ТИТУЛ (ТИТУЛЬНА СТОРІНКА) — початковий аркуш видання, на якому розміщують основні вихідні відомості про нього: автор, назва, місто, видавництво або, в стародруках, друкарня, рік видання та ін. Може бути простим (сторінка), розгорнутим чи розпашним (на двох суміжних сторінках).

ТИТУЛЬНЕ ВИДАННЯ — нерозпродана частина тиражу видання, випущеного в світ видавцем чи друкарем з метою активізації збуту з новим титульним аркушем, який відрізняється від попереднього назвою та вихідними відомостями або тільки вихідними відомостями. Може об'єднувати під одним спільним титулом чи обкладинкою два видання — нерозпродане старе і нове. Явище поширилось у XVIII—XIX ст. Виявленню титульних видань сприяє атрибуція та експертиза книг.

ТРЕБНИК — церковно-богослужбова книга, що містить тексти таїнств, освячень, благословінь і вказівки щодо їх проведення.

ТРЕФОЛОГІЙ, ТРЕФОЛОЙ — вибірка з міней текстів святкових богослужінь (див. МІНЕЯ СВЯТКОВА).

ТРЮДЬ ПІСНА — церковно-богослужбова книга, що містить молитвослови на дні Великого посту й на підготовчі тижні до нього.

ТРЮДЬ ЦВІТНА — церковно-богослужбова книга, що містить співи від Великодня до Трійці.

УМОВНИЙ ЗАГОЛОВОК — заголовок, сформульований укладачем бібліографічного опису у випадку відсутності вихідних даних на книзі.

УНІКАЛЬНЕ ВИДАННЯ, УНІКУМ, УНІКАЛЬНА КНИГА — 1) книга, відома в одному чи декількох примірниках; 2) примірник видання, єдиний в своєму роді завдяки індивідуальним особливостям, що має літературне, наукове, художнє значення (наприклад, із рукописними правками і варіантами, позначками видатного історичного діяча і т. п.).

ФАКСИМІЛЬНЕ ВИДАННЯ (від лат. *fac simile* — роби подібне) — твір друку, що максимально точно відтворює раніше випущене оригінальне видання або рукопис, включаючи особливості шрифту, паперу, оправи. Мета факсимільних видань — зберегти й зробити доступними читачам рідкісні, унікальні або особливо цінні в історичному чи художньому відношенні пам'ятки (книги, рукописи тощо).

ФАЛЬСИФКАТ ВИДАННЯ — видавнича підробка оригінального видання. Умовно розрізняють «ідейні» підробки, створені для поширення певних ідей з метою уникнути цензури, і комерційні підробки — контрафактні видання, випущені з метою одержання прибутку. Видавничою підробкою може бути весь наклад видання або окремий примірник.

ФАЛЬЦ — частина (у вигляді смужки) видаленого з видання аркуша, до якого замість нього підклеюють новий аркуш.

ФІЛГРАНЬ (лат. *filum* — нитка, *granum* — зерно) — див. ВОДЯНИЙ ЗНАК.

ФІНГЕРПРИНТ — засіб ідентифікації стародруків у вигляді комбінації знаків (букв, цифр та ін.), які розміщені на певних сторінках видання.

ФОЛІАНТ (нім. *Foliant* від лат. *folium* — лист, аркуш) — видання форматом у складений навпіл друкарський аркуш (ін-фоліо), за сучасними стандартами висотою від 60 до 84 см. Книжки-фоліанти виходили в основному в XV—XVIII ст. У переносному значенні — будь-яка книга великого формату.

ФОЛАЦІЯ (лат. *folium* — аркуш, лист) — нумерація аркушів книги, на відміну від пагінації — нумерації сторінок.

ФОРЗАЦ — конструктивний елемент видання в оправі (палітурці), основне призначення якого — скріплювати, з'єднувати книжковий блок із палітурною кришкою; аркуш паперу, однією половиною якого обклеюють внутрішній бік оправи, а друга половина аркуша, приклеєна до блоку книги, створює перший та останній аркуш оправленої книги.

ФОРМАТ ВИДАННЯ (фр. *format*, нім. *Format* від лат. *formare* — надавати форму) — в стародруках — характеристика форми й розміру аркуша видання, визначена в частках друкарського аркуша, відповідно кількості розміщених на ньому сторінок набору (2°, 4°, 8° та ін.).

ФОРТА — застаріла назва титульного аркуша.

ФОРТИТУЛ (від нім. *vor* — перед і лат. *titulus* — напис, заголовок) — рідкісний у визначній книжковій практиці термін, означає те саме, що авантитул. Інколи так називають шмуцтитул.

ФРАГМЕНТ — уривок тексту або частина твору, видання. Якщо збереглось до третини від загального обсягу стародруку, це вважається фрагментом видання, якщо більше — дефектний примірник видання.

ФРАНЦУЗЬКА ОПРАВА — суцільно шкіряна оправа, найчастіше із золотим тисненням на корінці.

ФРОНТИСПІС (франц. *frontispiece*, від лат. *frons, frontis* — лоб, передній бік і *specio, spicio* — дивлюсь) — ілюстрація в книзі, розміщена звичайно на лівому боці розвороту титульного аркуша чи перед ним.

ФУРНІТУРА — компоненти книжкових оправ: застібки (зав'язки), жуки, наріжники, середники, функціональне призначення яких — оберігати книгу від пошкоджень і водночас надавати оправі своєрідного естетичного колориту.

ФУТЛЯР КНИГИ — картонна коробка для захисту найцінніших видань від пошкоджень.

ХРОМОЛІТОГРАФІЯ — кольорова літографія.

ХРОНОГРАМА — фраза, іноді віршована, в якій початкові заголовні літери рядків відповідають римським цифрам (M, C, L, X, V, I). Виписавши ці цифрові значення, можна дізнатись рік видання книги.

ЦЕНзуРА — система контролю офіційної влади за змістом, випуском у світ інформації, зокрема друкованих видань, із метою обмеження чи недопущення їхнього розповсюдження.

ЦЕНзуРНИЙ ПРИМІРНИК — примірник з помітками цензора.

ЦІННЕ ВИДАННЯ — видання, що має вагоме соціальне, наукове чи історико-культурне значення. Цінність видання визначається його експертизою.

ЦІННИЙ ПРИМІРНИК — 1) примірник тиражного видання, що відрізняється від основного накладу, наприклад, особливою обкладинкою, матеріалом, на якому його надруковано; ручним виробництвом; використанням особливих матеріалів; 2) примірник, що набув у процесі використання додаткових артефактних ознак: автограф видатної особи, художній ескібрис, важливий маргінальний запис тощо.

ЧАСОСЛОВЕЦЬ (ЧАСОСЛОВ, ЧАСОВНИК) — церковно-богослужбова книга, яка містить перелік усіх щоденних служб, окрім літургії, й призначена для читців і співців на кліросі.

ЧАСТКА АРКУША — частина паперового аркуша, що вказує на співвідношення розміру книжкової сторінки і друкованого аркуша в цілому: 1/2 (ін-фоліо), 1/4 (ін-кварто), 1/8 (ін-октаво), 1/12 (ін-дуодецімо).

ЧЕТВЕРОЄВАНГЕЛІЄ — церковно-богослужбова книга, що містить чотири Євангелія (від Матфея, Марка, Луки, Іоанна).

«**ЧЕТЬІ МІНЕЇ**» — див. МІНЕЇ ЧЕТЬІ.

ШМУЦТИТУЛ (нім. *Schmutz* — бруд, *Titel* — заголовок, титул) — 1) у стародруках — додатковий титул, який розміщують перед титульним аркушем, щоб уберегти його від забруднення й псування; 2) аркуш, який передує частині, розділу видання й містить їхню коротку назву.

На допомогу експерту: тексти нормативних документів з експертизи культурної спадщини

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, № 48, ст. 405)

Із змінами, внесеними згідно із Законами: № 594-IV від 06.03.2003, ВВР, 2003, № 24, ст. 159; № 2599-IV від 31.05.2005, ВВР, 2005; № 26, ст. 349; № 2973-VI від 03.02.2011, ВВР, 2011, № 33, ст. 326; № 4496-VI від 13.03.2012, ВВР, 2013, № 2, ст. 4; № 5461-VI від 16.10.2012, ВВР, 2014; № 5, ст. 62; № 406-VII від 04.07.2013, ВВР, 2014; № 20-21, ст. 712; № 1253-VII від 13.05.2014, ВВР, 2014; № 28, ст. 935; № 2530-VIII від 06.09.2018, ВВР, 2018; № 41, ст. 320; № 440-IX від 14.01.2020, ВВР, 2020; № 28, ст. 188

Цей Закон регулює відносини, пов'язані з вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей, і спрямований на охорону національної культурної спадщини та розвиток міжнародного співробітництва України у сфері культури.

Дія цього Закону не поширюється на сучасні сувенірні вироби, предмети культурного призначення серійного та масового виробництва.

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі терміни вживаються у такому значенні:

культурні цінності — об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України, а саме:

оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажі з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва;

предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва;

предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок;

складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва;

старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції;

манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонодокументи, окремо чи в колекції;

унікальні та рідкісні музичні інструменти;

різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність;

рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції;

рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування;

зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність;

рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології;

родинні цінності — культурні цінності, що мають характер особистих або родинних предметів;

колекція культурних цінностей — однорідні або підібрані за певними ознаками різнорідні предмети, які, незалежно від культурної цінності кожного з них, зібрані разом становлять художню, історичну, етнографічну чи наукову цінність;

вивезення культурних цінностей — фактичне переміщення юридичними чи фізичними особами з будь-якою метою через митний кордон України культурних цінностей з території України без зобов'язання їх зворотного ввезення в Україну;

ввезення культурних цінностей — фактичне переміщення юридичними чи фізичними особами з будь-якою метою через митний кордон України культурних цінностей з території іноземної держави в Україну без зобов'язання їх зворотного вивезення з України;

тимчасове вивезення культурних цінностей — обумовлене угодою переміщення юридичними чи фізичними особами з будь-якою законною метою через митний кордон України культурних цінностей з території України із зобов'язанням їх зворотного ввезення в Україну в обумовлений угодою термін;

тимчасове ввезення культурних цінностей — обумовлене угодою переміщення юридичними чи фізичними особами з будь-якою законною метою через митний кордон України культурних цінностей з території іноземної держави в Україну із зобов'язанням їх зворотного вивезення з території України в обумовлений угодою термін;

транзит культурних цінностей через територію України — переміщення будь-якими законними способами з будь-якою метою культурних цінностей з території однієї іноземної держави на територію іншої іноземної держави через територію України без використання цих культурних цінностей на території України;

незаконно вивезені культурні цінності — культурні цінності, вивезені з території України з порушенням законодавства України та міжнародно-правових норм, не повернуті після закінчення обумовленого угодою терміну тимчасового вивезення або за наявності будь-яких розбіжностей з умовами, які регулюють таке тимчасове вивезення;

незаконно ввезені культурні цінності — культурні цінності, ввезені на територію України з порушенням законодавства України та міжнародно-правових норм, які регулюють порядок ввезення культурних цінностей;

повернення культурних цінностей — сукупність дій, пов'язаних із ввезенням на територію України чи вивезенням із території України на територію інших держав культурних цінностей відповідно до позовів і звернень України, інших держав, їх уповноважених органів, рішень судів України або іноземних держав.

Стаття 2. Законодавство України про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей

Законодавство України про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей складається з Конституції України, цього Закону, міжнародних договорів України та інших нормативно-правових актів.

{Частина перша статті 2 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлені інші правила, ніж ті, що містяться у законодавстві України про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, то застосовуються правила міжнародного договору.

Установлений цим Законом порядок вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей застосовується до всіх культурних цінностей незалежно від форми власності та є обов'язковим до виконання для всіх фізичних та юридичних осіб, які перебувають чи ведуть свою діяльність на території України.

Стаття 3. Культурні цінності України

Відповідно до законодавства України культурними цінностями України є:

культурні цінності, створені на території України громадянами України;

культурні цінності, створені на території України іноземцями чи особами без громадянства, які постійно проживають або проживали на території України;

культурні цінності, виявлені на території України;

ввезені на територію України культурні цінності, придбані археологічними, археографічними, етнографічними, науково-природничими та іншими експедиціями за згодою відповідних органів країни походження цих цінностей;

ввезені на територію України культурні цінності, придбані в результаті добровільного обміну;

ввезені на територію України культурні цінності, отримані в дарунок або законно придбані за згодою відповідних органів країни походження цих цінностей;

незаконно вивезені культурні цінності України, що перебувають за межами її території;

культурні цінності, евакуйовані з території України під час війн та збройних конфліктів і не повернуті назад;

культурні цінності, тимчасово вивезені з території України і не повернуті в Україну;

культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок Другої світової війни як часткова компенсація за заподіяні окупантами збитки.

Стаття 4. Культурні цінності, що підлягають поверненню в Україну

Поверненню в Україну підлягають:

культурні цінності, незаконно вивезені з території України;

культурні цінності, евакуйовані з території України під час війн та збройних конфліктів і не повернуті назад;

культурні цінності, тимчасово вивезені з території України і не повернуті в Україну.

Культурні цінності, що перебувають за межами України на законних підставах, можуть бути повернуті шляхом укладення договору купівлі-продажу з власником культурних цінностей, обміну їх на взаємовигідних засадах або отримання в дарунок.

Стаття 5. Повернення культурних цінностей з території України

Культурні цінності, що на законних підставах перебувають у власності фізичних чи юридичних осіб України, але походження яких пов'язане з історією та культурою інших держав, можуть бути повернуті до цих держав шляхом укладення договору купівлі-продажу з власником культурних цінностей, обміну на взаємовигідних засадах або отримання в дарунок.

Стаття 6. Вивезення за межі України зоологічних колекцій

Вивезення, у тому числі тимчасове, за межі України зоологічних колекцій здійснюється відповідно до Закону України «Про тваринний світ», міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

{Стаття 6 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012; в редакції Закону № 2530-VIII від 06.09.2018}

Стаття 7. Заохочення осіб, які сприяють поверненню культурних цінностей в Україну

Громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які сприяють поверненню культурних цінностей в Україну, можуть бути заохочені відповідно до законодавства України.

За згодою особи, яка подарувала Україні культурні цінності, при їх атрибуції та експонуванні зазначається ім'я дарувальника.

Розділ II УПРАВЛІННЯ ТА КОНТРОЛЬ ЗА ВИВЕЗЕННЯМ, ВВЕЗЕННЯМ І ПОВЕРНЕННЯМ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Стаття 8. Державний орган контролю за вивезенням, ввезенням і поверненням культурних цінностей

Контроль за вивезенням, ввезенням і поверненням культурних цінностей здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей, виконує покладені на нього завдання у взаємодії з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері архівної справи, діловодства, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, правоохоронними органами.

{Частина друга статті 8 із змінами, внесеними згідно із Законами № 406-VII від 04.07.2013, № 440-IX від 14.01.2020}

{Стаття 8 із змінами, внесеними згідно із Законом № 594-IV від 06.03.2003; в редакції Закону № 5461-VI від 16.10.2012}

{Статтю 9 виключено на підставі Закону № 5461-VI від 16.10.2012}

Стаття 10. Компетенція центральних органів виконавчої влади у сфері вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей:

затверджує:

порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України;

перелік державних установ, закладів культури, інших організацій, яким надається право проведення державної експертизи культурних цінностей;

перелік товарів із зазначенням їх кодів згідно з УКТЗЕД, на які видається свідоцтво на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей з території України;

складає переліки культурних цінностей, що вивозяться (тимчасово вивозяться), і встановлює режим тимчасового вивезення;

здійснює інші завдання, визначені законами України та покладені на нього актами Президента України.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей:

веде бази даних на переміщені культурні цінності;

організовує в межах повноважень роботу, пов'язану з виявленням та обліком на території України культурних цінностей інших держав, сприяє вирішенню питань про їх повернення відповідно до законодавства України;

забезпечує проведення державної експертизи культурних цінностей, заявлених до вивезення (тимчасового вивезення), та при поверненні після тимчасового вивезення;

розглядає клопотання власників культурних цінностей або уповноважених ними осіб;

приймає рішення щодо можливого вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей;

здійснює реєстрацію ввезених (тимчасово ввезених) культурних цінностей;
здійснює інші повноваження, передбачені законом та покладені на нього актами Президента України.

{Стаття 10 в редакції Закону № 5461-VI від 16.10.2012}

Стаття 11. Державна експертиза культурних цінностей

Заявлені до вивезення (тимчасового вивезення) та повернуті після тимчасового вивезення культурні цінності підлягають обов'язковій державній експертизі. Порядок проведення державної експертизи культурних цінностей та розміри плати за неї затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Відмова фізичної чи юридичної особи, яка порушила клопотання про вивезення (тимчасове вивезення) культурних цінностей, подати на державну експертизу заявлені до вивезення культурні цінності розглядається як відмова заявника від їх вивезення.

За результатами державної експертизи заявлених до вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей, вносить їх до Державного реєстру національного культурного надбання незалежно від згоди особи, яка порушила клопотання про вивезення (тимчасове вивезення) культурних цінностей.

{Частина третя статті 11 в редакції Закону № 5461-VI від 16.10.2012}

Стаття 12. Рішення про можливість вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей за клопотанням власника культурних цінностей чи уповноваженої ним особи приймає на підставі висновку державної експертизи рішення про можливість або неможливість вивезення культурних цінностей. Про прийняте рішення власник культурних цінностей чи уповноважена ним особа письмово повідомляється в місячний термін від дня офіційного надходження клопотання.

{Стаття 12 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Стаття 13. Свідоцтво на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей

У разі прийняття центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей рішення про можливість вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей власнику культурних цінностей чи уповноваженій ним особі видається свідоцтво встановленого зразка на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей. Зразок свідоцтва на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей затверджується Кабінетом Міністрів України.

{Частина перша статті 13 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Свідоцтво на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей є підставою для пропуску зазначених у ньому культурних цінностей за межі митної території України. Вивезення культурних цінностей без цього свідоцтва забороняється.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, вносить до єдиного державного інформаційного вебпорталу «Єдине вікно для міжнародної торгівлі» у формі електронних документів, засвідчених електронним цифровим підписом, видані свідоцтва на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей в день видачі таких свідоцтв.

{Статтю 13 доповнено частиною третьою згідно із Законом № 2530-VIII від 06.09.2018}

Митні органи здійснюють відповідні митні формальності, необхідні для випуску у відповідний митний режим, пропуску через митний кордон України культурних цінностей, що вивозяться, у тому числі тимчасово, за межі України, на підставі відповідного свідоцтва, отриманого від центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну

політику у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, з використанням механізму «єдиного вікна» відповідно до Митного кодексу України.

{Статтю 13 доповнено частиною четвертою згідно із Законом № 2530-VIII від 06.09.2018; із змінами, внесеними згідно із Законом № 440-IX від 14.01.2020}

Розділ III

ВИВЕЗЕННЯ ТА ВВЕЗЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Стаття 14. Культурні цінності, що не підлягають вивезенню з України

Вивезенню з України не підлягають:

культурні цінності, занесені до Державного реєстру національного культурного надбання;

культурні цінності, включені до Національного архівного фонду;

культурні цінності, включені до Музейного фонду України.

Стаття 15. Порядок оформлення права на вивезення культурних цінностей

Клопотання про право на вивезення культурних цінностей подається не пізніше ніж за місяць до дати їх вивезення власником чи уповноваженою ним особою до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей.

{Частина перша статті 15 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

До клопотання додаються:

документ, що підтверджує право власності на культурні цінності;

висновок державної експертизи.

Стаття 16. Вивезення родинних цінностей

Родинні цінності, які не перебувають на постійному зберіганні в державних музеях, установах, бібліотеках та інших державних сховищах культурних цінностей, вивозяться відповідно до законодавства України.

Стаття 17. Вивезення особистих нагород

У разі переїзду громадян на постійне місце проживання до інших держав їм дозволяється вивозити особисті нагороди, на які є орденські книжки або нагородні посвідчення.

Вивезення громадянами, які переїжджають на постійне місце проживання до іншої держави, нагород, що залишилися їм від померлих батьків, можливе за умови подання документів, що підтверджують переїзд громадян на постійне місце проживання до іншої держави, свідоцтва про смерть, орденських книжок або нагородних посвідчень та документів, що підтверджують родинні зв'язки.

Стаття 18. Вивезення культурних цінностей особами, які користуються дипломатичним імунітетом

Порядок вивезення культурних цінностей, встановлений цим Законом, поширюється на осіб, які користуються дипломатичним імунітетом. Особистий багаж зазначених осіб може бути підданий митному огляду відповідно до митного законодавства України та міжнародних договорів України.

Стаття 19. Вивезення культурних цінностей шляхом пересилання в міжнародних поштових відправленнях

Вивезення культурних цінностей шляхом пересилання в міжнародних поштових відправленнях здійснюється у порядку, встановленому цим Законом, митним законодавством України.

{Стаття 19 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2599-IV від 31.05.2005}

Стаття 20. Придбання у державну власність культурних цінностей, заявлених до вивезення

На підставі висновку державної експертизи центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері вивезення, ввезення та повернення культур-

них цінностей, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері архівної справи, діловодства, може бути прийнято рішення про необхідність придбання для державної частини музейного, бібліотечного та архівного фондів культурної цінності, заявленої до вивезення, за ціною, зазначеною власником культурної цінності у клопотанні про видачу свідоцтва на право її вивезення та підтвердженою експертним висновком. При цьому може надаватися відстрочка для платежів на період до трьох місяців, протягом якого державний орган повинен вишукати кошти для придбання цієї культурної цінності.

{Стаття 20 із змінами, внесеними згідно із Законами № 594-IV від 06.03.2003, № 5461-VI від 16.10.2012}

Стаття 21. Ввезення культурних цінностей в Україну

Культурні цінності, що ввозяться в Україну, підлягають реєстрації в порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, Міністерством юстиції України разом з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику.

{Частина перша статті 21 із змінами, внесеними згідно із Законами № 5461-VI від 16.10.2012, № 406-VII від 04.07.2013, № 2530-VIII від 06.09.2018}

{Частина другу статті 21 виключено на підставі Закону № 2530-VIII від 06.09.2018}
{Стаття 21 із змінами, внесеними згідно із Законами № 594-IV від 06.03.2003, № 440-IX від 14.01.2020}

Стаття 22. Культурні цінності, ввезення яких забороняється

Ввезення культурних цінностей, щодо яких оголошено розшук, забороняється. Такі культурні цінності підлягають вилученню митними органами з метою повернення їх у встановленому порядку власнику.

{Частина перша статті 22 із змінами, внесеними згідно із Законами № 406-VII від 04.07.2013, № 440-IX від 14.01.2020}

Чинність цієї статті поширюється також на контрафактні примірники художніх творів.

Розділ IV

ТИМЧАСОВЕ ВИВЕЗЕННЯ ТА ТИМЧАСОВЕ ВВЕЗЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Стаття 23. Тимчасове вивезення культурних цінностей

Тимчасове вивезення культурних цінностей може здійснюватися фізичними та юридичними особами:

для організації виставок;

для проведення реставраційних робіт і наукових досліджень;

у зв'язку з театральною, концертною та іншою артистичною діяльністю;

в інших випадках, передбачених законодавством України.

Культурні цінності, тимчасово вивезені з України і не повернуті в обумовлений угодою термін, вважаються незаконно вивезеними.

Стаття 24. Порядок тимчасового вивезення культурних цінностей

Клопотання про дозвіл на тимчасове вивезення культурних цінностей подається власником чи уповноваженою ним особою до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей.

{Частина перша статті 24 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

До клопотання додаються:

копія угоди з приймаючою стороною про мету, гарантії надійного зберігання та повернення культурних цінностей в обумовлений угодою строк, засвідчена посадовою

особою центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, або нотаріально;

{Абзац другий частини другої статті 24 в редакції Закону № 1253-VII від 13.05.2014}

документ про страхування культурних цінностей, що тимчасово вивозяться, із забезпеченням усіх випадків страхового ризику або документ про державні гарантії фінансового покриття будь-якого ризику, виданий країною, яка приймає культурні цінності; документ, що підтверджує право власності на культурні цінності; висновок державної експертизи.

Стаття 25. Відмова у видачі свідоцтва на право тимчасового вивезення культурних цінностей

Свідоцтво на право тимчасового вивезення культурних цінностей не може бути видано, якщо:

відсутні гарантії щодо забезпечення надійного зберігання та повернення культурних цінностей в обумовлений угодою термін;

заявлені для тимчасового вивезення культурні цінності в такому стані, що не можна змінювати умови їх зберігання;

культурні цінності є предметом спору щодо права власності на них;

страхова вартість культурних цінностей, заявлених для тимчасового вивезення, не відповідає їх реальній вартості;

культурні цінності, заявлені для тимчасового вивезення, перебувають в розшуку;

у державі, до якої передбачено здійснити тимчасове вивезення культурних цінностей, сталося стихійне лихо, виникли збройні конфлікти, введено надзвичайний стан або існують інші обставини, що перешкоджають забезпеченню надійного зберігання і поверненню культурних цінностей, які тимчасово вивозяться в цю державу.

Стаття 26. Умови угоди щодо тимчасового вивезення культурних цінностей

Умови угоди щодо тимчасового вивезення культурних цінностей не можуть бути змінені після видачі свідоцтва на право тимчасового вивезення культурних цінностей.

Стаття 27. Порядок тимчасового ввезення культурних цінностей

Культурні цінності, що тимчасово ввозяться в Україну, підлягають реєстрації у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей разом з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику.

{Стаття 27 із змінами, внесеними згідно із Законами № 5461-VI від 16.10.2012, № 440-IX від 14.01.2020}

Розділ V

ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ

Стаття 28. Порядок використання вилучених або конфіскованих культурних цінностей

Культурні цінності, вилучені митними органами або правоохоронними органами, а також конфісковані за рішенням суду, передаються безоплатно центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері архівної справи, діловодства, які забезпечують їх зберігання, експертизу та інформацію про них з метою уточнення права власності на них.

{Частина перша статті 28 із змінами, внесеними згідно із Законами № 594-IV від 06.03.2003; № 5461-VI від 16.10.2012, № 406-VII від 04.07.2013, № 440-IX від 14.01.2020}

Після встановлення права власності на зазначені культурні цінності вони передаються в установленому порядку їх законному власнику чи уповноваженій ним особі.

Витрати на зберігання та експертизу культурних цінностей відшкодовує власник, якщо інше не передбачено законодавством України або рішенням суду.

Якщо вилучені або конфісковані культурні цінності обернені відповідно до закону в доход держави, питання про безоплатну передачу цих культурних цінностей для постійного зберігання в державну частину музейного, бібліотечного та архівного фондів або релігійним організаціям вирішується відповідно до законодавства.

{Частина четверта статті 28 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5461-VI від 16.10.2012}

Стаття 29. Запобігання придбанню незаконно вивезених з інших держав, викрадених або недобросовісно набутих культурних цінностей

Для запобігання придбанню незаконно вивезених з інших держав, викрадених або недобросовісно набутих культурних цінностей фізичні та юридичні особи незалежно від форми власності, які бажають набути права власності на культурні цінності, зобов'язані вживати необхідних заходів для одержання інформації про походження цих культурних цінностей.

Юридичні та фізичні особи, які здійснюють торговельну діяльність культурними цінностями, зобов'язані вести реєстр, в якому повинна міститися інформація про походження кожної культурної цінності, прізвище, ім'я і по батькові та адреса постачальника, опис культурної цінності та її вартість.

{Статтю 30 виключено на підставі Закону № 5461-VI від 16.10.2012}

Стаття 31. Повернення незаконно ввезених в Україну культурних цінностей

Повернення незаконно ввезених в Україну культурних цінностей здійснюється відповідно до законодавства України або за рішенням суду.

Незаконно ввезені в Україну культурні цінності, що повертаються, звільняються від оподаткування митними платежами, які відповідно до закону справляються при ввезенні товарів на митну територію України. Усі витрати, пов'язані з поверненням культурних цінностей, несе сторона, що вимагає їх повернення.

{Частина друга статті 31 із змінами, внесеними згідно із Законом № 4496-VI від 13.03.2012}

Стаття 32. Права добросовісного набувача культурних цінностей

Фізичні або юридичні особи, які володіють культурними цінностями та не знали і не повинні були знати, що ці цінності раніше були викрадені або незаконно вивезені, визнаються добросовісними набувачами культурних цінностей.

У разі придбання викрадених або незаконно вивезених з інших держав культурних цінностей зазначені цінності підлягають поверненню законному власнику. Добросовісний набувач культурної цінності має право у разі її повернення одержати компенсацію.

Держава або власник, які подають запит на повернення незаконно вивезених культурних цінностей, у разі їх повернення компенсують витрати на їх зберігання, реставрацію, експертизу тощо.

Стаття 33. Договори щодо культурних цінностей

Для запобігання незаконному вивезенню культурних цінностей та передачі права власності на них усі договори щодо культурних цінностей, які підпадають під дію цього Закону, укладаються в письмовій формі.

Договори, укладені з порушенням цього Закону, визнаються недійсними.

Стаття 34. Транзит культурних цінностей

Транзит культурних цінностей через територію України регулюється митним законодавством і міжнародними договорами України.

Стаття 35. Сплата мита за культурні цінності

У разі вивезення або ввезення культурних цінностей мито справляється згідно із законами України.

Розділ VI МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Стаття 36. Міжнародне співробітництво України у галузі запобігання незаконним вивезенню, ввезенню культурних цінностей і передачі права власності на них

Україна бере участь у міжнародному співробітництві у галузі запобігання незаконним вивезенню, ввезенню культурних цінностей, передачі права власності на них, а також у поверненні законним власникам незаконно вивезених і ввезених культурних цінностей відповідно до Конституції та законодавства України.

Розділ VII ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ВИВЕЗЕННЯ, ВВЕЗЕННЯ ТА ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Стаття 37. Відповідальність за порушення законодавства України про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей

Особи, винні у порушенні законодавства України про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, несуть відповідальність, передбачену законами України.

Розділ VIII ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Закон набуває чинності з дня його опублікування.
2. До приведення нормативно-правових актів у відповідність з цим Законом вони діють у частині, що не суперечить цьому Закону.
3. Кабінету Міністрів України протягом трьох місяців після набрання чинності Законом України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»:
  - подати Верховній Раді України пропозиції щодо внесення змін до законів України, що випливають з цього Закону;
  - розробити та привести у відповідність із цим Законом свої нормативно-правові акти;
  - забезпечити перегляд і скасування міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів, що суперечать цьому Закону.

Президент України
м. Київ
21 вересня 1999 року
№ 1068-XIV

Л. КУЧМА

ПОЛОЖЕННЯ про Державний реєстр національного культурного надбання ЗАТВЕРДЖЕНЕ постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466

1. Державний реєстр національного культурного надбання (надалі — Державний реєстр) запроваджується відповідно до Основ законодавства України про культуру (2117-12) з метою обліку об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності, що мають важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначають його вклад у всесвітню культурну спадщину.

2. До Державного реєстру заносяться:

пам'ятки історії — будинки, споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, розвитком науки, техніки, культури, життям і діяльністю видатних діячів;

пам'ятки археології — городища, кургани, залишки стародавніх поселень, укріплення, виробництв, каналів, шляхів, стародавні місця поховань, кам'яні скульптури, насельні зображення, старовинні предмети, ділянки історичного культурного шару стародавніх населених пунктів та археологічні знахідки, що є визначними пам'ятками національної культури і характеризують певні етапи історичного розвитку;

пам'ятки містобудування і архітектури — унікальні ансамблі і комплекси, окремі об'єкти архітектури, а також пов'язані з ними твори монументальної скульптури і живопису, декоративно-ужиткового і садово-паркового мистецтва, природні ландшафти;

пам'ятки мистецтва — визначні твори монументального, образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва;

документальні пам'ятки — унікальні акти державності, інші важливі архівні матеріали, кіно-, фото- і фонодокументи, старовинні рукописи, рідкісні друковані видання.

До Державного реєстру можуть бути занесені й інші об'єкти, що становлять виняткову цінність з огляду історії, культури, етнології чи науки.

3. Занесення об'єктів національного культурного надбання до Державного реєстру здійснюється в установленому порядку Міністерством культури, Міністерством інвестицій і будівництва, Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України, до компетенції яких належать функції державного управління в галузі обліку і охорони пам'яток історії та культури.

Виключення об'єктів з Державного реєстру допускається у виняткових випадках за рішенням вказаних центральних органів державної виконавчої влади.

4. Правила обліку, охорони, реставрації та використання об'єктів національного культурного надбання визначаються чинним законодавством про пам'ятки історії та культури, музейний, бібліотечний і архівний фонд України, а також інструкціями відповідних центральних органів державної виконавчої влади, які є обов'язковими для всіх закладів, підприємств і організацій, а також громадян, у власності яких знаходяться об'єкти національного культурного надбання.

5. Міністерства, інші центральні органи державної виконавчої влади, об'єднання громадян і громадяни, у віданні або власності яких знаходяться об'єкти національного культурного надбання, зобов'язані забезпечити їх схоронність.

6. Об'єкти національного культурного надбання, що є загальнодержавною власністю, не підлягають роздержавленню і приватизації.

7. Вивезення об'єктів, занесених до Державного реєстру, за межі України забороняється. Винятком може бути лише їх тимчасове експонування за кордоном з дозволу в кожному окремому випадку відповідного органу, вказаного у пункті 3 цього Положення.

ПОРЯДОК

проведення державної експертизи культурних цінностей

ЗАТВЕРДЖЕНО постановою Кабінету Міністрів України

від 26 серпня 2003 р. № 1343

{У тексті Порядку слова «Державна служба контролю» в усіх відмінках замінено словом «Мінкультури» згідно з Постановою КМ № 1293 (1293-2011-п) від 14.12.2011}

1. Цей Порядок регулює питання проведення державної експертизи культурних цінностей, заявлених до вивезення, тимчасового вивезення та повернутих в Україну після тимчасового вивезення, а також вилучених митними або правоохоронними органами

ми, конфіскованих за рішенням суду та обернених відповідно до закону в дохід держави. {Пункт 1 із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 296 (296-2006-п) від 15.03.2006}

2. У цьому Порядку терміни вживаються у такому значенні:

культурні цінності — визначені у статті 1 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (1068-14) об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичнє, етнографічне та науковє значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства;

державна експертиза культурних цінностей (далі — експертиза) — всебічний аналізі вивчення культурної цінності об'єктів, заявлених до вивезення, тимчасового вивезення та повернутих в Україну після тимчасового вивезення, а також вилучених митними або правоохоронними органами, конфіскованих за рішенням суду та обернених відповідно до закону в дохід держави, за результатами яких складається експертний висновок; {Абзац третій пункту 2 із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 296 (296-2006-п) від 15.03.2006};

об'єкти експертизи (далі — об'єкти) — культурні цінності, заявлені до вивезення, тимчасового вивезення та повернуті в Україну після тимчасового вивезення, а також вилучені митними або правоохоронними органами, конфісковані за рішенням суду та обернені відповідно до закону в дохід держави; {Абзац четвертий пункту 2 із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 296 (296-2006-п) від 15.03.2006};

суб'єкти експертизи — заявники, організатори експертизи, а також експерти та мистецтвознавці;

заявник — фізична або юридична особа, яка подала уповноваженому органу заяву на проведення експертизи об'єкта;

експерт — працівник державного сховища культурних цінностей, музею, бібліотеки, реставраційної або науково-дослідної організації, архівної установи, інший фахівець, який має високу кваліфікацію, спеціальні знання і безпосередньо проводить мистецтвознавчу експертизу та несе персональну відповідальність за достовірність і повноту аналізу, обґрунтованість рекомендацій;

мистецтвознавець — посадова особа, призначена Міністерством культури Автономної Республіки Крим, управлінням культури обласної (міської) держадміністрації за погодженням з Мінкультури для проведення попередньої експертизи та оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей або для здійснення контролю за вивезенням, тимчасовим вивезенням культурних цінностей та їх поверненням в Україну в пункті пропуску через митний кордон України. {Абзац восьмий пункту 2 із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 1293 (1293-2011-п) від 14.12.2011};

3. За видами експертиза поділяється на попередню, первинну, повторну, додаткову, контрольну наукову і науково-технічну.

Попередня експертиза проводиться мистецтвознавцями для визнання об'єкта культурною цінністю або предметом культурного призначення серійного чи масового виробництва на підставі норм атрибуції та критеріїв його художньої, історичної, етнографічної та наукової значущості.

Первинна експертиза проводиться для підготовки обґрунтованого експертного висновку на об'єкт експертизи.

Повторна експертиза проводиться у разі виявлення порушення вимог цього Порядку під час проведення первинної експертизи або за наявності обґрунтованих претензій заявника до експертного висновку первинної експертизи.

Додаткова експертиза проводиться у разі, коли виникли нові наукові підстави для характеристики об'єкта.

Контрольна наукова і науково-технічна експертиза проводиться для перевірки висновків первинної експертизи за ініціативою суб'єктів експертизи, заінтересованих у спростуванні окремих положень, частини або в цілому висновків раніше проведених експертиз.

4. За ступенем складності експертиза поділяється на просту і складну.

Проста експертиза не потребує вивчення додаткової спеціалізованої літератури (аукціонні каталоги, монографії, енциклопедії, довідники, архівні матеріали), поглибленого фізично-хімічного аналізу з використанням спеціальної технології.

Складна експертиза передбачає вивчення додаткової спеціалізованої літератури (аукціонні каталоги, монографії, енциклопедії, довідники, архівні матеріали) та/або поглибленого фізично-хімічного аналізу з використанням спеціальної технології.

5. Право на проведення експертизи надається установам, державним закладам культури, іншим організаціям (далі — уповноважена організація) наказом Мінкультури.

6. Для проведення експертизи заявник подає Мінкультури або уповноваженій організації письмову заяву із зазначенням мети вивезення, тимчасового вивезення з території України культурних цінностей і пред'являє документ, що посвідчує особу (для фізичної особи — паспорт громадянина України, тимчасове посвідчення особи громадянина України, паспорт громадянина України для виїзду за кордон, дипломатичний паспорт, службовий паспорт, посвідчення особи моряка, посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон. {Абзац перший пункту 6 із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 949(949-2012-п) від 17.10.2012, № 233(233-2013-п) від 08.04.2013}.

До заяви додаються:

об'єкти (об'єкт) у разі можливості їх транспортування;

два примірники переліку об'єктів, заявлених до вивезення, тимчасового вивезення з території України культурних цінностей;

два примірники кольорових фотокарток об'єктів розміром 13x18 сантиметрів (крім предметів філателії, письмових та документальних пам'яток, архівних документів, фотокартки яких не подаються). Для предметів нумізматики і фалеристики допускається фотографування кількох предметів разом, але не більш як трьох одиниць на одній фотокартці з обов'язковим використанням масштабної лінійки. При тимчасовому вивезенні смичкових музичних інструментів та смичків замість фотокарток подаються паспорти на них. {Абзац п'ятий пункту 6 в редакції Постанови КМ № 296(296-2006-п) від 15.03.2006}

7. Посадова особа Мінкультури або мистецтвознавець проводить попередню експертизу об'єкта, у разі потреби рекомендує інші види експертизи та визначає експерта.

8. В експертному висновку зазначається достовірність об'єкта, автор, назва та подається його атрибутивний опис, який складається за такими критеріями: час створення; причетність до історичних подій, культурних традицій народів і пам'яток історії, видатних особистостей, виробників, мануфактурі шкіл; рівень визнання автора; стан збереженості, знаки та позначки, комплектність, лінійні розміри, соціокультурна функція, рівень суспільного визнання, унікальність, рівень виконавської техніки та популярності, наукова значущість, оцінна вартість.

9. Експертний висновок повинен містити аргументовану рекомендацію щодо доцільності включення об'єкта до Державного реєстру національного культурного надбання та можливості вивезення його з території України.

10. У разі коли за результатами експертизи об'єкт повинен бути включений до Державного реєстру національного культурного надбання, матеріали експертизи незалежно від згоди заявника передаються Мінкультури або Укрдержархіву відповідно до їх компетенції.

{Пункт 10 із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 1293 (1293-2011-п) від 14.12.2011}

11. Експертний висновок на об'єкти, які були тимчасово вивезені з території України і повернуті в Україну, крім відомостей, зазначених у пункті 8, повинен містити оцінку стану збереженості об'єкта.

12. Експертиза культурних цінностей, вилучених митними або правоохоронними органами, конфіскованих за рішенням суду та обернених відповідно до закону в дохід держави, проводиться мистецтвознавцями або експертами уповноважених організацій. {Пункт 12 в редакції Постанови КМ № 296 (296-2006-п) від 15.03.2006}

13. Експертний висновок друкується на бланках уповноваженої організації, завіряється підписами експерта та керівника цієї організації, скріпленими печаткою. Експертний висновок складається у двох примірниках, один з яких залишається у експерта, другий передається Мінкультури або мистецтвознавцю на зберігання.

Переліки та фотокартки об'єктів завіряються підписом експерта, що провів експертизу, який скріпляється печаткою.

У разі коли попередню експертизу об'єкта провів мистецтвознавець і її результати не дають підстави для проведення інших експертиз, експертний висновок, переліки та фотокартки об'єктів завіряються підписом особи, яка проводила експертизу, із зазначенням дати та проставляється штамп «Дозволено до вивезення з України».

14. Строк проведення експертизи залежить від ступеня її складності і становить до 30 календарних днів від дати прийняття заяви та об'єктів на експертизу.

Якщо експертиза проводиться за місцем знаходження культурних цінностей, транспортні витрати здійснюються за рахунок заявника.

Огляд предметів і підготовка експертного висновку може проводитися за відсутності заявника.

За згодою заявника культурні цінності можуть бути направлені на додаткове технологічне дослідження до музейних і реставраційних закладів Мінкультури, архівних установ або Укрдержархіву. В такому разі строк проведення експертизи за рішенням Мінкультури може бути продовжений, але не більше ніж на 30 днів. {Абзац четвертий пункту 14 із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 1293(1293-2011-п) від 14.12.2011}

15. Усі матеріали, пов'язані з проведенням експертизи, зберігаються п'ять років за місцем підготовки і видачі експертного висновку, а потім передаються на зберігання до відповідної державної архівної установи.

16. Експертиза проводиться після здійснення попередньої оплати.

Експертиза культурних цінностей, вилучених митними або правоохоронними органами, конфіскованих за рішенням суду та обернених відповідно до закону в дохід держави, проводиться мистецтвознавцями на безоплатній основі. {Абзац другий пункту 16в редакції Постанови КМ № 296 (296-2006-п) від 15.03.2006}

17. Кошти, що надходять від проведення державної експертизи, підлягають зарахуванню до державного бюджету і використовуються на потреби бюджетних установ і організацій, які проводили експертизу, відповідно до законодавства.

18. Кошти, сплачені за проведення експертизи, незалежно від її результатів не підлягають поверненню.

Примітки: 1. Розміри плати (тарифи) за проведення окремих видів державної експертизи можуть встановлюватися та затверджуватися керівниками державних сховищ культурних цінностей за разовими калькуляціями, погодженими із замовником, виходячи із собівартості робіт (послуг), визначеної відповідно до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» (334/94-ВР), згідно з переліками платних послуг, затвердженими постановами Кабінету Міністрів України від 5 червня 1997 р. № 534 (534-97-п) «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися закладами культури і мистецтв, заснованими на державній та комунальній формі власності» (Офіційний вісник України, 1997 р., число 23, с. 95) і від 7 травня 1998 р. № 639 (639-98-п) «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися державними архівними установами» (Офіційний вісник України, 1998 р., № 19, ст. 684).

2. У разі проведення термінової державної експертизи до встановлених розмірів плати (тарифів) застосовується підвищений коефіцієнт, який становить 25 відсотків, експертизи за місцем знаходження — 50 відсотків.

Міністерство культури України

Наказ 14.06.2016 № 437

Зареєстровано в Міністерстві

юстиції України

08 липня 2016 р.

за № 936/29066

**ПОРЯДОК
відбору рукописних книг,
рідкісних і цінних видань до Державного реєстру
національного культурного надбання**

I. Загальні положення

1. Цей Порядок визначає механізм відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань, окремих книжкових колекцій (далі — книжкові пам'ятки) для включення до Державного реєстру національного культурного надбання.

2. У цьому Порядку терміни вживаються в значеннях, наведених у Законі України «Про бібліотеки і бібліотечну справу».

3. Цей Порядок поширюється на бібліотеки, музеї, архіви, навчальні заклади, наукові установи, інші підприємства, установи, організації державної та комунальної форм власності, в яких зберігаються книжкові пам'ятки.

**II. Основні групи документів,
що включаються до Державного реєстру
національного культурного надбання**

1. До Державного реєстру національного культурного надбання (далі — Державний реєстр) включаються книжкові пам'ятки (одиничні книжкові пам'ятки і колекції — книжкові пам'ятки) світового та державного рівнів.

2. Одиничні книжкові пам'ятки, які включаються до Державного реєстру:

1) рукописні книги (код групи — РК): створені до кінця XVII століття — всі (у тому числі фрагменти), а починаючи з XVIII століття — лише унікальні, з урахуванням особливостей письма та матеріалів, місця створення та мови, оформлення, змісту;

2) стародруки — видання XV—XVIII століть, за такими групами:

інкунабули (код групи — Інк) — книги, надруковані в Європі у XV столітті;

палеотипи (код групи — Пал) — книги, надруковані в Європі у першій половині XVI століття;

видання глаголичним шрифтом (код групи — Гл) — книги, надруковані глаголицею (однією зі слов'янських азбук) у XV—XX століттях;

видання латинським шрифтом (код групи — Лат) — книги та періодичні видання, надруковані латиницею будь-якою мовою протягом 1551—1800 років;

видання кириличним шрифтом (код групи — Кир) — книги, надруковані кирилицею (однією зі слов'янських азбук) протягом 1551—1800 років;

видання гражданським шрифтом (код групи — Гр) — книги та періодичні видання, надруковані гражданським шрифтом (введений у Російській імперії внаслідок проведеної у 1708—1710 роках реформи азбуки і друку для друкування книжок світського змісту) до 1800 року;

інші стародруки (код групи — ІС) — книги та періодичні видання, надруковані протягом XV—XVIII століть іншими шрифтами, ніж зазначені у абзацах другому — сьомому цього підпункту;

3) українські видання (код групи — Укр) — книги та періодичні видання, надруковані українською мовою протягом 1801—1922 років, незалежно від того, на якій території

вони надруковані, та надруковані будь-якою іншою мовою протягом 1801—1860 років на території сучасної України;

4) окремі найцінніші видання або примірники видань — перші та/або прижиттєві видання праць основоположників науки і техніки, що містять фундаментальні наукові відкриття і дослідження; перші та прижиттєві видання творів класиків художньої літератури, видатних діячів культури та мистецтва; примірники нелегальних чи заборонених цензурою видань; видавничі фальсифікати та примірники із замаскованими виданнями; книги, що є зразками художнього оформлення та поліграфічного виконання, в тому числі незвичайних форматів та форм; бібліофільські видання (номерні чи іменні примірники, видання, розмножені незвичайними способами, надруковані на не традиційних матеріалах, в оправах ручної роботи, виготовлених із рідкісних матеріалів тощо); примірники з автографами, записами, екслібрисами та печатками видатних діячів держави, науки, культури, літератури — за такими групами:

українські видання (код групи — УВ) — книги та періодичні видання, надруковані українською мовою протягом 1923—1945 років, незалежно від того, на якій території вони надруковані, та надруковані будь-якою іншою мовою протягом 1861—1945 років на території сучасної України;

російські видання (код групи — РВ) — книги та періодичні видання, надруковані будь-якою мовою протягом 1801—1925 років на території в межах сучасного державного кордону Російської Федерації, крім видань українською мовою, наведених у абзаці другому цього підпункту;

іноземні видання (код групи — ІВ) — книги та періодичні видання, надруковані будь-якою мовою протягом 1801—1900 років, незалежно від того, на якій території вони надруковані, крім видань, наведених у абзаці третьому цього підпункту.

3. Колекції — книжкові пам'ятки (код групи — ККП) — зібрання одиничних книжкових пам'яток та/або книги і періодичні видання, що в сукупності становлять цінний для держави (світу) історико-культурний об'єкт.

III. Організація відбору документів для включення їх до Державного реєстру

1. Для організації роботи з відбору книжкових пам'яток до Державного реєстру в бібліотеках, музеях, архівах, навчальних закладах, наукових установах, інших підприємствах, установах, організаціях державної та комунальної форм власності, в яких зберігаються книжкові пам'ятки (далі — фондоутримувачі), створюються відповідні експертні групи як консультативні дорадчі колегіальні органи.

2. Координаторами фондоутримувачів виступають Національна бібліотека України імені Вернадського (для фондоутримувачів сфери управління Національної академії наук України), Національна історична бібліотека України (для фондоутримувачів сфери управління Міністерства культури України), Національна медична бібліотека України (для фондоутримувачів сфери управління Міністерства охорони здоров'я), Національна сільськогосподарська бібліотека України (для фондоутримувачів сфери управління Національної академії аграрних наук). Інші координатори визначаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, у сфері управління яких перебувають фондоутримувачі.

3. Фондоутримувачі з урахуванням пропозицій експертних груп подають координаторам в електронній формі засобами телекомунікації описи рукописних книг, рідкісних і цінних видань, окремих книжкових колекцій, які пропонуються для включення до Державного реєстру, за формами згідно з додатками 1—5 до цього Порядку.

4. Зазначені описи формуються згідно з вимогами нормативно-технічних документів.

5. Координатори здійснюють опрацювання одержаних описів у міру їх надходження та передають до Національної парламентської бібліотеки України (далі — НПБУ).

6. НПБУ здійснює зведення отриманих описів та передає їх на розгляд до Міністерства культури України.

7. Рішення про включення книжкових пам'яток до Державного реєстру приймає Міністерство культури України.

**Начальник управління
соціокультурного розвитку регіонів**

Л.С. Нікіфоренко

ДОДАТОК 1. Форма опису рукописної книги

1. Заголовок бібліографічного опису
2. Автор, укладач
3. Переписувач
4. Назва
5. Місце створення
6. Дата створення
7. Обсяг (кількість аркушів або сторінок)
8. Матеріал письма
9. Формат, розмір аркуша
10. Мова
11. Тип письма
12. Художнє оздоблення
13. Оправа
14. Фондоутримувач
15. Шифр зберігання
16. Фізичний стан книжкової пам'ятки
17. Наявність старих шрифтів, штампів, екслібрисів
18. Додаткова інформація (на розсуд фондоутримувача)
19. Код групи — РК

ДОДАТОК 2. Форма опису друкованих видань, зазначених у підпунктах 2, 3 пункту 2 розділу II Порядку

1. Заголовок бібліографічного опису
2. Автор
3. Назва
4. Місце видання
5. Видавництво чи друкарня (друкар)
6. Рік видання
7. Обсяг (кількість аркушів або сторінок)
8. Формат
9. Фондоутримувач
10. Кількість примірників
11. Додаткова інформація (на розсуд фондоутримувача)
12. Код групи

ДОДАТОК 3. Форма опису друкованих видань, зазначених у підпункті 4 пункту 2 розділу II Порядку

1. Заголовок бібліографічного опису
2. Автор
3. Назва
4. Місце видання
5. Видавництво
6. Рік видання
7. Обсяг (кількість сторінок)

8. Формат
9. Фондоутримувач
10. Кількість примірників
11. Додаткова інформація (на розсуд фондоутримувача)
12. Код групи

ДОДАТОК 4. Форма опису періодичного видання

1. Назва періодичного видання
2. Відомості до назви
3. Місце видання
4. Рік видання
5. Номер журналу, тому
6. Мова (мови) видання
7. Фондоутримувач
8. Кількість примірників
9. Додаткова інформація (на розсуд фондоутримувача)
10. Код групи

ДОДАТОК 5. Форма опису колекції — книжкової пам'ятки

1. Назва колекції
2. Тип колекції (тематична, видова, хронологічна, видавнича, особова, зібрання історичної установи, монастиря)
3. Засновник колекції
4. Дата і місце формування колекції
5. Фондоутримувач
6. Хронологічні межі видань, рукописних книг, що складають колекцію
7. Обсяг колекції (примірників видань, рукописних книг)
8. Видовий склад і тематичний міст видань, рукописних книг, що складають колекцію
9. Мовна характеристика
10. Зовнішні ознаки (провенієнції)
11. Додаткова інформація (на розсуд фондоутримувача)
12. Код групи — ККП

ПЕРЕЛІК

**державних установ, закладів культури
інших організацій, яким надається право проведення державної
експертизи культурних цінностей***

ЗАТВЕРДЖЕНО **Наказом Міністерства культури України 31.03.2017 № 267**
Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 24 квітня 2017 р. за № 529/30397

I. Предмети образотворчого мистецтва

1. Вінницький обласний художній музей.
2. Волинський краєзнавчий музей.
3. Департамент з питань культури, національностей та релігій Львівської обласної державної адміністрації.
4. Департамент культури виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації).
5. Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького.
6. Закарпатський обласний художній музей ім. Й. Бокшая.
7. Кіровоградський обласний художній музей.

---

* Скорочено; IV — організації, які мають право проводити експертизу книжок

8. Комунальна установа «Запорізький обласний художній музей» Запорізької обласної ради.
9. Комунальна установа «Обласний художній музей» Черкаської обласної ради.
10. Комунальна установа «Одеський літературний музей».
11. Комунальна установа «Одеський музей західного і східного мистецтва».
12. Комунальна установа «Одеський художній музей».
13. Комунальна установа «Чернівецький обласний художній музей».
14. Комунальний заклад «Житомирський обласний краєзнавчий музей».
15. Комунальний заклад «Чернігівський обласний художній музей імені Григорія Галагана» Чернігівської обласної ради.
16. Комунальний заклад культури «Дніпропетровський художній музей» Дніпропетровської обласної ради».
17. Комунальний заклад культури «Донецький обласний художній музей».
18. Комунальний заклад культури «Миколаївський обласний художній музей імені В.В. Верещагіна».
19. Комунальний заклад Сумської обласної ради «Сумський обласний художній музей ім. Никанора Онацького».
20. Луганський обласний художній музей.
21. Львівська національна галерея мистецтв імені Б.Г. Возницького.
22. Львівська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України.
23. Музей мистецтв Прикарпаття.
24. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
25. Національний заповідник «Софія Київська».
26. Національний заповідник «Хортиця».
27. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.
28. Національний музей «Київська картинна галерея».
29. Національний музей історії України.
30. Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.
31. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького.
32. Національний науково-дослідний реставраційний центр України.
33. Національний художній музей України.
34. Обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури (м. Херсон).
35. Обласний комунальний заклад Харківський художній музей.
36. Одеська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України.
37. Полтавський художній музей (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка.
38. Тернопільський обласний художній музей.
39. Харківська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України.
40. Чернівецький обласний центр з питань культурної спадщини.

II. Предмети декоративно-ужиткового мистецтва

1. Вінницький обласний художній музей.
2. Волинський краєзнавчий музей.
3. Департамент з питань культури, національностей та релігій Львівської обласної державної адміністрації.
4. Департамент культури виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації).
5. Державний політехнічний музей при Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».
6. Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького.

7. Комунальна установа «Запорізький обласний художній музей» Запорізької обласної ради.
8. Комунальна установа «Обласний художній музей» Черкаської обласної ради.
9. Комунальна установа «Одеський літературний музей».
10. Комунальна установа «Одеський музей західного і східного мистецтва».
11. Комунальна установа «Одеський художній музей».
12. Комунальна установа «Чернівецький обласний художній музей».
13. Комунальний заклад «Житомирський обласний краєзнавчий музей».
14. Комунальний заклад «Рівненський обласний краєзнавчий музей» Рівненської обласної ради.
15. Комунальний заклад «Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова» Харківської обласної ради.
16. Комунальний заклад «Чернігівський обласний художній музей імені Григорія Галагана» Чернігівської обласної ради.
17. Комунальний заклад культури «Дніпропетровський художній музей» Дніпропетровської обласної ради.
18. Комунальний заклад культури «Донецький обласний художній музей».
19. Комунальний заклад культури «Миколаївський обласний художній музей імені В.В. Верещагіна».
20. Комунальний заклад Сумської обласної ради «Сумський обласний художній музей ім. Никанора Онацького».
21. Львівська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України.
22. Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства Національної академії наук України.
23. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
24. Національний військово-історичний музей України (предмети військової форми одягу, взуття та спорядження).
25. Національний заповідник «Хортиця».
26. Національний музей історії України.
27. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.
28. Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.
29. Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського.
30. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького.
31. Національний музей українського народного декоративного мистецтва.
32. Національний науково-дослідний реставраційний центр України.
33. Обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури (м. Херсон).
34. Обласний комунальний заклад «Харківський художній музей».
35. Одеська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України.
36. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.
37. Тернопільський обласний художній музей.
38. Харківська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України.
39. Чернівецький обласний центр з питань культурної спадщини.
40. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського.

III. Меморіальні пам'ятки

1. Волинський краєзнавчий музей.
2. Донецький обласний краєзнавчий музей.
3. Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького.
4. Івано-Франківський краєзнавчий музей.

5. Комунальна установа «Одеський історико-краєзнавчий музей».
6. Комунальна установа «Одеський літературний музей».
7. Комунальний заклад «Житомирський обласний краєзнавчий музей».
8. Комунальний заклад «Запорізький обласний краєзнавчий музей» Запорізької обласної ради.
9. Комунальний заклад «Рівненський обласний краєзнавчий музей» Рівненської обласної ради.
10. Комунальний заклад культури «Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького» Дніпропетровської обласної ради.
11. Комунальний заклад культури «Миколаївський обласний краєзнавчий музей».
12. Комунальний заклад Сумської обласної ради «Сумський обласний художній музей ім. Никанора Онацького».
13. Національний музей історії України.
14. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.
15. Національний музей літератури України.
16. Національний музей Тараса Шевченка.
17. Національний музей у Львові імені Андрія Шептицького.
18. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.
19. Тернопільський обласний художній музей.
20. Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського.
21. Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського.

IV. Рукописні книги та друквані видання

1. Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К.А. Тімірязєва.
2. Волинська державна обласна універсальна наукова бібліотека імені Олени Пчілки.
3. Департамент з питань культури, національностей та релігій Львівської обласної державної адміністрації.
4. Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького.
5. Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. Франка.
6. Комунальна установа «Одеський літературний музей».
7. Комунальний заклад «Державний історико-культурний заповідник м. Острога» Рівненської обласної ради.
8. Комунальний заклад «Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека» Запорізької обласної ради.
9. Комунальний заклад «Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І. Чижевського».
10. Комунальний заклад «Обласна універсальна наукова бібліотека імені Тараса Шевченка» Черкаської обласної ради.
11. Комунальний заклад «Рівненська обласна універсальна наукова бібліотека» Рівненської обласної ради.
12. Комунальний заклад «Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека імені О. Гончара» Херсонської обласної ради.
13. Комунальний заклад «Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка».
14. Комунальний заклад культури «Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека імені Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія».
15. Комунальний заклад культури «Донецька обласна універсальна наукова бібліотека ім. Н.К. Крупської».
16. Комунальний заклад Сумської обласної ради «Сумська обласна універсальна наукова бібліотека».
17. Луганська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О.М. Горького.
18. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника.

19. Музей книги і друкарства України.
20. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського.
21. Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого.
22. Національна історична бібліотека України.
23. Національний музей літератури України.
24. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького.
25. Обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури (м. Херсон).
26. Обласна універсальна наукова бібліотека імені Олега Ольжича Житомирської обласної ради.
27. Одеська національна наукова бібліотека.
28. Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І.П. Котляревського.
29. Тернопільська обласна універсальна наукова бібліотека.
30. Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка.
31. Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека.
32. Чернівецька обласна універсальна наукова бібліотека ім. Михайла Івасюка.
33. Чернівецький обласний центр з питань культурної спадщини.

V. Предмети нумізматики, фалеристики, медальєрики

1. Волинський краєзнавчий музей.
2. Громадська організація «Одеський музей нумізматики» (за згодою).
3. Донецький обласний краєзнавчий музей.
4. Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького.
5. Івано-Франківський краєзнавчий музей.
6. Комунальна установа «Запорізький обласний краєзнавчий музей» Запорізької обласної ради.
7. Комунальний заклад «Житомирський обласний краєзнавчий музей».
8. Комунальний заклад «Рівненський обласний краєзнавчий музей» Рівненської обласної ради.
9. Комунальний заклад «Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова» Харківської обласної ради.
10. Комунальний заклад «Черкаський обласний краєзнавчий музей» Черкаської обласної ради.
11. Комунальний заклад культури «Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького» Дніпропетровської обласної ради.
12. Комунальний заклад культури «Миколаївський обласний краєзнавчий музей».
13. Комунальний заклад Львівської обласної ради «Львівський історичний музей».
14. Комунальний заклад Сумської обласної ради «Сумський обласний краєзнавчий музей».
15. Львівська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України.
16. Музей історії міста Києва.
17. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
18. Національний військово-історичний музей України.
19. Національний заповідник «Софія Київська».
20. Національний заповідник «Хортиця».
21. Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І.С. Конєва».
22. Національний музей історії України.
23. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького.
24. Національний науково-дослідний реставраційний центр України.
25. Одеська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України.
26. Одеський археологічний музей Національної академії наук України.
27. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

28. Тернопільський обласний художній музей.
29. Харківська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України.
30. Херсонський обласний краєзнавчий музей.
31. Чернівецький обласний центр з питань культурної спадщини.
32. Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського.

VI. Предмети філателії

1. Громадська організація «Львівське обласне товариство філателістів Асоціації філателістів України» (за згодою).
2. Донецький обласний краєзнавчий музей.
3. Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького.
4. Івано-Франківський краєзнавчий музей.
5. Комунальна установа «Запорізький обласний краєзнавчий музей» Запорізької обласної ради.
6. Комунальний заклад «Житомирський обласний краєзнавчий музей».
7. Комунальний заклад «Рівненський обласний краєзнавчий музей» Рівненської обласної ради.
8. Комунальний заклад «Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова» Харківської обласної ради.
9. Комунальний заклад «Черкаський обласний краєзнавчий музей» Черкаської обласної ради.
10. Комунальний заклад культури «Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького» Дніпропетровської обласної ради.
11. Комунальний заклад культури «Миколаївський обласний краєзнавчий музей».
12. Комунальний заклад Львівської обласної ради «Львівський історичний музей».
13. Комунальний заклад Сумської обласної ради «Сумський обласний краєзнавчий музей».
14. Музей історії міста Києва.
15. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького.
16. Тернопільський обласний краєзнавчий музей.
17. Херсонський обласний краєзнавчий музей.
18. Чернівецький обласний центр з питань культурної спадщини.
19. Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського.

VII. Холодна та вогнепальна зброя

1. Волинський краєзнавчий музей.
2. Державний політехнічний музей при Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».
3. Донецький обласний краєзнавчий музей.
4. Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького.
5. Івано-Франківський краєзнавчий музей.
6. Комунальна установа «Запорізький обласний краєзнавчий музей» Запорізької обласної ради.
7. Комунальна установа «Одеський історико-краєзнавчий музей».
8. Комунальний заклад «Житомирський обласний краєзнавчий музей».
9. Комунальний заклад «Рівненський обласний краєзнавчий музей» Рівненської обласної ради.
10. Комунальний заклад культури «Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького» Дніпропетровської обласної ради.
11. Комунальний заклад культури «Миколаївський обласний краєзнавчий музей».
12. Комунальний заклад Львівської обласної ради «Львівський історичний музей».

13. Коштовний заклад Сумської обласної ради «Сумський обласний краєзнавчий музей».
14. Львівська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України.
15. Національний військово-історичний музей України.
16. Національний заповідник «Хортиця».
17. Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І.С. Конєва».
18. Національний музей історії України.
19. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.
20. Національний науково-дослідний реставраційний центр України.
21. Одеська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України.
22. Тернопільський обласний краєзнавчий музей.
23. Харківська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України.
24. Херсонський обласний краєзнавчий музей.
25. Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського.

VIII. Предмети техніки

1. Державний політехнічний музей при Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».
2. Музей театрального, музичного та кіномистецтва України (звуковідтворювальна техніка).
3. Національний військово-історичний музей України.
4. Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І.С. Конєва».

IX. Музичні інструменти

1. Департамент з питань культури, національностей та релігій Львівської обласної державної адміністрації.
2. Державне підприємство «Національний академічний театр опери та балету України імені Т.Г. Шевченка».
3. Державне підприємство «Національний будинок органної та камерної музики України».
4. Державне підприємство «Харківський національний академічний театр опери та балету імені М. В. Лисенка».
5. Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Лєгоцького.
6. Коштовний вищий навчальний заклад «Дніпропетровська академія музики ім. М. Глінки» Дніпропетровської обласної ради.
7. Музей театрального, музичного та кіномистецтва України.
8. Обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури (м. Херсон).
9. Одеська національна музична академія імені А.В. Нежданової.
10. Чернівецький обласний центр з питань культурної спадщини.

X. Предмети археології

1. Волинський краєзнавчий музей.
2. Донецький обласний краєзнавчий музей.
3. Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Лєгоцького.
4. Івано-Франківський краєзнавчий музей.
5. Інститут археології Національної академії наук України.
6. Коштовний заклад «Житомирський обласний краєзнавчий музей».
7. Коштовний заклад «Запорізький обласний краєзнавчий музей» Запорізької обласної ради.

8. Комунальний заклад «Рівненський обласний краєзнавчий музей» Рівненської обласної ради.
9. Комунальний заклад «Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова» Харківської обласної ради.
10. Комунальний заклад «Черкаський обласний краєзнавчий музей» Черкаської обласної ради.
11. Комунальний заклад культури «Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького» Дніпропетровської обласної ради.
12. Комунальний заклад Львівської обласної ради «Львівський історичний музей».
13. Комунальний заклад Сумської обласної ради «Сумський обласний краєзнавчий музей».
14. Музей історії міста Києва.
15. Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України.
16. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
17. Національний заповідник «Софія Київська».
18. Національний заповідник «Хортиця».
19. Національний музей історії України.
20. Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.
21. Одеський археологічний музей Національної академії наук України.
22. Тернопільський обласний краєзнавчий музей.
23. Херсонський обласний краєзнавчий музей.

XI. Природничі пам'ятки

1. Волинський краєзнавчий музей.
2. Державний гемологічний центр України.
3. Державний природознавчий музей Національної академії наук України.
4. Донецький обласний краєзнавчий музей.
5. Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького.
6. Івано-Франківський краєзнавчий музей.
7. Комунальний заклад «Житомирський обласний краєзнавчий музей».
8. Комунальний заклад «Запорізький обласний краєзнавчий музей» Запорізької обласної ради.
9. Комунальний заклад «Рівненський обласний краєзнавчий музей» Рівненської обласної ради.
10. Комунальний заклад «Черкаський обласний краєзнавчий музей» Черкаської обласної ради.
11. Комунальний заклад культури «Миколаївський обласний краєзнавчий музей».
12. Комунальний заклад Сумської обласної ради «Сумський обласний краєзнавчий музей».
13. Національний заповідник «Хортиця».
14. Національний науково-природничий музей Національної академії наук України.
15. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.
16. Тернопільський обласний краєзнавчий музей.
17. Херсонський обласний краєзнавчий музей.

XII. Архівні документи, включаючи кіно-, відео-, фоно-, фотодокументи

1. Державний архів Вінницької області.
2. Державний архів Волинської області.
3. Державний архів Дніпропетровської області.
4. Державний архів Донецької області.

5. Державний архів Житомирської області.
6. Державний архів Закарпатської області.
7. Державний архів Запорізької області.
8. Державний архів Івано-Франківської області.
9. Державний архів Київської області.
10. Державний архів Кіровоградської області.
11. Державний архів Луганської області.
12. Державний архів Львівської області.
13. Державний архів Миколаївської області.
14. Державний архів Одеської області.
15. Державний архів Полтавської області.
16. Державний архів Рівненської області.
17. Державний архів Сумської області.
18. Державний архів Тернопільської області.
19. Державний архів Харківської області.
20. Державний архів Херсонської області.
21. Державний архів Хмельницької області.
22. Державний архів Черкаської області.
23. Державний архів Чернівецької області.
24. Державний архів Чернігівської області.
25. Державний архів м. Києва.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
28. Центральний державний архів зарубіжної україніки.
29. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.
30. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
31. Центральний державний історичний архів України, м. Львів.
32. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного.
33. Центральний державний науково-технічний архів України.

{Перелік із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства культури № 1006 від 06.10.2017}

Іменний покажчик

- А. В. Б.** 152
Абд ан-Нішан — див. Жевуський В. С.
Август II, король Польщі 30, 55
Август III, король Польщі 88
Августин А., св. 99, 108
Аверинцев С. С. 265, 284
Авксентій, ігум. 61
Адамович В. А. 110, 126
Аланус де Рупе 248
Алейніков 292
Альбрехт Й. 44
Альварес де Пас Д. 248
Альди 33, 170
Альмес І. І. 285
Альчато А. 275, 278, 280, 281, 283
Амвросій Медіоланський, св. 250, 251, 274
Амерханова Е. І. 14
Ананьева Т. Б. 260
Анджейовський А. 301, 302, 306, 311
Андреев М. Л. (Андреев М. Л.) 265, 284
Андрей, митр. — див. Шептицький А.
Андрій Критський, св. 116
Андронікова М. І. (Андроникова М. И.) 193
Анна Австрійська, королева Франції 191
Анна Ягеллонка, королева Чехії й Угорщини 271
Ансельмі Д. 201
Антоїне — див. Антуан П.-Г.
Антоній, черн. 244
Антонович В. Б. 238
Антонович Д. В. 234
Антонюк Т. Д. 127
Антуан П.-Г. 115
Арешкієвич А. 255
Арістотель 173
Арманіні Д. 198
Армстронг Е. 172, 184
Архангельський О. А. 295
Аскоченський В. І. (Аскоченский В. И.) 260, 267, 288, 297
Афанасій Александрійський, св. 70, 86, 108
Афанасій (Вольховський), еп. 257, 258
Афанасьєва Т. О. (Афанасьєва Т. А.) 59, 85
Афтаназій Р. 212
Б. К. 139—141
Бабій Б. М. 143
Багалій Д. І. 31, 223
Байда 152
Байє А. (Байє А.) 45, 48
Балабани 77, 86
Балюз Е. 251
Бандера С. А. 128, 133, 134, 146, 148, 150
Бантис-Каменський Д. М. 212
Баранович Л. 242, 249, 284
Баранський М. 226
Барбе Д. 175
Барб'є А.-О. 207
Барбін К. 173
Барвінок Ганна 46
Бардін А. І. (Бардин А. И.) 26, 47
Баріле Д. — див. Досифей (Баріле)
Бароній Ц. 98
Бартоліні М. Г. 278, 279, 284
Баттістіні М. (Баттистини М.) 197
Баумейстер Ф. Х. 250
Бекон Ф. 176, 180, 181
Бекхер Г. 270
Белецький І. С. (Белецькі Є.) — див. Білецький І. С.
Белларміно Р. 242, 249
Белоусов Р. А. — див. Білоусов Р. О.
Бем А. Л. 72, 86
Бенедикт XIV, папа 103
Бенедикт Нурсійський, св. 252
Березовський М. С. 286—290, 293, 295
Берков П. Н. 27, 47
Беляєва Л. В. 48
Бибельські 260
Бибиков Д. Г. — див. Бібіков Д. Г.
Бирюк Я. Д. 85, 120, 121, 125
Бихун В. Ю. 29
Бичков А. Ф. 86
Бібіков Д. Г. 236

- Білецький І. С. 254, 255
 Білозерська-Куліш О. М. — див. Барвінок Ганна
 Білозерський В. М. 46
 Білоусов Р. О. 131, 136
 Боеслав М. 150
 Бойко-Блохин Ю. 148
 Бойто А. 197
 Болховітінов Є. О. 242, 260, 288
 Больський С. 101, 104
 Бондар Н. П. 21, 32, 49, 84—87, 108, 125, 154, 169, 244, 260
 Бондарчук А. В. 47
 Бонецький А. 212
 Борецький І. 54
 Бортнянський Д. С. 286—288, 292, 293, 295
 Бочаров М. В. 200
 Бочковська В. Г. 76, 110, 123, 126
 Бріє Ф. 253
 Брюне Ж.-Ж. 207
 Булатова С. О. 171, 184, 240
 Булгак Г. 87, 108
 Булгаков М. А. 28—30
 Булгаков Ф. І. 172
 Бунге М. Х. (Бунге Н. Х.) 235
 Бьонер Й. А. 189
 Бычков А. Ф. — див. Бичков А. Ф.
- В. Л.** — див. Левшин В. О.
 Вайдман М. Г. 253
 Вайс Д. 300
 Валеріано П. 266, 271, 274, 275, 277, 278, 281
 Валуа Ф.-Е. де 187
 Ванат Б. Ю. 105, 109
 Ванатович В. 256
 Ван Дейк А. 190
 Ван де Пасс К., Старший 188—190
 Ван Егмонт Ю. 190, 191
 Ванслов І. (Ванслов І.) 100
 Варвара, св. 116
 Варлаам, св. 119
 Василенко Кирило — див. Драгоманов М. П.
 Василій Великий, св. 80, 112
 Ведель А. Л. 286, 287, 289—291, 293, 295, 297, 298
 Велигорський Ю. 135
 Великий Конде — див. Конде Л. П. де Бур-бон
 Веневітінов Д. В. (Веневитинов Д. В.) 38
 Вергілій П. 246
- Вернадський В. І. 223
 Вікторов А. Е. — див. Вікторов О. Є.
 Віппер Б. Р. — див. Віппер Б. Р.
 Витвицький С. — див. Вітвіцький С.
 Витвицький В. 288
 Вітгенштейн Е. П. — див. Вітгенштейн Є. П.
 Вишневецька Р. 59
 Вишневецький М. С. 228
 Вишневецькі 59, 184
 Вишня Остап 46
 Вікторов О. Є. 86
 Вікторовський П. Т. 212
 Вілінська М. О. — див. Вовчок Марко
 Вількович, друкар 237
 Вінграновський М. С. 42
 Вінон Е. 182
 Вінярчик М. 218, 221
 Віппер Б. Р. 193
 Вітвіцький С. 200
 Вітгенштейн Є. П. 236
 Віттиг В. 218
 Владіміров Л. І. 172
 Вовчок Марко 46
 Вовчук І. 153
 Вознесенський А. В. (Вознесенский А. В.) 84
 Войченко І. Д. 48
 Володимир, князь 54, 275
 Вольтер 100
 Вольф І. 253
 Вольфганг Вільгельм, пфальцграф Ней-бурга 188, 189
 Вольховський П. — див. Афанасій (Вольховський)
 Волянський — див. Федун П. М.
 Вом Берг Й. — див. Монтанус Й.
 Воронцов Ю. А. 29
 Воронько П. М. 141
 Воротніков П. О. 288
 Востерман Л. 189, 190
 Воцанка М. 31, 58, 59
 Воячек Ф. І. (Воячек Ф. І.) 200
 Вує С. 192
- Габсбурги** 99
 Гавриїл Прот, іером. 79
 Гаврушкевич І. І. 306
 Гайдзінський М. 107
 Галенчанка Г. Я. — див. Голенченко Г. Я.
 Галиченко А. 135
 Галуппі Б. (Галуппи Б.) 288, 289, 297
 Галятовський Й. 32, 49, 284
 Ганка В. 28

- Гарасевич А. 150
 Гаспаров М. Л. 265, 284
 Гдешинський П. С. 295
 Гелаберт М. 107, 108
 Генріх I (II) Лотаринзький 186, 187
 Герасимов Є. М. 141
 Герасимова-Персидська Н. О. 287
 Герберський В. 232, 233
 Герольт Й. 265
 Гессе Е. 199
 Гетьманець П. 149
 Гізель І. 49, 264
 Гіпслі Е. 282
 Гладкий Г. П. 197
 Гнатенко Л. А. 21, 154
 Гнинський Я. 258
 Гобдич М. М. 290—292, 298
 Говерля Степан 148
 Говоров О. О. (Говоров А. А.) 27, 47
 Гоголь М. В. 28, 39
 Голенченко Г. Я. 59, 60, 84, 125
 Головата Л. В. 47
 Голубев С. Т. (Голубев С. Т.) 30, 47, 55, 56, 63, 84, 85
 Гольтисон М. О. 291
 Городецький М. М. — див. Флавіан (Городецький)
 Горайнов Ю. С. 290, 292
 Гочемський А. 124
 Гочемський Й. 120, 124
 Граба Я. К. 99, 104
 Грассе Ж.-Г.-Т. 207
 Гребінка Є. П. (Гребенкін Е.) 46
 Грелль М. 28
 Грибович С. Г. 288
 Григорій від Св. Духа — див. Піноччі Я. С.
 Григорій Двоеслов 120
 Гринцер П. А. — див. Грінцер П. О.
 Гриньох І. 137
 Грігор'янц Г. І. 48
 Грінцер П. О. 284
 Гродзицький С. 162
 Гросул С. Д. 288
 Грушевський М. С. 257, 260
 Грущинський В. 102
 Губенко П. М. — див. Вишня Остап
 Гусарчук Т. В. 287, 289—292, 297, 298
 Гусева О. О. (Гусева А. А.) 50, 51, 56, 59, 63, 70, 83—86, 110, 123, 126
 Гутенберг Й. (Гутенберг І.) 193
 Галятовський Й. — див. Галятовський Й.
 Гізель І. — див. Гізель І.
 Д. А. — див. Антонович Д. В.
 Давидов С. І. 286, 287, 290, 293, 295
 Даниленко В. М. 47
 Даниляк П. Г. 311
 Даре де Казаньов П. 190—192
 Дахно М. 136
 Дашкевич М. П. 235
 Дашкевич Я. Р. 45
 Двожачек В. 212
 Де Віт Ф. 192
 Дегтярьов С. А. (Дегтяревський С. А.) 286, 287, 290—293, 295, 298
 Де Ідальго Е. 195
 Дей О. І. 45, 46, 48
 Де Йоде П., Старший 189
 Деліб Л. (Делиб Л.) 200
 Делфт Я. В. 189
 Деменко Л. М. 312
 Денисевич В. 165
 Дениско Л. М. 298
 Денуайє П.-Х. 231
 Депотер Ж. 181
 Дзира О. І. 154
 Дзюба І. М. 42
 Дзюба О. М. 221
 Дилецький М. П. 286
 Дмитрій Ростовський, св. — див. Туптало Д. С.
 Дідо 170
 Дідур А. 195, 197
 Дідюк В. 148
 Діоген 181, 183
 Діодаті Д. 181
 Діонісій Галікарнаський 182, 183, 253
 Дітерле Г. 172, 184
 Дмитрієв В. Г. — див. Дмитрієв В. Г.
 Дмитрик І. 141, 142
 Дмитрієв В. Г. 48
 Добровольський А. 301, 303
 Довгалевський М. 267, 285
 Домарацький І. 286
 Доментиніан, ієрод. 62
 Домонтович В. — див. Петров В. П.
 Донцов Д. І. 146, 148, 150, 153
 Досифей, ієром. 114
 Досифей (Баріле), митр. 244—246, 250
 Драгоманов М. П. 38, 43, 46
 Дрексель І. 252
 Дроздов В. М. — див. Філарет (Дроздов)
 Друакс Д. 90
 Дубровіна Л. А. 21, 184
 Дугаст Ж. 176, 180, 181
 Дуда К. 306

- Думинський (Думинский), священник 73
 Дунін-Борковський Є. 212
 Дюма О. 30
 Дюфор П. 34, 107
- Євреїнов Н. Н.** — див. Євреїнов М. М.
 Едвард II, король Англії 273
 Езоп 265
 Єлизавета (Елисавета) Петровна — див. Єли-
 завета Петрівна
 Ельзевір Л., Старший 171
 Ельзевіри 170, 171
 Емір Золота Борода — див. Жевуський В. С.
 Енгельграве Г. 266, 274, 278, 282
 Енгельке О. О. 193
 Еразм Роттердамський 181, 258
 Ернст Бранденбурзький 188, 189
 Естрайхер К. 93–95, 106, 159, 161–168, 208
 Естрайхер К. мол. 208
 Естрайхер С. 208
 Естрайхери 208
 Есхіл 181
 Етьєн Анрі I 173, 174, 182
 Етьєн Анрі II 174–177, 179, 181–183
 Етьєн Анрі III 174, 176
 Етьєн Анрі IV 174
 Етьєн Анрі V 173, 174
 Етьєн Антуан 174, 176
 Етьєн Ж. I 175
 Етьєн Ж. II 175
 Етьєн М.-А. 175
 Етьєн Н. 175
 Етьєн П. 174–176
 Етьєн Р. 175, 178
 Етьєн Р. I 163, 172, 174–183
 Етьєн Р. II 172, 174–176
 Етьєн Р. III 174, 176
 Етьєн Р. IV 174, 176
 Етьєн Ф. I 174
 Етьєн Ф. II 174, 175
 Етьєн Ш. 172, 174, 181, 183
 Етьєни 170–177, 179–184
- Євреїнов М. М.** 193
 Єлизавета Петрівна, імп. Росії 86, 256
 Єлін А. Ф. 201
 Єршов А. 293
 Єфремов П. О. 37
- Жабицький К.** 106
 Жабицький Ф. 106
 Жевуський В. С. 299–302, 304–307, 309–
 311
- Жевуський С. 94, 95
 Жевуський С. М. 259
 Жевуський С. Ф. 256
 Железніков Я. 34
 Железняк О. О. 85
 Желізо І. — див. Іов Почаївський
 Жемчужников В. М. 306
 Жемчужников Л. М. 306
 Жемчужников Микола М. 306
 Жемчужников Михайло М. 306
 Жемчужников Олександр М. 306
 Жемчужников Олексій М. 306
 Жигмонд — див. Сигізмунд III Ваза
 Жугаєв В. 26
- Заблоцький Ю.** 148
 Заболотна Н. В. 85, 87, 108, 109, 111, 125,
 126
 Заборовський Р. 250, 255, 256
 Завадовський Є. 56, 82
 Завадський П. 106, 110
 Заєць О. В. 241
 Зайферт А. 201
 Залуський А. С. К. 259
 Залуський Ю. А. 228, 231
 Залуські 226
 Занх Й. 97, 100
 Запаско Я. П. 28, 47, 63, 65, 66, 70, 72, 79,
 82, 84, 85, 93, 94, 110, 120, 121, 124, 125,
 158, 161, 164, 165, 167, 168, 207
 Зарецькі 51
 Зволинський Я. 88
 Зданевич Б. І. 170
 Зейшпель К.-М. 28, 29, 47
 Зелінська О. Ю. 284
 Зенон — див. Федун П. М.
 Зернова А. С. — див. Зьорнова А. С.
 Зизаній С. 45
 Зільберман Ф. 100
 Зінченко С. В. 14
 Золотар Т. П. (Золотарь Т. П.) 85, 120, 121,
 125
 Зорян І. 135
 Зубрицький Н. 57, 124
 Зьорнова А. С. 63, 83, 86
- И. Л.** — див. Лучицький І. В.
 Исабелла — див. Исабелла Арагонська
 Исаевич Я. Д. — див. Исаевич Я. Д.
- І. В. С.** 291
 І. Ф. — див. Франко І. Я.
 Іваненко В. 154

- Іваницький Ю. 99, 104
 Іваск У. Г. 218
 Івченко Л. В. 287, 288, 297, 299, 311, 312
 Ігнатенко Є. В. 287
 Ігнатій Антіохійський 246
 Ідзиковський Л. 7
 Ієронім Стридонський 246, 251
 Ізабелла Арагонська 270, 282
 Ізенбек Ф. А. (Ізенбек Алі) 26
 Ільїнський Ю. А. 302
 Ляш Я. 146
 Імперіалі Д. Р. 228, 231
 Індутний В. В. 15, 21
 Іоанн Дамаскін, св. 66, 251
 Іоанн Златоуст, св. 36, 62, 80, 85, 176, 251, 270, 293
 Іоанн Зонара 253
 Іов Почаївський, св. 114, 115
 Ісаєвич Я. Д. 28, 47, 59, 63, 65, 66, 70, 72, 79, 82, 84—86, 93, 94, 120, 121, 124, 125, 158, 161, 164, 165, 167, 168, 207, 240
 Істомін К. 63
- І**ндржишек І. (Індржишек Г. І.) 7, 198, 199
- Й**оасаф, св. 119
 Йосафат від св. Казимира 98
 Йосиф, гравер 124
 Йосиф (Сліпий), патр. 149
- К.** І. К. 291
 Кавзинус — див. Коссен Н.
 Кажуро І. 87, 109
 Казимир від св. Авертана 96, 98
 Калашникова О. Л. 14, 21
 Каллас М. 195
 Каменєва Т. Н. (Каменєва Т. Н.) 84—86
 Каменський К. 96
 Камерарій Й. 266, 270, 271, 274, 276—279, 281—283
 Кандиба О. О. 46, 150
 Караванський С. 148, 151
 Каракоз О. О. 172
 Каратаєв І. П. (Каратаєв І. П.) 63, 84, 86
 Карл V, імп. Священної Римської імперії 108, 274, 282, 283
 Карл XII, король Швеції 72
 Карон А. 186
 Карпович Л. 45
 Карсунська О. Н. (Карсунская О. Н.) 236
 Карташев Ф. 34
 Карузо Е. 195, 198
 Кассіні З. Д. (Кассини З. Д.) 236
- Кастальський О. Д. 293
 Катерина II, імп. Росії 44, 71, 98
 Качур І. Б. 21, 32, 33, 47, 87, 109
 Кашутіна Є. С. 218
 Кебузинська К. 47
 Келдиш Ю. В. (Келдыш Ю. В.) 298
 Кипріян Карфагенський 255
 Кирєєва Г. В. — див. Кирєєва Г. В.
 Кирєєв П. М. 291
 Кисельов М. П. (Киселев Н. П.) 110
 Кисельов Р. Є. 84, 125
 Кіліан В. 189
 Кирєєва Г. В. (Кирєєва Г. У.) 59, 85, 125
 Клен Юрій 139
 Клепиков С. О. (Клепиков С. А.) 56, 82, 85, 307, 312
 Клерк Н. де 191
 Климишин М. 148, 151
 Кобельський Ф. А. 259
 Кобергер А. 188
 Ковальчук Г. І. 7, 11, 14, 21, 25, 154, 183, 224, 240, 260
 Ковернинський П. П. 288, 290
 Ковпак С. А. 131, 140, 141
 Козицький П. О. 288
 Козуб Захар — див. Коцюбинський М. М.
 Колесник Є. О. (Колесник Е. А.) 312
 Количев К. 34
 Колумб Х. 28, 29
 Комаров М. М. 46
 Конарський С. 96
 Конашевич-Сагайдачний П. 299
 Конде Л. II де Бурбон 190, 191
 Кондратенко А. 146
 Коник 152
 Кониський Г. 250
 Кониський О. Я. 46
 Конті Ф. де Бурбон де 186
 Коппенштайн Й. А. 248, 249
 Корецький В. М. 143
 Корзо М. А. 285
 Корнелій а Лапідє 247, 252
 Корній Л. П. 287
 Корсіні С. 90
 Косач Л. П. — див. Українка Леся
 Косач О. П. — див. Пчілка Олена
 Коссен Н. 266, 270, 273, 274, 277, 278, 281
 Костенко Л. В. 42
 Костомаров М. І. (Костомаров Н. И.) 236
 Костомарова А. Л. 236
 Костюшко Т. 256
 Котвицький Б. 99, 100

- Коцюбинський М. М. 46
 Кочубей А. В. 230, 231
 Кочубей В. Л. 32
 Кочубей О. В. (Кочубей А. В.) 230, 231
 Кошиць О. А. 297
 Кравчук П. І. 131, 135
 Крамер Г. 100
 Крамер Ф. 100
 Крапеле Ш. 167
 Красолька Ганна — див. Кандиба О. І.
 Крекотень В. І. 264, 267, 284
 Криловський А. С. 63, 86
 Кримський А. Ю. 223
 Крип'якевич І. П. 143—145
 Кроковський Й. 116, 257
 Кролл В. 267, 280, 284
 Кролл О. 179, 181
 Крушельницька С. А. 195
 Крушельницький А. В. 46
 Крыловский А. С. — див. Криловський А. С.
 Куземська Г. В. 290
 Кузик В. В. 311
 Кузьма — див. Ляхоцький А. М.
 Кузьо Т. 154
 Кук В. С. 290
 Кукіль — див. Зизаній С.
 Куліш (Білозерська) О. М. — див. Барвінок Ганна
 Куліш П. О. 46
 Кұльчицький П. 102
 Кунцевич Й. 122
 Курганова О. Ю. 170—172, 184
 Куровський А. 259
 Кутасевич А. В. 287, 290, 291, 298
 Кюваль Е. 172, 184
- Лабинцев Ю. А. (Лабынцев Ю. А.) 125
 Лавріненко Ю. 139
 Лазаревський О. М. (Лазаревский А. М.) 236
 Лазорак Б. О. 125
 Лауцявічюс Е. (Лауцявичюс Э.) 51, 84
 Лаці 164
 Лебедева Н. Г. — див. Лебедева Н. Г.
 Лебедева-Емелина А. В. — див. Лебедева-Ємеліна А. В.
 Лебедевич В. 264
 Лебедева Н. Г. 193
 Лебедева-Ємеліна А. В. 287, 290, 292, 298
 Лебедь М. 137, 139, 154
 Левашева О. Е. — див. Левашова О. Є.
 Левицький О. І. — див. Левицький О. І.
 Левицький Г. 286
 Левицький О. І. 260
- Левченко-Комісаренко Т. Л. 284
 Левчинский Р. — див. Лещинський Р.
 Левшин В. О. 44
 Лелявський А. 290
 Ленці Д. (Ленці Я.) 300—303, 306
 Леонкавалло Р. 200
 Лермонтов М. Ю. 39
 Лесневський Ф. М. 167
 Леу Т. де — див. Лью (Леу) Т. де
 Лещинський Р. 244
 Левашова О. Є. 292, 298
 Липковська Л. Я. 198
 Лисенко М. В. 199
 Лисенко С. М. 212
 Лисицин М. О. 297
 Лінде Й. 28
 Ліндстрем К. 197
 Ліпсій Ю. 247, 260
 Ліст Ф. 306
 Лобузін К. В. 297
 Лопатинський Ф. 279
 Лопатинський-Калина Ю. 141
 Лоран Ж. де 247
 Лосієвський І. Я. 14, 21
 Лось В. Е. 125
 Лубенецький-Рудницький С. 112
 Лубінський Я. Х. 98
 Лука, ап. 53
 Лука, переписувач 26
 Лукомский С. В. — див. Лукомський С. В.
 Лукомський В. К. 212
 Лукомський С. В. 254, 260
 Лучицький І. В. (Лучицкий И. В.) 237, 238
 Львов Є. О. 236
 Лью (Леу) Т. де 186, 187
 Любомирський Є. М. 92, 105
 Людовік II де Бурбон — див. Конде Л. II де Бурбон
 Людовік XIII Справедливий, король Франції 190—192
 Лютер М. 247, 253—255
 Ляхоцький А. М. 43
- М. П.** — див. Павлик М. І.
 Маер К. 249
 Мазепа І. С. 32
 Макар В. 151
 Макарович І. Т. 290, 291
 Макаров С. 200, 201
 Максимович М. О. 46
 Максимчук О. В. 263
 Макферсон Д. 28
 Малатеста С. П. 272, 273

- Малаховський П. 93, 107, 212
 Малиновський О. Ф. 26
 Малунова Г. Д. 277
 Мамонич Леон 84
 Мамонич Лука 51
 Мамоничі 49—53, 83, 84
 Маревич В. І. 92, 109
 Марешаль С. 27
 Марігчак О. 148, 151
 Маркевич М. А. (Маркевич Н. А.) 234
 Маркевичі 233, 234
 Маркович (Вілінська) М. О. — див. Вовчок Марко
 Марковський М. М. 264, 266, 284
 Мармонтель Ж.-Ф. 33, 47, 92, 110, 169
 Мартинович С. 99, 100, 102
 Мартіні К. А. 103
 Мартіні Я. 249
 Масен Я. 267, 269, 271, 272, 274, 277, 278, 281, 283
 Маслов С. І. (Маслов С. И.) 27, 31, 32, 54, 56—59, 84, 85
 Маслок В. П. 285
 Массійон Ж.-Б. 167
 Матвійшин Я. О. 311
 Матвій, ап. 75, 163
 Матяш І. Б. 240
 Межевікіна О. С. 284
 Мейнандер Т. Г. 284
 Меланхтон Ф. 159
 Мело Ж. Д. 172, 184
 Менгі Д. 249
 Меріан М., Старший 191, 192
 Меріме П. 28
 Мигура І. 244
 Миколаєвич С. 103, 104
 Миколай II, король Арагону — див. Хайме II
 Миколай з Ліри 247
 Милорадович Г. О. 212
 Миненко Ю. В. 282, 285
 Мирний Панас 46
 Миролобов Ю. П. 26
 Миславський С. Г. — див. Самуїл (Миславський)
 Михайлов О. В. (Михайлов А. В.) 284
 Мігура І. — див. Мигура І.
 Міколаєвич С. 104
 Мікошевські 184
 Мінасович Ю. Є. 95
 Мірабо Г.-О. 108
 Міцкевич А. 299
 Міцлер де Колоф В. 95
 Мнішки 184, 233
 Могила П. 54, 63, 78, 80, 241—243, 259, 260, 264, 270, 275, 276
 Модзалевський В. Л. 212
 Мокшицька М. М. (Мокржицкая М.) 197
 Монтанус Й. 160
 Монюшко С. 197, 198
 Морміль М. 292
 Морозов О. А. (Морозов А. А.) 285
 Морозова Н. 84
 Мороховський Й. 259
 Мох Р. 133
 Мстиславець П. 51, 53, 84
 Мурович Л. 151
 Мусін-Пушкін О. І. 26
 М'якішев В. П. (Мякишев В. П.) 50, 83
 Мяскова Т. Є. 222, 312
Н. С. Ж. — див. Українка Леся Н. Щ. 151
 Нагірний В. — див. Франко І. Я.
 Наполеон I, імп. Франції 256
 Нардіні П. 302
 Недашківська О. С. 171, 183, 184
 Нейгебауер С. 269, 273—275, 277—280, 283
 Нелипа Г. П. 240
 Немировський Є. Л. (Немировский Е. Л.) 172, 193
 Не-педагог — див. Крушельницький А. В.
 Несецький К. 212
 Никон, патр. 34
 Никон Чорногорець 61, 62
 Ніка О. І. 264, 284
 Ніколай II, король Арагону — див. Хайме II
 Нойбер У. 160
Овчінніков В. С. 172
 Огієнко І. І. 58, 84, 85, 260
 Один з русинів міста Львова — див. Франко І. Я.
 Окольський Ш. 257
 Олексій Михайлович Романов, моск. цар 244
 Олешко Ю. Л. 264, 284
 Олімпія, маркіза 276
 Ольжич Олег — див. Кандиба О. О.
 Ольшанський Ю. 259
 Орленко П. 136
 Орловський Є. 153
 Ортолог Теофіл — див. Смотрицький М.
 Осіан 28
 Осмінська Н. А. (Осминская Н. А.) 193

- Остапенко В. 136
Осьмачка Т. С. 139
- Павлик** М. І. 46
Павло, ап. 36, 163, 177—182, 274
Павло І (Павло Петрович), імп. Росії 71, 290
Павловський І. Ф. (Павловский И. Ф.) 260
Падура Т. 299
Паїсій (Іполитович), еп. 244
Панов С. Л. 48
Панофський Е. (Панофский Э.) 188, 193
Параден К. 271, 272, 274, 277, 278, 282
Пасс К. В. — див. Ван де Пасс К.
Патісон М. 175
Патісон Ф. 175
Пашкевич У. 216
Пекалицький С. 286
Пекарський П. П. (Пекарский П. П.) 58, 70, 85
Перетц В. М. (Перетц В. Н.) 284
Петляш О. Д. 199
Петро І (Великий), імп. Росії 85
Петров В. П. 299
Петров М. І. (Петров Н. И.) 260, 264, 267, 284
Петров С. Й. (Петров С. О.) 85, 120, 121, 125
Петрович С. 153
Петрушевич А. С. 63, 86
Петрушевський В. Г. 290, 293, 295
Перовська С. Л. 306
Перовський О. О. 306
Перовські 306
П'єтрасанта С. 269, 270, 272—281, 283
Пігловський В. 98
Підкова І. 284
Піеріус — див. Валеріано П.
Піноччі Я. С. 101, 103—105
Піховшек В. В. 154
Пічінеллі Ф. 270—279
Плантен К. 243, 247, 275, 277, 278
Плантени 170
Платон 181, 182
Платонов С. Ф. 36, 38
Пломер Г. Р. 91, 109
Погорельський Антоній — див. Перовський О. О.
Подільська С. 135
Подкова І. — див. Підкова І.
Полікарп, еп. 149
Полонська І. М. (Полонская И. М.) 84, 86, 123, 126
Полоцький С. 282
- Полтава Петро — див. Федун П. М.
Полтавський Ю. 150
Полторацький М. Ф. 293
Поль В. 299
Пономаренко З. О. 37
Понтан Я. 265
Понятовський С. А. — див. Станіслав Август
Понятовський
Понятовські 228
Попов П. М. (Попов П. Н.) 125, 325
Потій І. 51
Потоцька А. Е. 164
Потоцька М. 164
Потоцький С. 164
Потоцький Ф. С. 164
Потоцький Ю. 167, 259
Потоцькі 164, 184
Потьомкін Г. О. 44
Прокоп М. 131, 137, 138
Прот Г. — див. Гавриїл Прот
Прохніцький Я. А. 256, 257, 260
Пругков Козьма 306
Пурбус Ф., Молодший 189, 191, 192
Пурбус Ф., Старший 191, 192
Пушкін О. С. 39
Пчілка Олена 46
П'юнтковський В. 98
- Р.** Л. Н. — див. Драгоманов М. П.
Рабель Ж. 186
Рабчун О. С. 171, 184
Радау М. 270, 271, 276, 277, 279, 282, 283
Радзивілл К. К. 256
Радзивілли (Радзивиллы) 110
Радзикевиц В. 148, 150
Радзішевський Ф. 208
Радивіловський А. (Радивиловский А.) 80, 243, 263—284
Раднянський А. 243, 244
Разнатовський І. М. 143
Рамбуйє, маркіза 191
Рачинський А. 287
Рвачовський В. Л. 160
Ревуха, отаман — див. Жевуський В. С.
Ревуха П. 299
Ревуцький Д. М. 299, 311
Ревуцький Л. М. 299
Ревуцькі 299, 311
Реддіг Ю. 103
Резеліус П. 292
Реїфенстюель А. Й. Г. 115
Ренуар А.-О. 168, 172—176, 184
Ренуар Ф. 172, 178—181, 183

- Рень 142
 Репніна В. М. 306
 Репніна-Волконська В. О. 306
 Репніни 306
 Ржевуський В. С. — див. Жевуський В. С.
 Ржевуський С. — див. Жевуський С. Ф.
 Ржевуський С. М. — див. Жевуський С. М.
 Ржевуські 311
 Рило М. 105
 Римаренко Ю. І. 131, 136
 Римша А. 98
 Рицарева М. Г. 287, 297
 Рікольдо да Монтекроче 173
 Ріпа Ч. 276, 279, 282
 Родоський А. С. (Родосский А. С.) 56, 82, 85
 Розен Ф. 94, 95
 Розумовська В. О. — див. Репніна-Волконська В. О.
 Розумовський Д. О. 290
 Розумовський К. Г. 305
 Розумовський О. К. 305, 306, 312
 Розумовські 300, 305–307, 309
 Ройснер Н. 271, 275, 277, 278, 282
 Ролле А. Ю. 305, 312
 Ролле Я. 304
 Ролленгаген Г. 271, 275, 277, 279, 282
 Романович-Славатинський О. В. (Романович-Славатинский А. В.) 235
 Романовська М. 21
 Ромодановська О. К. (Ромодановская Е. К.) 84
 Росовецька Т. М. 84, 125
 Рубенс П. П. 190, 192
 Рубчинський М. 97, 100–105, 107
 Рудакова Ю. К. 87, 109, 126, 154, 157, 168, 169
 Руденко Л. Г. 286, 290, 297, 298
 Руденко М. 148
 Рудченко П. Я. — див. Мирний Панас
 Русин — див. Білозерський В. М.
 Русов О. О. 46
 Руффо Т. 198
 Рушеллі Д. 270, 271, 274, 276–279
 Рушель П. 98, 105
 Рыцарева М. Г. — див. Рицарева М. Г.
- Савчук К. 152
 Савчук П. — див. Федун П. М.
 Сазонова Л. І. (Сазонова Л. И.) 282, 285
 Саламус С. 107, 108
 Самуїл (Миславський), митр. 258
 Сангушко Я. О. 259
 Сапіга К. Л. (Сапега К. Л.) 227, 228
 Сапіга Л. (Сапега Л.) 51
- Саприкіна Н. Г. 218
 Святополк-Четвертинський Г. 246
 Святополк-Четвертинські 106
 Себастьян від Усіх Святих — див. Большський С.
 Север — див. Федун П. М.
 Северин Я. 99
 Сенютович І. (Сенятович І.) 255
 Сераковський В. І. 165, 259
 Сеславинський М. В. (Сеславинский М. В.) 39, 48
 Сеницький Щ. 96
 Сигізмунд III Ваза, король Польщі 45, 51, 244, 257
 Симеон Солунський 245
 Симоненко В. А. 42, 151
 Сирота на вигнанні — див. Кониський О. Я.
 Сікорський Ю. 304, 305, 309, 311
 Сілбург Ф. 253
 Сінкевич Д. 66
 Сіпайлло М. 218
 Скібіцький Ф. 305
 Сковорода Г. С. 153, 284
 Скорина Ф. 26, 47
 Словацький Ю. 299
 Сльозка М. 49, 56, 75
 Смаржевський Теодор (Сможевський) 259
 Смаржевський Тимофій (Сможевський) 259
 Смоленський С. В. 290
 Смотрицький М. 45
 Снядецький Я. 232
 Собеський Якуб 55
 Собеський Ян — див. Ян III Собеський
 Собінов Л. В. (Собинов Л. В.) 197
 Соболев С. 49, 54, 55, 58, 84
 Соколенко В. 136
 Соколов В. Ю. 224, 240
 Солецький О. М. 266, 284
 Соневицький І. М. 297
 Сперанський М. Н. (Сперанский М. Н.) 47
 Співак В. В. 284
 Срезневський В. І. (Срезневский В. И.) 72, 85, 86
 Ставницький В. 55, 56, 65
 Ставницький С. 56
 Ставровецький Транквіліон К. — див. Транквіліон Ставровецький К.
 Стажинські 233
 Станіслав Август Понятовський, король Польщі 88, 228, 229, 239, 307, 312

- Старий Детюк — див. Анджейовський А.
 Стародубцева А. М. (Стародубцева А. Н.) 312
 Старушич К. 264
 Стебельський Б. 153
 Степовик Д. В. 285
 Стефанський М. 301, 303
 Стефанус — див. Етьєни
 Стецький Я. К. 304
 Стецько Я. С. 134, 146, 148, 151, 152
 Столнов І. 244
 Стребіг Г. Й. 98
 Строев П. М. (Строев П. М.) 26, 63, 86
 Сулакадзев О. І. (Сулакадзев А. І.) 26, 47
 Суслопаров М. З. 32
 Сцевола Г. М. 272, 273
 Сюз Ш. де 27, 28
- Т**аборовський Й. 301, 303
 Тадж аль-Фахр — див. Жевуський В. С.
 Таллеман де Рео Ж. (Таллеман де Рео Ж.) 191, 193
 Тараканова О. Л. 27, 47
 Таранов А. П. 143
 Тарасевич Л. 280
 Тарасевич О. 280
 Тацит (Публій Корнелій Тацит) 176, 180, 181
 Тенгоборський К. 165
 Теренцій (Публій Теренцій Афр) 177
 Терлецький В. М. 143
 Терціо Ф. 99
 Тимофій Ефеський, св. 163
 Тимошик М. С. 131, 154
 Типотій Я. 269—273, 275—279, 282
 Тишковський В. 161
 Токмаков І. Ф. (Токмаков І. Ф.) 63, 86
 Толмачів М. — див. Драгоманов М. П.
 Толстой О. К. 306
 Томашевський С. П. (Томашевский С. П.) 235, 236
 Торжевський Ю. 97, 100, 102—105
 Транквіліон Ставровецький К. 31, 35, 59, 98
 Треккані Д. 209
 Троцька Н. І. (Троцкая Н. І.) 201
 Тупгало Д. С. 32, 58, 85
 Турнелі О. 115
 Турський Ф. П. 104
 Турчанінов П. І. 293, 295
 Тшесневський Г. 105
- У**країнець — див. Драгоманов М. П.; Русов О. О.
- Українка Леся 46
 Уманець — див. Комаров М. М.
 Ундольський В. М. (Ундольский В. М.) 63, 67, 72, 86
 Урбановські 233
 Урсин Я. 162
 Урський С. 212
 Учаскіна З. В. 307, 312
- Ф**аворов Н. А. 236, 237
 Федоренко П. К. 213
 Федоров І. 35, 53, 84, 98, 110
 Федоровська Л. О. (Федоровская Л. А.) 298
 Федотова О. О. 154
 Федун П. М. 132
 Феостирікт, чернець 72
 Феофілакт Болгарський (Феофілакт Охридський) 160, 161, 251, 252
 Фердинанд І Габсбург, імп. Священної Римської імперії 271
 Ферро Д. 274, 278, 279
 Филимонов Н. Н. — див. Філімонов М. М.
 Филипович І. 226
 Філарет (Дроздов), митр. 259
 Філімонов М. М. 200, 201
 Флавіан (Городецький), митр. 242
 Франко І. Я. 46
 Франчик-Цегла А. 87, 109
 Фрис В. Я. 221
 Фрідріх Август II, король Саксонії 259
 Фугер Г. 177
 Функе Ф. 172
- Х**аен А. 100
 Хайме II, король Арагону 275
 Хаманн О. 224, 240
 Хауха Л. В. 110, 123, 126
 Хвалевік Е. 208
 Хмельницький Б. (Хмельницкий Б.) 144, 284
 Хогенберг А. 189
 Ходикевич К. 98
 Холмський Іван — див. Крип'якевич І. П.
 Холодних Г. В. (Холодных Г. В.) 27, 47, 48
 Хомишин Г. 149
 Хомінський Ю. 305, 312
 Хрептович А. 225, 226, 228, 230, 231, 239
 Хрептович Й. 225, 226, 228, 230, 231, 239
 Хрептовичі 242
- Ц**арський І. М. (Царский И. Н.) 63, 86
 Цибульська О. А. 194

- Циганок О. М. 267, 285
 Цинковська І. І. 185, 193
 Цицерон (Марк Туллій Цицерон) 180
 Ціборовська-Римарович І. О. 32, 47, 48,
 87, 109, 110, 169, 171, 184, 240
 Цубжинська-Леонарчик М. 218
- Чайковський П. І.** 292
 Чарнецький С. 258
 Чацький Т. 299—302, 304, 305, 310, 311
 Чацький Ф. 304, 305
 Чернецький Є. А. 212
 Чернявський М. 58
 Чивомискам — див. Максимович М. О.
 Чижевський Д. І. 284 5.1
 Чілеа Ф. 198
 Чоповський С. 98
 Чорновіл В. М. 148
 Чорторійський А. О. 259
- Шаляпін Ф. І.** 195, 198
 Шампень Ф. де 192
 Шамрай М. А. 171, 183
 Шанковський Л. 148, 151
 Шахін А. 98
 Швець Н. П. 87, 109
 Шевченко Т. Г. 37, 38, 40, 41, 48, 153, 197,
 306
 Шевчук О. Ю. 287
 Шедель Г. 188
 Шеліга Я. 226
 Шептицький Андрей, митр. 125, 148, 149
 Шептицький Афанасій 259
 Шептицький В. 112, 113
 Шептицькі 125
 Шереметинський П. О. 197
 Шерех Юрій 139
 Шкурган О. В. 299, 311
 Шлемкевич М. 145
 Шліхтини 33, 47
 Шмідт О. А. (Шмидт О. А.) 196, 199, 200
 Шодуар С. 230, 231, 240
 Шодуари 230, 232, 240
 Шопен Ф. 200
 Штеер М. В. 99
 Штеєрова М. 99
 Штейн К. 301, 303
 Штейнгель Ф. Р. 236
 Шує 175
 Шує С. 179, 181
 Шуміліна О. А. 287, 288
 Шустова Ю. Е. (Шустова Ю. Э.) 55, 66, 84,
 86, 125
- Шухевич Р. Й. (Шухевич-Чупринка Р.) 152,
 153
- Щелкунов М. І.** 172
 Щепанець Ю. 93, 110
 Щербацький Т. 242, 250—254
 Щербицький В. В. 134
 Щербич П. 169
 Щирський І. 285
- Энгельке А. А.** — див. Енгельке О. О.
- Юзеф від Пресвятої Діви Марії з Гори Кар-**
мель — див. Зволінський Я.
 Юлій Цезар 253
 Юргенсон П. І. 288, 292
 Юренев Р. 193
 Юрченко М. С. 287, 288
 Юстин, св. 253, 254
 Юхимець Г. М. 185, 193
- Яблонівські** 184
 Яблонський В. 103
 Яворський С. 280, 284
 Ягайло (Владислав II Ягайло), вел. кн. лит. і
 рус. 257
 Яків II, король Арагону — див. Хайме II
 Якобсен Х. 189
 Яковенко Н. М. 284
 Якса-Биковський П. 305, 312
 Якубова Т. А. 311
 Ян III Собеський, король Польщі 30, 55, 245
 Ян Непомуцький, св. 121
 Янішевський А. 97, 100, 101, 104
 Ярема Золотар — див. Білецький І. С.
 Ярослав від св. Алексія 98
 Ясинський В. 242, 244—250, 258, 280
 Ясіновський Ю. П. 287
 Ясь О. В. 154
- Adams Н. М.** 163, 168
 Aftanazi R. — див. Афтаназіє Р.
 Alciatus A. — див. Альчато А.
 Álvarez de Paz D. — див. Альварес де Пас Д.
 Andrzejowski A. — див. Анджейовський А.
 Anna Regina Ungariae et Bohemiae — див.
 Анна Ягеллонка
 Anselmi G. — див. Ансельмі Д.
 Antoine P. G. — див. Антуан П.-Г.
 Antonius Melissa — див. Антоній, черн.
 Armstrong E. — див. Армстронг Е.
 Athanasius Rostoviensis — див. Афанасій (Во-
 льховський)
 Augustinus A. — див. Августин А., св.

- Bacon F.** — див. Бекон Ф.
Barbé D. — див. Барбе Д.
Barbie A.-A. — див. Барб'є А.-О.
Bartolini M. G. — див. Бартоліні М. Г.
Beauvais R. 277
Bellarmino R. — див. Белларміно Р.
Bezzel I. 168
Bielcke J. F. 255
Bona Sforza, королева Польщі 95
Bourgeat L. 277
Brodzka A. 110
Brooke Ch. 260
Brunet J. Ch. — див. Брюне Ж.-Ж.
Buddeus J. F. 258
Bulhak H. — див. Булгак Г.
- Camerarius J.** — див. Камерарій Й.
Caussin N. — див. Коссен Н.
Charles-Quint — див. Карл V, імп. Священної Римської імперії
Chaudoir S. — див. Шодуар С.
Chomiński J. — див. Хомінський Ю.
Chouet — див. Шує
Chreptowicz A. — див. Хрептович А.
Chreptowicz J. — див. Хрептович Й.
Chwalewik E. — див. Хвалевік Е.
Clemens VIII, папа 257
Coignard J.-B. 251
Coppenstein J. A. — див. Коппенштайн Й. А.
Corneille P. 92
Cornelius a Lapide — див. Корнелій а Лапідє
Cortes F. 108
Cramoisy G. 247
Cramoisy S. 247
Crapelet Ch. — див. Крапеле Ш.
Crith J. 243
Cubrzyńska-Leonarczyk M. — див. Цубжинська-Леонарчик М.
Cuilly J. 247
Cyprianus Carthaginensis — див. Кипріян Карфагенський
Czacki F. — див. Чацький Ф.
Czacki T. — див. Чацький Т.
- D. S.** — див. Сінкевич Д.
Dadré J. 247
Danowska E. 311
Daret de Cazeneuve P. — див. Даре де Казаньов П.
De Dominis M. A. 258
Delespine J.-B.-A. 251
Demen H. 277
Denisewicz B. — див. Денисевич В.
- Desnoyers H.** — див. Денуайє П.-Х.
De Wit F. — див. Де Віт Ф.
Didur A. — див. Дідур А.
Dieterle H. — див. Дітерле Г.
Dionysius Halicarnassensis — див. Діонісій Галікарнаський
Dobrowolski A. — див. Добровольський А.
Donizetti G. 197
Doering M. 247
Dr. Antoni J. — див. Ролле А. Ю.
Drexel J. — див. Дрексель І.
Dugast J. — див. Дугаст Ж.
Dulcken A. 243
Duns Scotus J. 257
Dworzaczek W. — див. Двожачек В.
Dzieniakowska J. 109
- E. H.** — див. Герберський В.
Eduardus II, Angliae rex — див. Едвард II
Elzevier L. III 277
Engelgrave H. — див. Енгельграве Г.
Enyedi G. 249
Erasmus D. — див. Еразм Роттердамський
Estienne — див. Етьєни
Estienne A. — див. Етьєн Антуан
Estienne Ch. — див. Етьєн Ш.
Estienne F. (I—II) — див. Етьєн Ф. (I—II)
Estienne H. (I—V) — див. Етьєн Анрі (I—V)
Estienne J. — див. Етьєн Ж. I
Estienne P. — див. Етьєн П.
Estienne R. (I—IV) — див. Етьєн Р. (I—IV)
Estreicher K. — див. Естрайхер К.
- F.** 96, 98
FA 99
F. G. 96, 97
Ferdinand I — див. Фердинанд I Габсбург
Ferrer Vicent, s. (Ferreryusz W.) 98
Ferro G. — див. Ферро Д.
Feuardent F. 247
Feyerabend J. 277
Fietta L. 108
Fleury C. (Flery K.) 108
Florian J.-P. Claris de 100
Franceschi F. de 277
Franczyk-Cegła A. — див. Франчик-Цегла А.
Frellon P. 277
Friedrich W. 184
Fritsch J. T. 242
Fritsch T. 258
Fritsch T., Erben 258
Froben J. 246
Froschauer Ch. 244

- Fugger A. 253
Fugger H. — див. Фугер Г.
- G. F.** 96, 98
Gajdziński M. — див. Гайдзінський М.
Gaskell Ph. 109
Gebethner, видав. 312
Gelabert M. — див. Гелаберт М.
Goliński Z. 110
Graesse J. G. T. — див. Грассе Ж.-Г.-Т.
Grodicius S. (Grodzicki S.) — див. Гродзицький С.
Grzebień L. 221
Grześkowiak R. 284
Gualterus (Walter) B. 242
Guérin L. 251
Gunther Ch. 253
Gurowski W. 93
- HF** 99
Haack P. 248
Haen A. — див. Хаен А.
Halma F. 258
Hauzen G. 93, 107
Heidegger J. H. 255
Heil N. 252
Heliaszewicz A. 253
Henning P. 248
Herberski W. — див. Герберський В.
Hermias Philosophus 254
Hierat A. 243, 247
Hieronymus Stridonensis — див. Ієронім Стридонський
Hippocrates 175
Holland J. D. 312
Hraba J. K. — див. Граба Я. К.
- IS** — див. Северин Я.
Iennis L. 277
Imperiali G. R. — див. Імперіалі Д. Р.
Inchino G. 243
Ioannes Chrysostomus — див. Іоанн Златоуст
Ioannes Zonaras — див. Іоанн Зонара
Isabella Aragoniae — див. Ізабелла Арагонська
Isingrinus M. 246
Ivchenko L. — див. Івченко Л. В.
- J. D.** — див. Дугаст Ж.
Jacopsen H. — див. Якобсен Х.
Jaksa-Bykowski P. (Жаха-Bykowski) — див. Якса-Биковський П.
- Janiszewski A. — див. Янішевський А.
Janssonius van Waesberge J. 276
Jaroslaus a S. Alexio — див. Ярослав від св. Аلكсія
Jaworski S. — див. Яворський С.
Joannes Chrysostomus — див. Іоанн Златоуст
Joannes Damascenus — див. Іоанн Дамаскін
Justinus Martyr — див. Юстин, св.
- Kaliwoda L. J.** 98, 100
Katarzyna II — див. Катерина II
Każuro I. — див. Кажуро І.
Kieniewicz S. 311
Kinchius I. A. 277
Kinckius J. 248
Knot A. 311
Koberger A. — див. Кобергер А.
Kocebue A. F. 108
Konopczyński W. 311
Kornelly P. — див. Corneille P.
Kostecki J. 110
Kozłowski I. T. 259
Kramer F. — див. Крамер Ф.
Kramer G. — див. Крамер Г.
Krokowski I. — див. Кроковський Й.
Kroll W. — див. Кролл В.
Kucera F. 299
Küchler Ch. 277
Kurböck J. L. 103
- Labbé Ph.** 251
Lancelot J. 258
Lawrynowicz, dr. 225
Lenzi G. — див. Ленці Д.
Lepak R. 125
Leśniewski F. M. — див. Лесневський Ф. М.
Leszczyński S. 92
Leu T. de — див. Лью (Лей) Т. де
Leusden J. 258
Liebezeit G. 255
Lindsell A. 252
Lips J. — див. Ліпсій Ю.
Lorin J. de — див. Лоран Ж. де
Loyola I. 165
Lubomirski J. M. — див. Любомирський Є. М.
Luther M. — див. Лютер М.
Lwoff E. — див. Львов Є. О.
- Łobarzewski I.** 93
- Makulski F.** 93
Małachowski P. — див. Малаховський П.

- Malatesta S. P. — див. Малатеста С. П.
 Mansi G. 252
 Manuzio P. 255
 Mareschler W. J. 225
 Marewicz W. I. — див. Маревич В. І.
 Markiewicz A. 109
 Markiewicz H. 311
 Marmontel J.-F. — див. Мармонтель Ж.-Ф.
 Martini J. — див. Мартіні Я.
 Martynowicz S. — див. Мартинович С.
 Masen J. — див. Масен Я.
 Massillon J.-B. — див. Массійон Ж.-Б.
 Matthias Thoringus — див. Doering M.
 Matthüs J. 249
 Maximus Confessore 244
 Mayer Ch. — див. Маер К.
 Melanchthon Ph. — див. Меланхтон Ф.
 Mellot J. D. — див. Мело Ж. Д.
 Menghi G. — див. Менгі Д.
 Meurs J. van 278
 Meyer H. J. 254
 Michałowska T. 284
 Mieleszko M. 284
 Miławski M. 109
 Miloco P. 249
 Minasowicz J. — див. Мінасович Ю. Є.
 Mirabeau G. H. — див. Мірабо Г.-О.
 Mitzler de Kolof W. — див. Міцлер де Колоф В.
 Mniszech M. W. 233
 Mognagha F. 277
 Mohila P. — див. Могила П.
 Monath P. K. 253
 Moniuszko S. — див. Монюшко С.
 Montanus J. — див. Монтанус Й.
 Montfaucon B. de 251
 Morel Ch. 252
 Morel G. 255
 Mucius Scaevola (G. M. Scaevola) — див. Сце-
 вола Г. М.
 Muguet F. 251
 Mylius H. 249
- NZ** — див. Зубрицький Н.
 Neuber U. — див. Нойбер У.
 Neugebauer S. — див. Нейгебауер С.
 Nicolas de Lyre — див. Миколай з Ліри
 Niedźwiedz J. 284
 Niesiecki K. — див. Несецький К.
 Nivelle S. 255
 Numa Pompilius 100
- Ogiński M. M.** 165
 Opitz H. 255
- Oporinus I. 253
 Osiander L. 255
 Osiński A. 311
- PCV** — див. Ван де Пасс К.
 Paradin C. — див. Параден К.
 Pasch G. 242
 Passe C. 277
 Paszkiewicz U. — див. Пашкевич У.
 Patisson M. — див. Патісон М.
 Patisson Ph. — див. Патісон Ф.
 Paulus Burgensis 247
 Pawlikowski J. 93
 Petr A. 99
 Petrus Aureoli (Pierre d'Auriole) 257
 Petrus de Aquila (Pietro da L'Aquila) 257
 Picinelli F. — див. Пічинеллі Ф.
 Pidtypczak-Majerowicz M. 221
 Pietrasanta S. — див. Петрасанта С.
 Pinelli A. 243
 Piotrkowczyk A. 243
 Plantin Ch. — див. Плантен К.
 Plater K. K. 93
 Plomer H. R. — див. Пломер Г. Р.
 Pontanus J. — див. Понтан Я.
 Pontanus z Breitenberka J. B. 243
 Poole M. 258
 Potocka A. E. — див. Потоцька А. Е.
 Potocki F. S. — див. Потоцький Ф. С.
 Potocki J. — див. Потоцький Ю.
 Pourbus F. II — див. Пурбус Ф., Молодший
 Prochnicki J. A. — див. Прохніцький Я. А.
 Puccini G. 201
- Queval E.** — див. Кюваль Е.
- Radau M.** — див. Радау М.
 Radnianski A. — див. Раднянський А.
 Radziszewski F. — див. Радзішевський Ф.
 Radziwiłł K. K. — див. Радзивілл К. К.
 Radziwiłł M. K. 256
 Raphaelengius F. 248
 Renouard A.-A. — див. Ренуар А.-О.
 Renouard J. 184
 Renouard Ph. — див. Ренуар Ф.
 Reumann J. 242
 Reusner N. — див. Ройснер Н.
 Ribbius J. 258
 Riechel J. S. 242
 Ripa C. — див. Ріпа Ч.
 Rolle A. J. — див. Ролле А. Ю.
 Rolle M. 311
 Rollenhagen G. — див. Ролленгаген Г.

- Rousseau J.-J. 260
 Ruscelli G. — див. Рупеллі Д.
 Rusińska-Gertych H. 109
 Rvačovský V. L. — див. Рвачовський В. Л.
 Rzewuski 299
 Rzewuski S. — див. Жевуський С., Жевуський С. Ф.
 Rzewuski W. S. (Rzewusky V.) — див. Жевуський В. С.
- Sadeler A.** 277
 Salamus S. — див. Саламус С.
 Samuel — див. Самуїл (Миславський)
 Sapieha K. L. — див. Сапера К. Л.
 Sartorius A. 265
 Sarzina G. 278
 Schedel H. — див. Шедель Г.
 Schönwetter J. B. 252
 Schrey J. 254
 Schürer Z. 249
 Seifert A. — див. Зайферт А.
 Severyn J. — див. Северин Я.
 Seyppel C. M. — див. Зейппель К. М.
 Shkurgan O. — див. Шкурган О. В.
 Siarczyński F. 108
 Sikorski J. — див. Сікорський Ю.
 Silberman F. — див. Зільберман Ф.
 Sipaylo M. — див. Сіпайло М.
 Sixtus E. 159
 Skarga P. 243
 Smorzewski T. — див. Смаржевський Теодор
 Sniadecki J. — див. Снядецький Я.
 Sokołowski S. 243
 Staszic S. K. 94
 Stary Detiuk — див. Анджейовський А.
 Stefański M. — див. Стефанський М.
 Steinmann T. 255
 Stephanus A. — див. Етьєн Антуан
 Stephanus C. — див. Етьєн Ш.
 Stephanus F. (I—II) — див. Етьєн Ф. (I—II)
 Stephanus H. (I—V) — див. Етьєн Анрі (I—V)
 Stephanus P. — див. Етьєн П.
 Stephanus R. (I—IV) — див. Етьєн Р. (I—IV)
 Strabus Fulgensis — див. Walafridus Strabo
 Streibig G. J. — див. Стребіг Г. Й.
 Sułkowski A. 93
 Sylen 92
 Syxt E. — див. Sixtus E.
 Szahin A. — див. Шахін А.
 Szczepaniec J. — див. Щепанец Ю.
- Szczerbacki T. — див. Щербацький Т.
 Szymt A. 311
 Szejn K. M. — див. Штейн К.
- Światopełk-Czetwertyński — див. Святополк-Четвертинські
- TF** — див. Терціо Ф.
 Taborowski J. — див. Таборовський Й.
 Tacitus P. C. — див. Тацит
 Tatianus Syrus 244, 254
 Tegoborski K. — див. Тенгоборський К.
 Terzio F. — див. Терціо Ф.
 Theophilus Antiochenus 244, 254
 Theophylactus — див. Феоділакт Болгарський
 Tomasini C. 279
 Trattner J.-T. 100, 101
 Typot J. — див. Типотій Я.
 Tyzkowski W. — див. Тишковський В.
- Uchastkina Z.V. — див. Учасккіна З. В.
 Ursinus J. — див. Урсин Я.
- Valeriano P.** — див. Валеріано П.
 Van de Passe C., de Oude — див. Ван де Пасс К.
 Van Der Aa P. 258
 Van Egmont J. — див. Ван Егмонт Ю.
 Vergilio P. — див. Вергілій П.
 Victorius M. 251
 Voigt B. 254
 Vouet S. — див. Вуе С.
- Walafridus Strabo** 247
 Wanat B. J. — див. Ванат Б. Ю.
 Water J. van de 258
 Weidmann M. G. — див. Вайдман М. Г.
 Wetstein H. 276
 Winiarczyk M. — див. Вінярчик М.
 Wittyg W. — див. Віттіг В.
 Wohlfart J. Ch. 249
 Wolf H. — див. Вольф І.
 Wolff, видав. 312
 Woynicz T. 257
 Wujek J. 256
 Wywiakowski Z. 109, 110
- Zamoyski J.** 94
 Zanchi J. — див. Занх Й.
 Zawadzki P. — див. Завадський П.
 Zenaro G. 257

Автори

Галина КОВАЛЬЧУК

доктор історичних наук, професор,
директор Інституту книгознавства,
Національна бібліотека
України імені В.І. Вернадського
ORCID 0000-0001-8843-9584

Наталія БОНДАР

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу стародруків
та рідкісних видань
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
ORCID 0000-0001-7010-5893

Ірина ЩЕПОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
ORCID 0000-0002-5025-0767

Наталія ЗАБОЛОТНА

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
ORCID 0000-0002-2302-959X

Тетяна АНТОНЮК

доктор історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу зарубіжної україніки
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
ORCID 0000-0002-6446-2795

Юлія РУДАКОВА

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
ORCID 0000-0003-1159-9429

Олена КУРГАНОВА

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стародруків і рідкісних видань
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
ORCID 0000-0003-1609-231X

Гліб ЮХИМЕЦЬ

кандидат мистецтвознавства,
науковий співробітник
відділу образотворчих мистецтв
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
ORCID 0000-0002-8055-5617

Ірина ЦИНКОВСЬКА

молодший науковий співробітник
відділу образотворчих мистецтв
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
ORCID 0000-0003-4674-5633

Олена ЦИБУЛЬСЬКА

молодший науковий співробітник
відділу музичних фондів,
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
ORCID 0000-0002-3492-6368

Тетяна МЯСКОВА

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу бібліотечних зібрань
та історичних колекцій
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека
України імені В.І. Вернадського
ORCID 0000-0001-6682-5046

Олена ЗАЄЦЬ

кандидат історичних наук,
завідувач відділу бібліотечних зібрань
та історичних колекцій
Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського
ORCID 0000-0001-6423-2589

Ольга МАКСИМЧУК

кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу стародруків
та рідкісних видань Інституту
книгознавства,
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
ORCID 0000-0002-6932-6434

Людмила РУДЕНКО

кандидат наук з мистецтвознавства,
старший науковий співробітник
відділу музичних фондів
Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського
ORCID 0000-0002-0329-0504

Лариса ІВЧЕНКО

кандидат мистецтвознавства,
завідувач відділу музичних фондів
Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського;
Член Національної спілки композиторів
та музикознавців України
ORCID 0000-0003-2562-3979

Оксана ШКУРГАН

доктор гуманістичних наук
у галузі мистецтвознавства,
Спілка польських музикантів
(Варшава, Польща),
спеціаліст адміністративний,
Варшавський політехнічний університет
ORCID 0000-0003-4781-3853

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА. Атрибуція й експертиза книжкових пам'яток як актуальний напрям історико-книгознавчих досліджень	5
--	---

Розділ 1

Експертиза книжкових пам'яток у бібліотеках: обґрунтування, проблеми, терміни

Розділ 2

Атрибуція видавничих фальсифікатів і видань без вихідних даних

2.1. Контрафактні видання і видавничі фальсифікати, замасковані видання та «ряджені книги», псевдовидання і титульні видання, нелегальні й заборонені видання: проблеми термінології	25
2.2. Атрибуція контрафактних видань або передруків, міфічних стародруків, фрагментів і варіантів набору видань другої половини XVI — першої половини XVIII ст.	49
2.3. Методика атрибуції контрафактних видань і видань без вихідних даних друкарень Бердичівського монастиря босих кармелітів і Луцького домініканського монастиря	87
2.4. Атрибуція кириличних стародруків без вихідних даних із друкарень Почаєва, Унева і Супрасля	111
2.5. Атрибуція видавничих фальсифікатів і мініатюрних видань із фонду відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства НБУВ	127

Розділ 3

Атрибуція різних категорій пам'яток

3.1. Атрибуція латиношрифтових стародруків	157
3.2. Особливості атрибуції видань західноєвропейських друкарів (на прикладі колекції етьєнів НБУВ)	170

3.3. Методика і практика атрибуції гравірованих портретів XVI—XVIII ст. із зібрання НБУВ	185
3.4. Атрибуція грамофонних платівок періоду акустичного звукозапису і розшифрування елементів етикетки	194

Розділ 4

Атрибуція видань з історичних колекцій

4.1. Методика історико-книгознавчої експертизи й атрибуції приватних і монастирських книгозбірень XVII—XVIII ст. як історико-культурних пам'яток	205
4.2. Роль провенієнцій для атрибуції і наукового опису історичних книжкових колекцій і зібрань	222
4.3. Власницькі написи на книгах із бібліотеки Софійського кафедрального собору як додаткове джерело знань з історії української церкви	241

Розділ 5

Текстологічна, історико-культурологічна і музикознавча атрибуція

5.1. Текстологічна атрибуція західноєвропейських джерел у проповідях Антонія Радивиловського	263
5.2. Проблема авторської атрибуції у дослідженні нотної бібліотеки хору Київської духовної академії	286
5.3. «Реквієм» Вацлава Жевуського: історія твору і атрибуція джерела	299
ПІСЛЯМОВА	313
ДЖЕРЕЛА З АТРИБУЦІЇ ТА ЕКСПЕРТИЗИ КНИЖКОВИХ, ОБРАЗОТВОРЧИХ ТА МУЗИЧНИХ ПАМ'ЯТОК	315
СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ, ЯКІ ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ПІД ЧАС ЕКСПЕРТИЗИ РІДКІСНИХ І ЦІННИХ КНИГ	331
НА ДОПОМОГУ ЕКСПЕРТУ: ТЕКСТИ НОРМАТИВНИХ ДОКУМЕНТІВ ЩОДО ЕКСПЕРТИЗИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ	349
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	375
АВТОРИ	390

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
Інститут книгознавства

АТРИБУЦІЯ Й ЕКСПЕРТИЗА КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК

З ДОСВІДУ
ІНСТИТУТУ КНИГОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Редактор *А.І. Радченко*

Коректор *О.М. Чадюк*

Художнє оформлення *Є.О. Ільницького*

Технічний редактор *Т.М. Шендерович*

Комп'ютерна верстка *О.А. Бурдік*

Підписано до друку 13.12.2023. Формат 84 × 108 /16.
Гарн. Garamond C. Ум. друк. арк. 42,0.
Обл.-вид. арк. 34,5. Тираж 200 прим. Зам. № 7139.

Видавць і виготовлювач Видавничий дім
«Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

